CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

DESNIČINI SUSRETI 2005.–2008.

Zbornik radova

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA

DESNIČINI SUSRETI 2005.–2008.
Zbornik radova

desničini susreti 3.indb 1 2.12.2013 9:53:26

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI
sv. 3

Nakladnici
Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije
Plejada d.o.o., Zagreb

Za nakladnike
Damir Boras
Igor Ranić

Uredili
Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Recenzent
Velimir Visković

Tiskanje ove knjige potpomogao je
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport Grada Zagreba

Fotografija na naslovnici
Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2010., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-56047-7-8

DESNIČINI SUSRETI 2005.–2008. Zbornik radova

Uredili
Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Filozofski fakultet u Zagrebu
Plejada
Zagreb, 2010.

desničini susreti 3.indb 3 2.12.2013 9:53:26

desničini susreti 3.indb 4 2.12.2013 9:53:26

Sadržaj

Riječ unaprijed 7

Riječ prof. dr. sc. Siniše Tatalovića, izaslanika predsjednika Republike Hrvatske gosp. Stjepana Mesića u Islamu Grčkom, 17. rujna 2005. godine na stotu obljetnicu rođenja Vladana Desnice 9

Dušan Marinković
Geneza jednog sukoba 11

Tonko Maroević
Zgusnute kaplje. Pretpostavke za čitanje Desničinih stihova 16

Šime Pilić
Ponešto o stablu i krajoliku u prozi Vladana Desnice 26

Stanislava Barać
Značenje pejzaža u Desničinim "Impresijama iz sjeverne Dalmacije" 33

Krešimir Nemec
Prokletstvo zaborava. Neki problemi hrvatske književne historiografije nakon raspada Jugoslavije 46

Marina Protrka
Kanon i drugi. Distinktivnost i restriktivnost književnog kanona u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća 58

Stanislava Barać
Reprezentacija žene u beogradskoj periodici iz vremena međuratne Jugoslavije . . . 67

Sanjin Kodrić
Reprezentacija i skandal: *Djelidba* S. Kulenovića u kontekstu kulture pamćenja jugoslavenskog socijalizma 80

Marijana Bijelić
Tvorba identiteta i drugosti u romanu "Baj Ganjo" Aleka Konstantinova 100

Maša Kolanović
Kome treba "identitet"? Esejistika Dubravke Ugrešić 110

Ivan Majić
Književnost globalizacije ili globalizacija književnosti? 119

Zvonko Kovač
Dvojna pripadnost (višepripadnost) opusa. O kulturi razgovora (metodologiji pisanja) o pripadnosti pisaca 130

desničini susreti 3.indb 5 2.12.2013 9:53:26

Marija Grujić
Usmena naracija, identitet i lična istorija. Pitanja jezičkih formi i kulturnog samoopredeljenja u publikaciji *Romkinje: Biografije starih Romkinja u Vojvodini* 143

Davor Dukić
Nekoliko imagoloških opaski o *Zimskom ljetovanju* i Desničinim susretima 149

Ida Ljubić
Devetnaestostoljetne bosanske kronike: istraživačke kontroverze 157

Lana Molvarec
Između eskapizma i nomadologije. Deleuze/Guattari i Hakim Bey u arkadiji Šoljanovih *Izdajica* 164

Dragan Bošković
Identitet roman: *Proljeća Ivana Galeba* Vladana Desnice 172

Zrinka Blažević
Kako misliti kulturu: suvremene teorije kulture i problem kulturne razlike. 179

Saša Božić
Nacionalizam u transnacionalnom prostoru: od socijalnog prostora do hiper-teritorija. 193

Aleksandar Bošković
Zarobljeni identiteti: između "Balkana" i "Evrope" 202

Elvio Baccarini
Nacionalne manjine multikulturalizam i jednakost. 214

Isidora Jarić
Kontrakultura virtuelnih utočišta u savremenoj srpskoj prozi: Vladimir Arsenijević, Srđan Valjarević, Barbara Marković 227

Dušan Marinković
Nove spoznaje o Vladanu Desnici 241

Drago Roksandić
O Vladanu Desnici i "Desničinim susretima" 255

Prilozi 283

Imensko kazalo 307

Autori članaka 315

Riječ unaprijed

"Desničini susreti 2005.–2008. Zbornik radova" treći su ovogodišnji svezak novopokrenute Biblioteke DESNIČINI SUSRETI Centra za komparativnohistorijske i interkulturne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Iz tiska su izašle studije kolege Ivana Basića *Od* domus episcopi *do Kule Jankovića. Prostorni razvoj Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom* i zbornik radova *Zapisi iz Gornjih Ravnih kotara: Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini,* koji su uredile prof. dr. sc. Milana Černelić i dr. sc. Marijeta Rajković Iveta s fakultetskog Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju.

"Desničini susreti", utemeljeni 1989. godine, obnovljeni su 2005. i 2006. godine, na stotu obljetnicu rođenja pisca Vladana Desnice (Zadar, 17. rujna 1905. – Zagreb, 4. ožujka 1967.) u suradnji "Desničinih susreta" Centra za komparativnohistorijske i interkulturne studije Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, fakultetskog Odsjeka za kroatistiku, Hrvatskog društva pisaca i Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta". Održavaju se svake godine redovito koncem onoga rujanskog tjedna u kojem je piščev rođendan. Stalni sastav Pripremnog odbora "Desničnih susreta" čine (abecedno): prof. dr. sc. Krešimir Nemec, Velimir Visković, Čedomir Višnjić i potpisnik ovih redaka. Godine 2007. članica Odbora je bila doc. dr. sc. Zrinka Blažević.

Ovaj Zbornik uključuje 25 članaka nastalih na temelju priopćenja sa skupova održanih 2005., 2006., 2007. i 2008. godine. Posljednji uvršteni članak, koji sam napisao kao voditelj "Desničinih susreta", sadržava "kontekstnu kronologiju" te u prilogu programe rada spomenutih "Desničinih susreta". Potonje omogućuje uvid kada i u kojem problemskom kontekstu je koji članak izvorno nastao.

"Desničini susreti", pored ostalog, sastavni su dio inicijative za utemeljenje Međunarodnoga sveučilišnog centra u Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom, koja je 2009. godine legalizirana dogovorom rektorâ Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilišta u Zadru, profesora dr. sc. Alekse Bjeliša i dr. sc. Ante Uglešića te vlasnika Kule, potomaka Vladana Desnice. Nadam se da će i ovaj Zbornik, kao i druge dvije spomenute sveske, biti radni doprinosi realizaciji toga izuzetno značajnog projekta.

"Desničini susreti" 2009. i 2010. bit će objavljeni u posebnim sveskama, što bi ubuduće trebalo biti pravilo. Najljepše se zahvaljujući svima koji su na bilo koji način doprinijeli postignutim uspjesima "Desničinih susreta", posebno piščevoj djeci Olgi Škarić, dr. sc. Jeleni Ivićević-Desnica, dr. sc. Nataši Desnica-Žerjavić i dr. sc. Urošu Desnici, vlasnicima Kule, na suradnji i gostoprimstvu te isto tako posebno gosp. Dušku Ljuštini i gđi. Vlasti Gracin na razumijevanju i podršci i zagrebačkome Gradskom uredu za obrazovanje, kulturu i šport na potpori, čime je osigurana novčana potpora za pokriće troškova tiskanja ove knjige.

Kolegica Ivana Cvijović mi je pomogla u uredničkim poslovima time što je sudjelovala u prikupljanju članaka i posebno u njihovoj jednoobraznoj stručnoj obradi. Zahvalnost dugujem i gosp. Iliji Raniću iz nakladničkog poduzeća Plejada iz Zagreba na spremnosti da u vrlo kratkom roku učini sve što je potrebno da knjiga bude što kvalitetnije pripremljena i tiskana.

U Rovinju, 9. kolovoza 2010. godine

prof. dr. sc. Drago Roksandić

desničini susreti 3.indb 8 2.12.2013 9:53:27

Riječ prof. dr. sc. Siniše Tatalovića, izaslanika predsjednika Republike Hrvatske gosp. Stjepana Mesića u Islamu Grčkom, 17. rujna 2005. godine na stotu obljetnicu rođenja Vladana Desnice

Poštovana obitelji Desnica,
poštovani organizatori ove svečanosti,
dame i gospodo,

dopustite mi da na početku obilježavanja 100. obljetnice rođenja književnika Vladana Desnice u ime Predsjednika Republike gospodina Stjepana Mesića, koji se zbog odsutnosti iz Hrvatske nije mogao osobno odazvati, zahvalim na pozivu koji mu je upućen da bude pokrovitelj ove svečanosti, što je Predsjednik sa zadovoljstvom prihvatio, te da u njegovo i svoje ime pozdravim sve sudionike. Ujedno, kao izaslanik želim se zahvaliti na prigodi da na ovome svečanom skupu mogu uputiti nekoliko riječi.

Širom svijeta je tako, pa ni u Hrvatskoj to nije nikakav kuriozum, da kulturu jednoga naroda i jedne zemlje ne čine samo njegovi pripadnici nego i pripadnici drugih naroda što obitavaju na njegovu tlu. Tako i u hrvatskoj kulturi, samim tim i u književnosti, imamo niz imena koja su svojim podrijetlom izvan hrvatskoga nacionalnoga korpusa, ali su, rodivši se ovdje ili naselivši se u Hrvatsku, svojim radom stekli ugled i poštovanje i postali dio hrvatske kulturne baštine. Uz možda najpoznatije takve primjere – Stanka Vraza, Dimitriju Demetera, Augusta Šenou – Vladan Desnica nesumnjivo je jedan od književnika koji svojim djelom, jednako jezično, tematski i kulturološki, ulazi u korpus hrvatske književne baštine. Ujedno međutim, Vladan Desnica pripada srpskoj kulturi u Hrvatskoj, te dakako, samim time ukupnom korpusu srpske književno-kulturne baštine. To je važna i, može se reći znakovita, značajka i ujedno značenje Vladana Desnice. On se te dvojnosti, ali ne podvojenosti, dvostrukosti, ali ne i rastrojenosti, nikada nije htio odreći. Stoga je sasvim prirodno da se čitav ovaj projekt, koji ima kulturološke, socijalne, ekološke, gospodarske i dakako nacionalne i političke aspekte, naziva "Mostovi". Vladan Desnica bio je u tome smislu znak vremena, i to možda više kao anticipator današnjih i budućih vremena nego onih povijesnih u kojima je živio. Danas je jasno da se odnosi među narodima ne mogu izgrađivati po zadatku, nego u slobodi, odgovorno, s punom sviješću o tome da je budućnost života suvremenih nacija interkulturalnost, prožimanje, priznanje posebnosti i osobitosti, razvijanje vlastitoga identiteta i upoznavanje i poštovanje drugoga i drukčijega. Ljudi, koji su poput Vladana Desnice stajali već tada na toj poziciji postali su paradigma novim naraštajima, koji budućnost grade na suradnji, prihvaćanju i poštovanju.

O književnom djelu Vladana Desnice kao i o povijesnom kontekstu njegova života govorit će stručnjaci. No opće je priznato, i to želim naglasiti, da je Desničino književno djelo, premda kvantitativno relativno neveliko, obilježilo dio poslijeratne hrvatske književnosti, posebice pedesete godine. Književna kritika i povijest slažu se da je on jedan od najzaslužnijih za modernizaciju i intelektualizaciju hrvatske proze. U tome smislu on je dao prilog i

kao prevodidelj i esejist, ali prije svega kao pripovjedač. Njegov roman *Proljeća Ivana Galeba* pripada ne samo vrhovima hrvatske, nego i europske književnosti toga vremena. Desnica, suptilan stilist, analitik i kontemplativan literata, u isti mah racionalist i čovjek snažne emotivnosti, mislilac i mistik, skeptik i tragalac, poet i prozaist, dao je tim romanom jedinstvenu paradigmu modernoga intelektualca, navijestivši uvelike duh našega vremena, sve ono što će filozofija i književna povijest poslije naznačiti imenom postmoderna.

Dopustite mi da se još nakratko zadržim na značenju ove obljetnice u društvenom smislu. Prije svega, potrebno je naglasiti namjeru autora ovoga projekta, što je sadržana u imenu "Mostovi", da na autentičan način smjesti Desničino značenje u suvremeni, aktualni prostor i vrijeme. Time taj projekt nadilazi značenje čuvanja piščeve uspomene i lokalne granice kulturne, gospodarske i svake druge revitalizacije jednoga kraja, već se uspostavlja kao model koji će se moći primijeniti i u drugim dijelovima Hrvatske, a možda i šire i dalje. Samim tim projekt ima šire, općedruštveno, a samim tim i političko značenje. Pitanje nacionalnog, vjerskog, a u krajnjoj liniji ljudskoga identiteta prvorazredno je društveno i političko pitanje. To je naime i pitanje slobode, demokracije, prava i odgovornosti jedne zemlje prema manjinskim zajednicama koje u njoj žive, ali i pitanje o odnosu manjinske zajednice i njezinih pripadnika prema toj istoj zemlji. Drugim riječima, ako smo iz povijesti nešto naučili, onda tomu pitanju treba pristupiti pažljivo, strpljivo, no ujedno otvoreno i bez straha, imajući na umu srži i smisao stvari: život i suživot. Legislativa i politička volja da se svakom pojedincu i svakoj manjinskoj zajednici osigura njezin slobodan razvoj, može se sa sigurnošću reći, danas u Hrvatskoj nisu upitni. No najvažniji je uvjet uspješne integracije, ali i identifikacije svake osobe i manjinske zajednice ovaj: priznati zemlju u kojoj se živi svojom, kao i to da zemlja prizna svojim svakoga tko u njoj živi – to je temelj koji isključuje bilo kakvu podvojenost između osobe i naroda, naroda i domovine, domovine i osobe. Srpska nacionalna zajednica u Hrvatskoj, upravo zbog svojih povijesnih iskustava, i pozitivnih i negativnih, ima u tom pogledu odgovornost prema sebi, prema Hrvatskoj, prema cjelini srpskoga naroda, a sve više i u kontekstu ukupne europske društvene i političke scene. Vladan Desnica dao je primjer: jednostavno, treba imati na umu kako on nije dopustio da mu prigovori ili primjedbe s koje god strane dovedu u pitanje njegov identitet, identitet koji je, i srpski i hrvatski. Stoga on jest i hrvatski i srpski pisac i nitko nema razloga isključiti ga iz svoje kulturne baštine. To njegovo iskustvo ne treba ni u kom pogledu predimenzionirati niti izvlačiti iz konteksta njegova vremena, ali ga svakako valja valorizirati i dati mu suvremenu interpretaciju.

Projekt "Mostovi", vjerujem, autentičan je iskaz takva naziranja i težnje za interpretacijom Desničina primjera u svjetlu današnjih životnih potreba. Nomen est omen: "Mostovi" su znak novoga i kreativnog pogleda u budućnost. A činjenica da u ovom projektu surađuju hrvatski i srpski znanstvenici i stručnjaci, među kojima i ljudi ovoga zavičaja, daje mu dodatnu vjerodostojnost. Nadam se da će njegovom provedbom Desničino književno djelo i spomen njegova života biti vrednovani na najbolji mogući način.

Hvala!

1.
GENEZA JEDNOG SUKOBA

Dušan Marinković

Sažetak: Važan dio opusa Vladana Desnice čine manje poznati radovi: filmske i kazališne kritike, filmski scenariji, intervjui i razgovori. Tek sređivanjem objavljenih i neobjavljenih tekstova te proučavanjem autorove biografije i zaostavštine može se uvidjeti koliko su njegovu stvaralačku "sudbinu" u mnogome odredili izvanknjiževne okolnosti – kako na recepcijskom tako i na stvaralačkom planu. Godine 1959., primjerice, Desnica mora pojašnjavati ratni period svoje biografije ne bi li izborio umjetničku mirovinu. Vrhunac predstavlja "sarajevski slučaj", svjesno isfabricirani sukob, koji je dugo obilježavao recepciju Desničinih djela, a više-manje ga je ispravila tek kasnija književna kritika.

Ključne riječi: Vladan Desnica, književna ostavština, osporena biografija, "sarajevski slučaj".

Prošlogodišnje jubilarne manifestacije u povodu stogodišnjice rođenja Vladana Desnice nisu bile tek kurtoazno, a tradicionalno simboličko označavanje jedne od nezaobilaznih književnih ličnosti u drugoj polovini dvadesetog stoljeća hrvatske i srpske književnosti i kulture, jer su dva simpozija, jedan u Beogradu i jedan u Zagrebu dali nove podsticaje za interpretaciju tog stvaralačkog opusa. To se odnosi i na interpretaciju Desničinih proznih tekstova po kojima je i stekao svoj umjetnički renome, prije svega na naučne priloge o njegovim romanima *(Proljeća Ivana Galeba, Pronalazak Athanatika)* i o njegovoj poeziji, ali i o globalnom svjetonazornom okviru što ga konstituira njegov beletristički dio opusa. Međutim, osobito valja istaknuti one priloge koji su se bavili "zanemarenim" dijelom opusa – filmskom i kazališnom kritikom, filmskim scenarijem te donekle njegovom esejistikom. Velika je šteta što nije bilo priloga koji bi interpretirao njegove intervjue i razgovore (novinske i radio te razgovore na književnim tribinama i večerima), jer je Desnica izuzetno držao do tog oblika neposredne javne komunikacije sa zainteresiranom čitalačkom publikom i namijenio im nekoliko funkcija pri čemu je od posebne važnosti taj njegov spontani govor o sebi, neovisno o tome što je bio naglašeno oprezan u "propuštanju" informacija koje su čisto ličnog, intimnog sadržaja. Također, intervjue i razgovore vidio je kao mogućnost i priliku da "izađe" iz – s jedne strane dobrovoljne i s druge, što je neusporedivo važnije – nametnute javne izolacije koju je razbijao neposrednim svojim govorom.

Tako je propuštena prilika da se opiše geneza i fabriciranje jednog fantomskog (svjesno isfabriciranog) sukoba koji je dugo označavao i recepciju Desničinih djela, što je kasnije književna kritika ispravila i manje-više adekvatno interpretirala, i osobito njega kao građansku ličnost, što još uvijek nije urađeno. Ovaj tekst prilog je tumačenju ovog drugog aspekta, onih aporija koje se do danas provlače u napisima o Vladanu Desnici i navezuju na njegovu stvaralačku

ličnost. Smatram da nije potrebno prepustiti historijskom zaboravu da upokoji nekadašnje razmirice, pa se graditi kao da nekakva stvarnost nije postojala, jer je ipak čišćenje prostora nesuglasja i dug prema onima koji su nezasluženo nasilje podnosili a da nisu imali prilike da javno iznesu svoju "obranu" i dug prema, koliko je god to moguće, historijskoj istini, odnosno istini o aspektima kulturne historije u Hrvatskoj vremena u kojem je autor živio i djelovao.

Tek sređivanjem i kompletiranjem objavljenih i neobjavljenih tekstova, osobito diskurzivnih žanrova, te proučavanjem autorove biografije i cjelokupne zaostavštine (korespondencija, ugovori, kućna biblioteka itd.) može se uvidjeti koliko su autorovu stvaralačku "sudbinu" u mnogome odredili izvanknjiževni razlozi – ne samo na recepcijskom nego i na stvaralački generativnom planu. Dok se o recepcijskom planu, tu prvenstveno mislim na recepciju *Zimskog ljetovanja*, ali i njegovih eseja, osobito onih u kojima Desnica raspravlja o estetičkim i općim književno-umjetničkim pitanjima, ipak dosta raspravljalo, o stvaralački generativnom planu jedva da je išta rečeno. I na općem egzistencijalnom planu samog Vladana Desnice kao građanske ličnosti. Doduše, opravdanje za takav odnos književne historije postoji, jer nije bila objavljena cjelokupna građa literarnog opusa pa se nije ni moglo znati što on sve sadrži. U tom smislu nije se moglo opisati ni egzistencijalni plan autora, jer se on jasnije uočava tek uvidom u autorovu zaostavštinu koja sadrži zanimljivu građu o brojnim pitanjima javnog komunikacijskog prostora kulture u Hrvatskoj (i ne samo u njoj!), vremena u kojem je Desnica stvaralački produktivan: od 1950. do 1961. godine, od nastojanja da "brani" *Zimsko ljetovanje* od neadekvatnih pa i zlonamjernih tumačenja – kad je pisac koji tek počinje da se afirmira i da okušava grke zalogaje opreza u javnoj komunikaciji kao samostalni književnik bez ikakve podrške osim svojih sposobnosti do skandala na kongresu Saveza književnika Jugoslavije 1961. godine u Sarajevu – kad je uvaženi stvaralac sa sve značajnijom međunarodnom recepcijom i reputacijom.

Prilika se otvorila 1959. godine kad odlazi u penziju i kad traži umjetničku mirovinu. Njegova molba nije odmah riješena, nego se od njega tražilo da pojasni ratni period u svojoj biografiji. I on to čini, ali proširujući svoje objašnjenje svojevrsnim pozivom da se ta situacija iskoristi kako bi se njegov položaj rasvijetlio: "Rat me zatekao na službi kod Državnog pravobranioštva u Splitu. Početkom 1942. god. istupio sam iz službe, te sam se s porodicom povukao na selo /Islam Grčki, kotar Benkovac/, gdje sam ostao sve do odlaska u partizane. Od jeseni 1942. povezan sam s NOB-om aktivnim potpomaganjem i saradnjom. U svojoj kući pružao sam zaklona kuririma, terenskim radnicima, grupicama partizana na prolasku, davao hranu i drugo za partizanske grupe u okolici, sklanjao ljude koje su okupatorske vlasti tražile i gonile, potpomagao porodice interniraca itd. Zbog takvog svog rada bio sam izvrgnut šikanama, premetačinama i svakakvom maltretiranju od strane četnika, od kojih mi je više puta bio najdirektnije ugrožen i sam život, tako da sam se morao spasavati bijegom i skrivanjem kod prijatelja u bližnjim mjestima. Jednom prilikom pukim čudom spasio sam se od četničkog strijeljanja. Te su činjenice općenito poznate u onom kraju i o njima mogu da posvjedoče brojna živa lica na pr. i drug Jovica Jokić, sadašnji sekretar Kotarskog komiteta u Zadru. /Kažem "još živa", zato što su neka od tih lica, kao pok. Stevo Zečević, Dušan Kalapać i drugi, poginula ili pomrla/. Prilažem i dva originalna Posvjedočenja drugova što su u to doba vršila izvjesne funkcije na terenu, koja sam svojedobno, za jednu sličnu potrebu, bio pribavio. Samo molim da mi se nakon upotrebe vrate, jer nije isključeno da će mi još za nedogledno vrijeme biti potrebna u svrhe ponovnog pranja i opravdavanja od svijesno neistinitih difamacija, šuškanja, govorkanja što se, evo već devet godina, a uvijek u istoj kuhinji, smišljeno fabriciraju. A turaju se u svijet čak i preko takvih osoba koje su, u to

isto vrijeme, komodno sjedile u Pavelićevom Zagrebu, zauzimale položaje, dobivale nagrade i odlazile u 'poklonstvene deputacije' doglavniku Mili Budaku. Pa i preko takvih koje su se proglasile folksdojčerima i stupile u Wermacht te pravile čerkeske jedinice u njihovim pohodima. Rekao sam tačno 'devet godina' jer treba istaknuti da se, od 9. maja 1945., kad sam u partizanskoj uniformi došao u Zagreb, pa sve do sredine 1950., ni u Ministarstvu financija NRH, gdje sam zauzimao položaj Šefa pravne službe, ni u književnim krugovima u kojima sam se kretao, nikad nije čuo ni jedan jedini takav apsurdni glas. Oni su počeli da se šire – a evo se šire i dandanas, iz već spomenute centrale, tačno sredinom 1950., istodobno s mojom prvom značajnijom književnom afirmacijom, to jest povodom moje knjige 'Zimsko ljetovanje', kad je po prvi put protiv mene organizirana 'hajka na vještice'. Hajka se nastavila ispadom u štampi Ivana Dončevića prilikom dodjeljivanja Nagrade Saveza knjiž. Jugoslavije mojoj knjizi 'Olupine na suncu', ispada na koji je dolično i muški reagirao javnom izjavom u 'Borbi' od 9. V. 1953. Milan Bogdanović u ime cjelokupnog žirija za nagrade. Podvale i podmetanja obnavljala su se povodom svake pozitivne ocjene mojih književnih radova u zemlji i svakog laskavog spomena mog imena u inostranim književnim listovima i časopisima, podvodno rovarenje nije nikad ni prestalo. O svemu tome – ukoliko nije Naslovu već notorno – mogli bi da ponešto kažu istaknuti književnici Mirko Božić, Petar Šegedin, Jure Kaštelan, Slavko Kolar (tadašnji predsjednik DKH), Fadil Hadžić, Marijan Matković, Ivo Frangeš i mnogi drugi. Pritom mi je sistematski onemogućavano da ta podmetanja opovrgnem u javnoj štampi te da pokažem pravo stanje stvari i pravo lice ljudi. Rezultat: dokraja provedena diskriminacija i moja potpuna segregacija 'via facti' od svih javnih i društvenih manifestacija našeg kulturnog života, segregacija koja se očituje u čitavom nizu 'slučajnih' činjenica, a koja ide od isključenosti iz funkcija u upravi DKH pa sve do formalnog nepozivanja na bilo kakve javne priredbe, proslave, primanja prilikom svečanosti, godišnjica, narodnih praznika i sl. Doseg te 'tihe ekskomunikacije' bit će sasvim očit ako se uzme na um da čitavih devet godina moje ime nije figuriralo u bilo kojem odboru, komisiji, žiriju, vijeću, redakcijskom sastavu, izdavačkom ili kazališnom savjetu, delegaciji, deputaciji itd. itd. A da bi stvar bila još korektnija, ta se segregacija s naročitom tendencijom prikazivala kao moje 'odvajanje', 'tuđenje', 'držanje po strani'. Uzaludna su bila sva moja nastojanja da se to šaputavo 'moje pitanje' iznese na tapet i jednom zauvijek proventilira: ono se, kao što se i u ovoj prilici vidi, svakom podesnom zgodom iznova podvodno uzmućuje. Zato koristim i ovu priliku, pa upravljam Naslovu molbu, da se povodom rješavanja o mojoj umjetničkoj mirovini već jednom konačno proventilira 'moje pitanje', te da najzad svrši taj Kafkin 'Proces' pod čijim se inkubusom nalazim evo već devet godina, i koji je meni stalno otežavao rad, a ni našoj kulturnoj klimi nije služio ni na korist ni na čast."

Desnica ipak dobiva umjetničku mirovinu, ali ne uspijeva da svoju muku učini dovoljno važnom za javni pretres. Fantomski udovi i dalje postoje. Ako je postupak za stjecanje umjetničke mirovine bila neadekvatna prilika, jer to komisiju sigurno da nije interesiralo, onda će incident dvije godine kasnije ipak omogućiti da se eventualno o tome i formalno-pravno progovori. Radi se o tzv. "sarajevskom incidentu".

Sarajevski incident i kasnije iz njega nabujali skandal te mjesto čestih osvrtanja kad je u pitanju Vladan Desnica dolazi tako na kraju jednog uzaludnog pokušaja da se konačno javno raspravi, "proventilira", kao što kaže sâm Desnica, njegova iracionalna "krivnja" i "grijeh" spram društva. Nemogućnost da dođe u priliku da javno progovori i da sa sebe spere sve ono što je čaršija svojom zakulisnom rabotom učinila, Desnicu je duboko pogađalo i frustriralo. Taj anonimni a tako djelotvorni mehanizam iza kojega se krije strah od javnog

iznošenja svojih stavova u nastalom predmetu rasprave, Desnici je, naravno, i te kako jasan. Još će u *Zapisima o umjetnosti* varirati sličnu temu u fragmentu *Djelovanje laži*: "Laž uvijek i neminovno ima svoje djelovanje: i kad smo se osvjedočili da je 'od muhe napravljen konj', još uvijek pretpostavljamo da predleži bar ta muha. I kad vjerujemo da je neka tvrdnja lažna, mi je, po imanentnim zakonima ljudske psihe, reduciramo 99%, ali nikad za svih 100%.

Kleveta uvijek, i kad je bjelodano dokazana kao takva, bar djelomično postizava svoj cilj, to jest uspijeva da ponešto ukalja svoju žrtvu, da baci na nju neku sjenu: kad se očito dokaže da neko nije krao srebrene žlice po restoranima, za nj doduše ljudi ne govore: 'ovo je onaj što krade žlice', ali govore 'to je onaj za koga se pronosilo (istina, neosnovano pronosilo) da krade žlice'. Priznat ćete, ipak ostaje neka mala, tanana razlika između njega i čovjeka za koga niko nikad nije to ni tvrdio."[1] I zna da je prokazanome izuzetno teško da sa sebe strese sve ono čime ga se prljalo.

Naime, na Kongresu Saveza književnika Jugoslavije što se u septembru 1961. godine održavao u Sarajevu došlo je do verbalnog i fizičkog duela između Vladana Desnice i Gustava Krkleca nakon višekratnog i dugog Krklečeva provociranja spominjanjem tobožnje Desničine suradnje s talijanskom okupacijskom vlasti, objavljivanjem tekstova u okupatorskoj štampi, pisanja gramatike, nedvosmislenih aluzija na monarhističku ideologiju i očevo senatorstvo, izrugivanje s vojvodskom (ratničkom) porodičnom tradicijom, aluzijom na četništvo itd. Isprovocirani Desnica fizički je nasrnuo na Krkleca, pri čemu je Krklec zadobio tjelesne ozljede za koje dr Vladeta Lazović utvrđuje da "lake su prirode". Skandal je bio ogroman i ubrzo prerastao okvire puke fizičke konfrontacije dva ugledna književnika na javnome mjestu. Nepunih mjesec dana po izbijanju sukoba oglasilo se Društvo književnika Hrvatske htijući da riješi nastali spor formiranjem disciplinske komisije. Antun Šoljan 14. 10. 1961. potpisuje dva dopisa kao tajnik Društva: prvi se šalje Jakovu Katušiću kao članu Ideološke komisije CK Hrvatske, a drugi Desnici. Od Katušića se moli za podršku i pomoć mišljenjem ""u ovoj delikatnoj stvari"", a sam incident i posljedice samog incidenta interpretira ovako: "Spomenuti incident izazvao je nažalost neprilično neugodne političke posljedice o kojima raspolažemo s novim podacima. Šovinistički komentari ovog slučaja, kao i neke konkretne izjave, naročito druga Desnice i jednog beogradskog izdavača koji poziva Desnicu da se smjesta preseli u Beograd – što bi značilo da će drug Desnica brže bolje izaći iz naše kompetencije – prisilile su nas da poduzmemo istragu ovog incidenta i da postupimo prema rezultatima te istrage, koji će morati očigledno biti saopćeni i javnosti." Od Desnice se pak traži: "Uprava DKH ovlastila me je da Vas zamolim da što je brže moguće, a svakako do 20. o.mj. podnesete Upravi Društva književnika kratak ali potpun izvještaj o tome što se dogodilo, te da navedete svjedoke koji bi mogli potvrditi Vaš iskaz." Dopis istog ili sličnog sadržaja najvjerovatnije je poslao i Gustavu Krklecu, jer će obojica na isti zahtjev odgovoriti pismima: Desnica datirano "20. 10. 1961.", a Krklevčevo "Zagreb, 23. listopada 1961". U dosjeu što se čuva u Arhivi Društva književnika Hrvatske u vezi s tim predmetom nalazi se i dopis Desničine supruge Ksenije od 16. 10. 1961. u kojem obavještava Društvo književnika Hrvatske da se Vladan Desnica nalazi na porodičnom imanju u Islamu Grčkom pa nije sigurno da li će moći odgovoriti do označenog roka.

U svom odgovoru Društvu, datiranom "20. oktobra 1961.", Desnica ne udovoljava zahtjevu Društva književnika Hrvatske nego predlaže "da DKH odgodi svoj postupak do

[1] Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana* Desnice, I, (pr. Dušan Marinković), Zagreb 2005., 70-71.

pravomoćnog završetka glavne stvari" i obavezuje se da će "kad se vratim u Zagreb spreman sam da to prethodno pitanje prodiskutiram i usmeno obrazložim funkcionerima Društva". Desnica očito ima u vidu ličnu tužbu na sudu: "Naime, u čitavoj ovoj stvari najbitnije nije sâm incident, već uprav ono čime će se redovni forum imati da pozabavi, t.j. djelo klevete i difamacije, provjeravanje stavova i djelatnosti pojedinih lica u prošlosti, pitanje njihove saradnje odnosno nesaradnje sa okupatorom i njegovim pomagačima, akti raspirivanja nacionalne mržnje, šovinizma, 'revanšizma', i tome sl. A to očevidno prelazi ne samo nadležnost nego i tehničke mogućnosti Društva književnika (...)."

Krklec fizički nasrtaj na sebe objašnjava Desničinim ličnim razlozima netrpeljivosti, jer je u dva navrata bio članom žirija za dodjelu književnih nagrada (sarajevski natječaj za roman godine 1957. – u pitanju je roman *Proljeća Ivana Galeba*; Sterijino pozorje – radilo se o *Ljestvama Jakovljevim*), a u obje situacije Desničini tekstovi nisu nagrađeni.

Do sudske parnice nije došlo. Društvo književnika Hrvatske odustalo je od provođenja disciplinskog postupka. Ne može se utvrditi zašto je Desnica odustao od planirane i pripremane tužbe, iako je konačno bio u toliko iščekivanoj prilici da javno progovori o višegodišnjim objedama i da bar dijelom opovrgne sve optužbe kojima je bio nesmiljeno obasipan, da konačno upokoji fantomsko iskustvo bespovratnih gubitaka. To i nije za ovaj tekst od presudne važnosti, jer mu je svrha ipak druga: bar ovako naknadno ne dozvoliti da tobožnji historijski "zaborav", kao što inače veoma često zna da se dogodi, do neprepoznatljivosti ne prekrije nekadašnju stvarnost pa onda kao da ona nije ni postojala. Dodatno i zato, jer se njezini tragovi svako toliko pojavljuju do danas.

Die Genese eines Konfliktesm

Zusammenfassung: Ein wichtiger Teil des Vladan Desnicas Opus bilden die weniger bekannten Werke: Film- und Theaterkritik, Drehbücher, Interviews und Gespräche. Erst durch das Ordnen veröffentlichter und unveröffentlichter Texte sowie durch das Studium seiner Biografie und seiner Hinterlassenschaft kann einem die Einsicht darin gewährt werden, inwieweit das schöpferische "Schicksal" des Autors in vielerlei Hinsicht die außerliterarischen Umstände bestimmten – sowie auf rezeptiver als auch produktiver Ebene. So musste Desnica zum Beispiel im Jahr 1959 eine detaillierte Beschreibung von seiner Kriegsperiode geben, um eine Künstlerrente zu erkämpfen. Den Höhepunkt stellt aber die so genannte "Sarajevo-Affäre" dar, ein bewusst fabrizierter Konflikt, der lange die Rezeption seiner Werke prägte und mehr oder weniger erst durch die spätere Literaturkritik korrigiert wurde.

Schlagwörter: Vladan Desnica, literarische Hinterlassenschaft, bestrittene Biografie, "Sarajevo-Affäre".

Literatura

Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice* I-II, (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2005.

2.
ZGUSNUTE KAPLJE

Pretpostavke za čitanje Desničinih stihova

Tonko Maroević

Sažetak: U literarnom opusu književnika Vladana Desnice lirika čini dosad često zanemarivani dio. Njegov opus obuhvaća četrdesetak pjesama, nastalih kroz gotovo tri desetljeća pisanja i međusobno vrlo različitih. Za razliku od proznog stvaralaštva za koje je primio brojne nagrade, njegova jedina zbirka pjesama, "Slijepac na žalu" (1956), dočekana je gotovo na nož jer nije odgovarala tadašnjim zahtjevima za modernizacijom izraza. U ovome su radu u središtu pozornosti pjesme koje sam Desnica nije uvrstio u spomenutu zbirku, već su one tek posthumno uvrštene u sabrana djela i sve se češće prepoznaje njihova izvorna književna vrijednost.

Ključne riječi: Vladan Desnica, lirika, "Slijepac na žalu", zaboravljene pjesme.

I.

Cjelokupni znani nam korpus pjesništva Vladana Desnice ne obuhvaća ni pedeset pjesama, a one su – prema datacijama i rasponima objavljivanja – nastale kroz gotovo tri desetljeća pisanja (1927–1955). Dakle, količinski tvore neveliku pregršt, stilsko-tipološki međusobno su vrlo različite, te kao takve gotovo osuđene na marginalizaciju, pogotovo s obzirom na impresivnu težinu piščeva proznog opusa (pa i ostaloga literarnog djelovanja: na kritičkoj, esejističkoj, dramskoj, scenarističkoj, prevoditeljskoj, feljtonističkoj ili čak glazbenoj brazdi). Vrijednosno su također uglavnom podcjenjivane: kad je izašla autorova jedina zbirka, "Slijepac na žalu" (1956), dočekana je gotovo na nož, jer je ponajmanje odgovarala tada vrlo usijanim zahtjevima za modernizacijom izraza.

Sam pisac je skeptično i rezignirano – nakon neobično hladnog odjeka i stroge procjene zbirke u javnosti – ovako formulirao svoj odnos prema vlastitoj poetskoj dionici: "Stihovi su sasvim sporedna grana mog umjetničkog rada. Objavio sam usve valjda nekih tridesetak pjesama. Nikako ih ne smatram jednim od važnijih i značajnijih sektora moga rada. Često su samo skica ili polazna tačka za dulji i drukčiji razvoj, kao što se obilato možete uvjeriti u tkivu "Proljeća Ivana Galeba". Nemam, dakle, naročitih stihovnih ambicija. Ipak, mislim da moji stihovi ne otkrivaju jednu znatno siromašniju prazniju ili izmišljeniju ličnost ispod srednjeg prosjeka pjesnika i stihopisaca iz moje generacije i moje sredine."

Doista, lako se složiti s tvrdnjom kako su neke pjesme bile tek skicom za daljnju razradu, a možemo prihvatiti i autorovo uvjerenje kako nije ispod prosjeka hrvatske i srpske pjesničke produkcije iz tridesetih godina (kad je većina njegovih lirskih realizacija zapisana). Međutim, problem je u konstatiranju pjesnikove ličnosti, "lirskog subjekta", jer Vladan Desnica u svojem pjesništvu kao da ima nekoliko osobnosti. U svakom slučaju nije ni prazan, ni siromašan, ni izmišljen. Dapače, bogatiji je, razvedeniji, konkretniji od većine, no utoliko i manje koherentan. Razumije se da pretežu iskazi meditativnog, introspektivnog, refleksivnog tona, no ne manjkaju ni žanr scene, vizualni krokiji, ambijentalni ugođaji, pa i povremena socijalna nota.

Čini se da je motivska i morfološka raznolikost Desničina kanconijera u najvećoj mjeri skrivila negativne reakcije. Primjerice, četiri suvremena, mlađa kritičara su uglavnom negativno ocijenili Desničin poetski start ili lirsko oknjiženje (ukoričenje), zamjerajući mu listom pasatizam, tradicionalizam, zakašnjelost, no svaki je od njih – po svojim afinitetima – pokušao izdvojiti iz zbirke poneki vrijedniji naslov. Oni su se međusobno toliko razlikovali u izborima, da je čak petnaest pjesama (od ukupno 34 u zbirci okupljenih tekstova) izvučeno s pozitivnijim naglaskom. Naime, svaki je kritičar vidio Desničinu poeziju iz drugačijega rakursa, gotovo svaki je nalazio poneku fasetu s kojom bi se mogao složiti, pomiriti, prihvatiti je.

Nezavisno od njih, jer ja sam spreman doživjeti Desničin lirski dnevnik kao cjelinu (dakako, s odgovarajućim aksiološkim amplitudama i tematskim oscilacijama), ponajprije bih se odlučio – kao naročito karakterističnu i zbiljski nadahnutu, potencijalno antologijsku – odabrati jednu pjesmu koja dosad nije upala u oko nijednom od recenzenata i tumača. Riječ je o klasično zatvorenoj formi (tri – ne baš sustavno i pravilno – rimovane tercine sa završnim katrenom) i izrazitom pejzažnom uvidu, inventuri detalja i "štimungu" duboke uronjenosti u prirodu. Vjerujem da su asocijacije na reprezentativne presedane takve lirike (u rasponima od Vidrića do Nazora) spriječile da dosad bude posebno prepoznata pjesma naslovljena "Začarano podne":

Umuko je cvrčak. Ne njiše se grana
majčinski nad glavom. Na polja je legla
ustreptala jara srpanjskoga dana.

Zrak je gust i ljepljiv, pun podnevnog muka:
u njemu su stala, čudom začarana,
ludovanja vjetra i valovi zvuka.

U goloj stijeni iz procjepa klija
mršava travka kostretna i štura:
na suncu otrov prekaljuje zmija.

I svaka stvar je stišala svoj kucaj,
svoj prisni srh u koru zbila skučnu,
i sažela svoj vreli sok u jednu
zgusnutu kaplju, oporu i žučnu.[1]

Može izgledati idealističkim pozivanje na začaranost i čudo, ali u kombinatorici sinkopiranog ritma, kojim pjesma započinje (da bi se nastavila vještim opkoračenjem) i melodi-

[1] Vladan Desnica, "Začarano podne", *Slobodna Dalmacija*, br. 2476, 24. I. 1953.

ozno zaokružene sekvence na kraju, nalazim snagu autentičnog očuđenja, izdvajanja specifičnog ekstrakta iz općenite, panoramske slike. Vrlo je uspjela izmjena statičnih određenja (tišine, zaustavljenog vjetra, nepokrenute grane, masivne stijene) i suzdržanih, latentnih naznaka životnog kretanja (ustreptali zrak, trava koja klija, kucaj – makar i stišan). Nećemo zanemariti ni atribute koji evokaciji daju težinu zbiljske dramatike, suprotno očekivanoj idiličnosti. Naime, škrto bilje je *kostretno i šturo*, životinjski lik (zmija) prijeti svojim otrovom, a *svaka stvar* emanira *opori i žučni* dah.

Posljednji katren pjesme možemo shvatiti i kao politički *credo*. Pjesnik, poput začaranoga podneva, zbija *svoj prisni srh* u koru strofe, sažimlje *svoj vreli sok* u *jednu zgusnutu kaplju*, koja – istina – jest i opora i žučna, ali je također zaobljena i zvučna. Desničina lirska jematva dala je plodove iz kojih se dalo iscijediti itekako zgusnutih, dragocjenih kapi.

II.

Kakvo je Desničino lirsko "punjenje" možda ćemo najbolje doznati osvrnemo li se i na nekoliko pjesama što ih je i sam zanemario, odnosno: nije ih uvrstio ni u svoju jedinu za života tiskanu zbirku, smatrajući ih valjda svojevrsnim "porodom od tmine". Riječ je o svega šest pjesama što ostadoše isključivo na stranicama časopisa (da bi potom, posthumno bile ipak uvrštene u "Sabrana djela"), pa bi se ukupni saldo autorova pjesnikovanja trebao zaključiti na brojci od četrdeset pjesama (ne tridesetak, koliko ih sam autor navodi, a ni pedesetak, s kojom smo cifrom aproksimativno započeli našu inventuru).

U zbirku neuklopljene pjesme pripadaju jamačno piščevu ranijem razdoblju, jer ih pretežno karakterizira zanimanje za seoski život, za prosjake i lude-oriđinale, s naglašenom socijalnom notom. Međutim, pjesnikova opservacija iznimno je živahna, konkretizacija usmjerena na neobičan detalj, leksički izbor vrlo originalan, atributi pažljivo određeni. Uzmimo, na primjer, uvodni dio pjesme "Jabuke":

Jabuke na hrpi
vesela mala bratija
blistaju s hiljadu osmijeha.
Cijelu su noć prožmirile u mraku
skutrene pod bankom
u nagnjilom mirisu strpljivog zelja...[2]

Da nije učinio ništa drugo nego pažljivo približio svojstva *nagnjilosti* i *strpljivosti,* odnosno precizno diferencirao temporalne aspekte *prožmirenja* i *skutrenosti*, zaslužio bi pohvalu. A pjesma – osim brižne retoričke opreme, na koju upućujemo – nosi i poantu karakteristične predanosti svjetlu. Iz druge pjesme, iz istoga ciklusa "Seljančić na tržnici", naslovljene "Mali slikar", preuzet ćemo pak završni odjeljak:

Toplog, mrkog kruha
čiji je miris brat majčinu glasu
što k užini zove;
toplog, mrkoga kruha
čija je boja sestra suroj boji

[2] Vladan Desnica, "Jabuke", *Hrvatsko kolo*, 5/1952., br. 4, 246.

očeva suknenoga gunja
i krpice zemlje u prisoju
o kojoj svaki mu sabrat
vječito sanja.[3]

Istina je da je temeljena ritmizacija tog pasusa odveć poznata (kao što je i motivika tužno prozaična), no smjelost usporedbi i naglašenija sinestezija (čak četvoro osjetila: okusa, mirisa, sluha i vida – pa indirektno i opipa, podrazumijevane kore, naznačene zemljine brazde) govore o pjesničkoj slobodi povezivanja krajnosti. Osim toga izrazito je zamjetljiva afektivna vezanost s objektom (kruhom), što izaziva čitav lanac obiteljskih pojmova (od oca i majke, preko brata i sestre, pa sve do nekoga kumulativnog *sabrata*). Suri, mrki kolorit također sustavno povezuje kruh, očev gunj i komad zemlje (nazvan krpicom, da se opet lakše poveže s tkaninom očeve odjeće), a to je tipična boja škrte Dalmatinske zagore, kamenjara s međama i posnim obradivim dolcima u kotlinama. Treća pjesma iz istoga ciklusa posvećena je prosjaku, okrštena "Duge sjenke". Iz nje ćemo, za razliku od prethodećih primjera, navesti dvije središnje (nerimovane) tercine:

... On ipak ispruža ruku,
al sama prezava kretnja
veli: ne podaj, ne podaj!
Snužden kreće u brda
noseći dlanove prazne
i gvozdenu kuku u drobu...[4]

Taj "tranche de vie" više je psihološki motiviran negoli slikovito prezentiran, no ne možemo previdjeti smisaonu polarizaciju i zvučnu asonancu između *ispružanja* i *prezavosti*, odnosno između *ispruženosti* i *snuždenosti*, pa i samih riječi kao što su *prezave* i *prazne* (ruke, kretnje, dlanova). Iz pjesme "Proljeće primorskih ulica" iskoristit ćemo dva detalja, jedan iz same sredine:

... kad smokva iz zidina gradskih,
kriva pod teretom mnogih
suhih, prašnjavih ljeta,
u pupove satjera mliječ...[5]

Ne čini li nam se ova slika pravim ozbiljenjem "zgusnute kaplje", činom prevladanoga kontrasta između suhoće i tečnosti, svojevrsne realizacije vitalnog instinkta, što se očituje pupanjem i tečnošću te kao da "prokrvljuje" tkivo? Drugi je detalj završna sekvenca iste pjesme, također obilježena suprotstavljenjem velikoga ništavila i male manifestacije života:

... iz razdnivene bačve što grdno zjapi
bauče tamom praznina na proljeće mlado
i treptav roj mušica igra.[6]

Možemo li ne zamijetiti iznimnu plastičnost Desničinih izraza: bačva je izgubila dno, pa je *razdnivena*, a njezina rupa se potom oglašava zastrašujućom onomatopejom –

[3] Vladan Desnica, "Mali slikar", *Hrvatsko kolo*, 5/1952., br. 4, 246.
[4] Vladan Desnica, "Duge sjenke", *Riječka revija*, 3/1954., br. 3-4, 114.
[5] Vladan Desnica, "Proljeće primorskih ulica", *Književni Jadran*, 1/1952., br. 4-5, 6.
[6] *Isto.*

bauče. Dakako, između *zjapljenja* i *treptanja* opet se uspostavlja specifična napetost. Iz pjesme "Seljani" posudit ćemo samo jedan katren:

... I javi se pjesma, otegnuta, vajna;
razljulja se; kao sukljaj teška dima,
povija se zemlji široka, beskrajna
i tone u žutim, dozrelim žitima...[7]

Primjećujemo odmah aliteraciju *žutim – žitima* i asonantnu blizinu *sukljanja* i *razljulja se*. Paradoksalno je međutim kako je *sukljaj* izrazito kratkotrajan i vertikalan, dok je *razljuljanje* naglašeno dugačko i horizontalno. Desnicu je morao privlačiti fonički paralelizam sa semantičkom diskrepancijom.

III.

Eto, čitanjem "odbačenoga" Desničina poetskog korpusa uspjeli smo ekstrahirati niz zanimljivih mjesta. Dakle, čak i u pjesmama do kojih ni sam autor nije mnogo (ili uopće) držao našlo se specifično vrijedne građe, bilo na razini smjelih usporedbi bilo pak po kriterijima stilsko-morfološke razrade. Da ne govorimo o motivskim razlozima: svih pet pjesama kojima smo se malo detaljnije pozabavili pripada krugu socijalno-zavičajnih nadahnuća, te svjedoče autorovu senzibiliziranost za sredinu i ljude s kojima je životno srođen.

Međutim, mi smo im svjesno pristupili ponajprije formalno-analitičkim kriterijima, nalazeći u njima također Desničinu volju za oblikovanjem, njegovu svijest o potrebi dorađenoga izraza, o nužnoj sljubljenosti stanovitih konvencionalnih svojstava i inovativne – pretežno leksičke – svježine. U tu bi nam svrhu dobro poslužile i analize Desničinih primjerenih prepjeva (uglavnom talijanske klasicističke poezije i baroknih madrigala i kanconа), već ocijenjenih kao vrhunska dostignuća, najadekvatnija u svojoj vrsti. Naime, u svim primjerima (izvorne i posredničko-prevoditeljske) spisateljske djelatnosti, Vladan Desnica se suvereno služi jezičnom građom, umješno koristeći ritmička i eufonijska svojstva, zavirujući pokatkad i u riznicu kovanica ili novosloženica.

Ne kanimo, dakako, sličnim postupkom citiranja i komentiranja ulomaka "pročešljati" i veći broj pjesama što doživješe čast uvrštavanja u zbirku. Koliko god da su te pjesme uglavnom kasnije i zrelije, u njima ima čak možda manje ostentativno stilogenih elemenata, a u korist smirenja meditativno-refleksivne napetosti. Zaustavit ćemo se ipak još na pjesmi "Žuta zvjerka", koja jamačno pripada i atmosferi i razdoblju "Začaranoga podneva".

Ta je pjesma objavljena davne 1934. godine u "Magazinu sjeverne Dalmacije", ali pod naslovom "Ljetni motiv".[8] Navest ćemo je u definitivnoj verziji iz zbirke "Slijepac na žalu", a potom ukazati na simptomatične razlike u odnosu na prvo tiskanje:

Trske ševara u vjetru zašume
i suha žita dremežno zašušte
uspavanku ljetu koje sniva.
A posred žetve, u pučini njiva,
zaleglo ljeto, zvjerka troma, žuta,

[7] Vladan Desnica, "Seljani", *Magazin sjeverne Dalmacije*, 1/1934., br. 1, 88.
[8] Vladan Desnica, "Ljetni motiv", *Magazin sjeverne Dalmacije*, 1/1934., br. 1, 89.

teška od ploda i rađanja sita:
isplazila jezik pa dahće i guta
dah mladog vjetra. A trepke joj duge
žute ko osje od dva klasa žita
sanjivo trepte.[9]

Intervencije nisu baš bile brojne, ali su vrlo znakovite. *Dremežna pjesma* zamijenjena je *uspavankom*, ali je stoga prilog *lagano* postao *dremežno*. Daleko najvažnija promjena u novoj varijanti odnosi se na uklanjanje priloga *kao* u središnjem stihu (koji je isprva glasio: *zaleglo ljeto kao zvijerka žuta*). Na taj je način, umjesto usporedbom, *ljeto* izravno poistovjećeno sa *zvjerkom*, čime je simbolička snaga nedvojbeno narasla. S time su u vezi i odgovarajuće gramatičke prilagodbe: kako ljeto sada postaje subjektom ženskoga roda (dakako: zvjerkom), ona je jezik *isplazila* (ljeto ga je bilo isplazilo), a trepke su *joj* duge (dok su prethodno njemu – *mu* bile isto takve). Morat ćemo se složiti da je novija verzija učinkovitija, da je gušće povezala elementarne slikovitosti i zvučnosti (primjerice: šuštave šumore ševara), pridonoseći još jednu "zgusnutu kaplju" pjesnikovoj vrijednoj aktivi.

Razne je svoje prethodno objavljivane pjesme Desnica mijenjao, dopunjao ili kratio, a mnogima je ponajprije izmijenio naslov. Pjesma "Vidici" iz zbirke prvi put je bila tiskana kao "Panika prostora" (a s indikativnom naznakom kako pripada ciklusu "Sunce pod oblakom", koji nije nikad zaokružen). Pjesma definitivno nazvana "Vodarice" bila je prvi put objelodanjena kao "Djevojke na vodi", a drugi put kao "Jesen". Pjesma "Scherzo" prethodno se nazivala "Flanerie". "Bakanal južine" isprva se zvao "Kolo stoljetnih krošanja". Pjesma "Jesen na žalu" u prvom je javljanju bila "Oproštaj". "Vječita pjesma" iz časopisne objave postala je u zbirci "Patetičkom psalmodijom".

Moglo bi se raspravljati o funkcionalnosti tih mijena. Čini se da je autoru bilo stalo umanjiti moguću pretencioznost pa je "Panika prostora" svakako manje prihvatljiva od "Vidika", dok pretvorba "Flanerie" u "Scherzo" označuje stanoviti emotivni odmak, a zamjena "Vječite pjesme" "Patetičkom psalmodijom" ukazuje i na javljanje autoironičkog odnosa, razumljivoga intelektualnoga korektiva mladenačkim zanosima. Pri ponovljenom objavljivanju nastale su i intervencije u samim tekstovima (ne tek u naslovima), pa bi bilo opravdano da se sve varijante podrobno opišu i analitički ocijene.

Prilikom priređivanja "Sabranih djela" (1974) načinjen je presedan, prvi korak u tom smjeru, ali nije sustavno proveden. Naime, pjesma "Žuta zvjerka" objavljena je i u definitivnoj i u prvotnoj verziji ("Ljetni motiv"), tako da je moguće uspoređivati sve razlike (što smo dijelom iskoristili). Premda smo se stigli opskrbiti svim tiskanim izvorima, ne kanimo na ovome mjestu razvlačiti s minucioznim deskripcijama varijanti, iako su i one dokaz autorove brižnosti i svijesti o "malim razlikama" koje služe kao dobrodošao znak ekspresivnosti.

IV.

Ako smo pjesme kojima smo se pozabavili u većem dijelu ovoga priloga morali uglavnom vaditi iz "čistilišta", iz rezervnog položaja pojavljivanja u časopisima (a ne u knjizi), to ne znači da smatramo kako su one apsolutno najvrijednije. Jednostavno, mislimo da zaslužuju

[9] Vladan Desnica, "Žuta zvjerka", *Slijepac na žalu*, Zagreb 1956., 10.

određenu pažnju ništa manje od stihova koji doživješe, dočekaše ipak određenu konsakraciju autorske volje i definitivnijeg prihvaćanja. Uostalom, tiskana zbirka "Slijepac na žalu" nudi toliko raznovrsnih pravaca čitanja i tumačenja, da ih je teško iscrpiti. Neslučajno, u pjesmi postavljenoj na uvodno mjesto, okrštenoj "Slijepi aed", lirski subjekt prepušta svoju dušu raznolikim napastima vjetra, pučine, planine, kao da želi da se ona raširi i rasprši među bićima i elementima, te da na kraju toga lutalačkog iskustva "prebraja svoje živote".

Doista je indikativan taj plural. "Iza sklopljenih vjeđa" pjesnikov *alter ego*, to jest njegova duša poistovjećena s klasičnim, antičkim pjevačem proročkih svojstava, empatijski će ulaziti u različite egzistencijalne modifikacije, otkrivati specifične "svoje živote". U tu će svrhu dobro doći osjetljivost na prirodne fenomene, sposobnost reagiranja i mijenjanja raspoloženja u skladu sa svjetlošću i atmosferom. U jednom ranijem osvrtu na Desničino pjesništvo ("Sunce i kiša – s južinom – Desničinih stihova") bio sam načinio čitavu inventuru "meteoropatskih pobuda", pregled solarno-nebularne ikonografije, koja je vrlo učestala u njegovoj motivici. Tom bih kontekstu sad pridodao i pjesmu "Maistral":

U prvom dahu maistrala
razvezaše se zvukovi i kretnje
kao da magija presta:
i gle, odasvud, iz skrovitih mjesta
provrvje sve živo na vidjelo:
svemu
vrati se život i bilo učesta.
I sva se mala bajka razabrala.[10]

U stanovitom smislu, navedena je pjesma naličje "Začaranog podneva": magija, čarolija je prestala, što je bilo sažeto i zgusnuto, sad se razvezalo, umjesto stišanog kucaja sad imamo pojačano (*učestalo*) bilo, umjesto muka zvukove, umjesto zastajanja kretnje. Jednom riječju: *provrvje sve živo na vidjelo*, odnosno: *vratio se život*. Prebrojavajući svoje živote, "slijepi aed" je s ovom pjesmom usvojio još jednu afirmativnu česticu, pridodao "zgusnutu kaplju" i od tvari eterične i difuzne.

Vizualna komponenta pjesnikova doživljaja dovela je do nekoliko izrazito ambijentalnih kristalizacija, gdje se deskripcija spreže s društvenom osjetljivošću, stanovitom solidarnošću s bijednima. Riječ je o pjesmama kao što su "Dvorišta" i "Vodarice"; u prvoj su atributi sumračja, memle i sinjosti povezani s nevoljnim sudbinama djece, domaćica i služavki, a u drugoj teški, suri i mutni oblaci tvore pozadinu na kojoj požutjele, šture i umorne djevojke idu na vodu. Težinu i muku njihova posla pjesnik uspoređuje s mitološkim Danajidama – kćerima kralja Danaja, osuđenima zbog ubojstva svojih zaručnika da zauvijek liju vodu u bačvu bez dna – dakle bave se uzaludnim naporima.

Posebno mjesto u Desničinoj poetici zauzima pjesma "Svaan", po autorovu iskazu njemu možda i najdraže, najoriginalnije ostvarenje. Invencija je donekle nalik Desničinu izumu Athanatika; naime, u ovome slučaju patentiran je izmišljeni jezik, odnosno koncipirana je jedinstvena riječ koja spektrom svojih semantičkih protega (poput panaceje-pansemija) okuplja istodobno nadu i tugu, opsjenu i utjehu, a – prema komentaru ispod teksta – još bi bila najbliža značenju utjehe samoobmane, odnosno samoobmane utjehe. Navodimo nekoliko karakterističnih citata, iz kojih će se očitovati sva paradoksalnost ili apsurdnost takve verbalne sinteze:

[10] Vladan Desnica, "Maistral", *Slobodna Dalmacija,* br. 2476, 24. I. 1953.

Svaan je moja istina i moja laž,
moje lice i moje naličje.
Tvrd ležaj moje stvarnosti
i tanana ljuljaška moje zanjihane ludosti.

Svaan nas katkad muči.
Svaan nas iznevjerava sa svakom prolaznošću.
No on nas nikad ne napušta.[11]

Naglašena misaonost, zaokupljenost bitnim problemima, vodila je Desnicu prema filozofskim preokupacijama, a i u stihovima nije mogao izbjeći učestale racionalno konstruirane sheme i "vječna pitanja". Nekoliko je pjesama, već od samog naslova, na tragu općih mjesta i pradavnih dilema. Tako je "Kairos" apologija sretnog trenutka, afirmacija neupitne sadašnjosti ("Dragocjen si, o času sadašnji! / Sve što nisi ti / ne postoji, / sve što je van tebe / jalovo je kajanje."). "O, biti mlad" je prava himna neposrednosti, predanosti životu, zanosima ranih dana ("O, biti mlad, i lud, i pun slobode... / znat dobru glad, i trud, slast bistre vode / pustiti ćud nek sama udes plete..."). "Non omnis", na Horacijevu temu, utješna je elegija, iskaz povjerenja u stanovite plodove bivanja, što će nadživjeti čovjekov zemaljski kraj, nada u barem neki oblik posthumnoga trajanja.

I nehoteć smo upravo persifilirali neke karakteristike Desničina stihovanja, upali smo u pojmovne rešetke unutar kojih se kao pjesnik znao često zatvoriti. Naime, karakteristično je za mnoga njegova rimovanja da su vođena općenitim glagolskim imenicama izrazitoga pojmovnog registra: *raspoloženja – mijenja*; *otrežnjenja – jenja*; *ophođenja – mijenja*; *smirenja – vrenja*; *sanja – premiranja – skončanja*; *iscjeljenja – iskušenja*... Možda je dio problematične recepcije njegove poezije bio uvjetovan i alegoričnošću na leksik filozofske provenijencije. Stanovita kritika nije mogla prihvatiti pojmovnik odveć određenih značenja.

V.

Na samom kraju zbirke "Slijepac na žalu" nalazi se rukovet pjesama koje zaslužuju posebnu raspravu, a koje su i dobile nesvakidašnji kritički odjek. Iako Desnica svoju zbirku nije složio kronološkim redom (nažalost, niti rasporedio po odgovarajućim ciklusima), nedvojbeno je da posljednji odjeljak predstavlja najzrelije, najrecentnije radove. U duhu već podrazumijevane cerebralnosti, refleksivnosti, intelektualizma, završna četvrtina zbirke bavi se "prvim i zadnjim stvarima": patnjom i smrću, šutnjom i odricanjem, opsjenama i otrežnjenjem, i tomu slično...

Šest od devet zaključnih pjesama zbirke – uz neznatne modifikacije – preuzeto je u proznu fakturu romana "Proljeća Ivana Galeba". To su naslovi: "Mehanika bola", "Proljeće", "Podnevni ispit", "Dobrostiva smrt", "Umuje mudrac na suncu" i "Jednostavnost". S razlogom se autor ispočetka čudio što je zbirka prihvaćena vrlo loše, jedva tolerirana, dok je roman uglavnom hvaljen, a tekstovi šestoro navedenih pjesama tvore ključne pasuse LXXII i LXXIII poglavlja romana, takoreći njegovu emotivnu i idejnu poantu, a kao što su i u knjizi pjesama, ne samo zaključna koda nego i iskustveni apogej.

[11] Dragoslav Adamić (prir.), *65 pesnika odgovara: Koju od svojih pesama najviše volite i zašto?*, Sarajevo 1958, 36.-38.

Odgonetki neočekivane i neprimjerene kritičke reakcije pokušao se približiti Dubravko Jelčić, analizirajući sustavno tekst i kontekst, došavši do zaključka kako prošireni okvir pasusa ili narativne cjeline pogoduje afektivnom učinku detalja, odnosno kako je "objektivizam epske naracije prožet lirizmom subjektivnih vizija". Željka Čorak načelno vidi diskrepanciju između Desničina lirskog i proznog izraza ("Desnica – pjesnik odviše je izričit, odviše saopćava; njegova je poezija tijelo bez sjene"), da bi međutim našla adekvatno opravdanje za interpolaciju stihova u tkivo romana: "Ista pjesma... kad se usmjeri saopćenju, kad se unese u cjelinu *unutar* koje ostaje, na području novih zahtjeva iskazuje nove vrijednosti, sebi primjerenije".[12]

S obzirom da se Zvonko Kovač prihvatio metodične intertekstualne analize šest spominjanih pjesama i njihova situiranja u romanesknu građu, nije potrebno na ovom mjestu ulaziti u usporedbu razmatranih verzija, odnosno brinuti se koliko bijahu plodne male razlike između varijante u stihu i one u prozi. Ušavši u meritum Kovač je morao naći opravdanje neobičnoga postupka interpoliranja poetskih ulomaka u roman, a razložno ga je našao u izmijenjenoj ulozi pisca kao čitatelja vlastite produkcije. Sićušne intervencije (elidiranja ili dodavanja) shvaćaju se tako kao komentatorska funkcija.[13]

Na koncu, poezija Vladana Desnice predstavlja sasvim organski dio korpusa, epizodu i fazu bez koje bi cjelina bila okrnjena. Slučaj transponiranja – ne samo nekih iskustava, nego i cjelovitih formulacija – iz stihova u prozni okvir dokazuje kako se pisac nije ni trebao ni mogao odricati svojih lirskih emanacija. Nesporazumi s Desničinom poezijom dijelom su potekli iz neshvaćanja vremenske uvjetovanosti njegova pisanja. Naime, u pedesetim godinama, kad se zbirka "Slijepac na žalu" pojavila, postojao je pravi diktat modernizacije i ažuriranja izraza (ako ne prema avangardi, barem prema "hermetičarima", "metafizičarima" ili blagom nadrealizmu), a naš je pisac ponudio stihove nastale tijekom višedesetljetnoga fermentiranja i s osloncem na tradiciju simbolističkog i sordinirano ekspresionističkog predznaka. Ne samo da su neke njegove pjesme bile datirane još s dvadesetim i tridesetim godinama prošloga stoljeća, nego su imale i opravdanu ambiciju da premoste ponore i prema romantici i klasicizmu, da ne kažemo prema kranjčevićevskim i nazorovskim primjerima.

U trenutku objavljivanja zbirke pjesništvo Vladana Desnice doista je bilo anakrono, izvan suvremenosti i aktualiteta. Međutim, ono je i koncipirano sa sviješću "dugoga trajanja", s dubokom uronjenošću u mediteransku tradiciju, koja je i prije Braudelove definicije rado njegovala iluziju ulančavanja i kontinuiteta, odnosno povremenoga nužnog vraćanja na izvore i ishodišta. Ako je 1956. godine knjižica "Slijepac na žalu" izgledala sasvim zastarjelom, proteklih pola stoljeća nije učinilo ništa na njezinu patiniranju i pozlati, no nipošto nije oduzelo neke vrijednosti na koje smo nastojali ukazati. Dapače, prilazimo li bez maksimalizma, to lakše ih uočavamo. I ne moramo se poštapati o postmodernu perspektivu, toleranciju i pluralizam, da bismo uvidjeli kako nam je Desnica i u stihovima ostavio "zgusnute kaplje" neponovljiva individualnog iskustva i specifične jezične osjetljivosti.

[12] Željka Čorak izgovorila je ovaj tekst u Društvu pisaca u povodu devedesete godišnjice rođenja Vladana Desnice.

[13] Zvonko Kovač, "Poezija Vladana Desnice – Pokušaji intertekstualne analize", *Republika* 54/1998., br. 11-12, 93.-105.

Verdichtete Troppen. Voraussetzungen für das Lesen der Versen von Desnica

Zusammenfassung: Im literarischen Opus Vladan Desnicas bildet die Lyrik einen bis jetzt oft vernachlässigten Teil. Sein Gesamtwerk umfasst etwa vierzig Gedichte, die in einer Zeitspanne von fast vier Jahrzehnten entstanden und thematisch sehr verschiedenartig sind. Im Unterschied zu seiner Prosa, für die er zahlreiche Ehrungen erhielt, wurde seine einzige Gedichtsammlung "Slijepac na žalu" (1956) heftig kritisiert, weil sie den damaligen Ansprüchen auf eine Modernisierung des Ausdrucks nicht entsprach. Im Mittelpunkt dieser Arbeit stehen Gedichte, die selbst Desnica in die erwähnte Gedichtsammlung nicht aufnahm, sondern die erst posthum in die gesammelten Werke aufgenommen wurden und deren ursprünglichen literarischen Wert heute immer wieder anerkannt wird.

Stichwörter: Vladan Desnica, Lyrik, "Slijepac na žalu" ("Ein Blinder am Ufer"), vergessene Gedichte.

Literatura

Dragoslav Adamić (prir.), *65 pesnika odgovara: Koju od svojih pesama najviše volite i zašto?*, Sarajevo 1958.

Vladan Desnica (ur.), *Magazin sjeverne Dalmacije*, 1/1934., br. 1.

Vladan Desnica, *Proljeća Ivana Galeba: igre proljeća i smrti*, Zagreb 1990.

Vladan Desnica, *Slijepac na žalu*, Zagreb 1956.

Dubravko Jelčić, "Pristup pripovjedačkoj umjetnosti Vladana Desnice", Vladan Desnica. *Izbor pripovijedaka,* Zagreb 1966., 26.-27.

Zvonko Kovač, "Poezija Vladana Desnice – Pokušaji intertekstualne analize", *Republika* 54/1998., br. 11-12, 93.-105.

Popis pjesama

"Duge sjenke", *Riječka revija*, 3/1954., br. 3-4, 114.

"Jabuke", *Hrvatsko kolo*, 5/1952., br. 4, 246.

"Mali slikar", *Hrvatsko kolo*, 5/1952., br. 4, 246.

"Proljeće primorskih ulica", *Književni Jadran*, 1/1952., br. 4-5, 6.

"Seljani", *Magazin sjeverne Dalmacije*, 1/1934., br. 1, 88.

"Začarano podne", *Slobodna Dalmacija* (Split), br. 2476, 24. I. 1953.

"Žuta zvijerka", *Slijepac na žalu*, Zagreb 1956.

3.
PONEŠTO O STABLU I KRAJOLIKU U PROZI VLADANA DESNICE

Šime Pilić

Sažetak: U radu se fragmentarno analiziraju samo neki dijelovi proznog opusa književnika Vladana Desnice. Autor se u tekstu osvrće – kombinacijom makrosociološkog i mikrosociološkog pristupa – (sa stajališta sociologije književnosti) na neke stranice karakteristične za stablo i krajolik u književnom djelu Vladana Desnice. Osvrt na socijalno vrijeme, te posebno na stablo i krajolik u prozi V. Desnice, izvodi se prvenstveno na primjeru njegovih pripovijesti Posjeta i Bunarevac. U razmatranje se uključuju usporedbe općenito o stablu u književnosti i umjetnosti, zatim etnološka studija o vjerovanju u drveće sa slikom i opisom stabla u prozi V. Desnice (posebno se to odnosi na kesten, jablan, hrast i platanu). Tekst je u suglasju s iznesenim vrednovanjima da su Desničini pejzaži redukcijski, da imaju simboličnu funkciju te funkciju stvaranja atmosfere za daljnju radnju. Autor se zalaže za nastavak istraživanja kako bi se dobila cjelovita slika i stabla i krajolika u opusu Desnice, ali u komparativnoj perspektivi.

Ključne riječi: pisac Vladan Desnica, socijalno vrijeme, sociologija književnosti, stablo i krajolik, vjerovanje u drveće

1. Uvod

Priroda književnih djela podrazumijeva se kao umjetnost riječi, svijet umjetnosti, odnosno književnost se shvaća kao umjetnost.[1] Kako pristupiti književnom fenomenu (Vladana Desnice), njegovoj umjetničkoj prozi – upitajmo se zajedno sa Robertom Escarpitom?[2] Da li se Vladan Desnica i Danilo Kiš "prepleću"[3] ili je pak Desnica lite-

[1] Više o tome u knjizi: Milivoj Solar, *Teorija književnosti*, Zagreb 1979. O metodologiji istraživanja u znanosti o književnosti usporedi poglavlje: "Metodologija proučavanja književnosti" u navedenoj knjizi (str. 202.-240.) kao i literaturu iz područja teorije književnosti (str. 241.-252.).

[2] Naime, glava druga u knjizi R. Escarpita naslovljena je: "Kako pristupiti književnom fenomenu". Vidjeti o tome Robert Escarpit, *Sociologija književnosti*, Zagreb 1970., 21.-36. Spoznaje o tome kako objasniti *književni fenomen* sa stajališta znanosti o književnosti mogu se naći u voluminoznoj knjizi – Zdenko Škreb, Ante Stamać, *Uvod u književnost: Teorija, metodologija*. Zagreb 1986. Usporedi str. 89., 116., 121.-122., 174., 574. i 583.

[3] Odgovor na to pitanje potražiti u: Mirko Demić, "Desnica i Kiš: preplet", *Polja*, 52/2006., br. 437, 35.-42.

rarni predak Kiša?[4] Desnica je, svakako, klasik suvremene hrvatske književnosti[5] čiji se književni opus i historiografski interpretira,[6] a njegovo se djelo nalazi između realizma i strukturalizma,[7] odnosno između utopije i distopije.[8]

Samo ovih nabrojenih pet-šest radova[9] pokrivaju vrlo širok spektar tema u istraživanju književnog djela Vladana Desnice.

Susanne Janssen s Erasmus sveučilišta u Roterdamu, u svom radu, naglasak stavlja na karijere u književnosti i vizualnim umjetnostima, fokusira se na pisce i umjetnike te proučava rad pisaca i drugih umjetnika na tematski način. Ona ističe da su empirijski orijentirani sociolozi književnosti i umjetnosti od 70-ih godina 20. stoljeća pa dalje razvili nekoliko teorijskih perspektiva i istraživačkih tradicija. Te istraživačke tradicije i teorijske perspektive uključuju *perspektivu produkcije kulture*, *empirijsku studiju književnosti*, *teoriju literarnih sustava,* istraživanje *umjetničkog svijeta,* te *institucionalnu analizu* područja kulturne (književne) produkcije o kojoj posebno govori P. Bourdieu. Premda ovi pristupi koriste različite koncepte i metodologije, a u fokusu imaju različite aspekte proizvodnje književnosti i uopće umjetnosti, među njima nema strogih granica.[10]

Autorica se zalaže za kombiniranje interpersonalnih, institucionalnih i socijetalnih razina analize književne produkcije. Posebno ukazuje na ulogu habitusa i u regrutiranju i u razvoju karijera književnika/umjetnika, ističući da razni autori taj koncept nisu dovoljno naglašavali. Naglašava se da je habitus kao stvoren u roditeljskom okruženju neke osobe te da uključuje dugotrajnu vezu između ljudi i njihove okoline, no istovremeno se govori kako je podložan promjeni uslijed akumuliranog iskustva.[11]

Janssen pridodaje da nedostaju – kao što nam je i poznato – pouzdani instrumenti za utvrđivanje granica do koje pisci/umjetnici imaju određene dispozicije te u kakvoj su vezi s njihovim društvenim podrijetlom na jednoj strani i njihovim karijerama na drugoj.

---

4 O odnosu literature Kiša i Desnice usporedi: Mirko Demić, "Vladan Desnica kao literarni predak Danila Kiša", *Savremena srpska proza*, esej br. 18/2006., 201.-205.

5 Velimir Visković, "Klasik suvremene hrvatske književnosti*", Književna republika*, 4/2006., br. 3-4, 3.-6.

6 O "egohistoriji" književnika Vladana Desnice i mogućnosti historiografskih interpretacija vidjeti pobliže: Drago Roksandić, "Književnik, književni opus i mogućnosti historiografskih interpretacija: pokušaj 'egohistorije' Vladana Desnice", *Književna republika*, 4/2006., br. 3-4, 13.-24.

7 Pavletić, koji je inače priredio roman *Zimsko ljetovanje* i *Pripovijesti* (njih 13) Vladana Desnice kao 117. knjigu edicije Pet stoljeća hrvatske književnosti, u predgovoru tom izdanju ukazuje na raznovrsnost Desničinih djela u luku "od realizma preko psihološke analize do misaonih sinteza". Naglašava da je Desnica "izvorni pisac" koji je dao znatan "doprinos našoj romanesknoj umjetnosti" gdje dolazi do izražaja "majstorstvo u strukturalističkoj tehnici". Njegove romane, kraće proze i pripovijesti Pavletić smješta između realizma i strukturalizma. Usporedi: Vlatko Pavletić, "Vladan Desnica između realizma i strukturalizma", *Kolo*, 6/1968., br. 8-9.

8 Krešimir Nemec, "Pronalazak Athanatika – između utopije i distopije", *Književna republika*, 4/2006. br. 3-4, 25.-32.

9 Popis radova o prozi V. Desnice opsegom može već predstavljati samostalnu knjigu. Vidjeti: Dušan Marinković, "Bibliografija radova o diskurzivnoj prozi V. Desnice" u: D. Marinković (priredio) *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice II*, Zagreb 2006., 319.-398.
O novelistici i pripovijednoj prozi V. Desnice vidjeti: Branko Maleš, "Novele i pripovijetke Vladana Desnice", *Književna republika*, 4/2006., br. 3-4, 47.-50.; Dušan Rapo, *Novele i romani Vladana Desnice*, Zagreb 1989.; Dubravko Jelčić, *Pristup pripovjedačkoj umjetnosti Vladana Desnice*, Zagreb 1966.; Krešimir Nemec, *Vladan Desnica*, Zagreb 1988.

10 Pobliže o tome: Susanne Janssen, "The empirical study of careers in literature and the arts", *The psychology and sociology of literature*, (ur. Dick Schram – Gerard Steen), Amsterdam-Philadelphia 2001., 323.-357.

11 *Isto*, 345.

Međutim, "znanstvenici su dobri u generalizacijama, ali su siromašni u specifičnostima" podsjeća nas Colin Martindale sa Sveučilišta u Mainu.[12]

S obzirom na to mi ćemo pokušati i to više mikrosociološkim pristupom obogatiti to siromaštvo u specifičnostima. Mikrosociološki pristup, uz ostalo, polazi od umjetničkog djela nastojeći otkriti kako je nastalo, koje su mu osobine i stil, dovodeći ga u odnose s drugim varijablama od psiholoških do socijalnih. U ovom prilogu primjenjujemo samo ponešto od toga, kombinirajući taj pristup donekle i sa makrosociološkim.[13]

2. O stablu u umjetnosti, književnosti i opusu Vladana Desnice

Mi ćemo se ovdje osvrnuti na samo neke dijelove opusa Vladana Desnice, ograničavajući se na radove objavljene u knjizi *Zimsko ljetovanje. Pripovijesti*, u okviru poznate biblioteke Pet stoljeća hrvatske književnosti. I te radove nećemo analizirati sustavno nego ćemo samo odabrati neke stranice koje su karakteristične za stabla i krajolik u književnom djelu Vladana Desnice.

U pripovijesti *Posjeta*, Ivan u "kafani" uz jutarnju "kafu" kroz prozor vidi "debla platana", a potom se uputi profesorovu stanu mirnom ulicom "sa drvoredom kestenova".[14] Slijedi opis *interijera*: "U blagovaonici je bilo tiho i polumračno; osjećalo se da je tu već godinama sve nepromijenjeno: ono isto, obično mrko građansko pokućstvo, ona ista tišina".[15] Dakle, Desnicu zanima ono što biva i ono što traje.[16] (...) "Ni samo *vrijeme* u toj prostoriji kao da nije teklo; (...) – uvijek ono isto, istrošeno i stoput upotrijebljeno vrijeme – u svome vječitom motanju i *sukanj*u."[17] Kao da suče pređu, vunene niti, vuneni konac, *suče sukno.* Mota, smota i namata vunene niti u pripremama za tkanje. Tako i vrijeme! U toj prostoriji ono kao da ne teče, ono je istrošeno od upotrebe i ono je u "vječitom motanju i sukanju". Slično kao i u već spomenutoj pripovijesti *Posjeta* i u pripovijesti *Bunarevac* čini se da je "vrijeme prestalo teći".[18] "Katkad bi, pamučasto i sneno, palo poput *maslačka* na *stanku* u razgovoru i prosnilo na njoj kratak *čas*, a onda bi pokrenuto lakim dahom nove riječi, otprhnulo, uzvilo se i nastavilo svoje beskonačno putovanje. Ivana je neosjetno zahvatala omama tog ambijenta; njezina lijena mlakost uspavljivala je kao proljetno *sunce*."[19]

Vrijeme je prisutno ne samo u književnosti, jer je iznimno važan činitelj u "tumačenju motiva i ciljeva ljudskih akcija" ali se veoma "teško može ugraditi u interpretativne anali-

[12] Martindale nas također podsjeća da su književnost i mediji važan dio ljudskog života. Usporedi njegov osebujan pristup u članku "The proper place of humanism: Qualitative versus scientific studies of literature", *The psychology and sociology of literature*, (ur. Dick Schram – Gerard Steen), 395.-405.

[13] Vidjeti o tome u više radova u hrestomatiji koju je priredio Sreten Petrović, *Sociologija književnosti*, Beograd 1990.

[14] Vladan Desnica, *Posjeta*, 272. Pripovijesti se citiraju prema: Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje. Pripovijesti*, (ur. Vlatko Pavletić), Zagreb 1968. (Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 117).
Riječi *kafana* i *kafa* nalaze se u izvorniku kojim sam se služio. Usput, stari Splićani tako govore i danas, a znamo da je Desnica jedno vrijeme boravio i u Splitu.

[15] *Isto*, 274.

[16] Vlatko Pavletić, "Vladan Desnica", *Zimsko ljetovanje. Pripovijesti*, Zagreb 1968., 22.

[17] Vladan Desnica, *Posjeta*, 274.

[18] Pripovijest *Bunarevac*, 295.

[19] Pripovijest *Posjeta*, 274. *Posjeta* je inače objavljena u časopisu *Književnost* 1951.

ze". Pa ipak, u novijim se radovima unutar sociologije pojam vremena javlja "gotovo kao konstanta".

Ljudsko je trajanje temporalno višedimenzionalno, s individualiziranim iskustvima u različitim varijacijama. Tijekom naših, ljudskih, života "vrijeme nekada protječe brzo ili usporeno, 'stoji' ili 'juri' obzirom na činjenicu da li se osoba nalazi, naprimjer u mladosti, srednjoj životnoj dobi ili u starosti".[20] Desnica se nije bavio sociologijom vremena, ali izvrsno opisuje socijalno vrijeme.

Pred kraj pripovijesti, nešto prije nego Ivan poželi da izađe van na svježi zrak: "Dolje u ulici lagano su se njihale goleme *krošnje kestenova*..." (str. 281.). Daleko sam od tvrdnje da je Desnica svoje umjetničke proze sadržajno oblikovao na temelju etnoloških zapisa o vjerovanju u drveće. No, ne može se isključiti mogućnost da je slušao barem fragmente nekih priča na tu temu na prostoru od Zadra, preko Islama Grčkog do Obrovca i Kistanja (čije ime u osnovi podsjeća na kestenje). Kao što je – još prije četiri desetljeća – ustvrdio Pavletić, pisac Desnica je izdanak mediteranske kulture i slavenske osjećajnosti. U toj mediteranskoj kulturi, bilo osobnoj, bilo ruralnoj, mogao je i sam Desnica promatrati razne krajolike, ali i slušati razne priče, predaje i legende. Posebice to vrijedi za razdoblje njegova djetinjstva, ali se ne može isključiti ni kasnije (u odvjetničkim kancelarijama, u Jankovića dvorima i drugdje). Sve to može spadati u ono što se naziva mediteranski ugođaj (iako, naravno, legendi i predaja ima i na drugim prostorima i, dakako, narodima). No, mi ovdje imamo u vidu Dalmaciju, njene krajolike i predaje o njoj.[21] *Kesten,* prema nekim vjerovanjima, spada u s*retno drveće.* Ako je kesten divlji, riječ je o "endemskoj vrsti jugoistočne Europe".

Kod *pitomog* kestena pradomovina je Mala Azija. Rasprostranjen je u velikom dijelu Europe, na Kavkazu i u Sjevernoj Africi. "Kesten je simbol čistoće jer je ljuska u kojoj se nalazi puna bodljika (tjelesne požude), a ne mogu mu nauditi." "U drevnoj Kini kesten je bio stablo zapada i jeseni."[22] Kesten je malo zastupljen u vjerovanjima Hrvata i drugih južnih Slavena jer su ga prvi put sreli kad su došli u tople krajeve jugoistočne Europe.

Kesten se još javlja i na drugim mjestima u prozama Vladana Desnice. Npr. u pripovijesti *Bunarevac*. Tamo, doduše, kestenova stabla nisu u prirodi. Naime, njegov lik Miloš u unajmljenom stanu u palanci kod Milke Rkanove, "pohitao (je) da povješa po zidovima" slike, poklone "prijatelja *slikara* i uspomene s njegovog ferijalnog boravka u Parizu..." (str. 295.).

Pisac ukratko nabraja što se može vidjeti na slikama: bosonogi čovjek, crtež konja; mrtva priroda. A zatim o tome zaključuje: " – i, na koncu, kruna svega, uljena slika koja je predstavljala kutak pariške periferije: visoki sivi kandelabar i *zelena krošnja kestena na pozadini* kuće bolesno ružičaste ..." (str. 295.). I dalje: "sve je bilo drukčije nego što je predstavljao. Drukčiji položaj mjesta, drukčiji *pejzaž*, drukčije osvjetljenje. Mjesto je bilo uvaljeno u kotlinu – baš kao u dnu bunara, i *sunce* je rano zalazilo za rubom okolnog krša koji je obilježavao vidokrug..." (str. 295.). Pisac kao da slika kistom a kao da ne piše perom. Nameće se usporedba slika na zidu i Desničin opis palanke...

---

20 O osnovnim konceptima socijalnog vremena, socijalnim teorijama vremena, urbanom vremenu i sl. vidjeti u članku Ognjen Čaldarović, "Sociologija vremena – pregled osnovnih ideja i koncepata", *Socijalna ekologija*, 18/2009., br. 3-4, 215.-234.

21 O nekim podacima iz socijalne historije i o mediteranskom ugođaju pisao sam ponešto, iako donekle u drugim kontekstima, u radovima: Šime Pilić, "Socijalna ekohistorija krajeva uz rijeku Krku (1500–1800) u suvremenim putopisima", *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija*, (ur. Drago Roksandić i dr.), Split – Zagreb 2003., 305.-335.; Š. Pilić, "Socijalna struktura, prostorni i kulturni konteksti u Kačićevu 'Razgovoru': slučajevi krajeva i krajina u porječju rijeke Krke", *Godišnjak Titius*, 1/2008., br. 1, 101.-132.

22 Tomo Vinšćak, *Vjerovanje o drveću u Hrvata*: *u kontekstu slavističkih istraživanja*, Jastrebarsko 2002., 101.-102.

Nešto kasnije u *Bunarevcu* javljaju se: "Suri obronci, 'brine'/bili su rijetko obrasli niskom i kržljavom grabovinom, po kojim krivim brestićem ili hrastićem, smrekom i dračom".[23] Iza te zakržljale, patuljaste vegetacije, stršilo je "jedno veće drvo" i to na raskrižju gdje se od ceste odvajala oputina za selo. To se drvo, Milošu nepoznato, "razvilo u širinu" i on i Jagoda "nazvali su ga *Ančarom*, ne znajući mu imena" (*Bunarevac*, str. 296.).[24]

Prema N. Viskoviću najstarije pejzažne slike nalazimo u kineskom slikarstvu. U zapadnjačkoj kulturi pejzaž i stablo kao samostalne teme u likovnoj umjetnosti prikazuju se od 17. stoljeća. Pejzaž se spominje i ranije, ali "teško je sve to smatrati samostalnim krajolicima"[25] . Pejzaž postaje slikarski rod u moderno doba u kojemu povlašteno mjesto ima stablo i šuma (Rubens, Rembrandt, Lorrain i dr.). Rani su pejzažisti posebno istraživali "mogućnosti svjetlosti u prirodi"[26] .

Stablo u književnosti javlja se na jednake temeljne načine kao i u likovnoj umjetnosti i to kao: (1) simbol, (2) dio pozornice naracije, (3) opis pejzaža i (4) glavna tema.[27]

Kod Miroslava Krleže stablo se javlja u prva tri gore navedena načina, što znači i kao simbol i kao scenarij temeljnog predmeta naracije i kao opis pejzaža. Primjerice u svojim dnevnicima Krleža piše pod nadnevkom 21. 9. 1915. i ovo:

"Čovjek raste kao jablan: visoko, smjelo. Čovjek jablan odbio se od zemlje, raste u oblake, razgovara sa gromovima. Čovjek jablan prerast će ovo što se zove: biti dolje na zemlji. A dolje na zemlji, to je sve ovo danas: bogovi, kasarne, ratovi, ludnice".

O jablanima u književnom djelu Vladana Desnice govorio je na skupu prof. Aleksandar Jerkov.[28] Tamo jablani podsjećaju na Turke jer su im služili umjesto minareta. Može se pretpostaviti da je sam Desnica slušao takve priče u svomu djetinjstvu. Usput: arheolog i povjesničar Stjepan Gunjača ukazuje na to da historijsko pamćenje naroda između Zrmanje i Cetine najčešće i uglavnom seže do turskog (osmanskog) razdoblja. U tom sjećanju sve su gradine – turske gradine, sve su utvrde - turske utvrde, sve su tvrđave – turske tvrđave itd. Ne tvrdim, ali se može s popriličnim stupnjem vjerojatnosti pretpostaviti da je i sam Desnica mogao kao dječak slušati priče o tome da su jablani služili kao minaret.

Prema slavenskim vjerovanjima i hrast i jablan mogu imati ulogu drveta života, iako u oba stabla rado udara i grom (prema istom vjerovanju). Vinšćak donosi da Hrvati u Ravnim kotarima vjeruju da "grom najradije udara u jablan".[29] Budući da postoji interakcija, kulturni dodiri, etnička ispremiješanost i stoljetne veze ta je i takva vjerovanja svojom slavenskom osjećajnošću mogao uočavati i Desnica iako je podrijetlom pripadao Srbima u Sjevernoj Dalmaciji. Inače se jablan smatra apotropejnom biljkom, a susreće se u simbolima ljubavi. Uza sve to jablan je vezan uz podzemni svijet, naročito u grčkoj mitologiji.

Jablan karakterizira piramidalni habitus, za razliku od *platane* koja širi grane. Platana predstavlja dobrotvornost, čvrstoću i ćudorednu nadmoćnost.

---

23 Pripovijest *Bunarevac*, 295.

24 Detaljniji opis tog većeg drveta dat u pripovijesti podsjeća na Zeleni hrast na raskršću uz magistralu (od koje se odvaja put...). O vazdazelenom hrastu temeljne informacije mogu se naći u knjizi Josip Brtan, *Župa Islam Latinski*, Sinj – Split 2002. (Usporedi odjeljak "Zeleni hrast kroz povijest", 23.-44.).

25 Usporedi: Nikola Visković, *Stablo i čovjek. Prilog kulturnoj botanici*, Zagreb 2001. Vidjeti posebno 54. poglavlje *Stablo u pejzažu i kao glavna likovna tema*.

26 *Isto*, 598.

27 *Isto,* 618 i d. Vidjeti posebno poglavlje 56. Stablo u književnosti.

28 Izlaganje na znanstvenom skupu "Desničini susreti 2006.: Sunce, stablo i pisac: krajolici u opusu Vladana Desnice" (Zadar i Islam Grčki, 15.-16. rujna 2006.).

29 T. Vinšćak, n. dj., 40.

Da li Ivan (Desničin lik) stoga kroz kafanski prozor vidi platane? Može li se govoriti kod Desnice o pejzažu kao o čistoj estetičkoj kategoriji,[30] koja ima simboličku funkciju?

Stablo i onako znači mudrost i znanje te pamćenje kao što i kaže arapska poslovica: "mudrost je stablo koje u srcu raste, a na jeziku donosi plodove".

Novak smatra da je Vladanu Desnici glavna inspiracija bio "francuski egzistencijalizam", te da je to "pisac snažnog intelektualizma", "blizak filozofiji egzistencijalizma" i po tomu je blizak Petru Šegedinu (str. 88.). Roman *Proljeća Ivana Galeba* je "knjiga sjećanja" (...) "na djetinjstvo kada je sav piščev svijet bio prirodan i kad se sastojao od čistih stvari i riječi kakve su drvo, nebo, kamen." (str. 90.). To je "roman toka svijesti" u "tematskom smislu" (ne u formalnom). (str. 90.). I Novak zaključuje "u Desničinim je prozama priroda jedan od najvažnijih piščevih strateških pomoćnika. Krajolik je tu neovisan o bilo kakvoj aktualnosti, on je odraz psihičkog stanja...".[31]

3. Umjesto zaključka

Na ovom znanstvenom skupu već je uočeno da su Desničini pejzaži simbolični i redukcijski (T. Maroević), da je vidljiva dihotomija svjetlo-tama kao i kod Prousta, (A. Jerkov), da pisac donosi arkadijske dimenzije pejzaža oko kule Janković Stojana i da kod njega krajolik ima simboličnu funkciju (V. Visković), te posebice da je opis pejzaža V. Desnice u funkciji stvaranja atmosfere za daljnju radnju, priprema čitaoca za ono što slijedi (D. Rapo).

Mi smo svemu tome pokušali dodati ponešto o stablu u umjetnosti, književnosti i posebno u umjetničkoj prozi Vladana Desnice. Služili smo se pri tome i sociologijom književnosti i etnologijom. U tom bi kontekstu trebalo nastaviti istraživanja kako bi se dobila cjelovita slika i stabla i krajolika u opusu istaknutog književnika 20. stoljeća – V. Desnice, pogotovu u komparativnoj perspektivi (u odnosu na druge književnike koji opisivahu taj prostor).

A Few Notes on a Tree and a Landscape in the Vladan Desnica's Prose

Abstract: This paper fragmentarily analyzes several chosen fragments of the prose written by Vladan Desnica. Using the combination of macrosociological and microsociological approach, within a sociology of literature, the author comments some Desnica's textual fragments on trees and cultural landscapes in his literary work. A reference to the social time, as related to the tree and the landscapes in the prose of Vladan Desnica, is also made, primarily, based on his stories *Posjeta* and *Bunarevac.* The discussion includes comparisons of the tree, in general, in literature and arts, as well as in the ethnological studies of believes in trees, and finally with the image and description of the tree in Vladan Desnica's prose. Particular references ahve been made to chesnut, poplar, oak and plane tree. The conclusion supports already presented opinions that Desnica's landscapes are reductionist

[30] O kategoriji pejzaža u hrvatskoj književnosti, posebno kod Matoša podatke nam pruža Dubravka ORAIĆ, *Pejzaž u djelu A. G. Matoša*, Zagreb 1980.

[31] Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti*, sv. 3., Split 2004., 88.-91.

and that they have a symbolic function, as well as the function of providing an atmosphere for further action. The author suggests further research on the topic in order to get the more complex picture of both the tree and the landscape in Desnica's work, in pareticular in comparative perspective.

Key words: writer Vladan Desnica, social time, sociology of literature, tree and landscape, believes in the trees.

Literatura

Josip Brtan, *Župa Islam Latinski*, Sinj – Split 2002.

Ognjen Čaldarović, "Sociologija vremena – pregled osnovnih ideja i koncepata", *Socijalna ekologija*, 18/2009., br. 3-4, 215.-234.

Mirko Demić, "Desnica i Kiš; preplet", *Polja*, 51/2006., br. 437, 35.-42.

Mirko Demić, "Vladan Desnica kao literarni predak Danila Kiša", *Savremena srpska proza*, esej br. 18/2006., 201.-205.

Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje. Pripovijesti*, (priredio Vlatko Pavletić), Zagreb 1968. (Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 117).

Robert Escarpit, *Sociologija književnosti*, Zagreb 1970.

Susann Janssen, "The empirical study of careers in literature and the arts", *The psychology and sociology of literature*, (ur. Dick Schram – Gerard Steen), Amsterdam-Philadelphia 2001., 323.-357.

Krešimir Nemec, "Pronalazak Athanatika – između utopije i distopije", *Književna republika*, 4/2006., br. 3-4, 25.-32.

Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti, 3. sv.* Split 2004.

Dubravka Oraić, *Pejzaž u djelu A.G. Matoša*, Zagreb 1980.

Vlatko Pavletić, "Vladan Desnica između realizma i strukturalizma", *Kolo*, 6/1968., 8-9.

Vlatko Pavletić, "Vladan Desnica", u: Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje. Pripovijesti*, Zagreb 1968. (Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 117), 5.-36.

Sreten Petrović (prir.), *Sociologija književnosti*, Beograd 1990.

Šime Pilić, "Socijalna ekohistorija krajeva uz rijeku Krku (1500-1800) u suvremenim putopisima", *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija*, (ur. Drago Roksandić i dr.), Split – Zagreb 2003., 305.-335.

Šime Pilić, "Socijalna struktura, prostorni i kulturni konteksti u Kačićevu 'Razgovoru': slučajevi krajeva i krajina u porječju rijeke Krke", *Godišnjak Titius*, 1/2008., br. 1, 101.-132.

Drago Roksandić, "Književnik, književni opus i mogućnosti historiografskih interpretacija: pokušaj 'egohistorije' Vladana Desnice", *Književna republika*, 4/2006., br. 3-4, 13.-24.

Dick Schram – Gerard Steen (ur.), *The psychology and sociology of literature*, Amsterdam/Philadelphia 2001.

Milivoj Solar, *Teorija književnosti*, 4. izdanje, Zagreb 1979.

Zdenko Škreb – Ante Stamać, *Uvod u književnost: Teorija, metodologija*, Zagreb 1986.

Časopis "*15 dana", 39*/1996., br. 1-2 (tema (dvo)broja: Stablo).

Tomo Vinšćak, *Vjerovanja o drveću u Hrvata: u kontekstu slavističkih istraživanja*, Jastrebarsko 2002.

Nikola Visković, *Stablo i čovjek. Prilog kulturnoj botanici*, Zagreb 2001.

Velimir Visković, "Klasik suvremene hrvatske književnosti", *Književna republika*, 4/2006., br. 3-4, 3.-6.

4.
ZNAČENJE PEJZAŽA U DESNIČINIM "IMPRESIJAMA IZ SJEVERNE DALMACIJE"*

Stanislava Barać

Sažetak: Pejzaži u delima Vladana Desnice, bilo da su uklopljeni u poeziju ili prozu, deo su jedinstvene umetničke slike sveta koja se prepoznaje u čitavom piščevom opusu, tj. u funkciji su njenog oblikovanja. Lirski pejzaži u pesmama sa motivima "iz sjeverne Dalmacije", konkretno, u funkciji su građenja jedne od osnovnih semantičkih opozicija Desničinog literarnog sveta: opozicije *selo-grad*. Oni izražavaju neke od vrednosti, ovde datih u formi pesničkih motiva, koje dva oblika života, odnosno kulturna i civilizacijska obrasca čine nepomirljivim (shvatanje vremena, odnos prema promeni, sticanju, i sl). Priroda, kao osnovni konstitutivni element pejzaža, u ovim Desničinim opisima gubi autonomnost i javlja se uz prisustvo čoveka i znakova njegove kulture. U isto vreme, ovi izrazito regionalno obeleženi pejzaži upućuju na važan (kročeovski) oblikovni princip Desničine poetike: izražavanje univerzalnog kroz konkretno. Svi ovi problemi posmatraju se na primeru dve prve pesme V. Desnice objavljene u *Magazinu sjeverne Dalmacije*, godišnjaku (1934. i 1935.) koji je Desnica sam uređivao, i to kroz intertekstualne veze koje se čitanjem ova dva broja nameću.

Ključne reči: pejzaž, regionalno, univerzalno, civilizacijski model, selo/grad, vreme, Vladan Desnica, *Magazin sjeverne Dalmacije*.

Okvir problema

Kakvu i koliko važnu ulogu može da ima pejzaž u pojedinom delu i čitavom opusu jednoga pisca pokazala je Dubravka Oraić u svojoj studiji *Pejzaž u djelu A. G. Matoša*, štampanoj 1980. godine u Zagrebu. Oraićeva izvodi zaključak da pejzaž kod Matoša znači mnogo više nego što to ovaj tradicionalni tematski kompleks u književnoj strukturi uobičajeno predstavlja. Pejzaž je kod Matoša čak više i od samog žanra – to je "pejzažistički stil"; pa više i od toga, jer se upravo na mestu pejzaža sabira kontroverznost samog Matoševog "bića", tako da se u pejzaž prenose i određeni ideološki, filozofski i poetološki sadržaji, tj. kroz njega se izražava i sam autorov pogled na svet. Na samom planu "pejzažističke tekstovnosti" ta se kontroverznost "iskazuje kao sraz izgradnje i razgradnje modernističkoga ideala sklada".[1]

* Ova studija rezultat je rada na projektu *Mesto i uloga periodike u istoriji nove srpske književnosti* Instituta za književnost i umetnost u Beogradu, koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Srbije (Projekat br. 148016)."

1 Dubravka Oraić, *Pejzaž u djelu A. G. Matoša*, Zagreb 1980., [*Uvod*].

Pejzaži koji se javljaju u nekoliko dela Vladana Desnice, o kojima će ovde biti reči, imaju takođe značajnu ulogu u oblikovanju kompleksnijih značenjskih struktura, to jest u oblikovanju autentične umetničke slike sveta prepoznatljive u ukupnom Desničinom opusu. Pejzaž je zato jedan od (mikro)strukturnih elemenata Desničinog dela, iz čije perspektive je moguće otkrivati i tumačiti i samu poetiku i estetiku pisca.

Pod naznakom tj. nadnaslovom "Dvije impresije iz Gornje Dalmacije" Vladan Desnica objavio je 1934. godine u svom *Magazinu sjeverne Dalmacije* dve lirske pesme: "Djevojke na vodi" i "Seljani". Prva će se u identičnom obliku, ali pod drugim imenom pojaviti u jedinoj Desničinoj zbirci pesama *Slijepac na žalu* (1956.), dok druga tu neće biti uvrštena. Pored toga što je naslov "Djevojke na vodi" promenjen u "Vodarice", učinjena je i mala korekcija sa nadnaslovom: on je spušten u podnaslov pesme i stavljen u zagradu, a regionalna oznaka *Gornje* Dalmacije zamenjena je *Sjevernom*.[2] U ovim se pesmama zaista i prepoznaje stvarnost jedne regije, a pejzaž je samo jedan od elemenata koji upućuju na nužnost, ili tek mogućnost, da se pesme posmatraju u svom izvornom kontekstu. Taj izvorni kontekst mogao bi se shvatiti dvojako: kao tekstualni, tj. časopisni i kao realni sociokulturni ambijent severnodalmatinske regije. Iako ovakva kontekstualizacija jednim delom izneverava prirodu same lirike, koja teži upravo tome da potisne i zamagli realne poticaje iz kojih je nastala, svesno ćemo Desničinim pesmama pristupiti na dati način.

U istoj rubrici ali izdvojeno od pomenutih "impresija", Desnica je objavio i pesmu "Ljetnji motiv", koja će se takođe naći u njegovoj jedinoj pesničkoj zbirci, pod naslovom "Žuta zvjerka".

To su ujedno i prve objavljene pesme Vladana Desnice, koje je Niko Bartulović, prikazujući u *Srpskom književnom glasniku*[3] Desničin *Magazin*, ocenio kao nedovoljno originalne ("[...] tri pesme Vladana Desnice nisu uspele da izraze ličnu notu, pored sve formalne dotjeranosti [...]"). Zajedno sa nekim pesmama koje Desnica objavljuje tačno dvadeset godina kasnije (1954.) u *Riječkoj reviji*, kao što je pesma-ciklus "Seljačić na tržnici (iz Splita)", "Vodarice" i "Seljani" mogu se čitati kao jedinstvena celina. U prilog tome mogla bi da govori i činjenica da ni poslednja pesma nije uvrštena u zbirku iz 1956.[4]

Već na primeru tri rane pesme vidljiva je razlika u mogućim načinima oblikovanja lirskog pejzaža, koja će biti uočljiva i u kasnijoj Desničinoj poeziji. Ova razlika odgovara zapravo opštim žanrovsko-tematskim osobenostima konkretnih pesama. Ako prema jednoj od uobičajenih podela lirskih pesama, iako se sve podele u lirici pokazuju nedovoljnima, "Ljetnji motiv" spada u deskriptivnu, a "Dvije impresije iz Gornje Dalmacije" odgovaraju određenju deskriptivno-refleksivne pesme, prirodno je da pejzaž nema istu ulogu i značenje u svakoj od njih. Međutim, u datim se pesmama naziru i neke specifičnosti u upotrebi pejzaža, koje bi se dale protumačiti kao karakteristične za poeziju Vladana Desnice, kao i za njegovu poetiku u celini.

---

[2] Izmenjeni naslov pesme, dakle, glasi: "Vodarice" *(impresija iz Sjeverne Dalmacije)*

[3] *Srpski književni glasnik*, 1934., 533.

[4] Osim Vladimira Rizmonda, koji je za nju pisao pogovor, gotovo svi kritičari ocenili su Desničinu zbirku pesama kao slabu, daleko ispod kvaliteta njegove proze, idući i dotle (kao Milovan Danojlić) da zaključe kako bi najbolje bilo da je autor nije ni objavio.

desničini susreti 3.indb 34 2.12.2013 9:53:29

Funkcija pejzaža

U "Ljetnjem motivu" priroda je, na primer, potpuno ovladala pejzažom, u njoj nema mesta za čoveka, niti ona posreduje nešto od njegovih osećanja, već jednostavno reprezentuje samu sebe. Uloga lirskog subjekta svedena je na minimum. Desnica je ovakvim postupkom izneverio imanentno načelo lirike kao književnog roda, po kome pejzaž u jednoj pesmi pored prednjeg plana – slike prirode, obavezno sugeriše i drugi plan značenja: psihološki, antropološki, socijalni, odnosno sliku ili analizu stanja lirskog subjekta, koje data slika prirode samo metaforički izražava. Međutim, Desnica je na drugom, stilskom i jezičkom nivou ipak uneo dimenziju ljudskog u sliku prirode – dominantnom upotrebom personifikacije. Na isti način pejzaž je realizovan u nekim kasnijim Desničinim pesmama kao što su "Začarano podne" i "Bakanal južine".

Kada je reč o prisustvu čoveka u pejzažu, nužno je razlikovati dva modusa toga prisustva. Prvi je već pomenut, a to je posredno prisustvo čoveka, tačnije njegovih osećanja i osećaja ostvareno simbolizacijom i metaforizacijom prirode. Drugi mogući vid prisustva čoveka u pejzažu, jeste uvođenje same ljudske figure u opis prirode. Navedena distinkcija mnogo je očiglednija u slikarstvu. Istorijska poetika žanra, i likovnog pejzaža i deskriptivne lirske pesme, nalaže potpuno odsustvo ljudske figure, odnosno zahteva da ljudi i životinje, ukoliko ih ima, ne budu u krupnom planu "slike". Pesma "Ljetnji motiv" u tom smislu u potpunosti poštuje klasične zakonitosti žanra. Kod Desnice postoji i nekoliko pesama koje su tek jednim nagoveštajem prizvale čoveka u inače netaknuti prirodni pejzaž. Takva je "Jesen na žalu", u kojoj se između opisa mora, neba, pustog žala, peska, školjki, trava i grmova, u svega par stihova napomene da "tu se kuhao ljetos / skromni ribarski ručak."

U "Vodaricama" i "Seljanima" na delu je sasvim drugačija upotreba pejzaža. S obzirom na to da su devojke koje zahvataju vodu odnosno seljani koji se vraćaju sa sajma osnovna tema pesama, bar prema njenom naslovu, prirodno je da ljudske figure predstavljaju krupni plan "slike", dok je priroda funkcionalni fon ili okvir zbivanja. Međutim, i u toj ulozi ona nije prikazana kao samostalna sila. Svet pesme oblikovan je tako da ne podrazumeva autonomnost prirode, pa se u svesti čitaoca gubi doživljaj pejzaža u njegovom bukvalnom značenju, već pejzaž deluje samo u sklopu takozvanog drugog značenjskog plana.

Slika prirode u ovim "impresijama" postaje, kao što će se videti iz analize koja sledi, neodvojiva od mentaliteta, načina života i shvatanja života onih koji u toj "prirodi" žive. Drugačije rečeno, pejzaž ne izražava samo stanja prirode ili lirskog subjekta, kao što je u lirici uobičajeno, već je u funkciji iskazivanja i širih socijalnih i istorijskih odnosa. Još je značajnije to što je ovaj i ovakav pejzaž iz prvih Desničinih pesama, potpuno u skladu sa Desničinom poetikom, koja će se dosledno razvijati u njegovim kasnijim delima i u polemičkim tekstovima. Posmatrani iz perspektive celokupnog piščevog opusa, ovi pejzaži sagledavaju se kao izrazito funkcionalni u građenju jedne od osnovnih semantičkih opozicija Desničinog umetničkog sveta, opozicije *selo – grad*.

Hronotop susreta civilizacijskih modela

Pesme "Vodarice" i "Seljani" govore pre svega o selu, s tim da se kompozicija prve zapravo gradi na susretu sela i grada, i da se selo prikazuje iz perspektive lirskog subjekta koji je predstavnik grada.[5] Druga kao da isključivo govori o selu dajući jedan isečak iz života seljana. Međutim, ona se na taj način može tumačiti samo ako se čita izdvojeno iz konteksta, pri čemu se pod kontekstom podrazumeva i časopis u kom se pojavila kao i Desničin opus. Imajući u vidu dati kontekst, čitalac i nehotice date motive odnosno vrednosti sela sagledava kao opoziciju vrednostima grada, to jest onog civilizacijskog i kulturnog modela koji grad reprezentuje.

U polemičkom tekstu "O jednom gradu i jednoj knjizi" u kome je branio poetiku romana *Zimsko ljetovanje*, Desnica je sam definisao u čemu se te vrednosti ogledaju i odakle potiču. Kada kaže da je u toj knjizi "pokušao da barem letimice fiksira(m) fizionomiju tog grada i tih sela, vodeći kontrapunktistički oprečne niti njihovih životnih uslova, njihovih mentaliteta, njihovih odnošenja prema osnovnim pojavama i vidovima života", Desnica zapravo izdvaja tri važna momenta koja razlikuju selo i grad kao civilizacijske modele, a to su: *životni uslovi*, *mentalitet* i *odnos prema osnovnim pojavama života*. Odnos tj. stav prema najvažnijim vidovima života nije ništa drugo do ono što smo nazvali vrednostima, koje gradeći tzv. sistem vrednosti grade i samu kulturu određene zajednice, odnosno jedan od mogućih modela kulture.

Odnos sela prema osnovnim pojavama života u stvari se razmatra i u datim pesmama, samo što nije izražen na eksplicitan način kao u romanu *Zimsko ljetovanje*. Zbog toga se i ne može precizno iskazati koje su to sve pojave, tačnije *vrednosti* života, ali bi najpribližniji odgovor bio da su u pitanju odnos prema vremenu, prema promeni i, uslovno rečeno, sticanju.

Stanko Korać zapaža povodom tema u Desničinom opusu da "čovjek i unutrašnje, biološko vrijeme, čovjek i bog, čovjek i smrt, čini se da su jedini važni", i nastavlja imajući u vidu, očigledno, i krug pesama o kojima je ovde reč: "Čak i onda kad se iznosi neka impresija iz prirode, iz mutnog i tvrdog pejzaža, važan je samo čovjek i njegova nada ili vjera, njegov bog ili vrijeme."[6]

Naime, za pesmu "Vodarice" može se reći upravo to, da iznosi jednu impresiju iz mutnog pejzaža, ali da su pritom važni jedino čovek i, u ovom slučaju, vreme. Pesma u celini glasi ovako:

Vodnjave, teške i sure
mutne oblačine juga
nebom se gone i jure.

Uz cestu, na kraju sela,
djevojke, žute i šture,
grabe na česmi vodu
i, zastale začas u kretnji,

[5] Zanimljivo je da dok lirski subjekt Desničine pesme posmatra svet sela iz perspektive grada, dotle se časopis u kojoj je pesma objavljena, odnosno Desnica kao urednik toga časopisa obraća prvenstveno selu i njegovim žiteljima, često pokušavajući da se približi i njihovim pogledima na svet.

[6] Stanko Korać, "Pogovor", *Sabrana djela Vladana Desnice*. Knjiga I, Zagreb 1975., 8.

niska podozriva čela
dugo za nama zure.

I nešto kao da viču...
Al jugo im kosu mrsi,
i riječi iz upalih prsi
u vjetru niz polja lete
i razdrte se viju
ko mokre, crne krpe.
O, što to u vjetar siju:
da l' zovu, kunu il prijete?

Uvijek takve ih vidim:
u kišovitom danu
dokle nad njima nebom
vjetri i oblaci brode
i doziv gine bez jeke,
vječnom, umornom kretnjom
kao Danajide neke
jesenje pretaču vode
i siva, bešćutna oka
na cestu pred sobom glede
kako u nepovrat tuda
udesi promiču redom,
kako se jeseni slijede.

Kada ne bi bilo naznake da je reč o "impresiji iz sjeverne Dalmacije", nijedan drugi elemenat pesme ne bi jasno ukazivao na regionalnu karakterističnost tj. izvornost slike. Međutim, kada i sam podnaslov odnosno nadnaslov to saopštava, i kada se zna kontekst, određene lekseme dobijaju posebno indikativno značenje: oblaci koji se viju su "mutne oblačine *juga*", devojke se nalaze "uz cestu, na kraju *sela*". Epiteti kojima lirski subjekt opisuje ove devojke potpuno su neuobičajeni; one su *žute*, *šture* i *upalih prsi*. Još neobičnije i gotovo nemotivisano deluje primedba da su vodarice *niskog čela*.

Ali, kada se, kao što je rečeno, ova pesma čita u kontekstu u kom se prvi put pojavila, u Desničinom *Magazinu sjeverne Dalmacije*, ona se neminovno asocira sa drugim književnim ali i neknjiževnim tekstovima *Magazina*, a neobični pesnički epiteti dobijaju neke konkretne konotacije, pa čak i banalan prizvuk. Tekstovi koji se čitaju paralelno sa ovom pesmom jesu Desničin esej *Mirko Korolija i njegov kraj*, posebno prvi deo eseja, razne studije o životu u selu i životu u gradu, "Sjeverodalmatinski pejzaži" Ćire Čičin-Šajina, "Uzroci slabog ekonomsko-kulturnog razvoja zadarskog zaleđa" Lucijana Marčića, medicinski spis o malariji dr. Eugena Nežića, i sl.[7]

Dok Nežićev medicinski rad prerasta u malu etnografsko-etnološku studiju, dotle o samoj pojavi da malarija ostavlja trajne karakteristike u izgledu stanovnika severne Dalmacije mnogo slikovitije govori Čičin-Šajin u putopisnom eseju o severnodalmatinskim pejzažima:

[7] Još određenije, "Dvije impresije iz Gornje Dalmacije" su objavljene u odeljku *Magazina* pod nazivom Književnost zajedno sa sledećim tekstovima: "Manastir Krka" (pjesma) Mirka Korolije, "Vodopad Manojlovac" Mirka Korolije, "Sjeverodalmatinski pejsaži" Ćire Čičin-Šajina, itd.

"Dovoljno je pogledati ljude u ostrovičkim baruštinama, koji rade oko usjeva, pa da se vidi živa smrt. Žuta ili bijela, kao vosak lica i ruke; oči zapaljene i duboko upale, nozdrve otanjile i trzave kao i sve crte lica po kom se razliva mrzovolja i ravnodušnost." Ovakav izgled stanovnicima ne daje samo malarija, već i način života u teškim uslovima: "[...] a nakon deset godina rada i sagnjijevanja tijelo im se istrošilo, lice osušilo i požutilo, i život im dogara u ona dva crna duboka zapaljena oka."[8]

Neobična lirska slika u Desničinoj pesmi ne deluje toliko neobično kada se posmatra kao poetski odjek jedne realne situacije. Desnica je, posebno ponovnim objavljivanjem pesme u zbirci, svakako želeo da izbegne ovakva čitanja pesme, a nesumnjivo je bio protiv ovakvog tumačenja poezije uopšte. Zato bi, možda, legitimnije bilo ono tumačenje koje bi, bez pozivanja na kontekst, pošlo od zapažanja da Desnica efektnost slike gradi na izneveravanju čitaočevih očekivanja. Za devojke sa sela očekuje se, posebno u lirskoj pesmi, da oličavaju ideal ženske lepote; međutim, umesto belog lica i rumenih obraza, visokog čela, bujnih grudi i sl., Desničine vodarice nose upravo suprotne epitete.

Sledeća slika tj. situacija u pesmi koja takođe posebno privlači pažnju čitaoca jeste to što su seoske devojke podozrive i nepoverljive prema strancima koji prolaze cestom. Strancima smo nazvali ono "mi" koje se javlja u drugoj strofi u ulozi lirskog subjekta ("niska podozriva čela / dugo za nama zure"), a koje po svemu sudeći predstavlja građane koji su se našli na putu. Devojke su neprijateljski raspoložene prema svemu što dolazi iz grada, kao i prema svemu nepoznatom, odnosno svemu što je drugo i drugačije. Njihovo neprijateljstvo se oseća u tonu kojim se one obraćaju strancu. On ne razaznaje šta vodarice govore, ali mu to zvuči kao vika, povišen ton govora, a sam taj govor izgleda mu kao pretnja ili kletva.

Vodarice, međutim, nisu ništa više neprijateljski raspoložene prema strancima, nego što i sam pejzaž tj. priroda u kojoj se one upravo nalaze deluje preteći prema čoveku. Devojke stoje pod mutnim, teškim, vodnjavim i surim oblačinama. Tu je i motiv vetra, karakterističan za *burni pejzaž* (tip pejzaža u podeli M. Epštejna[9]), u ovom slučaju to je jugo. On vitla oblake, ali i mrsi kosu devojaka, i raznosi njihove reči. Uzgred, i ovde je upotrebljena personifikacija (oblaci se jure i ganjaju nebom), stilsko sredstvo koje je karakteristično za Desničino oblikovanje pejzaža.

Epitet kojim lirski subjekt opisuje čelo devojaka – *nisko* – deluje takođe zagonetno. Ovu zagonetku rasvetljava prozni odlomak iz *Zimskog ljetovanja* u kom autorski pripovedač razotkriva stanovnike severnodalmatinskog sela Smiljevaca, dakle upravo onakvog sela iz kakvog bi mogle da budu i vodarice. U pitanju je opis koji se u velikoj meri asocira sa delovima pesme "Vodarice", i koji otkriva fizičke i psihičke karakteristike stanovnika severnodalmatinske regije: "Pred malo kritičkijim pogledom, dakle, sva ta priča pada, i ne ostaje ništa, ama baš ništa – do ove gole i slabo utješljive stvarnosti: do ovog žutog življa s podnadulim dalcima što još kusa drvenom žlicom i ravnodušno zuri u auto koji promiče, do ovih žena samojedski niska čela koje se pred kućom bištu."[10]

Za razumevanje pesme nije ključan samo odnos vodarica prema "strancima", već i mesto na kome se one nalaze u trenutku kada se sa njima susreću. To *mesto susreta* obeleženo je svega jednim stihom: "uz cestu, na kraju sela", ali je to dovoljno, posebno s obzirom na kontekst *Magazina* ali i Desničinog opusa, da bi se ono identifikovalo kao granica. Slika

[8] Ćiro Čičin-Šajin, "Sjeverodalmatinski pejsaži", *Magazin sjeverne Dalmacije* (dalje: *MSD*), 1934., 98.

[9] M. N. Эрстejн: *Природа, мир, тайник вселенной... Система пейзажных образов в русской поэзии*, Moskva 1990.

[10] Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*, Beograd 1993.(b), 79.

odnosno doživljaj granice sugerisana je čak i na samom leksičkom i pojmovnom planu: put označava ne samo graničnu, već i tranzitnu liniju, onu koja prenosi iz jedne oblasti u drugu; a pored toga podvučeno je da se taj put nalazi na *kraju* sela. U Desničinoj slici sveta granica između sela i grada zapravo je granica između dva sveta toliko udaljena da oličavaju dva civilizacijska modela. Zbog toga smatramo da je u ovoj pesmi oblikovan jedan hronotop u bahtinovskom smislu reči, i da bi se on preciznije mogao definisati kao hronotop susreta civilizacijskih modela. To je isti onaj hronotop koji je prisutan u romanu *Zimsko ljetovanje*, s tom razlikom da u romanu susret nije realizovan na realnoj fizičkoj granici između dva sveta, već je, kao što je poznato, Desnica jedan svet doveo na teritoriju drugog i tu sukobio njihove civilizacijske vrednosti.

Cesta je put do grada, ali devojke samo stoje uz nju, gledaju taj put, ali ne polaze njime. One puštaju da vreme i život prolaze, tačnije da se vrte u krug. Ako bi se krenulo uz ovu Desničinu cestu, stiglo bi se u primorske gradove, Zadar, Šibenik ili Split, gde vreme teče na sasvim drugačiji način.

Takav jedan put opisao je Ćiro Čičin-Šajin u pomenutom tekstu "Sjeverodalmatinski pejsaži". Šajin govori i o tome šta u jednom severnodalmatinskom predelu odnosno pejzažu može da znači put: "Negdje ljuti krš a negdje šikara ili raskrčevina, ovaj veliki trokut je jedna od najvećih pustinja dalmatinskog kopna; pruga života je ovaj put, kojim se vozimo od Propatnice ka Šibeniku."[11] Put je više od običnog autoputa sa svojom saobraćajnom funkcijom, on je veza sa gradom, tanka granična linija između dva sveta koja je nosilac osobina sveta gradske kulture: "pruga *života*" nasuprot *pustinji* života u gradskom zaleđu.

U poslednjem delu pesme "Vodarice" lirski subjekt, koji se sada javlja u jednini, prenosi viđenu sliku i doživljaj vodarica u večno stanje: *uvek* ih vidi takvima, one jednim *večnim* pokretom pretaču vodu. U prvom delu pesme, gde je beležio samo ono što zaista vidi, lirski subjekt "kaže" da devojke grabe, dakle zahvataju, nalivaju vodu, dok će se u njegovoj viziji u poslednjoj strofi ta voda pretakati, nalivati, izlivati i ponovo nalivati, dakle kružiti. Uopšte, u pesmi dominira motiv vode (Oblaci su "vodnjavi", puni vode, dan je "kišovit"), posebno vode koja kruži, kao metonimijska oznaka proticanja i prolaznosti. Uopšte, pejzažistički kompleksi u celini, a ne samo elementi/motivi unutar njih, imaju u Desničinoj poeziji i prozi najčešće metonimijsko značenje.

Ova jednostavna slika sugeriše još jednu od osnovnih semantičkih opozicija Desničinog umetničkog sveta razvijanih u kasnijim delima: opoziciju *prolazno – večno*. Vladimir Rizmondo zapaža da je upravo ovakva opozicija odnosno dijalektika konačnog i beskonačnog izražena u pesmi "Vodarice" isto koliko i u celokupnom Desničinom delu: "[...] o ma čemu on pisao ili pjevao, ma čega se od onog što ga okružuje na golo dotakao svjom lirskom biti, bio to sprženi ljetni popodnevni pejzaž ili kruženje kišobrana u kiši, zagorske vodarice pod niskim jesenjim nebom ili proleće primorskih ulica, bio to krajnje subjektivni intimni sonet ili 'objektivna' slika, njegova osnovna tema kao da je, u suštini, uvijek jedna i ista: 'ljeskanje bića i nebića', prolaznost i vječnost, 'sad uhićene u koštac, sad obujmljene u zagrljaj' – ona njegova 'konačnost i beskonačnost, ispoređene i ravnopravne, jedna na jednom druga na drugom dlanu, kao dvije ptice'."[12]

Međutim, za temu o kojoj je reč važniji je onaj aspekt proticanja vremena koji pravi razliku između cikličnog (ima i atribute večnosti) i tzv. progresivnog vremena. Jer, to je takođe

[11] Čičin-Šajin, n. dj., 95.-104.

[12] Vladimir Rizmondo, "Pogovor", *Slijepac na žalu*, Zagreb 1956., 61.-62.

jedna od razlika tj. kontrasta između sela i grada, seoskog i gradskog načina i shvatanja života. Ova problematika takođe je transponovana kao važan romaneskni motiv u *Zimskom ljetovanju*. U jednom kratkom esejističkom pasažu autorski pripovedač, sa prizvukom ironije, eksplicira shvatanje vremena u gradu:

"Građani umiju da rasporede vrijeme: raskroje svoj dan, razdijele ga na odsječke, između odsječaka poudaraju pregradice čvrste i nepokolebive kao zakon; odsječke ispune dužnostima, navikama, društvenim obavezama i obzirima, brigom za svoje tijelo, za svoju bradu, za svoje nokte, i koječim sličnim – ako ničim drugim, a ono jadanjem na dugočasnost i mišlju o svojoj zloj kobi. Tako rascjepkano, vrijeme se lakše savladava i konzumira."[13]

Kultura, oličena u gradu i njegovim stanovnicima, podrazumeva savladavanje vremena, tačnije ovladavanje njime, dok se selo prepušta prirodnom toku vremena, predaje se njegovoj stihiji. Ovladavamje vremenom karakteristično za gradski model života ima svoj koren, kao što se vidi iz prethodnog citata, u potrebi da se lakše podnese njegovo proticanje, a to znači i svest o sopstvenoj prolaznosti. Strah od prolaznosti veći je u gradu nego na selu, odnosno grad su i stvorili oni pojedinci koji su odlazili iz sela kako bi pobegli ovom osećaju. Na drugom mestu *Zimskog ljetovanja* Desnica je doveo junake – građane u situaciju koja će ih podsetiti na ovu dimenziju vremena, koju u svom dotadašnjem gradskom životu možda nisu ni imali prilike da dožive. Kada se leto okončalo i kada su nastupili hladni i kišni dani, građani su se našli zarobljeni u kućama, i tada su mogli da osete svoju nemoć nad prirodom i nemoć nad tokom prirodnog vremena. Desnica je i u ovom odlomku upotrebio motiv kiše kao metonimijsku oznaku prirodnog vremena. Prikazao ga je kao ono vreme koje čoveka suočava sa večnošću, i time zapravo sa njenim naličjem – prolaznošću: "A kada padne mrak, a kiša još uvijek ne prestaje, pa čak niti jenjava niti krupnja, već traje onom neumornom ujednačenošću koja daje *sliku vječnosti* – njima [građanima] se pričinja kao da su zatvoreni u utrobi korablje što pluta na moru mraka i voda"[14] (podvlačenje S. B.).

Kultura je prostor sigurnosti koji čovek gradi oko sebe, stvarajući od samog sebe novi centar vasione. Strah od prolaznosti ili nelagodnost zbog proticanja vremena (čovek ne oseća nelagodnost samo u kulturi, već i u prirodi) rodila je potrebu da se vreme nečim ispuni, ne samo događajima već i stvaranjem. I zato vodarice iz Desničine pesme gledaju na cestu pred sobom kako udesi tuda protiču u nepovrat, jer se sve događa na tom putu života, kako ga je nazvao Šajin, na putu koji vodi do grada, putu civilizacijskog progresa. Udesi prolaze nepovratno, a devojke puštaju da oni prolaze mimo njih, da ih zaobilaze i dobra i zla glavnih tokova. Dok grad teži za napredovanjem, stvaranjem i promenom, selo se kloni upravo promene, pa tako posredno i napretka. O ovoj pojavi govori se često u Desničinom *Magazinu*. Eugen Nežić u pominjanoj studiji o malariji, iako polazi od malarije kao uzroka, na trenutak kao da uopštava i predstavlja trajnima psihosocijalne i mentalitetske osobine koje bi trebalo da budu posledica ove bolesti: "[...] i da narod postaje apatičan, bez ikakve volje za boljitak i napredak, da gubi smisao za život, da izbjegava rad i radi tek toliko, da može da preživi. Ne pokazuje nikakvo nastojanje da popravi prilike i da svojim potomcima ostavi nešto bolje nego je sam našao."[15]

[13] Desnica, 1993.(b), 61.

[14] *Isto*, 147.

[15] Dr. Eugen Nežić, "Malarija u Sjevernoj Dalmaciji", *MSD*, 1934., 137.

Zaključci o gradskom i seoskom kulturnom modelu koji se mogu izvući iz samo jedne Desničine pesme, odgovaraju zaključcima do kojih je došao Jurij. J. Lotman razmišljajući o gradu kao posebnoj semiotičkoj strukturi unutar *semiosfere* – ukupnog semiotičkog prostora koji je ustvari kultura. Lotman tvrdi da "u tom smislu grad je kao i kultura – mehanizam koji se suprotstavlja vremenu." Pored datog odnosa prema vremenu, značajno je i to što je Lotman praktično poistovetio grad i kulturu. "*Grad* kao složeni semiotički mehanizam, *generator kulture*, može da vrši tu funkciju samo zato što je on kotao različito organizovanih i heterogenih tekstova i kodova, koji pripadaju raznim jezicima i raznim nivoima."[16]

Na ovom mestu nužno je vratiti se temi sa kojom je razmišljanje o Desničinim pejzažima i započelo: značenju pejzaža u Matoševom opusu. U svom zapisu *Iz Samobora* Matoš je u jednoj rečenici poetski iskazao ono što bi se moglo izdvojiti kao imanentno načelo Desničinog oblikovanja pejzaža: "Krajevi su ljudi, a ljudi su krajevi." D. Oraić smatra da je data rečenica paradigma Matoševog pejzažističkog stila, model Matoševog pejzažističkog stila u malom.[17] Međutim, između Matoša i Desnice postoji i bitna razlika, što se vidi iz nastavka Matoševog odlomka, u kom se poziva na Lamartina: "Predjeli su za mene bili uvijek ljudi" – veli Lamartin, ljubavnik Elvirin i elegijski pjesnik harmonijskog jezera. Kao ljudi, nisu ni u Hrvatskoj svi okoliši jednako hrvatski. Ima kod nas okolica bez veće hrvatske duše, dok su neki naši pejzaži veliki Hrvati."[18]

Desnica pejzažu ne pridaje nacionalno, već regionalno obeležje, i ne izjednačava ga toliko sa dušom, koliko sa mentalitetom. Ali su modeli funkcionalizacije pejzaža u delu dva pisca u velikoj meri podudarna. Najopštije značenje pejzaža u Desničinim severnodalmatinskim pesmama nalazi svoje moguće određenje u razmatranju evropskog konteksta Matoševog shvatanja pejzaža, koje Oraićeva iznosi u svojoj studiji. Ona smatra da je Matošev uzor Ženevljanin Amiel sa svojom maksimom da je pejzaž stanje duše, tačnije ono što se izvodi kao najapstraktnije značenje date krilatice: "Pejzaž, kao metonimija Prirode, tu je postao moderni apsolut: iracionalno jedinstvo tradicionalnih opreka duše i svijeta, čovjeka i prirode, subjektivnosti i objektivnosti kojih se zapadno mišljenje gotovo ne može osloboditi."[19] Potvrdu da se i Desničin pejzaž može razumeti na sličan način nalazimo kod samoga Desnice, u poznatom eseju koji nastaje godinu dana posle objavljivanja severnodalmatinskih pesama: "Ni priroda ne pruža u ovom kraju velikih izvora za dušu. Pejzaž je tvrd, sirov i strog, i sav se utapa u sinjoj boji kraškog krša i u kruto-realističkom osvijetljenju. Sve se pomalja u goloj istini životne tegobe i svirepe nužnosti. [...] Tu priroda čovjeku pruža tvrd hljebac zbilje života, a životu žilav otpor ovih prognanih gorštaka."[20] Ukoliko se o Desničinim pejzažima govori u impresionističkim kategorijama slike prirode i stanja duše, onda se može zaključiti da su tu priroda i duša dijalektički ujedinjeni. Priroda je surovi okvir koji zadaje domete razvoja duševnosti, a duša, povratno, uzor za oblikovanje pejzaža.

---

16 J. M. Lotman, *Semiosfera. U svetu mišljenja: čovek, tekst, semiosfera, istorija*, Novi Sad 2004., 303. Vidi i tekst Uroša Desnice: "In memoriam", *MSD*, 1935., gde je grad Zadar definisan kao "nacionalni transformator".

17 Oraić, n. dj., 72.

18 *Isto*, 58.

19 *Isto*, 17.

20 Desnica, 1993.(b), 32.

Motiv "dobrog zaborava"

Ne zna se šta je bio Desničin razlog za izostavljanje dve vrlo dobre pesme ("Seljani" i "Seljačić na tržnici") iz zbirke *Slijepac na žalu*. Ako su pretpostavke koje zalaze u domen autorske volje uopšte dozvoljene, mogla bi se pretpostaviti dva uzroka: jedan praktične a drugi poetičke prirode. Naime, svi motivi pesme "Seljani" gotovo su doslovno preneti u jedan opis iz romana *Zimsko ljetovanje* (1950), pa postoji mogućnost da je Desnica želeo da izbegne njihovo prepoznavanje kod čitalaca. Drugo, poznato je Desničino ključno poetičko načelo o izražavanju opšteg kroz konkretno, koje, to konkretno-univerzalno, u polemičkom kontekstu, radi lakšeg sporazumevanja, Desnica pokriva uobičajenim pojmom *tipično*, ali za koje smatra da bi ga u daljoj praksi trebalo zameniti izrazom *karakteristično*. Moguće je da u date dve pesme Desnica nije bio zadovoljan ulogom konkretnog, u ovom slučaju regionalnog, u ostvarivanju opšteg i univerzalnog značenja, to jest da je regionalni značaj pretezao nad mogućom univerzalnošću teme. U pesmama "Seljani" i "Seljačić na tržnici", naime, jasno se prepoznaju lokalni i regionalni elementi u slici života, a uz to čovek dominira nad prirodom, priča nad pejzažom. Nasuprot tome, u pesmi "Vodarice", koja je takođe izrazito obeležena lokalnom bojom, odabranim ritmom, atmosferom, a posebno poentom jedna izvorno regionalna slika pretvorena je u mitsku (vodarice se porede sa Danajidama), a pejzaž i čovek stopljeni su u jedinstvenu semantičku (ili čak: semiotičku) celinu. Na taj način pesma je izmeštena u oblast opšteg i univerzalnog, koju je Desnica držao za jedinu legitimnu tematsku sferu poezije i umetnosti uopšte.

Svoje središnje poetičko načelo Desnica je na najsažetiji način izložio u eseju "Jedan zakašnjeli prilog diskusiji o *tipičnome*": "Na taj način, čitava bi stvar bila riješena i bez intervencije pojma 'tipičnoga' koji nas je toliko namučio, jer bi se taj vruće zazivani zahtjev za tipičnim sveo na staru i opće poznatu istinu da, u umjetnosti, svaki dobro oblikovani konkretni realitet sadrži i rezumira bezbroj takvih konkretnih realiteta, i da u sebi nosi i reproducira njihovu opću istinitost. Drugim riječima, da umjetničko djelo donosi jedan *konkretni*, i, u njemu i kroza nj, jedan univerzalni momenat – 'univerzalno-konkretno', kao što to, opet, kaže onaj mnogo napadani (a malo čitani) estetičar."[21]

Radi lakšeg praćenja teze odnosno teza koje se ovde iznose, navešćemo u celini i pesmu "Seljani":

Drmaju, škripe po seoskom drumu
Prepuna kola pospanih seljaka:
Pijana čeljad vraća se sa sajma.
– Ljetna noć trepti srebrna i mlaka.

Drmaju kola. – U dušama prostim
Sad svaka skrb i svaka briga spava
Uvijena u drijem, kao uljuljana
U laganom ritmu uzbibanih glava.

I javi se pjesma otegnuta, vajna;
razljulja se; kao sukljaj teška dima,
povija se k zemlji široka beskrajna
i tone u žutim, dozrelim žitima.

[21] Vladan Desnica, *Eseji, članci, kritike*, Beograd 1993.(a), 87.

Pa se opet gubi negdje u daljini...

Pod zvijezdama kroz ravnice mile kola
Puna jednog časa dobrog zaborava
I laganog, nujnog klimatanja glava.

Sliku seljaka koji se pijani vraćaju sa sajma, utonuli u zaborav, sa svim pojedinačnim motivima i čak i leksemama, Desnica je preneo u jednu od retrospektivnih priča romana, o tome kako je Ićan Brnos kupio krmka Miguda na sajmu u Benkovcu. I u svojoj proznoj, romanesknoj varijanti ova slika, odnosno motiv, smeštena je u isti *vremenski* pejzaž – letnji noćni pejzaž.

"Zadovoljan svojim pazarom, Ićan se napio u krčmi. Potjerao bjesno svoju zapregu [...] Ali uskoro prošla je zapregu razigranost i oblio znoj, a Ićanu smalaksale snage, te zapao u drijemež. Već je i noć počela padati. Vozi se Ićan između njiva, pod zvijezdama; zagrnuo se crnim suknenim haljkom preko glave, klati se pijano na sjedištu i bugari nekakav napjev bez kraja i konca koji se grubo izvija kroz grubo sukno haljka, a za njim cijuče kolo oko izlizane osovine i ocrtava u prašini zmijast trag. Drndaju kola i uljuljkuju Ićana u san. Onda se najednom sjeti kezmeta i trzne se: što li je umuklo?"[22]

Do ove tačke prozni opis se dosledno razvija prateći motive pesme, ali i ne idući suviše van tih okvira. Međutim, u nastavku epizode Desnica će jedan jedini motiv pesme, sažet u kratkoj sintagmi *dobri zaborav*, razviti u dugačak pasaž u kome se izlaže gotovo čitava jedna životna filozofija. U odsečku u kom se smenjuje pripovedanje sveznajućeg naratora sa prelazima na doživljeni govor, Ićanovo shvatanje života preneto je u neodređenim osećanjima i maglovitim mislima, jer se junaku romana sve to i javlja u trenucima pomućene svesti, negde između pijanstva, sna i mamurluka.

"Sve više ga je zahvatalo vino, i njime je ovladavalo staro i dobro poznato osjećanje, neki neodređeni optimizam, neka lijena dobrobit, koji ga uvijek obuzimlju kad se napije, i radi kojih se valjda i napija. U takvom stanju zlu otupljuju oštrine i izlizuju se bridovi, i mada i tada Ićan zna da u životu biva svakako, i da se čovjek zlopati i kinji, i spotiče i desno i lijevo, i posrće, i poklecuje – opet mu se pričinja da će sve to skupa ipak na kraju 'izaći na doboro' – nekakvo traljavo i ćoravo, lijeno i bezvoljno 'dobro' koje je jedino u takvim časovima mutno nazrijevao, nekakvo dobro koje svjetluca jedino u vinom zamućenoj pameti, nekakvo 'dobro' koje je brat zaboravu i koje se postizava tek na pragu besvijesti."[23] Dakle, u pitanju nije ono što se uobičajeno podrazumeva pod *dobrim*, dobar ishod, blagostanje ili čak sreća, već nešto sasvim drugo.

Kada se pesma "Seljani" ne bi čitala u kontekstu u kom se prvi put pojavila, tj. kada bi se posmatrala izdvojeno i čitala selektivno, čitalac bi mogao da je doživi i kao *idilični noćni pejzaž*. Jer, svi elementi prirode, pa čak i neki ljudski motivi, asociraju na mir, harmoniju i sreću: noć je *srebrna* i *mlaka*, i *trepti*, ravnica se prostire *pod zvijezdama*, žita su *žuta* i *dozrela*, po njima pada *otegnuta* melodija pesme, glave pospanih seljana ljuljaju se *lagano* i *nujno*, sve brige su *uljuljane*, sama pesma je *razljuljana*. Ovaj tip pejzaža Mihail N. Epštejn naziva *idealnim pejzažom*, čiji se prvi primeri nalaze kod Homera, Teokrita, Vergilija i Ovidija. Epštejn je, dakle, mislio na ono što se još naziva arkadijskim pejzažom i, kako sam napominje, na Kurcijusovo "mesto uživanja", locus amoenus. Idealni ili idilični pejzaž u ruskoj poeziji odnosi se, kako zaključuje Epštejn, po pravilu na proleće i leto. Desnica je,

[22] Desnica, 1993.(b), 55.
[23] *Isto*, 56.-57.

kada je prikazivao susret sela i grada, iskoristio neprijateljski jesenji pejzaž, a kada je želeo da prikaže selo u svojoj samozadovoljnoj izolovanosti – bio mu je potreban letnji pejzaž.

Međutim, ono što unosi nesklad u idealnu sliku prirode u pesmi "Seljani" jeste jedan paralelni niz motiva, slika i izraza, koji je zapravo nosilac osnovnog značenja pesme, i zbog koga slika idiličnog pejzaža dobija ulogu kontrastne pozadine. Na planu celine postiže se blagi ironijski efekat. Nasuprot, dakle, idiličnom pejzažu stoji inicijalna slika i ton pesme (od kojih bi u svakom drugom slučaju i trebalo početi razgovor o njoj, ali je ovde cilj da se literarni efekti sagledavaju iz perspektive pejzaža), koji nose obeležja efemernosti, trivijalnosti, pa i bede. Pesma počinje slikom seoskih kola koja *drmaju* i *škripe* dok se voze seoskim putem. Ona su *prepuna* seljaka, a sami seljaci *pijani*. Stih koji sledi posle ove slike, "Ljetnja noć trepti srebrna mlaka", naglo prelazi sa opisa seljana na opis prirode, i tako lako ostvaruje figuru kontrasta i efekat ironije.

Seljani iz Desničine pesme uljuljani su u jedan isti ritam, u svoju tradiciju, u okamenjenost epske pesme, a negativnu konotaciju ovih uljuljanosti otkriva esej iz *Magazina*, "Mirko Korolija i njegov kraj". Spavanje, dremanje, uljuljanost reči su koje se u više varijacija ili sinonimnih oblika ponavljaju kroz celu pesmu.

Motiv koji je pesmom "Seljani" tek najavljen, biće razvijen u pesmi "Seljačić na tržnici" i prerašće u njenu temu. U pitanju je motiv siromaštva, odnosno bede. Mesto koje seoski dečak iz severnodalmatinskog zaleđa ima u gradu, ovde i imenovanom – Split, jeste uloga prosjaka. Slike grada i sela i ovde su kontrastirane, a susret između dva sveta takođe je obeležen nerazumevanjem i neuspostavljanjem dijaloga. Iako ova pesma dodatno potvrđuje tezu o opoziciji selo – grad kao poetičkoj konstanti Desničinog opusa, u njoj pejzaž nije prisutan na onaj način i nema onu ulogu koju ima u dvema "impresijama".

Iz tog razloga u ovom radu neće biti detaljnije analize pesme.[24] To bi vodilo ka drugim temama koje bi već izašle iz okvira ovog malog istraživanja, s obzirom na to kako je njegov okvir na početku postavljen. A okvir koji je zamišljen jeste istraživanje mogućnosti i ograničenja čitanja određene poezije u časopisnom kontekstu, odnosno čitanje njenog značenja, u ovom slučaju jednog aspekta – pejzaža, u datom kontekstu, ali i u poređenju sa drugim kontekstima: imanentno poetičkim i žanrovskim.

Rezime

Pejzaži u delima Vladana Desnice, bilo da su uklopljeni u poeziju ili prozu, deo su jedinstvene umetničke slike sveta koja se prepoznaje u čitavom piščevom opusu, tj. u funkciji su njenog oblikovanja. Lirski pejzaži u pesmama sa motivima "iz sjeverne Dalmacije", konkretno, u funkciji su građenja jedne od osnovnih semantičkih opozicija Desničinog literarnog sveta: opozicije *selo – grad*. Oni izražavaju neke od vrednosti, ovde datih u formi pesničkih motiva, koje dva oblika života, odnosno kulturna i civilizacijska obrasca čine nepomirljivim (shvatanje vremena, odnos prema promeni, sticanju, i sl). Priroda, kao osnovni konstitutivni element pejzaža, u ovim Desničinim opisima gubi autonomnost i javlja se uz

[24] Pesma otvara prostor za versifikacijska istraživanja i paralele. Desničin osmerac u ovoj pesmi svojim zvučanjem tj. intonacijom ukazuje na svoje poreklo u dugom stihu Vojislava Ilića: čini se da je to osmerac nastao lomljenjem vojislavljevskog heksametra na mestu cezure. Desnica je tako u pesmi postigao elegijski ton, u skladu sa njenom temom, ali ublažen bržim ritmom osmeračkog stiha.

prisustvo čoveka i znakova njegove kulture. U isto vreme, ovi izrazito regionalno obeleženi pejzaži upućuju na važan (kročeovski) oblikovni princip Desničine poetike: izražavanje univerzalnog kroz konkretno. Svi ovi problemi posmatraju se na primeru dve prve pesme V. Desnice objavljene u *Magazinu sjeverne Dalmacije*, godišnjaku (1934. i 1935.) koji je Desnica sam uređivao, i to kroz intertekstualne veze koje se čitanjem ova dva broja nameću.

The Meaning of the Landscape in the Desnica's "Impressions from Northern Dalmatia"

Abstract: The landscapes in the canon of Vladan Desnica, whether incorporated in his poetry or in his fiction, are the part of the unique artistic world representation and play important role in its shaping. More precisely, the lyrical landscapes in poems with "Northern Dalmatia" motifs gain their function in constructing one of the basic semantic oppositions of Desnica's literary world: the country/city opposition. The meaning of the landscapes is in representing some of the values which makes the two forms of life, or two cultural models, irreconcilable (the notion of the time, the attitude towards the change, wealth etc.). The nature as the fundamental constitutive element of the landscape loses its autonomy in these Desnica's descriptions and emerges only in the presence of men and with the signs of his culture. These distinctly regionally marked landscapes also refer to important tenet of Desnica's poetics, borrowed from Benedetto Croce: the universal is expressed through concrete. All these issues are discussed within examples of two early Desnica's poems published in *Magazin Sjeverne Dalmacije* (1934 and 1935), the annual edited by Vladan Desnica. The poems are interpreted in intertextual relation with other articles in annuals and Desnica's literary works.

Key words: landscape, regional, universal, civilizational model, village/town, time, Vladan Desnica, *Magazin sjeverne Dalmacije (Northern Dalmatian Magazine).*

Literatura

Vladan Desnica, *Eseji, članci, pogledi*, Beograd 1993.(a)

Vladan Desnica (ur.), *Magazin Sjeverne Dalmacije*, Split 1934.

Vladan Desnica, *Sabrana djela Vladana Desnice*. Knjiga I., Zagreb 1975.

Vladan Desnica, *Slijepac na žalu*, Zagreb 1956.

Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*, Beograd 1993.(b)

Jurij M. Lotman, *Semiosfera*. *U svetu mišljenja*. *Čovek – tekst* – semiosfera – *istorija*, Novi Sad 2004.

Mikhail H. Epstein, *Природа, мир, тайник вселенной... Система пейзажных образов в русской поэзии*, Moskva 1999.

Luis Mamford (Lewis Mumford), *Grad u istoriji, njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, Beograd 2006.

Dubravka Oraić, *Pejzaž u djelu A. G. Matoša*, Zagreb 1980.

5.
PROKLETSTVO ZABORAVA

Neki problemi hrvatske književne historiografije nakon raspada Jugoslavije

Krešimir Nemec

Sažetak. Poznata je činjenica da se (književni) povjesničari u svojim tekstovima smatraju dužnima razotkriti lažne mitologije svojih prethodnika. To znači da moraju ispuniti praznine, popraviti krivotvorine, ukazati na kontradikcije, premostiti "lakune", vratiti nepravedno izostavljene, obaviti ideološku i estetsku revalorizaciju. Zbivanja na društveno-političkoj sceni oduvijek su tako snažno pritiskala hrvatsku književnu historiografiju da je ona teško mogla računati na svoj autonoman prostor igre koji bi ostavljao dovoljno slobode autoru da ne mora pisati iz neke *a priori* određene pozicije: npr. nacionalne funkcionalnosti ili podložnosti nekoj ideologiji. Tome treba pridodati i cenzuru, autocenzuru, politički diktat i narudžbu, otvoreno ili prikriveno dodvoravanje nekoj političkoj ili stranačkoj eliti, osjećaj p(r) ozvanosti da se odgovori na političke aspiracije, na kulturni imperijalizam susjeda i sl. Svako je naše značajnije književnopovijesno djelo ostavilo iza sebe neke "neraščišćene" račune. Nema sumnje da je velik broj objavljenih književnopovijesnih radova i sinteza u Hrvatskoj od 1991. godine naovamo bio očito izraz želje da se ne samo nadoknadi propušteno nego i da se isprave brojne nepravde, popune bjeline, obračuna s prijašnjim ideološkim manipulacijama, revidira kanon. Stoga bismo mogli tu fazu – koja još uvijek traje – nazvati *revizionističkom*. U članku analiziramo razloge koji su književnopovijesni revizionizam uzrokovali.

Ključne riječi: hrvatska književnost, 1945.-1991., književna historiografija, književna mitologija, književnopovijesni revizionizam

I. Naslijeđene nepravde

Glasovita Aristotelova distinkcija između pjesnika i historiografa iz IX. poglavlja *Poetike*, po kojoj povjesničar piše o događajima koji su se dogodili, a pjesnik o događajima koji su se mogli dogoditi, doživjela je u posljednja dva-tri desetljeća temeljitu reviziju. Hayden White i Dominick LaCapra u svojim su radovima historiografiju i naraciju približili u tolikoj mjeri da se granice među njima više i ne razaznaju, ili su čak potpuno dokinute. Tako u Whiteovoj knjizi *Tropics of Discourse* (1978.) čitamo sljedeću formulaciju: "Historija se zapravo interpretira baš na način na koji pjesnik ili romanopisac dočaravaju, tj. tako da

desničini susreti 3.indb 46 2.12.2013 9:53:30

se nečemu što se isprva čini zagonetnim i tajanstvenim podari prepoznatljiv oblik i tako ga se učini bližim."[1] Povijest se, drugim riječima, ne može pisati bez fikcijske naracije jer zaokružen, koherentan, cjelovit prikaz života ili događaja može biti samo imaginaran.

Na tragu takva promišljanja danas i književnu historiografiju promatramo kao *narativ*, kao praksu koja je, poput pripovijedanja, obilježena raspoređivanjem, selekcijom, osmišljavanjem i sličnim postupcima.[2] Bilo je samo pitanje vremena kada će na metodologiju književne historiografije, osim spoznaja Novoga historizma, početi utjecati i radovi s područja sociologije, osobito Halbwachsova socijalna konstrukcija prošlosti i pojmovi kao što su "kolektivno pamćenje" ili "slike sjećanja",[3] odnosno Assmannove "figure sjećanja",[4] pri čemu se misli na proces transponiranja pamćenja u pojmove i simbole. Ako je historiografija reprezentacija prošlosti, književna historiografija je reprezentacija književne prošlosti. I književna je historiografija oblik kulture pamćenja, pamćenja tradicije i nacionalnoga identiteta izgrađenog kroz književni tekst.

No shvaćanje da su i identitet i pamćenje politički i društveni konstrukti, sa svim posljedicama koje iz toga proizlaze, stavilo je književnu historiografiju pred nove izazove. Vrlo su stimulativna bila i istraživanja Erica Hobsbawma, osobito u knjizi *The Invention of Tradition*[5] u kojoj pomno analizira svojevrsni socijalno-kulturni inženjering, tj. "konstruiranost povijesnih "kontinuiteta" i korijena iz kojih se onda crpi i snaga identiteta".[6] Pridodamo li tome i izazove kulturalnih i rodnih studija, antropologije, etnologije, psihologije itd., očito je da se naslijeđene definicije književne historiografije i njezine metodologije moraju bitno proširiti i revidirati. Dakako, time su otvorene perspektive za novu, drukčiju književnu povijest.

No čini se da za književnu historiografiju utemeljenu na novim teorijskim paradigmama na našim prostorima još nisu sazreli uvjeti. A zašto nisu, pokušat ću eksplicirati na nekim primjerima iz nedavne prošlosti.

Poznata je činjenica da se (književni) povjesničari u svojim tekstovima smatraju dužnima razotkriti lažne mitologije svojih prethodnika.[7] To znači da moraju ispuniti praznine, popraviti krivotvorine, ukazati na kontradikcije, premostiti "lakune", vratiti nepravedno izostavljene, obaviti ideološku i estetsku revalorizaciju. Za sve to uvijek ima dovoljno razloga jer je svaka naša značajnija književnopovijesna sinteza do danas počivala na nekom političkom, ideološkom, posve rijetko i na nekom dosljedno provedenom estetskom konceptu (npr. Kombolova[8] ili Frangešova[9] književno-historiografska sinteza temelje se na Croceovoj estetici). Naime, zbivanja na društveno-političkoj sceni oduvijek su tako snažno pritiskala nacionalnu književnu historiografiju da je ona teško mogla računati na svoj autonoman prostor igre koji bi ostavljao dovoljno slobode autoru da ne mora pisati iz neke *a priori* određene pozicije: npr. nacionalne funkcionalnosti, podložnosti nekoj ideologiji ili robovanju ideji nekoga presumptivnoga zajedništva (npr. ilirizam ili jugoslavenstvo). Tome treba pridodati i cenzuru, autocenzuru, politički diktat i narudžbu, otvoreno ili prikriveno

1 Hayden White, *Tropic of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore 1978., 126.
2 Viktor Žmegač, *Književnost i filozofija povijesti*, Zagreb 1994., 80.
3 Maurice Halbwachs, *Das kollektive Gedächtnis*, Frankfurt 1985.
4 Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtinis*, München 2000., 29.-66.
5 Eric Hobsbawm – Terence Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.
6 Maja Brkljačić – Sandra Prlenda, "Zašto pamćenje i sjećanje?", *Kultura pamćenja i historija*, (prir. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda), Zagreb 2006., 12.
7 Pierre Nora, "Između Pamćenja i Historije". Problematika mjesta", *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006., 26.
8 Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. II izdanje, Zagreb 1961.
9 Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb – Ljubljana 1987.

dodvoravanje nekoj političkoj ili stranačkoj eliti, osjećaj p(r)ozvanosti da se odgovori na političke aspiracije, na kulturni imperijalizam susjeda i sl. Svako je naše značajnije književnopovijesno djelo ostavilo iza sebe neke "neraščišćene" račune, možda i kao trag nekoga ne baš sretnoga vremena koje je iziskivalo bolne ustupke struke u ime nekih drugih, izvanknjiževnih ciljeva.

No sve ono što se događalo 1990. i 1991. godine ne može se nazvati samo turbulentnom društveno-političkom scenom nego i pravim "viškom povijesti" i epohalnim promjenama: kriza i konačni slom socijalističkoga sustava, raspad Jugoslavije, prvi slobodni parlamentarni izbori, obnova hrvatske državnosti (30. V. 1990.), srpska agresija na Hrvatsku, Domovinski rat te, paralelno, ekonomska tranzicija praćena socijalnim raslojavanjem, preraspodjelom društvene moći i urušavanjem moralnih vrijednosti. Svi ti događaji i procesi imali su snažne reflekse ne samo u literaturi nego podjednako i u književnoj historiografiji. Nema sumnje da je velik broj objavljenih književnopovijesnih radova i sinteza od 1991. godine naovamo bio očito izraz želje da se ne samo nadoknadi propušteno nego i da se isprave brojne nepravde, popune bjeline, obračuna s prijašnjim ideološkim manipulacijama, revidira kanon. Stoga bismo mogli, sa stanovitim oprezom, tu fazu – koja još uvijek traje – nazvati *revizionističkom*. Pokušat ćemo taksativno navesti razloge koji su književnopovijesni revizionizam uzrokovali. Pritom, dakako, vodimo računa o činjenici da "svako razdoblje, svaki značajan tekst i svaka povijesna ličnost sadrže tendencije koje proturječe i opiru se etiketama u koje se historiografija pouzdaje".[10]

II. Književnopovijesna "lustracija"

U raspravi *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* (1873.) Nietzsche je napisao svojevrsnu apologiju zaboravu. Čovjek se mora oduprijeti sve većem i većem "teretu prošlosti" koji otežava njegov hod kao neko nevidljivo i nejasno breme. Sreća postaje srećom tek uz "snagu zaboravljanja", tj. uz sposobnost čovjeka da se za vrijeme trajanja zaborava može osjećati nehistorijski.[11]

No u slučaju hrvatske književne historiografije može se govoriti ponajprije o ideološki induciranoj strategiji selektivnoga ili nametnutoga zaborava. Štoviše, može se prizvati i stari pravni pojam *damnatio memoriae* (prokletstvo pamćenja) iz rimskoga državnog i kaznenog prava koji je nalagao da se "neprijateljima države" ne samo unište kipovi i slike i uklone imena sa svih natpisa, nego i da se s lica zemlje ukine svaki spomen na njih.[12]

U historiografskim radovima nastalima tijekom četrdeset i pet godina trajanja socijalizma nataložili su se brojni problemi. Teret prošlosti bio je golem. Vlastodršci i ideokrati totalitarnog sustava stavili su (i) pred književne historiografe jasan izbor: ili će poštivati nova pravila ideologizirane kulture ili će zbog građanske neposlušnosti biti isključeni iz javnoga života, odnosno akademske zajednice. Dakako, postojao je i treći izbor: šutnja i izbjegavanje provokativnih tema. Razmjerno malen broj književnopovijesnih pregleda i sinteza napisanih za vrijeme socijalizma svjedoči da i ova potonja opcija nije bila isključena. Uostalom,

[10] Lloyd S. Kramer, "Književnost, kritika i historijska imaginacija: književni izazov Haydena Whitea i Dominicka LaCapre", *Nova kulturna historija,* (ur. Lynn Hunt), Zagreb 2001., 145.

[11] Friedrich Nietzsche, *O koristi i štetnosti historije za život*, Zagreb 2004., 11. i dalje.

[12] Harald Weinrich, *Leta. Umjetnost i kritika zaborava*, Zagreb 2007., 49.

nije li indikativna činjenica da je prva poratna *integralna* povijest hrvatske književnosti – ona Frangešova – objavljena tek 1987. godine? Čak je i "Liberov" veliki projekt kolektivne znanstvene "Povijesti hrvatske književnosti" u 7 knjiga ostao nedovršen: izostavljena su, dakako, upravo dva sveska koja su trebala obuhvatiti literarne procese u 20. stoljeću.

Odmah nakon uspostave nove vlasti 1945. godine iz hrvatske je književnosti preko noći dio pisaca doslovno izbrisan, odnosno amputiran iz nacionalnoga korpusa, i to samo iz ideološko-političkih razloga. Pisci koji su se tijekom rata našli na strani poraženih snaga isključeni su iz matične književnosti i o njima se nije pisalo i nije se smjelo pisati. Oni su postali nepostojeći pisci; bio je to *damnatio memoriae* u hrvatskoj kulturi i u historiografskoj praksi. Dakako, u nekim slučajevima mogla bi se čak primijeniti i Freudova teza o tajnoj nakani onoga koji zaboravlja, odnosno o namjernom zaboravljanju onoga što izaziva "nelagodu" kako bi se izbjeglo nezadovoljstvo.[13] No umjesto lamentiranja na psihoanalitičkom kauču, zadržat ćemo se samo na golim činjenicama.

Dakako, prvi koji u fenomenu *damnatio memoriae* pada na pamet jest Mile Budak, no Budak je ipak bio samo metafora jednoga shizofrenog stanja u kojem su čak i sveučilišni profesori novije hrvatske književnosti (primjerice Miroslav Vaupotić) završavali u zatvoru jer su posuđivali iz knjižnice ideološki nepoćudne pisce ("narodne neprijatelje") ili zato što su pokušali saznati nešto više o literaturi hrvatske emigracije. Druge nacionalne književne historiografije bile su prema takvim slučajevima, kojih je bilo posvuda, puno tolerantnije. U njima je, za razliku od hrvatske isključivosti, piščeva građanska egzistencija uglavnom jasno razdvajana od književnoga rada i estetskih parametara toga rada. Na žalost, velik je broj značajnih autora koji su otvoreno iznosili profašističke stavove ili proklamirali antisemitske ideje. Među njima su i takva imena kao što su L. Pirandello, G. D'Annunzio, T. S. Eliot, E. Pound, G. Benn, L.-F. Céline, F. T. Marinetti, K. Hamsun. Ipak, nitko od njih nije izbrisan iz svoje nacionalne književnosti i kolektivne memorije, štoviše svi su oni ostali stupovi *zapadnoga književnog kanona*, npr. onoga koji je konstruirao utjecajni Harold Bloom.[14]

No u Hrvatskoj je odmah nakon oslobođenja 1945. godine započeo oštar obračun sa svim ideološkim neprijateljima. Brojne hrvatske pisce koji su se u ratnom vihoru našli na poraženoj strani nova je vlast pogubila (M. Budak, A. R. Glavaš, M. Magdić, M. Matijašević, I. Softa, Ch. Šegvić) ili osudila na teško robiju (Z. Remeta, Đ. Vilović). Mnogi su nestali pri kraju rata u Bleiburgu ili na Križnom putu (G. Cvitan, V. Kos, B. Klarić, A. Haler), ili pod još nerazjašnjenim okolnostima (F. Binički, V. Jurčić, Zlatko Milković, S. Miličić, J. Skračić). Mnogi su pisci emigrirali i tako bili dugo vremena potpuno isključeni iz svoga matičnoga književnog konteksta (V. Nikolić, V. Vida, A. Bonifačić, A. Nizeteo, I. Lendić, A. Ciliga, L. Kordić, R. Kupareo i dr.). O svima njima naše književne povijesti i pregledi nastali do 1990. godine šute; njihova se imena izostavljaju čak i iz periodizacijskih shema i bibliografija.

U knjizi Šime Vučetića *Hrvatska književnost 1914-1947* u poglavlju "Proza u nevrijeme monarhofašizma" nepoćudni pisci jednostavno su netragom nestali, a autor se od mogućega kritičkog prigovora "znalački" ogradio tvrdnjom da u promatranom razdoblju vrijede samo oni pisci koji su bili bliski socijalističkom pokretu i revolucionarnom kretanju: "/.../ sve se ostalo pokazivalo u dekadenciji, i ovaj ili onaj oblik nacionalizma, ovaj ili onaj oblik

[13] Usp. o tome: Marcel Zentner, *Die Flucht ins Vergessen*, Darmstadt 1995.

[14] Harold Bloom, *The Western Canon: The Books and School of the Ages*, New York 1994.

ideološke deformacije, koja znači i deformaciju ljudskosti, misaonosti i osjećajnog potencijala, neophodnih, upravo presudnih moći za umjetnički postanak i rast".[15]

U književnopovijesnom zborniku *Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća*, koju je priredio Vlatko Pavletić, slika međuratne književne produkcije također je okljaštrena i ideološki retuširana. U uvodnoj studiji "Problem periodizacije naše suvremene književnosti" Marin Franičević konstruira manihejski pogled na 45 godina "naše suvremene književnosti", čisti je poput higijeničara od ideološkoga kukolja pa izostavlja "predstavnike i pseudopredstavnike nekih katoličkih i pseudokatoličkih, klerikalnih i neklerikalnih varijanata i pseudovarijanata", kao i od predstavnika "jugoslavensko-državotvornih orijentacija i podvarijanata".[16] U tekstu koji obaseže tridesetak stranica dobar dio prostora utrošen je na ekstenzivne citate iz Krležina pamfleta *Hrvatska književna laž*, zatim iz teksta *Internacionala aeterna* iz "Plamena" (5/6, 1919) te iz Marxovih *Ekonomsko-filozofskih rukopisa* (1844). Proces *damnatio memoriae* proveden je u istom zborniku i u pregledima književne produkcije po žanrovima, gdje su se autori ponekad morali s mukom dovijati u smišljanju načina kako da s popisa izostave neka važna imena. Osobito je to vidljivo u pregledu međuratne proze što ga je napisao Miroslav Vaupotić.

Nešto objektivniju sliku pruža Miroslav Šicel u *Pregledu novije hrvatske književnosti*. U tom je deskriptivnom priručniku, primjerice, Đuri Viloviću – osuđenom na zatvorsku kaznu zbog pripadanja četničkom pokretu – posvećeno dvadesetak redaka, a posebno su imenovani pisci koji su skrenuli "posve u klerofašističke vode" – M. Budak, A. Bonifačić, I. Lendić, J. Korner, V. Nikolić – no uz napomenu da se "ne može reći da nisu napisali i dobrih stranica, iako se često gube u slatkorječivom verbalizmu ili maglovitoj religioznoj kontemplativnosti".[17]

O hrvatskoj književnosti u egzilu nije se smjelo pisati; taj segment nije bio legitimna i ovjerena književnopovijesna tema sve do početka devedesetih godina prošloga stoljeća. Poneki članak ili nekrolog mogao se pronaći samo u katoličkom tisku (npr. u časopisu "Marulić"). Donekle je iznimka pjesnik Viktor Vida. Izbor iz njegove poezije izlazi u vrijeme Hrvatskoga proljeća,[18] dok je 1982. uvršten i u ediciju "Pet stoljeća hrvatske književnosti". Ipak, sve književnopovijesne sinteze napisane za vrijeme socijalizma zaobilaze (i) Vidu; jedino je u Frangešovoj *Povijesti hrvatske književnosti* zastupljen u dodatku knjizi – u "Leksikonu pisaca" – s kratkom biografijom i bibliografijom. Proces objedinjavanja, eliminacije ideoloških podjela i potpune integracije hrvatske književnosti u egzilu u maticu, tj. stvaranja *jedne* i *jedinstvene* hrvatske književnosti, započeo je okruglim stolom *Književnost između dvije domovine* u Zagrebu 1989. godine, a hrvatski "književnici u izbjeglištvu" prvi put su ravnopravno uključeni u nacionalni književni korpus tek u Jelčićevoj *Povijest hrvatske književnosti* (1997).

Samo usput spomenut ćemo još jednu važnu činjenicu: brojnim je piscima, odreda velikim imenima hrvatske književnosti uglavnom građanske orijentacije, izrečena višemjesečna ili višegodišnja zabrana objavljivanja: Tinu Ujeviću, Begoviću, Cesariću, Tadijanoviću, Ivšiću i dr. Kaznu je inače obznanio Zdenko Štambuk, pisac pete hrvatske književne lige, u ime skupine antifašističkih pisaca u ljeto 1945. na skupštini hrvatskih književnika kao izvršitelj "revolucionarne volje" KPJ. Ljubomira Marakovića osudio je na šutnju "Sud za

[15] Šime Vučetić, *Hrvatska književnost 1914-1947*, Zagreb 1960., 120.

[16] *Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća*, priredio Vlatko Pavletić, Zagreb 1965., 25.

[17] Miroslav Šicel, *Pregled novije hrvatske književnosti*, drugo, prošireno izdanje, Zagreb 1971., 205.-206.

[18] Viktor Vida, *Otrovane lokve*, (priredio Mirko Rogošić), Zagreb 1971.

desničini susreti 3.indb 50 2.12.2013 9:53:30

zaštitu nacionalne časti" Društva književnika Hrvatske kojim je predsjedao Miroslav Krleža, a zatim je dobio trinaest mjeseci zatvora u Staroj Gradiški.

III. Estetska rehabilitacija

No pustimo "narodne neprijatelje", nesretne "emigrante" i pisce kojima je oduzeta građanska čast. Prvih poratnih godina obavljen je i brutalan kritički obračun sa svim "nepoćudnim" tendencijama u književnosti, kao što su formalizam, dekadencija, individualizam, modernistički poetski hermetizam, apstrakcija, pesimizam, općenito ugledanje na "degeneriranu" zapadnjačku "buržoasku" umjetnost. Pod udar socrealističkoga kritičkog malja – kojim su rukovali M. Franičević, J. Horvat, G. Gamulin, E. Šinko, Ž. Jeličić, M. Jurković, B. Milačić, V. Magjarević, Đ. Šnajder, J. Barković i dr. – došli su Tin Ujević, Vesna Parun, Petar Šegedin, Vladan Desnica...

U antologijskom socrealističkom tekstu "O nekim negativnim pojavama u našoj savremenoj književnosti" (1947) Marin Franičević okomio se na "dekadentnu" pjesničku zbirku *Zore i vihori* Vesne Parun. U toj brutalnoj i opasnoj kritici čitamo da su Paruničini stihovi "vrlo, vrlo bolesni", da su to zapravo "formalistička naklapanja" i da se autorica u svom "pasatizmu" dala zavesti Ujevićevim bezidejnim pjesništvom. Bez izravne veze s "današnjom stvarnošću", pjesnikinja je zapala u "formalizam" i u raspoloženja "neprijateljska narodu, njegovoj borbi i pobjedi". Tako se, piše Franičević, neminovno opredijelila "za šačicu izvlašćenih izdajnika" i postala "tendenciozna u negativnom smislu protiv naroda i protiv toka historije, makar se direktno takve namjere i ne imale".[19] Šegedinove egzistencijalističke romane *Djeca božja* (1946) i *Osamljenici* (1947) "sasjekli" su Ervin Šinko[20] i Grga Gamulin[21] optužujući autora da ima pogrešan svjetonazor i da zato falsificira zbilju, prikazuje iznakaženu stvarnost punu apstraktnih, asocijalnih i patoloških tipova. Sličnu sudbinu doživio je i prvi roman Vladana Desnice *Zimsko ljetovanje* (1950). Po sličnoj ideološkoj shemi autoru se predbacuju izrazite zablude i slabosti u crtanju društvene sredine, "malograđanska pozicija" i nedostatak "idejne perspektive". Jože Horvat napisao je da je pisac u jednom značajnom času izgubio dodir s rodnom zemljom i ljudima koji žive na njoj pa je zato u Desničinu romanu sve "jadno, prljavo, sitno, žalosno i mračno".[22] Franičević je pak otišao tako daleko da je napisao i sljedeće: "Vjerovali ili ne, na 198 stranica teksta svega se jednom spominju partizani, a o ratnim događajima se uopće ne govori."[23] Desnica je na Horvatovu kritiku pisanu s pozicija ideološke isključivosti odgovorio vrlo zanimljivim, opširnim člankom "O jednom gradu i o jednoj knjizi" koji se, zbog razloga što ih lako možemo pretpostaviti, pojavio tek četiri godine kasnije.[24]

U matičnu književnost i nacionalno kulturalno pamćenje nije, dakle, trebalo samo vratiti "izbrisane" i misteriozno "nestale", nego je trebalo ispraviti i evidentne nepravde i obaviti estetsku rehabilitaciju pisaca koji su u spomenutom razdoblju bili podcijenjeni i

[19] Marin Franičević, "O nekim negativnim pojavama u našoj savremenoj književnosti", *Republika* 3/1947., br. 7/8, 445.
[20] Ervin Šinko, "Dvije knjige Petra Šegedina", *Republika* 3/1947., br. 6, 405.-408.
[21] Grga Gamulin, "Uz prvi roman Petra Šegedina", *Republika* 3/1947., br. 12, 930.-944.
[22] Jože Horvat, "Vladan Desnica: *Zimsko ljetovanje*", *Književne novine*, br. 26, 27. VI. 1950.
[23] Marin Franičević, "*Zimsko ljetovanje* Vladana Desnice", *Republika* 6/1950., br. 7, 457.
[24] Vladan Desnica, "O jednom gradu i o jednoj knjizi", *Zadarska revija* 3/1954., br. 1, 21.-28.

marginalizirani, opet samo iz ideoloških razloga. Navedeni su samo neki primjeri poratnih ideoloških obračuna koji su tijekom vremena gubili na intenzitetu. Evo još nekih problema koji su stajali pred postkomunističkom književnom historiografijom.

U vrijeme ideološkoga monizma pisale su se brojne studije i čitave knjižurine o doktrini socijalističkog realizma, o problemu angažmana i tendencije u umjetnosti ili o marginalnom sukobu na (književnoj) ljevici; tiskale su se i ideološki rigidne šuvarovske "bijele knjige" u kojima je provođena kulturna prohibicija, ali zato u hrvatskim književnopovijesnim tekstovima za vrijeme socijalizma nije bilo ni riječi o, primjerice, katoličkoj moderni ili o spisateljskom krugu okupljenom oko Društva sv. Jeronima. Nikola Šop, jedan od najvećih hrvatskih pjesnika, bio je gurnut u drugi plan samo zbog religiozne tematike svojih djela. U kapitalnoj nacionalnoj ediciji *Pet stoljeća hrvatske književnosti* Nikola Šop nije zavrijedio čak ni samostalnu knjigu nego ju je sustanarski dijelio sa Đurom Sudetom i Vladom Vlaisavljevićem. No za razliku od Šopa, pravovjerni Ervin Šinko, pisac skromnih estetskih dometa, zaslužio je svoju zasebnu knjigu. U spomenutom Šicelovu *Pregledu novije hrvatske književnosti* Šop je već dobio više od pola stranice, ali i to je ipak znatno manje od Cesarića, Tadijanovića, Krkleca pa čak i od Alfirevića. Tek je u Frangešovoj *Povijesti hrvatske književnosti* Šop po prvi puta ušao u ekskluzivni hrvatski književni kanon.

Zbog sličnih svjetonazorskih opredjeljenja marginaliziran je i Ljubomir Maraković, jedan od najboljih hrvatskih međuratnih književnih kritičara. Tako je u IX. knjizi edicije *Hrvatska književna kritika*, koju je sastavio Petar Lasta, Maraković zastupljen s dvije skromne kritike, kao i recimo drugorazredni, ali ideološki podobni kritičari Otokar Keršovani ili Stevan Galogaža. Estetska revalorizacija očekuje i niz drugih pisaca i kritičara pripadnika tzv. katoličkoga književnog kruga (S. Košutić, A. R. Glavaš, R. Kupareo, Z. Remeta).

Od pisaca građanske orijentacije poratnih je godina bio izrazito podcijenjen i Milan Begović. Objavljivanje četiri knjige u ediciji *Stoljeća hrvatske književnosti* i veliki projekt tiskanja *Sabranih djela* jasan su znak njegove estetske rehabilitacije.

U estetskom šikaniranju, a ponekad i u favoriziranju drugorazrednih autora (npr. spomenutoga Ervina Šinka) sudjelovao je, na žalost, i Miroslav Krleža, koji od *Hrvatske književne laži* (1919) nije otupio svoju kritičku, ikonoklastičnu oštricu prema hrvatskoj književnoj tradiciji i estetskom kanonu. Kad smo već spomenuli Krležu, treba jasno reći da je on tri i pol desetljeća bio posve zaštićen od bilo kakve ozbiljnije kritike svojih djela. O njemu se u socijalističkoj Hrvatskoj moglo pisati samo afirmativno, no još je poželjniji bio apologetski diskurs. Zato je Krleža u dugom razdoblju ostao posve sam na hrvatskom književnom Parnasu, a njegovo je djelo ušlo u inventar relikvija jednog društvenog sustava. O relikvijama, dakako, nije bilo uputno kritički raspravljati.

Demontaža Krležina mita počela je odmah nakon njegove smrti i to, kako to obično biva, prilično brutalno, ponekad i neukusno.[25] Početkom devedesetih bilo je i pokušaja Krležine potpune diskvalifikacije, najčešće opet iz ideoloških razloga. Na sreću, to nije uspjelo, ali sada je hrvatska književnost, kad je Krleža posrijedi, u fazi recepcijske neodređenosti i neke čudne ravnodušnosti: još nije obavljena velika kritička inventura njegova djela.

[25] Usp. npr. knjigu Igora Mandića *Zbogom, dragi Krleža*: *polemike o mentalitetu post-krležijanske epohe*, Beograd 1988.

IV. Popunjavanje bjelina – bjelina popunjavanja

Politička instrumentalizacija hrvatske književne historiografije nakon 1945. pomela je ideološki nepoćudne pisce i političke emigrante. Međutim, neke bjeline u nacionalnoj književnoj povijesti ne mogu se pripisati ovome ili onome društveno-političkom sustavu ili antišambriranju pred centrima moći nego ili oportunizmu književnih povjesničara ili posve neizgrađenom odnosu prema brojnim važnim pitanjima. Navest ću neke primjere.

Nemar prema književnom stvaranju Hrvata u dijaspori vjerojatno nije rezultat nekoga diktata i smišljene političke strategije. Stvaralaštvu Hrvata u Bosni, Boki Kotorskoj ili književnosti bačkih i gradišćanskih Hrvata nikada u nas nije posvećivana primjerena pozornost. U odnosu na produkciju u književnoj matici, to se stvaralaštvo uglavnom promatralo kao svojevrsni *corpus separatum*. Na taj problem prvi je svratio pozornost Miroslav Vaupotić u svome dvojezičnom pregledu *Hrvatska suvremena književnost* (1966). Tamo u uvodnom poglavlju čitamo da "u povijest hrvatske književnosti ulaze Hrvati, pisci, koji su živjeli i djelovali u Bosni i Hercegovini, Vojvodini i drugdje"[26] pa autor u svoj pregled po prvi puta uvrštava i nekoliko hrvatskih pisaca iz Bosne i Hercegovine (Koroman, Lukić, Vuletić).

U drugim književnopovijesnim tekstovima koji su objavljeni do 1990. godine granice hrvatske književnosti uglavnom su se strogo podudarale s republičkim granicama. To nije samo nepravda koju treba ispraviti "jednokratno" nego valja voditi kontinuiranu brigu o svim književnim segmentima naše "rasute baščine".

Ni o književnom stvaranju Srba u Hrvatskoj nema jasnog stava nego se problemu pristupa kao vrućem kestenu koji će opržiti ruke nekoj idućoj generaciji. U hrvatskim historiografskim radovima nema sustavnijega pristupa razumijevanju specifičnog položaja srpskih književnika u Hrvatskoj i ide se doslovno "od slučaja do slučaja". Koliko mi je poznato, jedini pokušaj tipologije srpskih pisaca u Hrvatskoj napravio je Stanko Lasić u knjizi *Mladi Krleža i njegovi kritičari* (1987.)[27] koji je njihovu "dijaspornu situaciju", s obzirom na identitetske posljedice, podijelio u četiri skupine. U *prvoj* su skupini pisci koji ostaju vjerni matičnom identitetu i srpskoj književnoj tradiciji; to su, piše Lasić, srpski pisci i "ništa drugo" (paradigma Simo Matavulj, ili od novijih Stanko Korać). U *drugoj* su skupini autori koji odabiru dvostruku pripadnost: srpski pisac umjesto identiteta bira dualitet. Po Lasiću to je najbolniji izbor, skopčan s teškoćama i krizama, i njemu se treba pokloniti s najdubljim poštovanjem. No to je i najčešći slučaj, a paradigmatični su za tu opciju pisci Vojin Jelić ili Vladan Desnica. *Treću* skupinu čine pisci "izabranoga identiteta": srpski pisac u Hrvatskoj može zanijekati svoje podrijetlo i postati samo hrvatski pisac. To znači potpunu asimilaciju s izabranom sredinom, a odabir je rezultat "velike odlučnosti i čvrste samosvijesti" (paradigmatični pisci: Novak Simić ili Vojislav Kuzmanović). U *četvrtu* skupinu spadali bi srpski pisci koji su zaronili u "nad-plemenski" totalitet zvan jugoslavenska književnost. No po Lasiću takvi su slučajevi rijetki; štoviše, pita se ima li ih uopće. Konačno, tu je i "anacionalna solucija": odbacivanje pripadnosti narodnosti i jeziku i prihvaćanje univerzalnoga identiteta (Europa, čovječanstvo, kozmopolitizam...). O tome sanjaju svi pisci ali, piše Lasić, teško će ikada dosanjati svoj san jer čak i u idealnim realizacijama (u Europi S. Zweig ili D. de Rougemont kao simboli) "otkrivamo nacionalne temelje" na kojima počiva njihovo djelo.[28]

26 Miroslav Vaupotić, *Hrvatska suvremena književnost/Contemporary Croatian Literature*, Zagreb 1966., 8.

27 Stanko Lasić, *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914-1924)*, Zagreb 1987., 319.-321.

28 *Isto*, 321.

Lasićevoj podjeli nema se što prigovoriti; možemo joj eventualno pridodati i nova imena i podjele koje je donio nedavni rat (da spomenemo samo primjere Mirka Kovača ili Bore Ćosića). Ipak, možemo primijetiti da se Lasić u analizi doista delikatnoga problema srpskih pisaca u Hrvatskoj suviše oslanja na kategoriju etničkoga identiteta, a posve zanemaruje piščev poetički legitimitet i kulturološki kontekst u kojem je stvarao i u kojem se oblikovao. Nacionalna književnost nije neka sindikalna udruga u koju se pisci učlanjuju ili se iz nje iščlanjuju po slobodnoj volji nego nešto čemu se pripada po tradiciji, poetici, jeziku, kulturi i sl. No bez obzira na to, smatram da upravo činjenica nastanka novih nacionalnih država nakon raspada Jugoslavije književnim historiografima više nego ikada imperativno nameće toleranciju kao fundamentalno načelo u pisanju, a to znači promatranje pripadnosti i identiteta u interkulturalnoj vizuri, dakle uvijek s punim uvažavanjem *drugog* i *drukčijeg*.

Osjetljivo je i pitanje statusa muslimanskih, odnosno bošnjačkih pisaca koji su djelovali i/ili djeluju u Hrvatskoj, odnosno u hrvatskom kulturnom krugu. S obzirom da je proces nacionalne homogenizacije kod Bošnjaka tekao sporije nego kod Srba ili Hrvata, problem se javlja u posve izoštrenom obliku tek nakon rata devedesetih godina prošloga stoljeća. Nema sumnje da će suvremena bošnjačka književna historiografija, sa zakašnjenjem ali posve legitimno, slagati novu mapu svoje nacionalne književnosti i pristupiti procesu konstrukcije povijesnih "kontinuiteta" i korijena (*invented tradition* po Hobsbawmu[29]). To se, uostalom, već i čini. Ipak, u tom će se "repozicioniranju" morati uvažiti činjenica da se neki bošnjački pisci posve uklapaju u kategoriju Lasićeva "izabranog identiteta", tj. da čine sastavni dio hrvatskoga književnoga korpusa i nacionalnoga identiteta (Hasan Kikić, Enver Čolaković, Feđa Šehović, Nusret Idrizović, Fadil Hadžić i dr.), dok će se za velik broj drugih autora, uz pretpostavku spomenute tolerancije u pristupu, vjerojatno primijeniti kriteriji dvostruke pripadnosti, i to od Safvet-bega Bašagića i Muse Ćazima Ćatića preko Alije Nametka, Rasima Filipovića, Ahmeda Muradbegovića i Maka Dizdara do, recimo, Irfana Horozovića.

V. Kamo s Jugoslavenima?

Prema hrvatskim piscima koji su zastupali jugoslavensku ideološku opciju uvijek je bilo stanovitoga zazora i taj se zazor projicirao i u njihovu poziciju u nacionalnoj književnoj povijesti. Iako je ideja jugoslavenstva potekla s hrvatskog tla, svi njezini povijesni derivati nisu imali jednak politički učinak. Problem je manje uočljiv u 19. stoljeću kad se jugoslavenstvo poklapalo s intencijama iliraca i politikom Strossmayerova narodnjaštva. No u 20. stoljeću unitarističke su tendencije u "prvoj Jugoslaviji" dale jugoslavenstvu i ideji jugoslavenskoga književnog identiteta u Hrvatskoj izrazito negativan predznak.

Položaj pisaca koji su težili jugoslavenskom književnom jedinstvu i unitarizmu varira od "tolerancije", preko diskretne rezerve do etiketiranja renegatstvom i nacionalnom izdajom. Dovoljno je pogledati književnopovijesni tretman pisaca kao što su Vladimir Čerina, Niko Bartulović, Milan Marjanović, Sibe Miličić, Ivo Lahman i dr. Tome treba dodati i ambi-

[29] *Izmišljena tradicija* obuhvaća skupinu praksi, ritualne ili simboličke prirode, kojima upravljaju javno ili prešutno prihvaćena pravila, a cilj im je usaditi određene vrijednosti ili prešutno prihvaćena pravila. Ponavljanje automatski implicira kontinuitet s prošlošću. Usp. E. Hobsbawm, *n. dj.* 1.-2.

valentan, oportunistički, često i paradoksalan stav hrvatske književne historiografije prema Ivi Andriću. U našim književnopovijesnim pregledima i sintezama nastalima od 1945. do 1990. njega ili nema ili je samo "latentno" prisutan, što navodi na zaključak da su Andrićevo deklarirano jugoslavenstvo naši književni povjesničari prešutno (ali posve pogrešno) prevodili u "srpstvo".

U ovom kontekstu ne treba zaboraviti činjenicu da je upravo hrvatska književna historiografija poslije Drugoga svjetskog rata iznjedrila knjigu *Jugoslavenska književnost* (baš tako, u singularu!). Mislimo dakako na Barčevu knjigu iz 1954. godine u kojoj čitamo da je izraz *jugoslavenska književnost* "zajednički naziv za literature Srba, Hrvata, Slovenaca i Makedonaca, okupljenih u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji".[30] Na ovom mjestu možda se može nadopuniti Lasićeva spomenuta teza pretpostavkom da težnja nadplemenskom totalitetu (jugoslavenskoj književnosti) nije bila posve rijetka ni među srpskim piscima u Hrvatskoj i da su joj inklinirali kao potencijalno sretnijem rješenju za svoju bolnu poziciju decidiranoga, jednoznačnoga "odabira identiteta".

Ipak, u ovom kontekstu popunjavanja bjelina treba spomenuti da je jedna od rijetkih pozitivnih osobina hrvatske književne historiografije u razdoblju socijalizma u tome da se nije kitila tuđim perjem. Naprotiv, ona često nije uvažavala i uzimala ni ono što joj nesumnjivo pripada (paradigmatski primjer: Ivo Andrić).

VI. Muška povijest

Popis brojnih nepravdi koje su nam namrle prijašnje generacije završit ćemo "rodnom nepravdom", tj. konstatacijom da su sve donedavno gotovo svi važniji historiografski radovi bili pisani muškom rukom. Hrvatsko književno-historiografsko pismo bilo je, da se malo poigramo sintagmama, "muško pismo", ponekad i mačistički netolerantno. Zbog toga su ženske dionice hrvatske književnosti bile izrazito zapostavljene. Izuzmemo li Ivanu Brlić Mažuranić i donekle Vesnu Parun, žene nisu imale pristup u konstrukciji nacionalnoga kanona, a u slučaju podjednake vrijednosti muškoga i ženskoga autora, prednost je u pravilu davana muškom. Dakako, procvat ženskoga pisma osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća donekle je promijenio spolnu asimetriju, ali hrvatsku književnu povijest još čeka revalorizacija književnih opusa Dragojle Jarnević, Zofke Kveder, Side Košutić, Zdenke Jušić Seunik, Dore Pfanove, Mirjane Matić Halle, Vesne Krmpotić i brojnih drugih autorica.

Posebno je u tom kontekstu važan "slučaj" Marije Jurić Zagorke, najčitanije hrvatske spisateljice, koja je u našoj književnoj historiografiji sustavno prešućivana. Ona ne otvara samo naznačeni problem *rodne vizure* nego i problem nužnog preoblikovanja povijesnoga polja i estetskoga *kriterija* na kojem počiva nacionalna književna historiografija. Mislimo, dakako, općenito na status popularne književnosti u dosadašnjim književnim sintezama i na potrebu da taj veliki korpus *popularnoga* bude i primjereno vrednovan.

[30] Antun Barac, *Jugoslavenska književnost*, Zagreb 1954., 5. U Napomeni na kraju knjige stoji da je pregled napisan prvotno za inozemstvo "na poticaj Komisije za kulturne veze s inozemstvom i po dogovoru s njome", str. 319.

VII. Metaforički kôd

Objašnjavajući literarne kodove i narativne strategije klasične historiografije, Hayden White rado se služio neobičnom terminologijom. Tako za historiografsku imaginaciju i "zaplete" koristi termine romantični, tragični, komični i satirički, a za načine narativnoga prevođenja nepoznatoga svijeta u poznati koristi tropološku figuraciju: metafora, metonimija, singedoha i ironija.[31] Iako su mnogi historiografi, uključujući i LaCapru, odbacili takav "retorički žargon", mi ćemo se u opisu funkcioniranja hrvatske književne historiografije od 1945. do 1990. godine ipak na kraju poslužiti metaforičkim kodom. Uz puno uvažavanje glasova prošlosti, usporedit ćemo, dakako u ironijskom ključu, naraciju u hrvatskoj književnoj historiografiji s romanom, pri čemu bi preciznijem određenju najviše odgovarale romaneskne podvrste kao što je npr. avanturistički roman. Zašto? Kao i u avanturističkom romanu, i u našoj književnoj historiografiji bore se različite sile, crne i bijele figure, suprotstavljeni su ideološki tabori, bori se kanonsko protiv nekanonskog, elitno protiv popularnoga, nacionalno prihvatljivo protiv nacionalno subverzivnoga. Bore se, nadalje, klase i spolovi, centar i periferija, sloboda i ropstvo...

U razvijanju narativnih strategija književni historiografi služe se različitim zapletima i rekvizitima, često i s onima koje poznajemo iz romansi i trivijalnih romana. Ima tu osveta, urota, prerušavanja i promjena identiteta, tajnih saveza, neobičnih koincidencija, tajanstvenih nestanaka, kobnih slutnja, ima likova spletkara, uzornih muževa i plemenitih vitezova, a tek tu i tamo nađe se i pokoja čedna dama.

Damnation of Memory

Abstract: It is a common fact that (literary) historians tend to feel obliged to expose the fallacies of their predecessors, by attempting to fill up the blanks, correct fabrications, point to contradictions, bridge over the lacunae, reinstall the undeservingly omitted, and undertake a thorough ideological and esthetic revaluation. Political and social events have always weighed heavily upon Croatian literary historians, depriving them of an autonomous ambit, which would allow individual authors to writer freely from their personal angle, without necessarily advocating an *a priori* point of view, such as serving the needs of national functionalism or a prevailing ideology. This cluster of external pressures has further been aggravated by censorship and autocensorship, political dictate and mandate, overt or covert ingratiation in order to gain acceptance by political or social elites, sense of obligation to counter the political aspirations or cultural imperialism of the neighboring countries, etc. There are hardly any works of importance in Croatian literary history that have not raised a great deal of controversy or have not left behind a number of unsettled issues. Many of the literary essays and reviews published in Croatia since 1991 can obviously be construed as a gesture of vindication, as an attempt to make up for omissions and injustices, to fill up the blanks, to deal with enforced ideological manipulations and revise the literary canon. The outlined, still ongoing, phase in the development of Croatian literary history could therefore be designated as *rewriting of literary history*. This paper discusses the political and ideological reasons leading to such a reconsideration and modification of literary history.

[31] Hayden White, *Metahistory*: *The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore 1973., 7.-38.

Key words: Croatian literature, 1941 – 1945, historiography of history of literature, litarary mithology, revisionism in history of literature.

Literatura

Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtinis*, München 2000.

Antun Barac, *Jugoslavenska književnost*, Zagreb 1954.

Harold Bloom, *The Western Canon: The Books and School of the Ages*, New York 1994.

Maja Brkljačić – Sandra Prlenda (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006.

Vladan Desnica, "O jednom gradu i o jednoj knjizi", *Zadarska revija*, 3/1954, br. 1, 21.-28.

Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb – Ljubljana 1987.

John Guillory, *Cultural Capital: The Problem of Literery Canon Formulation*, Chicago 1993.

Lynn Hunt (ur.), *Nova kulturna historija*, Zagreb 2001.

Maurice Halbwachs, *Das kollektive Gedächtnis*, Frankfurt 1985.

Eric Hobsbawm – Terence Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.

Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. II izdanje, Zagreb 1961.

Stanko Lasić, *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914-1924)*, Zagreb 1987.

Igor Mandić, *Zbogom, dragi Krleža*. *Polemike o mentalitetu post-krležijanske epohe*, Beograd 1988.

Friedrich Nietzsche, *O koristi i štetnosti historije za život*, Zagreb 2004.

Miroslav Šicel, *Pregled novije hrvatske književnosti*. Drugo, prošireno izdanje, Zagreb 1971.

Miroslav Vaupotić, *Hrvatska suvremena književnost/Contemporary Croatian Literature*, Zagreb 1966.

Viktor Vida, *Otrovane lokve*, (priredio Mirko Rogošić), Zagreb 1971.

Šime Vučetić, *Hrvatska književnost 1914-1947*, Zagreb 1960.

Harald Weinrich, *Leta. Umjetnost i kritika zaborava*, Zagreb 2007.

Hayden White, *Metahistory*: *The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore 1973.

Hayden White, *Tropic of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore 1978.

Marcel Zentner, *Die Flucht ins Vergessen*, Darmstadt 1995.

Viktor Žmegač, *Književnost i filozofija povijesti*, Zagreb 1994.

6.
KANON I DRUGI

Distinktivnost i restriktivnost književnog kanona u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća

Marina Protrka

Sažetak: Pojam književnosti, kako se oblikovao kroz osamnaesto i devetnaesto stoljeće i kako je zamišljen kroz Goetheovu sintagmu "svjetske književnosti", predstavlja se kao univerzalan, sveobuhvatan i uključiv: vođen idejom prevladavanja "nacionalne jednostranosti i uskogrudnosti" (Karl Marx), projekcijom "iskonskog napretka čovječanstva" i utopijskom vizijom upotpunjavanja ideje čovjeka. Realizacija ovih načela, utemeljenih na univerzalističkoj estetici Immanuela Kanta i njoj inherentnom sudu ukusa, ispostavila se, ipak, krajnje distinktivnom u izvedbi i restriktivnom u pristupu kulturnom kapitalu kao nositelju prvenstveno simboličke, ali i materijalne vrijednosti. Distinktivnost suda ukusa čini pojedince drugačijima, izdvaja ih kao nositelje određenih znanja, vještina i mogućnosti – svojevrsnog kulturnog kapitala čime stvara i podupire postojeću hegemoniju društvenog sustava zasnovanu na nizu kulturnih i materijalnih nejednakosti: unutar pojedinih (regionalnih, nacionalnih, rodnih...) skupina, ali i između njih. Univerzalistička estetika zakriva nacionalno, religijsko, regionalno, seksualno, klasno ili rasno motiviranu nadmoć, razdvajajući one "jednakije" među jednakima čiji je privilegij istodobno i uzurpacija estetskog zakonodavstva. U tekstu su izdvojeni primjeri koji otkrivaju strategije nastajanja i funkcioniranja hrvatskog nacionalnog književnog kanona, njegove distinktivnosti i restriktivnosti u odnosu prema pojedincima i skupinama te načine na koji se definira prema kanonu zapadnih književnosti i prema postojećim regionalnim tradicijama.

Ključne riječi: hrvatska književnost, 19. stoljeće, književni kanon, zapadne književnosti, regionalne tradicije

Ništa nije važnije za neko društvo doli klasificirati svoje jezike", piše Roland Barthes u svojoj slavnoj *Kritici i istini*.[1] Tvrdnju bismo mogli proširiti i na nebrojene mogućnosti jezičnog iskazivanja u svemu što se naziva književnost, a čiji se posvećeni prostor naziva kanon. Kao skupina književnih djela kojoj je kroz kulturne i obrazovne, ponajprije akademske institucije, dan konstitutivni status unutar neke društvene zajednice, književni je kanon zadnjih desetljeća predmetom niza estetičkih, etičkih, ideoloških, sociooloških, gnoseoloških i drugih prijepora. To se ponajprije događa historizacijom uvjeta njegova nastanka i recepcije i to stoga što se proces kanonizacije nekog djela ili autora sagledava kao historijski neodvojiv od procesa stvaranja i autonomizacije pripadajućeg književnog

[1] Roland Barthes, *Kritika i istina*, Zagreb 2009., 39.

desničini susreti 3.indb 58 2.12.2013 9:53:31

područja (polja), kako ga definira Pierre Bourdieu.[2] Drugim riječima, književni je kanon ključni akter institucionalizacije književnosti: jednako njezina nastanka, kroz osamnaesto i devetnaesto stoljeće, kao i njezine krize i propitivanja, krajem dvadesetog i početkom dvadeset i prvog stoljeća. Stoga su i književnost kao način imaginativnog (maštovitog) pisanja i njezin kanon zapravo relativno mladi fenomeni zbog čega je, kako pokazuje Bill Readings[3], posve anakrono govoriti o antičkoj ili srednjovjekovnoj književnosti (ili uopće umjetnosti), ako pod umjetnošću mislimo vrstu romantičarskog pojma izvorne aktivnosti duše. To ne znači da u srednjem vijeku ili ranije nije postojala ideja opće znanosti. Za razliku od Aristotela[4] koji u *Poetici*, primjerice, nema teoriju književnosti i ne poznaje književnost kao jedinstven pojam koji bi objedinio različite prakse pisanja, Platon u *Gorgiji* ili *Ionu* razrađuje tu ideju, ali tek kao dio njegova sustava po kojem je jedina prva opća znanost filozofija, dok su književnost i jezik tek lažne općenitosti. Zapravo se, unatoč ranijem poznavanju uzora, pa i razvijenom pojmu klasika, sve do romantičarskog koncipiranja imaginativne književnosti i autora genija, ne može govoriti ni o književnosti u smislu institucije kakvu danas poznajemo niti o književnom kanonu. Tek se u romantizmu, s kojim stasaju i nacionalne književnosti na pripadajućim vernakularima, uvodi perspektiva književnosti kao jedinstvene djelatnosti koja funkcionira na razini puka (naroda, *Volk*) i koja objedinjuje raznorodne pojedince u jedinstveno tijelo, pri čemu se rast i napredak zajednice (nacije) uspoređuje s napretkom i odrastanjem pojedinca. Tako, primjerice, Stanko Vraz u prvom godištu *Kola* piše: "Nu kad je naša književnost već u osmoj godini, to je istina već krajno vrijeme da se jednared pisaoci od slatke sise odbiju, dječinski im se bašmaci svuku i da se postavljaju na mladosne noge svoje".[5] Književnost postaje strategijom nacionalne identifikacije u "koncertu naroda", kako piše Franjo Marković, načinom razlikovanja među drugima. Ona postaje sredstvo nacionalne prepoznatljivosti, prvenstveno preko jezika i njegove sposobnosti otpora stranim elementima.

Tako zamišljena nacionalna književnost, analogno paralelno osmišljavanoj standardizaciji jezika, asimilira postojeće regionalne književne i kulturne prakse, podređujući ih zajedničkom cilju, nadregionalne, nacionalno homogene književnosti. Time se, na razini nacionalne književnosti provodi stanovita kulturna standardizacija koja djeluje "prema unutra", poništavajući otklone i razlike i, istodobno, kulturna diferencijacija koja ih proizvodi "prema vani".

---

[2] Polje je, prema Bourdieu (Pierre Bourdieu, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste,* Cambridge 2002.), područje razgranatih društvenih struktura unutar kojih pojedinci, sukladno mogućnostima vlastitog habitusa, zauzimaju određene položaje. Pritom, kako sam pokazala drugdje (Marina Protrka, "Ime jezika – ime naroda. Oblikovanje hrvatskog književnog kanona i jezičnog standarda u 19. st.", *Romantizam i pitanja modernoga subjekta*, (gl. ur. J. Užarević), Zagreb 2008., 427.-443.) "Bourdieova analiza uspostavlja pojam habitusa koji je posrednik između individualnog karaktera, tjelesnog *hexisa* ili subjektivnog stila upisanog u tjelesni ustroj i složenog strukturiranog područja institucionalnih aparata koji naziva poljem. Pojedinac se strukturalno pozicionira kroz socijalizaciju s grupnim habitusom, prilagođavajući se specifičnim životnim uvjetima. Habitus tako, kao sistem "trajnih, prenosivih dispozicija, strukturirajućih struktura, tj. kao princip stvaranja praksi i reprezentacija koje mogu biti objektivno regulirane i regulirajuće" (Geoff Boucher, "From the Desire for Recognition to a Politics of Resistance" (http://home.mira.net/~deller/ethicalpolitics/geoff-boucher/2005/resistance.htm), opisuje pojedinačne ali i skupne odnose prema hegemonijskim pravilima." U kasnijim radovima (Pierre Bourdieu, *Méditations pascaliennes*, Paris 2003., 230.-231.) autor, prema paradigmi Don Quijotea, razrađuje mogućnosti unutar kojih su njihove dispozicije u nesuglasju s poljem i "kolektivnim očekivanjima" koja tvore pravilnost.

[3] Bill Readings, *The University in Ruins*, Harvard 1996., 71.

[4] Kod Aristotela *poesis* označava proces oblikovanja koji je neke vrste obrta, dok sama izvedba mimesisa nije opća nauka, već je specifična za svako pojedino područje. Tako dramatičar i pisac proze nemaju ništa više zajedničko negoli tkalac i izrađivač jedara: obojica rade s tkaninom, ali je njihovo umijeće strukturno različito. (Usp. Readings, *n. dj.*, 71.)

[5] *Kolo*, 1/1842., br. 1, 124.-128.

Drugim riječima, kulturna (nacionalna) zajednica u nastanku homogenizira vlastito tijelo kako bi ga učinila razlikovnim prema vani, u odnosu na postojeću ili nastajuću međunacionalnu zajednicu. U tom smislu Dragutin Rakovac u *Malom katekizmu za velike ljude* (1842.) piše o potrebi asimilacije postojećih regionalizama u jedinstvenu i prepoznatljivu nacionalnu (on je naziva "općom") književnost: "Tako postade jezik hrvatski, jezik srpski, jezik slovenski, da, i jezik kranjski, štajerski, dalmatinski itd. Svaki od ovih imade nekoliko spomenika kratke svoje slave. Sve te patuljaste literature nit su mnogo koristile cijelom jugozapadnoslavenskom narodu, nit su bile kadre odoliti silnom nasrtaju inostranih jezika u našu opću domovinu, nit je ikoja od njih mogla postati opća za sve jugozapadne Slavene." U sličnom tonu pisao je nešto ranije i Ljudevit Gaj kad je u novopokrenutoj *Danici* jedinstvo ilirskih narječja/naroda predstavljao u slici lire koju djevojka Europa naslanja na svoja prsa. Ta lira, piše Gaj, danas zvuči neskladno, no u davnoj je prošlosti, kad su sve strune složno zvučale, proizvodila najugodnije glasove. "Ova Europe *lira* jest *Iliria* na tri ugla med *Skadrom* (Škutari), *Varnom* i *Běljakom* (Vilach) osnovana. Odapete nesložne strune na ovoj liri jesu: Koruška, Gorica, Istria, Krainska, Štajerska, Horvatska, Slavonia, Dalmacia, Dubrovnik, Bosna, Crnagora, Srbia, Bulgaria i dolnja Ugarska."[6] Slično bugari i Pavao Štoos u pjesmi *Kip domovine vu početku leta 1831*, dok Ivan Kukuljević, u obraćanju Saboru 2. svibnja 1843. upozorava: "Živi [jezici, op. M.P.] nam se groze, a mrtvi [latinski jezik, op. M. P.] nas drži za grlo, duši nas i nemoćne nas vodi i živom predaje u ruke. Sada imamo još toliko sile, da se suprotstavimo mrtvomu, za malo ne ćemo moći nadvladati žive, ako se čvrsto ne stavimo na noge, t.j. ako svoj jezik ne utvrdimo u domovini i postavimo ga vladajućim." Ovi njihovi iskazi, prepoznatljivi u argumentaciji, potvrđuju zajedničku percepciju po kojoj je sadašnji trenutak mjesto nacionalnog preživljavanja, a međusobna sloga jedini način ostvarenja tog cilja.

Valja imati na umu kako sloga kao deviza nacionalnog pokreta nije značila, kako je u spisu *Tri stvari književenstva: ukus, sloga i kritika* (1843.) istaknuo i Ljudevit Vukotinović, da svi o istom misle ili govore, "osobito u književnih predmetih, gdě najveća razumna sloboda vladati ima, jer samo pod krilom najveće te slobode može se književenstvo bez svakoga prisiljenja, bes affektacie razviti. U literaturi nikakve druge sloge biti nemože, nego, da se sile duševne k prosvětjenju naroda sjedine. Čim se bolje sile prepiru, različita mnjenja očituju, pro i contra pride, tim se bolje izjasnjuju stvari i bolje stupaju k istini, koja prosvětljuje narod. Odtuda dolaze dissertacie, oppugnacie, demonstracie, recensie, kritike, itd. Baš u literarnoj borbi stoji literarni život, i iz ovoga vodi put k prosvětjenju". Tako zamišljena sloga kao, u Vukotinovićevoj formulaciji, "slobodno sudaranje raznih samostojnih silah ili živaljah u jednu svarhu" postala je glavno sredstvo rada na vlastitoj izvrsnosti. Izvrsni ili klasični spisatelji nacionalne književnosti izdvajani se upravo tim predanim radom "u jednu svrhu" da bi svojom vrijednošću legitimirali zajednicu i omogućili joj opstanak u odmjeravanju s drugima. Vladari domaćeg Parnasa zato, kao Ivan Gundulić u secesijskoj viziji Vlaha Bukovca *Hrvatski preporod* (1895.), sjede na tronu nacionalnog Pantheona, a svi predstavnici kulturnog i društvenog života im dolaze na poklon. Slavljenje velikana u tom smislu postaje manira, pa je tako Gundulić nazivan našim Vergilijem, "prečistim glasom naroda" koji je uman i neiscrpan poput Homera. S druge strane, u postupku univerzalizacije djela klasičnih, odnosno kanonskih pisaca, njihove se vremenske i prostorne odrednice,

[6] Usp. *Danica*, 1835. (pretisak 1965.), 305. O jedinstvu/raznolikosti jezika u procesu njihove standardizacije usp. Marina Protrka, *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*, Zagreb 2008. i Marina Protrka, "Ime jezika – ime naroda. Oblikovanje hrvatskog književnog kanona i jezičnog standarda u 19. st.", *Romantizam i pitanja modernoga subjekta*, (gl. ur. Josip Užarević), Zagreb 2008.

kako pokazuje Niklas Luhmann[7] reduciraju kako bi ih se prikazalo kao "građane svijeta". Književni kanon u tom smislu stalno oscilira između konkretnog (nacionalnog) i univerzalnog (općeg, svjetskog). Radi toga su i pojmovi svjetske i nacionalne književnosti konceptualno i genealoški međusobno neodvojivi, kao što je i procesu stvaranja nacionalnog kanona imanentna komparatistička vizura prepoznatljiva i u pojmu svjetske književnosti kako ga je zamislio Johann Wolfgang Goethe. Ovaj se pojam raširio pod snažnim utjecajem Herderovih *Glasova naroda*, postavši, prema H. M. Posnettu, posebno privlačnim narodima koji nisu postigli nacionalno jedinstvo. Naime, kolikogod je velik bio dug nacionalne književnosti internacionalnoj razmjeni ideja i kolikogod bila sjajna koncepcija o univerzalnim principima u književnoj produkciji i kritici, pravi su stvaratelji literarne aktivnosti i misli, prema njemu, bile same nacije.[8]

U tom smislu već Ljudevit Gaj uvodi perspektivu inferiornosti "mlade naše slavenske literature u prostom svom jutarnjem odělu", dok ju promatra uz zapadnu književnost koja je kroz stoljeća imala vremena uvježbati svoju okretnost.[9] U tom smislu uspoređivanje sa susjedima ili sa zapadom postaje stalno mjesto književnopovijesne i kritičke misli. Antun Mažuranić u jednom od svojih javnih predavanja, održavanih u Narodnom domu, govori o *Tuđoj književnosti naprama našemu narodu*. Smatra da se svi europski narodi trude uzdići znanje i umjetnost, dok naša tužna domovina zaostaje: "svi nas prestižu; vrieme leti, ini narodi s njimi, a mi: driemamo."[10] Vatroslav Jagić godinu dana prije njega upozorava da je potrebno podići snažne bedeme da bi se od tuđe kulturne prevlasti obranila još neizdiferencirana domaća kultura. Bedemi se u ovom smislu grade uvođenjem mjerila, zakona i razlikovanja – postupaka koji su u osnovi procesa autonomizacije književnosti i uvođenja kanona. Njima se stvaraju preduvjeti nastanka i prepoznavanja vrijednih umjetničkih djela, ali se kao njihov nus/proizvod uvodi nužna diskriminativnost i restriktivnost, vidljiva na nekoliko razina.

Ponajprije, kako je spomenuto, nacionalna književnost asimilira i "prevodi" regionalne raznolikosti, podređujući ih vlastitom homogenizacijskom načelu. Novoj ideji zajedničkog, nadregionalnog jezičnog i kulturnog identiteta ispriječili su se već afirmirani regionalizmi: dijalekti, pisma i prepoznatljiva književna tradicija. Nastao je sukob koji se vremenom pretvorio u jaz između centra (Zagreba) i periferije (Dalmacije, Istre, kajkavskog kruga) unutar kojeg su prvi postajali zastupnicima elitizma i standarda, a drugi popularne pučke kulture i dijalekta. Ta dijalektalna regionalna periferija prozvana je seljačkom/barbarskom, staromodnom, nazadnom i štetnom, primjerice u tekstu Dimitrije Demetra *Prijateljem jugoslavenske sloge i prosvěte* u kojem se obračunava s regionalističkom kulturnom politikom zadarske *Zore Dalmatinske* i njezina kruga. Taj je stav, prihvaćen i raširen i u kasnijoj percepciji razdoblja kakvu je podupirala i povijest književnosti sve do naših dana, zapravo dio modernističke perspektive koja intenziviranje rada na nacionalnom identitetu tumači kao kulturno napredovanje. U tom smislu i Mihovil Kombol[11] djelovanje Ignaca Kristijanovića i njegova kajkavskog kruga opisuje "kao osamljeni nesuvremeni ostatak pobijeđene prošlosti", što Divna Zečević jetko komentira riječima: "Takozvana 'pobijeđena prošlost' živjela je intenzivno na pučkoj književnoj razini sve do sredine devetnaestog stoljeća us-

[7] Niklas Luhmann, *Znanost društva*, Zagreb 2001., 179.

[8] H. M. Posnett, *Comparative Literature*, London 1886., 354. Cit. prema Breda Kogoj-Kapetanić, *Komparativna istraživanja u hrvatskoj književnosti*, Zagreb 1968., 322.

[9] *Danica ilirska*, 2/1836., 194.-195.

[10] *Vienac*, 2/1870., br. 16, 249.

[11] Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Zagreb 1961., 413.

poredo s nastojanjima oko stvaranja i obnavljanja književnosti na štokavskom narječju".[12] Rad na elitnom (tada tzv. dubrovačkom) kanonu i standardizaciji jezika i pisma imao je svoje naličje u trajnoj i predanoj, najčešće dijalektalno i regionalno orijentiranoj pučkoj i kalendarskoj književnosti u kojoj je sve "narodno" bilo nešto implicitnije prisutno. Naime, zagovornici nove, objedinjene književnosti kao osnovu vlastitog koncepta podjednako ističu genij pjesnika (u prvom redu I. Gundulića) i genij naroda vidljiv u tada obilato sakupljanom i objavljivanom narodnom pjesništvu. To "otkriće naroda" i njegova kreativnog duha, smatra Peter Burke,[13] u maniri rusoovskog poimanja njegove "prirodnosti" i "neiskvarenosti", nastaje u vremenu u kojem je već došlo do raslojavanja između "visoke" i "pučke" književnosti. Mi taj rascjep ovdje, neovisno o tumačenju koje nudi Burke, možemo smatrati dijelom procesa autonomizacije nacionalne književnosti koja je, kao aspekt vlastite legitimacije, razvijala strategije vlastite estetizacije i historizacije. Kroz te se procese kontinuirano uspostavljaju načela visoke književnosti, autoriziraju instance moći koje uspostavljaju i provode načela vrednovanja zasnovana na "čistom" sudu ukusa. Estetika tako otvara prostor ideološki i etički markiranim sudovima koji instrumentaliziraju i isključuju Druge: mlade, žene, neobrazovane, "narod". Njima je, dosljedno nastupajućoj retorici, vidljivoj primjerice kod Adolfa Vebera Tkalčevića u noveli *Zagrepkinja* (1855.) ili *Domorodnim mislima* (1887.), pripisan manjak razuma i sposobnosti prosudbe. Zato ih treba čuvati od opojne i zavodljive književnosti i lošeg ukusa koji se njome pokazuje i podupire, a odgajati dobrom, ispravnom i vrednotama bogatom, kanonskom literaturom. Time ove skupine postaju Drugo svoje matične, visokoestetske književnosti, a s njima bivaju isključene i pripadajuće prakse popularnog: romanse, ljubavni romani itd., žanrovi kojima se oduzima estetski kredibilitet i smatra ih se balastom kulturne zajednice.[14] Navedeni načini razlikovanja, neodvojivi od nastanka estetskih mjerila na kojima počiva književni kanon, proizveli su, kako vidimo, niz socijalno, rodno, dobno ili regionalno markiranih skupina. Time osnovna podjela između "visoke" i "niske", "estetske" i "popularne" (pučke, zabavne, trivijalne) književnosti bez koje je nezamisliv nastanak i održavanje književnog kanona zapravo skriva niz složenijih društvenih međuodnosa.

Osim na toj društvenoj razni, diskriminativnost i restriktivnost kanona možemo pratiti i šire, kroz genealogiju pojma svjetske književnosti koji, međuovisan o pojmu nacionalne književnosti, nastaje iz Goetheove optimistične vizije međudjelovanja različitih kultura i njihovu optimalnom spoju u korpusu svjetske književnosti. Kao takvog ga u svojevrsnoj modernistički zasnovanoj viziji progresa prihvaćaju i Karl Marx i Friedrich Engels u *Komunističkom manifestu* (1848.). U suvremenim društvenim zbivanjima svog doba oni vide začetak denivelacije nacionalnog jer, kako pišu, upravo zahvaljujući perspektivi zajedničkog, svjetskog – "duhovni proizvodi pojedinih nacija postaju općim dobrom. Nacionalna jednostranost i ograničenost postaje sve više nemoguća, a iz mnogih nacionalnih i lokalnih književnosti stvara se svjetska književnost".

Ipak i ovaj je utopijski koncept, zamišljen kao put prema općeljudskom, nadnacionalnom jedinstvu u izvedbi kontaminiran nejednakim pristupom izvorima i raspodjeli kulturnog kapitala na kojem počiva. Njemu inherentna humanistička perspektiva u historijskoj izvedbi promašuje svoj cilj – pokazalo se kako pojam svjetske književnosti ne samo da

[12] Divna Zečević, *Pučko književno štivo u hrvatskim kalendarima prve polovice 19. stoljeća*, I. dio, Osijek 1982., 121.

[13] Peter Burke, *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Evrope*, Zagreb 1991., 51.-58.

[14] O tome više u: Janice Radway, *Reading the Romance: Women, Patriarchy and Popular Literature*, London 1991., 2006.

desničini susreti 3.indb 62 2.12.2013 9:53:31

nije omogućio uspješno nadilaženje pojedinačnih nacionalnih barijera već je stvorio nove. Umjesto zamišljene jednakosti između različitih kultura i njihovih kanonskih predstavnika u svjetskom umjetničkom Parnasu otvorila se perspektiva izolacije, inferiorizacije i kulturne dominacije – imperijalizma jakih i reprezentativnih. Takva vrsta preslikavanja povijesnih i ekonomskih na kulturne odnose nije slučajna. Kao što je pokazala Pascale Casanova,[15] Goethe je pojam svjetske književnosti smišljeno uveo u raspravu upravo u trenutku u kojem Njemačka ulazi u međunarodni književni prostor. On to, dakako, nastoji podržati, riječima "posvuda se čuje o napretku ljudskog roda, o perspektivi koja se otvara čovjeku i međuljudskim odnosima. Kako bilo (...) ja sam uvjeren da se uspostavlja univerzalna svjetska književnost unutar koje je časno mjesto osigurano nama Nijemcima. Svi narodi nas promatraju; slave i kritiziraju, prihvaćaju i odbijaju, oponašaju i odbacuju, shvaćaju ili ne shvaćaju, otvarajući ili zatvarajući svoja srca našim nastojanjima. Na nama je da to smireno prihvatimo jer je to od velike važnosti za nas".

Takva vrsta vrednovanja kakvu spominje Goethe svakako je vidljiva u nacionalnim i svjetskim književnim povijestima kao povlaštenim mjestima stvaranja književnih i kulturnih vrijednosti. Književna historiografija koja, razumljivo, stasa baš u ovo vrijeme, legitimira pojedinačne i nacionalne projekte. Tako, dvadeset godina nakon spomenutog Mažuranićeva teksta, slavenske književnosti dobivaju vlastiti legitimitet u književnim povijestima poput one Aleksandra Nikolajeviča Pypina i Vladimira Daniloviča Spasoviča, objavljene najprije na ruskom 1880., a odmah zatim i na njemačkom, 1883. – 1884., u prijevodu Traugotta Pecha.[16] Nakon njih tzv. opću povijest književnosti objavljuje i Gustav Karples.[17] U njegovom pregledu slavenske, a naročito južnoslavenske književnosti, prema svjedočenju Milivoja Šrepela dobivaju ponižavajući tretman. Šrepel u svom prikazu, objavljenom 1892. godine u *Viencu* navodi niz površnih i netočnih sudova koji pokazuju ne samo Karplesovu ignoranciju elementarnih činjenica predstavljenih u poznatoj Pypinovoj i Spasovičevoj *Povijesti slavenskih književnosti*, već i ponižavajuću nezainteresiranost zapadnjaka za sve ono istočnije od vlastite kulture. Svoj članak stoga zaključuje: "Pisac je valjda držao, da je i ovo nekoliko milostivih riječi previše o književnosti 'barbarskoga' naroda hrvatskoga. Nije druge, nego da kleknemo i poljubimo milostivu ruku čestitoga Nijemca, koji je sa svoje visine svrnuo okom i na nas, jadne crve!"

U ovom slučaju možemo vidjeti kako tzv. objektivna istina u jednom "općem pregledu" odražava već tada prepoznat imperijalistički zamah jedne kulture na koji, u ovom slučaju Milivoj Šrepel, odgovara s margine. Razlika između njegova i Karplesova stajališta otkriva kako je jedan konceptualno zamišljen općeljudski projekt nužno modificiran konkretnim nacionalnim, socijalnim, rodnim, rasnim i inim determinantama.

Kad ovo tvrdimo, valja imati na umu kako nikako nije riječ o jednosmjernom odnosu dominantne, izrabljivačke kulture i porobljene, pasivne periferije. Riječ je o složenom međuodnosu u kojem svaka strana podržava ili odbija vlastiti položaj. Ove, manje ili više kolonizirane skupine mogu izražavati otvoren otpor hegemoniji većine, kako vidimo u Šrepelovu slučaju ili, češće, prihvaćati i reproducirati očiti orijentalizam. To se može čitati u spomenutom Gajevu tekstu o inferiornosti "mlade naše slavenske literature u prostom

[15] Pascale Casanova, *The World Republic of Letters*, Cambridge, Massachusetts 2005., 40.

[16] Aleksandar Nikolajevič Pypin i Vladimir Danilovič Spasovič, *Istorija slavjanskih literatur*, Peterburg 1879.; *Geschichte des slavischen Literaturen. Nach der zweiten Auflage aus dem Russischen übertragen von Traugott Pech*, Leipzig 1883 – 1884.

[17] Gustav Karples, A*llgemeine Geschichichte der Litteratur: von ihren Anfängen bis auf die Gegenwart*, Berlin 1891.

svojem jutarnjom odělu"[18], kao i u stavu Vladimira Mažuranića o zaostalosti vlastite kulture. Ta se njihova orijentalizacija realizira kroz interpretaciju vlastitog geopolitičkog položaja kojemu se pridaju uloge "predziđa" ili "mosta" između civilizacija. Taj stav preživljava kroz povijest hrvatske književnosti i kulture – od Mažuranićeve *Smrti Smail-age Čengića*[19] preko Draškovića ili Vebera do Matoša, Krleže ili Andrića – bilo da ga se ponovno ispisuje ili opovrgava.

Hrvatski književni kanon tako nastaje u polusvjetlu vlastite kulturne i političke marginalnosti: u vlastitom pozicioniranju u procjepu Istoka i Zapada. Znakovito u tom smislu, grof Janko Drašković u svojoj *Disertaciji* piše: "Mi usrijed Europi ležimo, nama se prieti istok i zapad, on tamnotom, ov preizbistrenjem, on stopom iz kojega se prije jednoga vieka se oslobodili jesno ne tijući više u sužanjstvo umno zapasti; ov sjajem, kojega gledat još odviš nejake oči puka našega jesu."

Mrak Istoka i svjetlost Zapada u polutami vlastitog trajanja vodio je diskurs pjesnika, pripovjedača, putopisaca i dramatičara 19. stoljeća koji su ispisivali vlastiti kulturni identitet – zadržavan i potvrđivan kroz književni kanon.

Na koncu, valja dodati kako kolonijalna svijest koja prihvaća vlastitu a proizvodi tuđu orijentalizaciju ili balkanizaciju, pomičući je prema Istoku, kako je pokazala Marija Todorova,[20] ima svoju protutežu u jednako stabilnom okcidentalističkom otporu. Kroz taj se otvoreni ili presudni okcidentalizam Zapad prikazuje kao leglo dekadencije: moralnog rasapa i prijeteće propasti. Vidimo ga u cenzuriranju žanrova poput romanse, u suprotstavljanju borcima za ženska prava (što čini Adolf Veber Tkalčević), u polemici o naturalizmu među zastupnicima reakcije (Josip Pasarić).

Govorimo li, dakle, o tzv. hegemoniji kanona i dinamici njegova nastanka u hrvatskoj kulturnoj sredini, valja imati na umu da je ona predodređena percepcijom vlastite rubnosti. Zamišljan bilo kao *antemurale christianis* ili kao most između Istoka i Zapada, južnoslavenski je prostor s jedne strane uvjetovan implicitnim orijentalizmom u kojem se vlastita civiliziranost gradi nauštrb barbarskih istočnih susjeda, a s druge strane eksplicitnim okcidentalizmom koji podupire osjećaj ugroženosti, manje vrijednosti i izloženosti asimilaciji civiliziranih zapadnih susjeda. Od te je zasnivajuće traume nacionalnog identiteta moguće pratiti spomenuti niz protuaktivnosti vlastitog legitimiranja među kojima prednjači rad na nacionalnom pamćenju kroz opću književnu povijest i književni kanon. Diskriminativnost i restriktivnost kanona, valja se na koncu vratiti polaznim pretpostavkama, nije i njegov jedini niti konačni učinak.

Stalno uznemirujuće mjesto autoritativnih istupa književnih i kulturnih ovlaštenika ostaje neuhvatljivi prostor koje djelo ostavlja različitim zamislivim praksama čitanja. Njihova neuhvatljivost, nebrojene "upotrebe tekstova", unatoč moći i autoritetu kritičarskog/

18 *Danica ilirska*, 2/1836., 194.-195.

19 Navedimo samo jedan citat iz Mažuranićeva spjeva u kojem starac duhovnik, u trećem pjevanju, proziva zapadne narode: "Ah, da vide svijeta puci ostali / Iz nizina, otkud vida neima, / Krst ov' slavni, nepobijeđen igda, /Vrh Lovćena što se k nebu diže; / Pak da znadu kako neman turska, / Grdnijem ždrijelom progutat ga radeć, / O te krši zub svoj zaman krši: / Ne bi trome prekrstili ruke, / Dok vi za krst podnosite muke, / Nit bi zato barbarim ve zvali, / Što vi mroste dok su oni spali!" Mažuranić, i ne samo ovdje, eksplicira i propituje "zapadnoeuropsku svijest" i njezine orijentalističke stavove. U ovom odlomku, kako sam pokazala drugdje (Marina Protrka, *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*, Zagreb 2008., 121.-128.), nije problematiziran samo pridjev "barbarskog" kao nepravedno atribuiran hrabrim "braniteljima kršćanstva" (civilizacije), već i sama percepcija tih "povlaštenih" naroda koji gledaju i sude iz svojih ideološki kontaminiranih "nizina, otkud vida nema".

20 Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1998., 15.-44.

povjesničarskog diskursa, uznemiruje svaki pokušaj njihova pedagoškog discipliniranja. Zbiljski čitatelj kojemu upravo estetika[21] djela ostavlja otvorena vrata ostaje s onu stranu ovladavanja naslovljavanjem, prozivanjem i upućivanjem – strategijama kojima se, u nastojanju da obuhvate moguće čitateljske upotrebe, služe podjednako autori i kritičari. Jednako kao što kulturna elita koja sebi prisvaja pravo na zakonodavstvo u razumijevanju i odabiru "ključnih tekstova" čime nastoji ovladati pravom na "ozakonjeno čitanje" nije unutar sebe homogena, tako su i "nedisciplinirane" čitateljske prakse koje im se opiru društveno nekoordinirane ali trajno prisutne. Kroz njihovo djelovanje se, usuprot institucionalno prihvatljivim čitanjima visoke književnosti, stvara niz subverzivnih supkultura koje djeluju prema vlastitim pravilima i koje u vlastitom aranžmanu pristupaju i istupaju iz povlaštenog kruga kanonske književnosti.

Kanon i drugi

Summary: The concepts of literature and world literature in particular, as envisaged by J. W. Goethe and then redefined by Karl Marx and others, declare themselves to be universal, extensive and inclusive principles which overarch "national one-sidedness and narrow-mindedness" (Marx). Conceived around the idea of the "true progress of mankind" as well as a utopian vision of self-fulfilling human nature, these concepts are based on the universalistic Kantian aesthetics, particularly on the judgment of taste inherent to it. Instead of being universal, however, this judgment turned out to be highly distinctive in its performance and restrictive in its access to cultural capital as a point of great symbolic and material value. A distinctiveness of the distinctions made by the judgment of taste, as Pierre Bourdieu has shown, differentiate individuals thanks to their special knowledge, skills and possibilities. That kind of production of specific cultural capital supports the existing hegemony of the social system and produces different sorts of cultural and material inequalities: between different (regional, national, social, gender...) groups and within them, which is why some are always more equal than others. The universalistic aesthetics resulted in the hidden national, sexual, class or race supremacies, differentiates between privileged classes, bearers of symbolic capital from their Others - colonially subordinated and de-privileged individuals and groups. Privilege of the firsts is at the same time usurpation of universalistic aesthetic judgment. This text addresses the performative aspects of the self-legitimizing procedure of this universalistic aesthetics in Croatian literature, its main strategies of the iterative self-institution through the implementation of the principle of exclusion/inclusion toward individuals and groups, as well as its constitution against the Western literary canon and older regional traditions.

Key words: Croatian literature, 19th century, literary canon, Western literatures, regional traditions.

[21] Estetska složenost djela ostaje, dakako, ne samo izvan pedagoških, već i historizacijskih ograđivanja. Ona im, zapravo nije suprotstavljena, već ostaje s druge strane iako se sam proces institucionalizacije književnosti i historizacije znanja o njoj ne može odvojiti od estetizacije umjetničkog. Kako pokazuje Peter Bürger u *Teoriji avangarde* pedagoška instrumentalizacija umjetnosti uspostavlja kao nužan zahtjev pojma autonomije. Upravo zahvaljujući estetskoj autonomiji umjetnost se može učiniti edukacijskim instrumentom. Usp. Tony Bennett, *Outside Literature*, London 1995., 169. i Marina Protrka, *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*, Zagreb 2008., 220.

Literatura

Aristotel, *Nikomahova etika*, Zagreb 1992.

Aleida Assman, *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija njemačke ideje obrazovanja*, Beograd 2002.

Roland Barthes, *Kritika i istina*, Zagreb 2009.

Tony Bennett, *Outside Literature*, London 1995.

Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb 2000.

Geoff Boucher, "From the Desire for Recognition to a Politics of Resistance" (http://home.mira.net/~deller/ethicalpolitics/geoff-boucher/2005/resistance.htm).

Pierre Bourdieu, *The Logic of Practice,* Cambridge 1990.

Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Gènese et structure du champ littéraire*, Paris 1992.

Pierre Bourdieu, *Što znači govoriti. Ekonomija jezičnih razmjena*, Zagreb 1992.

Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*, Cambridge 1993.

Pierre Bourdieu, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge 2002.

Pierre Bourdieu, *Méditations pascaliennes*, Paris 2003.

Peter Burke, *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Evrope*, Zagreb 1991.

Judith P. Butler, *Excitable Speech. A Politics of Performative*, New York 1997.

Judith P. Butler, "Performativity's Social Magic", *Bourdieu. A Critical Reader*, (ur. R. Shustermann), Oxford 1999.

Pascale Casanova, *The World Republic of Letters*, Cambridge, Massachusetts 2005.

Bridget Fowler (ur.), *Reading Bourdieu on society and culture,* Oxford 2000.

Breda Kogoj-Kapetanić, *Komparativna istraživanja u hrvatskoj književnosti,* Zagreb 1968.

Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Zagreb 1961.

Niklas Luhmann, *Znanost društva*, Zagreb 2001.

Marina Protrka, "Ime jezika – ime naroda. Oblikovanje hrvatskog književnog kanona i jezičnog standarda u 19. st., *Romantizam i pitanja modernoga subjekta*, (ur. Josip Užarević), Zagreb 2008., 427.-443.

Marina Protrka, "Riječ kao lijek – a defectum ili ab excessu. Referencijalnost, realizam i autonomizacija hrvatske književnosti u 19. stoljeću", *Umjetnost riječi*, 50/2006., br. 4, 319.-340.

Marina Protrka, "Tijelo – habitus – hexis, Pierre Bourdieu i mogućnost intervencije u strukturu polja", *Filozofska istraživanja*, 26/2006., br. 104, 941.-951.

Marina Protrka, *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*, Zagreb 2008.

Janice Radway, "Čitanja romance", *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, (prir. D. Duda), Zagreb 2006., 247.-266.

Janice Radway, *Reading the Romance: Women, Patriarchy and Popular Literature*, London 1991.

Bill Readings, *The University in Ruins*, Harvard 1996.

Marija Todorova, *Imaginarni Balkan,* Beograd 1998.

Divna Zečević, *Pučko književno štivo u hrvatskim kalendarima prve polovice 19. stoljeća*, I. dio, Osijek 1982.

7.
REPREZENTACIJA ŽENE U BEOGRADSKOJ PERIODICI IZ VREMENA MEĐURATNE JUGOSLAVIJE*

Stanislava Barać

Sažetak: Reprezentacija[1] ženskog identiteta zauzela je značajan prostor u beogradskoj štampi iz perioda međuratne Jugoslavije zahvaljujući intenziviranju rasprave o ženskom pravu glasa u jugoslovenskom i evropskom kontekstu u to vreme. U sistematizovanju datih reprezentacija sami analizirani tekstovi nametnuli su kao kriterijum moguće sistematizacije poziciju diskurzivnog subjekta u kulturi, pa se može govoriti o reprezentaciji žene sa pozicije povlašćenog subjekta u kulturi, o "objektivnoj"/naučnoj reprezentaciji i o samoreprezentaciji žene. U okviru svake od ovih reprezentacija zapažaju se i emancipatorski i diskriminatorski diskursi. Zaključci koji se mogu izvesti iz uočenih reprezentacijskih praksi vode ka nekolikim definicijama same kulture u vezi sa diskurzivnim proizvođenjem i obezvređivanjem Drugog. Isto tako, zaključci se odnose i na samo proučavanje kulture, tj. na metodološke osnove interdisciplinarne oblasti studija kulture.

Ključne reči: reprezentacija, identitet, kultura, subjekat, diskurs, rod, pripadanje, žensko pravo glasa, beogradska periodika, Kraljevina Jugoslavija.

Kontekst

Sintagma "međuratna Jugoslavija" trebalo bi da posluži kao najkraći naziv koji istovremeno upućuje na državu koja je postojala od 1918. do 1941. godine i zvala se najpre Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 1929. Kraljevina Jugoslavija, ali i na istorijski kontekst koji sam po sebi nosi značajne implikacije kada se govori o zapadnim društvima odnosno evropskoj patrijarhalnoj kulturi posmatranoj prvenstveno kroz situaciju rodnih društvenih uloga i rodnih odnosa. Prvi svetski rat je, kao što se u istorijskim pregledima feminističkih pokreta često napominje, doveo do toga da se više ne može negirati ili prenebregavati sposobnost žena za učešće u javnom životu i važnim društvenim institucijama, jer su one masovnim učešćem u tome ratu, kako u ulozi bolničarki tako i u preuzimanju

* Ova studija rezultat je rada na projektu *Mesto i uloga periodike u istoriji nove srpske književnosti* Instituta za književnost i umetnost u Beogradu, koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Srbije (Projekat br. 148016).

[1] Izrazu reprezentacija *(representation)* odgovaraju u ovom značenju izrazi predstavljanje i prikazivanje koji će u daljem tekstu biti sinonimno korišćeni.

poslova u opusteloj privredi, pokazale da su ravne muškarcima u najtežem obliku, nazovimo rat tako, života društva. Neposredno posle Prvog svetskog rata još intenzivnije se postavlja pitanje ženskog prava glasa, koje žene do tog događaja gotovo ni u jednoj evropskoj državi nisu imale,[2] a sve više ono se i zakonski reguliše. To je vreme tzv. prvog talasa feminizma, koji počinje krajem 19. veka, kada i same žene, institucionalno organizovane u različita feministička udruženja, kao primarni cilj svog delovanja ističu borbu za sticanje prava glasa, povezujući se pri tom na evropskoj, odnosno internacionalnoj ravni. Dešavalo se najčešće da žene najpre dobiju pravo glasa samo na opštinskom nivou, a tek mnogo kasnije na republičkom. (Primer Francuske: od 1925. godine žene mogu da glasaju na opštinskim, a tek posle Drugog svetskog rata i na republičkim izborima.)

U tek formiranoj državnoj tvorevini, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, žene su se takođe organizovale na sličan način i imale iste ciljeve kao i u drugim evropskim zemljama, ali je društveni kontekst njihove borbe ipak bio drugačiji. Naime, većinu stanovništva u Kraljevini činilo je seljaštvo (samo su pojedinačne oblasti imale urbanu kulturu), nije postojalo dugotrajnije iskustvo radničkih pokreta koje je u razvijenijim zemljama Evrope doprinelo osvešćivanju ideje o ženskim pravima, niti je postojala tradicija liberalizma koja bi individualne vrednosti i interese stavljala ispred kolektivnih. Ipak, sve ove tendencije nisu bile ni sasvim nepoznate u novoosnovanoj Kraljevini zbog prethodnog istorijskog iskustva njenih tako različitih oblasti. Kako će primetiti Lj. Dimić, "Kraljevina SHS (Jugoslavija) zahvatala je centralni i zapadni deo Balkanskog poluostrva i jednim svojim delom zalazila u centralnu Evropu. Na tom prostoru, koji nije bio geografska celina već spoj više geografskih oblasti, istraživači su odranije uočavali mozaik više kulturnih pojaseva (turski, vizantijsko-cincarski, italijanski, patrijarhalni, srednjoevropski) od kojih je, u vremenu koje nas interesuje,[3] prevagu imao srednjoevropski."[4] Zapravo, Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Vojvodina nalazile su se prethodno u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Ova činjenica imala je za položaj žena u ovim oblastima/društvima dvostruk smisao. Sa jedne strane, većinska svest je bila usmerena ka ciljevima nacionalnog oslobođenja, dakle, ka kolektivističkim idealima i kolektivnim društvenim paradigmama u kojima je žena bila tek funkcija kolektiva; sa druge strane, žene koje su živele u gradovima i pripadale imućnijim slojevima mogle su da iskuse daleko veću rodnu ravnopravnost nego one u pasivnim, ruralnim oblastima, a imale su i priliku da se obrazuju u većim gradovima monarhije i budu u dodiru sa najnaprednijim idejama vremena. Opšte pravo glasa i žensko pravo glasa spadali su u takve ideje.

I upravo ova tema može da posluži kao uvod u razmatranje predstavljanja žene prisutnog u javnom diskursu koji nalazimo u međuratnoj beogradskoj štampi. Beogradsku štampu smatramo dovoljnim "uzorkom" za proučavanje fenomena rodne reprezentacije u jugoslovenskom kontekstu, jer je Beograd, kao glavni grad Kraljevine, bio mesto na kom su se susticala shvatanja i vrednosni sistemi većine izdvojenih kulturnih pojaseva; odnosno beogradska je štampa bila prostor na kome su se ukrštali diskursi u kojima su se ogledale date kulturne vrednosti.

[2] Izuzev Norveške i Finske pa i Belgije u kojima su to pravo dobile u toku samog rata. Važno je, međutim, napomenuti da u prve dve države žene nisu dobile pravo glasa zahvaljujući tome što su priznate kao ljudski i pravno ravnopravni subjekti društva, već zahvaljujući tome što je njihov glas bio potreban zarad nacionalnog oslobođenja. Finska je 1906. godine odobrila žensko biračko pravo da bi se oslobodila ruske vladavine, a Norveška je 1913. godine učinila to isto da bi nagradila svoje žene zato što su podržavale odvajanje od Švedske.

[3] Isti period o kome govori i ovaj tekst.

[4] Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji, 1918 – 1941. 1. deo: Društvo i država*, Beograd 1996., 23.

Vidovi reprezentacije

O problemu ženskog prava glasa u vremenu posle tzv. Velikog rata u uglednom beogradskom književno-političkom časopisu *Misao* objavljuju se članci pod nazivom "Žensko pravo glasa" (16. januar 1920.), čiji se autor potpisuje pseudonimom *Set*, i "O ženskom pravu glasa", od jula do septembra 1921., koje potpisuje filozof prava Đorđe Tasić, prenoseći stavove francuskog teoretičara Žozefa Bartelemija (Joseph Barthelemy) na tu temu. Pod istovetnim naslovom 1920. godine izašao je i tekst Božidara Protića u tek pokrenutom, feminističkom časopisu *Ženski pokret*. Ovo su samo neki od primera koji treba da ilustruju prisutnost aktuelne evropske rasprave neposredno posle Prvog svetskog rata u beogradskoj sredini, i aktivno učešće muškaraca "na ženskoj strani".

U jednom mnogo širem istorijskom kontekstu, ova je rasprava tek deo viševekovne *Querelle des sexes* i *Querelle des femmes* (rasprave o polovima, odnosno o ženama) koja je početkom ranog novog veka započeta pitanjem *Da li su žene ljudi?*,[5] nastavljena u formi dileme imaju li žene iste umne sposobnosti kao muškarci, da bi konačno dovela do pitanja koje će omogućiti pravno regulisanu rodnu ravnopravnost kakvu danas poznajemo.[6] I pored vidnog napretka u shvatanju položaja žena, gledano u istorijskoj perspektivi, konkretna rasprava dobijala je u određenim slučajevima, i tokom 20-tih godina, vid nekadašnje diskriminacije žena, pisanja na način kao da se prethodno ništa nije dogodilo i, samim tim, vid jednog anticivilizacijskog diskursa. Nasuprot tome, modernizacijski procesi u Evropi, pa tako i u Jugoslaviji[7], išli su svojim tokom, zahvaljujući čemu je prisustvo žena u javnom životu početkom 20-tih godina 20. veka bilo veće nego samo pola decenije ranije, i zahvaljujući čemu su one same mogle da govore u svoje ime. Brojni članci o ravnopravnosti polova, o izuzetnim ženama i njihovim dostignućima, koje su različite autorke u to vreme objavljivale, a koji se ne odnose samo na pravo glasa, mogu se takođe sagledati kao deo velike rasprave potaknute upravo poslednjom temom.

U drugom broju pomenutog časopisa *Misao*, pokrenutog novembra 1919. godine, na mestu uvodnika izlazi tekst feministkinje Julke Hlapec-Đorđević, "Omladinka Draga Dejanović", kojim počinje specifična upotreba žanra portreta. Žanr "ženskog portreta" postaće karakterističan za ceo međuratni period i za "ženske" časopise koji će ubrzo biti osnovani. U pitanju je portretisanje odabranih žena, savremenica ili istorijskih ličnosti, pa čak i književnih likova, portretisanje koje postaje jedan od dominantnih načina modelovanja slike žene u tadašnjem jugoslovenskom društvu. Tako, na primer, časopis slovenačkih ženskih društava, *Ženski svet*,[8] koji je pokrenut 1923. godine u Trstu, ima uvodnu rubriku pod nazivom "Obrazi in duše" koja u svakom broju prikazuje "lik i dušu" odabrane žene, počinjući u prvom broju ocrtavanjem lika jedne (ne)fiktivne žene, lika majke iz Cankareve autobiografije. Beogradski časopis *Žena i svet* (1925–1941), značajno prisutan u Hrvatskoj,[9] u celini

[5] Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope*, Beograd 2005., 17.

[6] Podrazumeva se da je ovo do krajnjih granica sažet i pojednostavljen pregled rasprave, koji samo treba da podseti na suštinu i glavni tok spora. O ovoj temi više videti u citiranoj knjizi Gizele Bok.

[7] Kod upotrebe pojma modernizacija važno je biti svestan razlike između njegovog značenja u zapadnoevropskom i jugoslovenskom kontekstu, odnosno razlike u značenju modernizacije u severnim i zapadnim delovima Jugoslavije u odnosu na jugoistočne.

[8] U opisu časopisa dalje stoji: Glasilo ženskih društev v Julijski krajini, uredila: Pavla Hočevarjeva, izdalo "Žensko dobrodelno udruženje" v Trstu, tiskala Tiskarna "Edinost" v Trstu.

[9] Svetlana Stefanović, "Ženska štampa: *Žena i svet* 1925 – 1941", *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2* (*Položaj žene kao merilo modernizacije*), Beograd 1998., 408.-409.

je koncipiran na žanru ženskog portreta. Naime, na naslovnoj strani ovog polumesečnog časopisa redovno se objavljuje fotografija određene "junakinje" koja zatim dobija svoj verbalni portret unutar časopisa. Zatim, često se na sledećoj strani nalazi set fotografija većeg broja zanimljivih žena, koje takođe bivaju portretisane na nekoj od sledećih stranica, bilo u formi kratkog izveštaja, novinskog eseja, intervjua ili drugog oblika novinskog izražavanja. Na potpuno istom principu koncipiran je i časopis *Ženski svet* koji će ista urednica, Jelena I. Zrnić, pokrenuti takođe u Beogradu 1930. godine. Uz druge ženske časopise koji su sledili isti model, ovako objavljeni portreti u međuratnom periodu mogu se brojati u stotinama.

Ono što podrazumevamo pod portretisanjem ima široko žanrovsko značenje, ali je važno napomenuti da pored osnovnog tekstualnog oblika od sredine 20-tih godina 20. veka ono sve češće sadrži i ilustraciju u obliku fotografije, ređe reprodukcije slike. Vizuelnost ima posebno značajnu ulogu u oblikovanju identiteta kulture, pa se u tom smislu uloga fotografije može porediti sa ulogom spomenika u institucionalizaciji kulturnih i društvenih vrednosti i značenja, odnosno njihovoj kanonizaciji. Uz to, časopis je u to vreme najuticajniji medij i kao i svi mediji ima svoje mesto u konstrukciji identiteta. Dakle, u to vreme ženski portreti u periodici imali su i kanonizacijsku funkciju. Značenje ovih portreta umnogome je zavisilo od profilisanosti samog časopisa u kom se javljalo. Tako će u jedinom pravom feminističkom časopisu *Ženski pokret*, koji se obraćao malom broju obrazovanih žena, i portreti imati dosledan i izrazit "borbeni" feministički karakter. U časopisima deklarativno feminističkim, ali zapravo istovremeno i revijalnim, koji su bili skloni obrađivanju "večitih ženskih tema" i podilaženju tradicionalnim vrednostima (kao što su *Ženski svet* i *Žena i svet*) portretisanje će biti obeleženo tom dvostrukošću, odnosno hibridnošću ovakvih koncepcija. Nasuprot ovim "građanskim" časopisima, stojala je *Žena danas*, kao organ komunističkog ženskog pokreta, u kojoj je predstavljanje žene, pored borbe za njena politička prava, bilo obeleženo i zahtevom za klasnom promenom društva.

Postoje, naravno, i brojni drugi, u odnosu na pomenuti posredniji načini prikazivanja žene (u smislu rodnih tj. društvenih uloga i identiteta u patrijarhalnoj kulturi) u različitim oblicima javnog diskursa, kao što su navedene rasprave o emancipaciji žena u vidu stručnih, političkih ili pravnih eseja, a podrazumeva se da je određena slika žene uvek prisutna i u književnim delima koja se objavljuju u periodičnoj štampi (najčešće su to kratke priče). Na osnovu dosadašnjeg uvida u naznačene vrste tekstova, predstavljanje žene, tj. ženskog rodnog identiteta u beogradskoj periodici (dnevne novine, politički i književni časopisi, ženski magazini) iz vremena međuratne Jugoslavije uslovno bi se moglo sistematizovati u tri modela. Podela je izvršena na osnovu pozicije diskurzivnog subjekta u podrazumevanoj zajednici tj. kulturi koja se ogleda u samom tekstu:

– reprezentacija sa pozicije povlašćenog subjekta u kulturi
– emancipatorska
– diskriminatorska
– "objektivna" ili "naučna"/naučna reprezentacija
– autoreprezentacija, koja podrazumeva diskurs koji su žene stvarale i razvijale o sebi samima, koji je, međutim, vrlo raznolik pa zato može da se podeli u dva suprotna modela:
– emancipatorska autoreprezentacija i
– ona koja se približava 1. modelu, tačnije reprezentacija u kojoj podređeni prihvata i razvija diskurs povlašćenog (kao kada kolonizovani prihvata i reprodukuje diskurs kolonizatora, ili periferija diskurs centra o njoj).

Svaki od ovih oblika reprezentacije sadrži određeni stav o uključivanju datog subjekta/identiteta u kulturu, odnosno sprovodi određenu politiku koja identitete prikazuje kao društveno poželjne ili nepoželjne i radi (čini, u smislu Ostinove teorije performativnosti govornih činova) na tome da ih učini vidljivim ili nevidljivim.

Primer za emancipatorsku reprezentaciju sa pozicije povlašćenog subjekta u kulturi (1.a) je članak *Set*-a: "Žensko pravo glasa". On ujedno ilustruje jednu pojavu karakterističnu za tekstove ove vrste. Iako se svom snagom zalaže za potpunu ravnopravnost žena i muškaraca, i u poslednjoj rečenici insistira na opštem pravu glasa za žene, a ne, za privremeno *davanje*[10] tog prava samo za opštinske izbore, autor ne može da se distancira od svog/muškog povlašćenog položaja u odnosu na ženu, zbog čega sam ovu vrstu diskursa i nazvala "reprezentacija sa pozicije povlašćenog subjekta u kulturi". Zato njegovo početno oduševljenje biva razbijeno nizom ograda koje u sebi sadrže čak i elemente diskriminatorskog diskursa, na primer:

"Istina je da glatko neće ići. [...] Bez mnogo političkog iskustva, sa senzibilnim osobinama svoga pola, sa svim onim što je žensko u dobrom i rđavom smislu reči, žene će uneti u politiku jedan mali period krize, previranja, smetnja, neprilika. Od toga će verovatno, u višoj ili manjoj meri, imati da trpi i država i društvo i kuća; bar za neko vreme."[11] Ili: "Ma koliko bio muškarac, recimo, intelektom ili drugim osobinama iznad žene, on će ipak, to je nesumnjivo, uneti jednostranost u svoja razmatranja, ako isključi učešće onih osobina koje on nema, a koje bi donela žena."[12]

Dakle, žene se identifikuju sa haosom, koji će nastupiti kad one počnu da glasaju, a muškarci implicitno sa redom i stabilnošću, koji su do tada navodno vladali. Argument krize i nestabilnosti oduvek je imao svoju funkciju u pravdanju konzervativnih načela, pa se njegovo prisustvo u nekom dominantno modernizatorskom diskursu može tumačiti kao simptom nedosledno ostvarene emancipacije subjekta koji je nosilac toga diskursa. Ovakva je pozicija česta u tekstovima tadašnjih autora koji su inače bezrezervno prihvatili principe demokratije.

Kao primer za diskriminatorsku reprezentaciju žene sa pozicije povlašćenog subjekta (1.b) izabran je ovom prilikom tekst čiju reprezentativnost u tom smislu ne čini samo njegov sadržaj, već i povlašćenost samog prostora na kom je objavljen. U božićnom broju dnevnog lista *Politika* iz 1925. godine, na naslovnoj strani, i u prvom planu, izlazi nepotpisani članak "Žene u parlamentu (Pismo iz Berlina)", u kome autor rezimira i tumači učinke prisustva žena u Rajhstagu, i na kraju zaključuje:

"I one su danas u očajanju, što je samo učešće njihovo u političkome životu ispoljilo i utvrdilo nepodobnost njihovu za ozbiljniji istrajan državnički rad." I: "Žene su verovale da je potrebno samo da im se priznaju ista ona prava, koja imaju i muški građani, pa da one postanu sposobne za aktivno učešće u političkom životu. One, razume se, nisu želele da budu samo 'stoka za glasanje', kako se izražavala gospođa Negeli, nego su tražile, da u državne i međunarodne odnose unesu nešto od svojih osećanja i pogleda. Stvarnost ih je ubrzo uverila, da njihove težnje nisu samo u razmeri sa njihovim snagama. One su se rasturile i izgubile u muškim strankama, jer su te stranke bile izraz i istorijskog razvića i već stvorenih prilika. Želje njihove da se otuda izvuku, da manifestuju svoju sopstvenu egzistenciju i

10 *Davanje* i *dati* su dve vrlo česte reči u emancipatorskom diskursu muških autora povodom političkih prava žena, reči koje su tada mogle biti u isto vreme i laskave i uvredljive za ženu.

11 Set, "Žensko pravo glasa", *Misao*, knj. II, sv. 1, 16. januar 1920., 457.

12 *Isto,* 458.

aktivnost ne nalaze otpora ni u kakvom osobitom muškom pravu nego u samim društvenim i, možda još više, u biološkim odnosima. Po položaju svome u kući, u porodici, u narodu one teško da zauzimaju nekakav ozbiljniji, nezavisniji politički stav. *Pravo glasanja ne daje ženi i moć rešavanja i svi su izgledi da tu moć ona nikad neće imati*" (Kurziv S.B.).[13]

U navedenom odeljku figurira motiv delotvornosti, koji je karakterističan za sve diskurzivne prakse isključivanja nepoželjnih identiteta. U istom tekstu autor koristi i druge poznate retoričke strategije isključivanja, koje se mimikrizuju imitiranjem analitičkog diskursa:

"Prilikom poslednjih izbora, koji su trebali da reše sudbinu režima u Nemačkoj, sve stranke su pravile vrlo živu propagandu u ženskom svetu. Otuda je svakako izborna borba dobila pri kraju nekakav *nervozvan* karakter. Mesto *hladnih izlaganja* programa i *razložnih govora*, kojima se uvek odlikovala ta borba u Nemačkoj, sve su se jače čule krilatice, koje su bile udešene da *uzbude* i da *nadraže* više nego da *ubede*. Ta izborna *histerija* izgleda da je jedini vidljivi rezultat ženskog učešća u političkom životu Nemačke za ovih šest godina, od kako žensko pravo glasa uopšte postoji. Žene su u izbornoj borbi ojačale ovu *emotivnu stranu* u biračkim masama, koje i bez toga pokazuju težnju da se zavode zvučnim izrazima."[14] (Kurziv S. B.)

Koja značenja proizvodi autorovo korišćenje retoričkih strategija isključivanja žene iz kulture? Dakle, po njegovom tumačenju, jedno društvo, u ovom slučaju ono unutar granica Nemačke, dobro je funkcionisalo po svojim zakonima sve dok u njega nisu stupile žene. Stvara se najpre utisak da su žene do tada bile van granica toga društva tj. kulture. Javni život Nemačke promenio se, po ovom autoru, nagore od kada su žene dobile pristup u taj zabranjeni svet, jer su one u društvo unele pogubni element iracionalnosti. Jer, kao što se iz teksta čita, "ženama" kao esencijalizovanoj kategoriji odgovaraju pojave kao što su nervoza, uzbuđenost, nadraženost, histerija i emotivnost, a prethodnom svetu u kome nije bilo žena, dakle, "muškom" svetu – hladnoća i razložnost. Iza ovih reči krije se patrijarhalna racionalizacija muške dominacije (Gros: 15), koja žensko diskvalifikuje kao krhko, nepouzdano i neracionalno. Na delu je dihotomno mišljenje koje hijerarhizuje polove suprotnosti koje je najpre proizvelo. Ti su polovi duh i telo, odnosno parovi koji im odgovaraju: muško/žensko, razum/strast, sopstvo/drugi. Nije slučajnost da se nedugo posle ovog teksta, takođe na naslovnoj strani *Politike* javio tekst, takođe anonimnog autora, možda istog, pod nazivom "Opasna lepota. – Kobne žene svih vekova". Autor po sopstvenom svedočenju prenosi članak nemačkog (sic!) magazina *Uhu*, ali unosi i neka svoja razmišljanja, što je vidljivo po jednom tumačenju domaćih prilika. Naime, nizu kobnih žena koje je očigledno navodio nemački autor, dopisnik *Politike* dodaje nekadašnju srpsku kraljicu: "Ne treba ponavljati koliko je i Draga Mašin bila kobna po dinastiju Obrenovića i koliko kriva za smrt svoga muža i drugih žrtava 29. maja".[15] Zanimljivo je da autor izostavlja da kaže da je i sama Draga bila ubijena tom prilikom. Primer sa Dragom zapravo je ovde bitan kao dokaz da autor u potpunosti prihvata stavove nemačkog autora koje prenosi. Ono što dodatno skreće pažnju, to je otvorena mizoginija jednog teksta, koja je svoje mesto našla na naslovnoj strani najuticajnijeg i najprodavanijeg dnevnog lista u tom periodu. Jer, tu se, između ostalog, lepota poistovećuje sa ženom, a i jedna i druga sa zlom, pa spaljivanje na lomači u takvoj

[13] "Žene u parlamentu (Pismo iz Berlina) ", *Politika*, 6., 7. i 8. januar 1925., 1.

[14] *Isto*.

[15] "Opasna lepota. – Kobne žene svih vekova", *Politika*, 16. februar 1925., 1.

konstelaciji predstavlja razumno i prirodno rešenje, ali, na žalost autora – nedovoljno uspešno: "Besmrtni bogovi pobeđivani su bili lepotom žene, ne samo slabi ljudski rod. Uzalud je isposnički duh mnogih stoleća pokušavao da se bori protiv ove sablažnjive lepote. Čak ni vatra ni lomača na kojoj su tad spaljivali lepe veštice nije mogla da iskoreni mađijsku moć lepe žene. A ni zlo koje je ona ostavljala za sobom."[16]

Primer za drugi model (2.) reprezentacije žene, onaj koji proizilazi iz težnje autora za naučnim objašnjenjima, jeste pomenuta serija članaka Đorđa Tasića. U njima se na temelju tadašnjih najmodernijih shvatanja u teoriji prava i države definiše pojam kulture, pojam ljudskih prava i demokratije, da bi se tek unutar ovih kategorija govorilo i o ženskom pravu glasa. Na kraju jednog od članaka Tasić iznosi svoju tezu, koju pronalazi i kod Bartelemija (čiju knjigu *Le Vote des femmes* zapravo prikazuje i sa kojom delimično polemiše), samo implicitno prisutnu, a to je ideja da su ljudska prava povezana sa shvatanjem kulture:

"Treba dakle osnov prava potražiti u njihovoj vrednosti za kulturu: u tome jesu li ona potrebna za opstanak i razvitak kulture i u tome da li ih pojedinac zaslužuje u svome radu na kulturi. Treba napomenuti da mi kulturi ne dajemo apriorno jednu sadržinu: nju određuje samo društvo prema svojoj strukturi i svojoj psihologiji. Ali mi pod njom razumemo sve ljudske delatnosti od ekonomskih do spiritualnih koje imaju osnova u vitalnim potrebama, kao što je potreba za održanjem života i potreba za usavršavanjem – i koje imaju svoje unutrašnje norme, svoje uslove pod kojima se moraju vršiti (u ekonomskoj oblasti: sa što manje napora dobiti što više; u logici: logički zakoni; u moralu i pravu: harmonija koja omogućava razvitak itd.). Pravo pak shvatamo kao rezultat borbe socijalnih grupa oko kulturnih vrednosti od najgrubljih do najviših, od interesa do ideja, ali kad je ta potreba postigla izvesnu ravnotežu."[17]

Kada se Tasićevi stavovi prenesu na društvene rodne odnose i statuse u svojoj zakonskoj regulativi, značenjske implikacije su sledeće: muškarci, ovde viđeni kao društvena grupa, već su zaslužili svoje pravo glasa jer su dokazali značaj tog prava za kulturu, a žene to tek treba da zasluže, odnosno da dokažu da su zaslužile. Tasić, istina, nedvosmisleno ističe da pravo, tj. zakon jeste posledica borbi u društvu, što bi značilo da ga treba posmatrati kao nedovršen proces; autor ipak takav zakon tj. pravno ustrojstvo ne stavlja pod znak permanentne sumnje (koja bi mu kao takvom bila osnovno svojstvo). Ovakvo problematično shvatanje zakona svoje objašnjenje nalazi u jednom zapažanju Parvin Adams po kome "zakon priznaje i uvažava stvari koje odgovaraju definicijama koje on sam konstruiše."[18]

Uprkos svoj svojoj polaznoj naučnoj relevantnosti, Tasićevi stavovi ipak u konačnom dobijaju odlike mitskog mišljenja, jer, pored toga što predstavljaju diskurzivnu analizu, oni oblikuju i jednu "mitsku" sliku kulture: sliku kulture kao zatvorenog kruga. Unutar toga kruga nalaze se zaslužne socijalne grupe, a van njega grupe tj. kako i on sam kaže pojedinci koje pravo učešća u kulturi tek treba da zasluže. Tasićev članak, tako, pokreće pitanje kulturnih granica koje je bilo vidljivo i u tekstu "Žene u parlamentu". Kulturne granice nemaju, kao što se u ovim tekstovima vidi, samo etničko ili konfesionalno značenje.[19] Uspostavljanje kulturnih granica predstavlja svaki vid diskursivnog razgraničenja sa Drugim, sa onim što se u samom tom diskursu konstituiše i konstruiše kao Drugi. Kultura

16 *Isto*.

17 Đorđe Tasić, "O ženskom pravu glasa", *Misao*, knj. VI, sv. 7. i 8., 1. i 16. avgust 1921., 464.

18 Prema: Meri Puvi, "Pitanje abortusa i smrt čoveka", *Feministkinje teoretizuju političko*, (uredile Džudit Batler i Džoan Skot), Beograd 2006., 261.

19 Simon Harrison, "Cultural boundaries", *Antropology Today*, Vol. 15, br. 5, 1999., 10.

kao takva često je u tekstovima koje analiziramo predstavljena kao muški svet, tj. takvim se svetom podrazumeva, a Žena se nalazi izvan njega. Ovakva slika i omogućava retoriku uključivanja/isključivanja žene u kulturu, odnosno iz kulture. Na rubu ovog imaginarnog ali opet zato ništa manje stvarnog kruga u svakom istorijskom periodu naći će se određena socijalna grupa ili pojedinci.

Tasić u svom tekstu ubedljivim argumentima, "naučno" ili naučno zasnovanim (u shvatanju kulture i društva, i pravnih institucija u odnosu na njih) dosledno i stalno iznova pokazuje da žensko pravo glasa mora da postoji i da se ono ni u jednom demokratskom društvu ne može dovoditi u pitanje. To, međutim, ne znači da se i u njegovom diskursu ne prepoznaje pozicija povlašćenog subjekta u kulturi. Pošto je, naime, sve to dokazao, on će, sa Bartelemijem, pitati:

"Posle toga ima da se ispita da li je ona dovoljno sposobna da vrši tu funkciju [misli se, da glasa]. Pri tome biće dovoljno samo toliko da se žena ne pokaže štetnom u političkoj akciji. Ona je dokazala dovoljno da nije štetna, ako nije dokazala da je korisna. Na osnovu podataka koje je pružio Bartelemi možemo reći: sposobna je ako ne koliko čovek, a ono toliko da ne smeta čoveka u njegovom radu. A povrh toga postoji jedna važna činjenica: ta, da se sposobnost stiče vežbanjem. Pustimo je dakle da se vežba".[20]

Koje se još karakteristike ovakvoga diskursa (proizvođenog sa pozicije moći) iz ovog kratkog primera mogu zapaziti? To je, najpre, shvatanje da je Drugi, dakle društvena grupa koja u strukture moći nema pristupa, homogena kategorija (autor koristi prvo lice jednine: "žena", "ona", "čovek") a ne heterogena grupa najraznolikijih individualnosti. Zahvaljujući takvom stavu stvoreni su preduslovi da se ta grupa i vidi kao Drugi i da se, samim tim, suprotstavi "Prvima". Druga odlika ovakvog diskursa je shvatanje da je "prirodno" da postoji subjekat koji ima pravo da odlučuje o pravu drugog subjekta. U navedenom tekstu, kao i njemu sličnima, autor se ni na jednom mestu neće zapitati o sopstvenoj poziciji: otkuda meni pravo da dajem ili uskraćujem pravo drugome? Čini se da je do ovog stepena društvene svesti bilo nemoguće doći bez prisustva samog tog Drugog, bez njegovog glasa u javnoj raspravi.

Autoreprezentacija žene (3.a) naglo je počela da se širi u javnom prostoru posle Prvog svetskog rata, kada je pokrenut i veliki broj feministički deklarisanih časopisa. Ženski portreti bili su samo jedan karakterističan žanr samoreprezentacije žene. Ipak, toliko ideološki "upotrebljiv" da ga podjednako koriste i muški autori. Zato ne čudi da je u periodu o kom je reč on služio koliko kao sredstvo feministkinja u borbi za žensku emancipaciju, toliko i kao diskursivni prostor u kom su prepletani feminizam i nacionalizam, i gde je ideja emancipacije retorički vešto usklađivana sa patrijarhalnim ograničenjima.

Emancipatorsko samopredstavljanje (3.a) nalazimo u brojnim portretima koji se takođe mogu uslovno i grubo podeliti na dve grupe:

– u jednu bi ulazili portreti savremenih umetnica (često su to bile, na primer, dive Hrvatske opere, koje su se na fotografijama često nalazile obnaženih ramena, leđa ili dekoltea), vladarki, dobrotvorki, državnih službenica (prve zamenice ministara, prve inspektorke i sl.), sportistkinja, "sokolica", itd. Iako se svaka od ovih žena prikazuje kao izuzetno samostalna i slobodna u onome što radi, indikativno je da se, na primer, aktuelne i ranije kraljice vrlo često fotografišu u tradicionalnoj narodnoj nošnji, ređe u haljinama, a da

[20] Đorđe Tasić, "O ženskom pravu glasa", *Misao*, knj. 8., sv. 2., 15. septembar 1921., 93.

se sportistkinje i umetnice fotografišu u svojoj sportskoj odeći, dok preskaču prepone ili skaču u dalj, odnosno u vrlo izazovnim i modernim toaletama;

– a u drugu portreti znamenitih žena iz prošlosti koje domaće autorke biraju da predstave. Tako, na primer, u časopisu *Misao*, Desanka Maksimović piše portret-biografiju Jovanke Orleanke, Ksenija Atanasijević "egipatske carice Kleopatre", Julka Hlapec-Đorđević portret "Omladinka Draga Dejanović".

Zajednička odlika ovih portreta tj. emancipatorske autoreprezentacije ogleda se u običaju da se uspesi izuzetne žene ocrtavaju na društvenoj pozadini koja im obično nije išla na ruku. Julka Hlapec-Đorđević tako ne opisuje samo lik "omladinke", pripadnice pokreta Ujedinjene omladine srpske, već raspravlja o feminizmu kao takvom, a posebno važnim pa i aktuelnim čini se pozicioniranje feminizma u srpskom društvu 19. veka, odnosno u tradicionalnoj, i tradicionalističkoj, kulturi:

"No nijedna novina nije imala u Srpstvu nepovoljnije uslove za razvitak nego feminizam. Jer na stranu naš nezgodan položaj na granici Evrope i dugi saobraćaj sa nazadnim Turcima, bila je borba za nacionalni opstanak u nas tako ljuta da je apsorbovala svu snagu naroda, uputivši ga ujedno da u svojoj sjajnoj prošlosti traži podstreka na rad i utehe za bednu sadašnjost. Emancipacija ženskinja, pak, stoji u nepomirljivoj suprotnosti sa moralnim nazorima naših predaka. To dakle nije ono i nije ni mogao biti pravi, socijalni feminizam..."[21]

Ono što Julka Hlapec-Đorđević ističe u "feminizmu" Drage Dejanović, pojava je koja je izraženo prisutna i u vreme autorkinog delovanja, u međuratnom periodu:

"Ali Draga Dejanović je bila previše opijena omladinskim duhom, da taj težak socijalni problem ne zaplete sa nacionalističkim idejama, te tako njegovo rešenje otežа ako ne eo ipso onemogući. Jedna pogreška, koja se opaža kod sviju naših feministkinja, *i u najnovije doba*, što objašnjuje ogromnu nazadnost našeg feminističkog pokreta. Dragi kao emancipovanoj ženi godi da Engleskinje i Nemice sve uspešnije stupaju u javan život i poziva Srpkinje da uzmu primer na njima. Ali omladinku Dragu boli nestajanje patrijarhalnih običaja, vređa kulturni inferioritet Srpstva i ona neprestano grdi, truli zapad" i "otrov evropske civilizacije". Samo omladinska zaslepljenost mogla je proglasiti život Crnogorke, tog bednog roba, lepim i podražavanja vrednim. I dok baš preterano rađanje otežava intelektualni razvitak ženskinja i dok se baš u našem narodu žena smatra za ženku, ona ište od Srpkinje još veću plodnost. Uopšte su feminističke teorije Drage Dejanović pune protivnosti. One su prava čeda omladinskog doba u kome se prepliću i ukrštaju najheterogenije kulturne struje."[22]

Često su sami feministički tekstovi puni kontradiktornosti, što će reći da i unutar jednog teksta, a da se ne govori o celini nekog feministički orijentisanog časopisa, istovremeno deluje više suprotstavljenih diskursa. Ti tekstovi, pa i časopis kao tekst, postaju polja na kojima se ukrštaju, kako bi i Hlapecova rekla, najheterogenije kulturne struje. Tako postoji reprezentacija žene koja nastaje u interakciji 1. i 3. modela, odnosno, u isto vreme, u interakciji feminističkog i nacionalističkog diskursa, paradoksalnoj ali karakterističnoj pojavi za sve evropske feminističke pokrete. Rodni identitet se, u ovom slučaju, konstruiše i konstituiše u vezi sa nacionalnim identitetom. Ovakvo predstavljanje identiteta ima funkciju uključivanja "problematičnog" identiteta tj. subjekta (žene) u zajednicu/kulturu. Za primer ovakve hibridne reprezentacije nećemo, međutim, navesti tekst neke od tadašnjih

[21] Julka Hlapec-Đorđević, "Omladinka Draga Dejanović", *Misao*, knj. V, sv. 4., 16. decembar 1919., 241.
[22] *Isto*, 247.

feministkinja, već tekst u to vreme poznatog novinara, Dušana Šijačkog, koji govori o slikarki Nadeždi Petrović: "Veliki idealista, žrtvovala se kao velika kći velikog pokolenja. [...] Umetnička priroda, oduševljeni nacionalista, ona je među prvima u kolu pokretača snažnog omladinskog jugoslovenskoga pokreta, koji je uzeo velikoga zamaha dolaskom Kralja Petra na presto. [...] A kada je došlo vreme da ceo narod pođe da *mre* za svoje vekovne ideale, i ona je sa braćom pošla i *časan život*, pun idealizma, *zamenila časnom smrću,* dostojna svoga pokolenja, 'za pjesnu stvorena'. Mnoge sestre i majke posvetile su se nezi ranjenih heroja, ali je Nadežda Petrovićeva ostavila roditeljski dom i udobnost prestoničkih bolnica i *pohitala na krvava ograšja* da tamo, poput *Kosovke Devojke*, braći se *na nevolji nađe*. Posle prvih borbi, ona je na Kosovu. Na ratištu, u sredini najviše zaraženoj, ona je pokazala redak heroizam i ljubav za svoju junačku braću. Preziruć svoj, spasla je mnoge *živote* najboljih junaka. To je bila njena najveća sreća. Borba sa Austrijom još je više oduševila junak-devojku i mi je u toj borbi vidimo neumornu, na najopasnijim mestima. Preziruć opasnosti, i sama se zarazila tifusom u Valjevu i tamo je kao pravi vojnik i podlegla zarazi [...] (Kurziv S. B.)."[23]

Dok je na početku N. Petrović predstavio kao veliku umetnicu i emancipovanu ženu koja sama bira svoj put, Šijački dalje sam tumači šta je za nju samu značio izbor takvog puta. Individualizam Petrovićeve dobio je, prama Šijačkom, svoje puno značenje tek utapanjem u jedan kolektivni identitet (to je nacionalni identitet koji se ovde kreće između jugoslovenskog i srpskog). Autor "zna" da je Petrovićeva prezirala svoj život, da je pošla da pogine ("mre") i da je njena najveća sreća bila to što je spasila druge. Na gotovo morbidan način Šijački ovu ženu emancipuje priznajući joj da je jednaka sa muškarcima: jer, ona je "junak-devojka" i umire "kao pravi vojnik". Pri svemu tome, autor na vrlo malom prostoru, aktivira niz političkih etnomitova[24]: o svetoj zemlji Kosovu, o radosti žrtvovanja, o smrti kao zalogu obnove nacije i države, o Kosovci devojci, o naciji kao porodici (Nadežda je *sestra* koja pomaže svojoj srpskoj/jugoslovenskoj *braći*). Posebno je upadljivo kako se glorifikacija kolektivnog identiteta ostvaruje kroz stilske elemente teksta: koriste se poetski oblici reči: *mreti* umesto ubičnog *umirati*, *umreti* da bi se uzvišenom prikazala smrt za kolektivne ideale, da bi se žrtva prikazala uzvišenim činom; koristi se inverzija reda reči karakteristična za epski deseterac čime se postiže njegov ritam, a tako priziva i čitava mitologija i ideologija epske poezije.

Primeri za autoreprezentaciju (3.b) kod koje podređeni prihvata diskurs i pogled na svet povlašćenog subjekta nalaze se češće u fikcionalnim nego u nefikcionalnim, klasičnim novinskim tekstovima. Moglo bi se tim povodom postaviti pitanje zašto ženski glas pobune teže prodire u naraciju, pa i u poeziju, nego u druge oblike izražavanja. Ono je deo složenijeg pitanja, koje će pokrenuti tek kasnija feministička kritika, o tome da li samo pripovedanje u evropskoj kulturi ima status muške privilegije (kome se autorke proznog žanra i nesvesno prilagođavaju), odnosno o tome da li je rodna neravnopravnost bila konstitutivna za književnu genealogiju. Naravno, u samoj će se književnosti toga vremena pojaviti i primeri potpuno emancipovane ženske subjektivnosti, odnosno lirskog i narativnog glasa, kao što je slučaj sa poezijom Danice Marković ili prozom Julke Hlapec-Đorđević (posebno u romanu *Jedno dopisivanje* iz 1932. godine).

[23] Dušan Šijački, "Nadežda Petrović", *Žena i svet*, br. 4, 1925., 6.

[24] Vidi Ivan Čolović, *Politika simbola: ogledi o političkoj antropologiji*, Beograd 2000.

Jedna od brojnih ilustracija navedene autoreprezentacije, odnosno pripovedanja nalazi se u proznoj crtici-portretu Milice Mironove u kojoj autorka daje pravu apoteozu patrijarhalne uzorne žene. Narator u prvom licu je žena, koja sa svog prozora, gleda na drugi prozor, svoje susetke, i kroz njega vidi idilu i ideal patrijarhalnog doma. Međutim, u tome domu u trenutku opisivanja, muškarac je odsutan, susetka ga iščekuje pošto je prethodno obavila sav "nevidljivi ženski rad", kako će reći naratorka, ali je njegovo prisustvo tim upadljivije, jer su svi susetkini poslovi toga dana usmereni na to da kuća bude spremna za muževljev dolazak: "To ona čeka muža, koji će doći umoran i neće primetiti sve te sitnice, ali će ga uređenost, ta mirna bjelina i miris čistoće nečujno zavesti na svijetle radosne puteve. I on će pun muževnosti sa širokim zamahom sjesti za sto dok će ona prižgati malu svetiljku."[25] U epitetu "pun muževnosti", kao i ukupnoj idealizaciji braka i muške figure, krije se projekcija tajnih želja same naratorke, jer ona, kao što će se videti iz sledećih redova crtice, nije ostvarila osnovni ideal koji patrijarhat i nameće i dopušta ženi – nije se udala. Njeno je "kandilo već davno ugaslo", a misli traže "plamičak, koji bi rasvijetlio umornu dušu, punu sumnje". Nasuprot ovom mraku, u kući neudate žene, "onaj prozor sjaji sve više, više, do neba, ogroman, sve veličajniji." Ideološka tačka gledišta naratorke/lika ukazuje na poistovećenost sa vrednostima patrijarhalnog društva.

Mogući zaključci

Zanimljivo je da modeli predstavljanja žene iz 20-tih i 30-tih godina 20. veka mogu da se primene na prikazivanje homoseksualnog identiteta u savremenim raspravama o pravima homoseksualaca. Nekadašnje pitanje da li ženama treba dati pravo glasa odgovara današnjem pitanju da li homoseksualnim osobama treba "dati" pravo na bračnu zajednicu i usvajanje dece. Kao i pre jednog veka, ovakvo pitanje moguće je postaviti jedino sa pozicija povlašćene pozicije u kulturi, odnosno sa pozicija društvene moći, a odgovor na njega oblikuje se i danas kroz tri na početku data modela. Iako između homoseksualnog i "ženskog" identiteta postoji bitna razlika, u smislu da je samo u prvom slučaju reč o manjinskom identitetu, to ipak ne proizvodi nikakvu razliku u funkcionisanju struktura moći u odnosu na socijalno i kulturno podređene ili obezvređene identitete. Sama kultura, otuda, ukazuje se i kao društveni mehanizam čije se održanje jednim delom zasniva na proizvođenju i stalnom reprodukovanju Drugog, tačnije na *diskurzivnom* proizvođenju i isključivanju identiteta tog Drugog iz takođe diskurzivno proizvedene zajednice.

Na ovom mestu, povodom diskurzivnosti kulture, treba učiniti i malu metodološku samorefleksiju i podsetiti na činjenicu da je u proučavanju prošlih kultura istraživač osuđen tek na sačuvane tekstove date epohe, a nije u mogućnosti da pristupi "življenoj kulturi" i da doživi njenu karakterističnu "strukturu osećaja".[26] Kada se analiziraju tekstovi u kojima su prisutne različite reprezentacije žene u istorijskom kontekstu koji smo izabrali, na umu treba imati upozorenje Ričarda Džonsona iz studije koja sistematizuje metode i značenja studija kulture: "Tekstove je također moguće čitati kao forme reprezentacije, pod uvjetom da shvatimo kako uvijek analiziramo reprezentaciju reprezentacije. Prvi predmet, koji je

[25] Milica Mironova, "Moja susjetka", *Misao*, knj. III, sv. 1. i 2., 1. i 16. jul 1920., 1016.

[26] Raymond Williams, "Analiza kulture", poglavlje iz knjige *The Long Revolution*, 1965. u: *Politika teorije*: *zbornik iz rasprava kulturalnih studija*, (priredio Dean Duda), Zagreb 2006., 35.-59.

prikazan u tekstu, nije objektivan događaj ili činjenica, nego su mu već dana značenja u nekoj drugoj društvenoj praksi."[27]. Tako, na primer, analizirani tekst o prisustvu žena u nemačkom parlamentu nije predstavljanje samog delovanja žena u političkom životu Vajmarske republike, već predstavljanje predstavljanja tog delovanja u jednom delu nemačke (i, verovatno, evropske) javnosti.

U obrazloženju teme skupa *Pripadnost kulturi – kultura pripadanja* stoji da bi zadatak učesnika trebalo da bude ispitivanje protivrečnih i konfliktnih procesa de/konstruisanja kulturnih formi ili kulturnih reprezentacija ili praksi. Posle preduzetog malog istraživanja reprezentacije "žene", dolazimo do zaključka da je predloženi put istraživanja zapravo – jedna od mogućih definicija kulture. Kultura sama bila bi, prema tome, polje koje se formira kroz protivrečne procese konstruisanja i dekonstruisanja kulturnih formi i praksi. Kada su u pitanju studije kulture, čini se da se metoda i predmet proučavanja ogledaju jedno u drugome (kako je to primetio i Bathi[28]).

Posmatrana iz perspektive reprezentacije žene, vremenski i prostorno omeđena, kultura se ukazuje i kao ono što neke od njenih najsavremenijih definicija govore: kao mreža različitih načina života, suprotstavljenih strategija komunikacije i, što je na našim primerima najočiglednije, kao mreža sukobljenih modela reprezentacije.[29] Kada se o ovako shvaćenom pojmu kulture razmišlja u kontekstu teme ovoga skupa: *Pripadnost kulturi – kultura pripadanja*, stiče se utisak da je svaki subjekt pozvan da čita i prosuđuje kulturu s obzirom na mrežu reprezentacija u kojima sam sebe prepoznaje, pa bilo da su u pitanju reprezentacije rodnog, klasnog, etničkog, konfesionalnog ili bilo kog drugog zamislivog identiteta ljudskog subjekta.

Rezime

U ovom radu autorka se bavi reprezentacijom ženskog identiteta, koja je zauzela značajan prostor u beogradskoj štampi iz perioda međuratne Jugoslavije zahvaljujući intenziviranju rasprave o ženskom pravu glasa u jugoslovenskom i evropskom kontekstu. U sistematizovanju datih reprezentacija sami analizirani tekstovi nametnuli su kao kriterijum moguće sistematizacije poziciju diskurzivnog subjekta u kulturi, pa se može govoriti o reprezentaciji žene sa pozicije povlašćenog subjekta u kulturi, o "objektivnoj"/naučnoj reprezentaciji i o samoreprezentaciji žene. U okviru svake od ovih reprezentacija zapažaju se i emancipatorski i diskriminatorni diskursi. Zaključci koji se mogu izvesti iz uočenih reprezentacijskih praksi vode ka nekolikim definicijama same kulture u vezi sa diskurzivnim proizvođenjem i obezvređivanjem Drugog. Isto tako, zaključci se odnose i na samo proučavanje kulture, tj. na metodološke osnove interdisciplinarne oblasti studija kulture.

[27] Richard Johnson, "Što su uopće kulturalni studiji?", *Politika teorije: zbornik iz rasprava kulturalnih studija* (priredio Dean Duda), Zagreb 2006., 105.

[28] Thimothy Bathy, "Anacholuton: On Cultural Studies", *MLN*, 112, 1997., 366.

[29] Dean Duda, *Kulturalni studiji – ishodišta i problemi*, Zagreb 2002., 39.-40.

The representation of "woman" in the Belgrade periodicals (1919–1941)

Abstract: The paper deals with the representation of the feminine identity, which took a significant place in the Belgrade press (1919–1941), in the times of The Kingdom of SHS/Yugoslavia. This issue emerged due to intensification of the debate about women's suffrage, not only in Yugoslav but also in European context. In an attempt to expose these representations in a systematic way, author takes one criteria for that purpose: the position of the discoursive subject in the culture (not in the text). Thus, there is a representation from the position of the privileged subject in culture, then a representation from the 'objective' (scientific) position and a self representation of women. Every representation mentioned above can contain discourse of emancipation or discrimination as well. The conclusions based on previously noticed representational practices lead to some definitions of culture where the discoursive construction and underestimating of the Other play important role.

Key words: representation, identity, culture, subject, discourse, gender, belonging, female's right to vote, Belgrade periodicals, Kingdom of Yugoslavia.

Literatura

Thimothy Bathi, "Anacholuton: On Cultural Studies", *MLN*, 112, 1997.

Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope,* Beograd 2005.

Gajatri Čakravorti Spivak, *Kritika postkolonijalnog uma*, Beograd 2003.

Ivan Čolović, *Politika simbola: ogledi o političkoj antropologiji*, Beograd 2000.

Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji, 1918 – 1941.* 1. deo: *Društvo i država*, 2. deo: *Škola i crkva,* 3. deo: *Politika i stvaralaštvo*, Beograd 1996. – 1997.

Dean Duda, *Kulturalni studiji – ishodišta i problemi*, Zagreb 2002.

Elizabet Gros, *Promenljiva tela: Ka telesnom feminizmu*, Beograd 2005.

Simon Harrison, "Cultural boundaries", *Antropology Today*, Vol. 15, br. 5, oktobar 1999.

Richard Johnson, "Što su uopće kulturalni studiji?", *Politika teorije: zbornik iz rasprava kulturalnih studija*, (priredio Dean Duda), Zagreb 2006., 63.-107.

Meri Puvi, "Pitanje abortusa i smrt čoveka", *Feministkinje teoretizuju političko*, (ur. Džudit Batler i Džoan Skot), Beograd 2006.

Edvard Said, *Orijentalizam*, Beograd 2000.

Raymond Williams, "Analiza kulture", *Politika teorije: zbornik iz rasprava kulturalnih studija*, (priredio Dean Duda), Zagreb 2006., 35.-59.

Časopisi

Žena i svet, ur. Jelena Zrnić i Aleksandra Jovanović, Beograd 1925. – 1941.

Ženski svet, glasilo ženskih društev v Julijski Krajini, ur. Pavla Hočevarjeva, Trst 1923. – 1925.

Ženski svet, ur. Jelena I. Zrnić, Beograd 1930. – 1943.

8.
REPREZENTACIJA I SKANDAL: *DJELIDBA* S. KULENOVIĆA U KONTEKSTU KULTURE PAMĆENJA JUGOSLAVENSKOG SOCIJALIZMA

Sanjin Kodrić

Sažetak: Studija nudi književnohistorijsko razumijevanje komedije *Djelidba* (1947.) Skendera Kulenovića, svojevremeno ideološki spornog dramskog teksta, i njezine recepcije unutar konteksta kulture pamćenja jugoslavenskog socijalizma. Polazeći iz metodološke pozicije teorije kulturalnog pamćenja te poststrukturalističkog "povratka historiji", prije svega američkog novog historicizma, autor razmatra status komedije prema naročitoj poetici jugoslavenskog socrealizma, široj društveno-kulturalnoj situaciji kako njezine produkcije, tako i njezine recepcije, kao i s obzirom na metodološke pretpostavke mahom bosanskohercegovačke književne kritike u uvjetima manje ili više snažnog ideološkog utjecaja nekadašnjeg jugoslavenskog režima. Razumijevajući književnost kao veoma važan sastavni dio kulture ili kao jedan od njezinih središnjih diskurza, autor posebnu pažnju posvećuje različitim procesima kulturalne razmjene, naročito istražujući odnos između književnosti i proskriptivne kulturalne i društvene moći.

Ključne riječi: dramsko djelo Skendera Kulenovića, bosanskohercegovačka / bošnjačka drama 20. st., jugoslavenski socrealizam, kulturalno pamćenje, reprezentacija i skandal

I.

Manje ili više sve južnoslavenske književnosti i kulture, i zasebno i s obzirom na vrlo složene međusobne odnose, tj. i kao sastavnice tzv. južnoslavenske interliterarne i interkulturalne zajednice, tokom cjeline šire shvaćene epohe modernosti prolaze, vrlo grčevito, kroz jednostavno uočljivu *agoniju kanonizacije*. Ovaj kompleksni, dugotrajni i još uvijek nezavršeni proces nikad, naravno, nije bio jednoobrazan, čak ni u okvirima pojedinačne nacionalne književnosti, niti je, pak, njegova povijest linearno pravilna. Pa ipak, uz brojne specifičnosti, a koje su prisutne i na razini užih književnohistorijskih razdoblja te pojedinačnih poetičkih formacija, ono što je jedna od zajedničkih značajki uglavnom svih ovih partikularnih kanonizacijskih procesa i trendova, jesu vrlo burne transformacije ukup-

desničini susreti 3.indb 80 2.12.2013 9:53:33

nog kulturalnog pamćenja, koje se javljaju svaki put kad se određenje i razvoj književnog kanona usmjeri ka novom pravcu i utemelji na novim, manje ili više drugačijim polazištima najrazličitijih vrsta. Upravo tad konstruiraju se nove književno-kulturalne forme i dekonstruiraju ili destruiraju one stare, uspostavljaju se nove reprezentacijske prakse i urušavaju one koje im prethode ili koje su sad iz nekog razloga nepoželjne i – što je u balkanskom kulturalnom kontekstu vrlo često – ispredaju se nove povijesne priče, nove kanonske (hi)storije. Priča o prošlosti kod nas je, pritom, gotovo redovno ono mjesto gdje se generiraju novi kanonskoreprezentacijski formati, ali i mjesto unutar kojeg, u slučaju tobože "nedostatka sluha za novo doba", začinju se nerijetko i prvorazredni kulturalni ili društveni skandali.

Primijenjeno na slučaj književnosti u BiH, iako posezanje za historijom nije – prema vrlo uvjerljivoj argumentaciji V. Bitija – samo balkanska osobitost,[1] činjenica jeste da bi se bošnjačka, pa tako i ukupna integralistički shvaćena policentrična bosanskohercegovačka književnost 20. st. dala uveliko (mada nikako i u cijelosti) opisati kao literatura priče o prošlosti ili kao literatura pamćenja,[2] a slična opaska primjenjiva je, jednako tako, i na ostatak književne produkcije u nekadašnjoj Jugoslaviji tokom prethodnih stotinjak godina, ali i prije. Povijesna pripovijest tako je bitno obilježje proznog, pjesničkog i dramskog u bošnjačkoj te bosanskohercegovačkoj književnosti, bez obzira da li je riječ o književnosti prosvjetiteljskog, artističkog (esteticističkog) ili, pak, semiotičkog poetičkog modela, kako se već izvjesno vrijeme u maniru književnoznanstvene semiotike i kod nas često uspostavlja makrostrukturna klasifikacija dvadesetostoljetne književnosti.[3] Razlog tome – kako dalje pokazuje Biti – osim u imanentno evropskoj ideologiji prosvijećenosti i njezinu kultu pregnuća "u ime obična čovjeka", valja tražiti, između ostalog, i u ideji da su evropske te otud i južnoslavenske kulture "gradile [...] svoj nacionalni identitet (nasilnim) razgraničavanjem u odnosu na susjedne nacije", tim prije što ispada da "svako uspjelo utemeljenje identiteta sadrži sjećanje na povrede i odricanja", te da "svaka samoodređujuća integracija *per definitionem* uključuje prekid stanovite interakcije", pa tako, tragom suodnosa s poviješću, i "stvaranje neprijateljskih likova"[4].

Međutim, nije samo ovako apstrahirana tzv. kultura pamćenja ono na čemu se temelji povratak historiji u bošnjačkoj / bosanskohercegovačkoj književnosti te literaturama nekadašnjeg socijalističkog "Slavenskog juga" sredinom i početkom druge polovice 20. st. I, naime, althusserovske ideološke državne aparature jugoslavenskog socijalizma dobrano su zagovarale povijesnost književnosti i kulture (pri čemu je upravo književnost imala status povlaštenog diskurza[5]), o čijim će intendiranim i uopće poželjnim specifičnostima u

[1] Usp. Vladimir Biti, *Upletanje nerečenog. Književnost/povijest/teorija*, Zagreb 1994., 123.-139.

[2] O teorijskom konceptu kulturalnog pamćenja, inače jednom od nekoliko različitih metodoloških polazišta ovog rada, usp. prije svega knjigu *Das kulturelle Gedächtnis* Jana Assmanna, jednog od najznačajnijih autora u ovom danas vrlo utjecajnom teorijskom području. Knjiga je dostupna i u izuzetno uspjelom bosanskom prijevodu sarajevskog germanista V. Preljevića (usp. Jan Assmann, *Kulturno pamćenje*, Zenica 2005.)

[3] S obzirom na dobrim dijelom slične i uveliko povezane procese savremene bošnjačke / bosanskohercegovačke i hrvatske književnosti, ideja o navedena tri dominantna modela književne prakse 20. st. u bosanskohercegovačku znanost o književnosti višekratno je posuđivana iz hrvatske akademske zajednice, mahom iz radova C. Milanje, kod kojeg zato i treba tražiti detaljniju njihovu deskripciju (usp. Cvjetko Milanja, *Hrvatski roman 1945. – 1990.*, Zagreb 1996., 11.-15.). Primjeri bosanskohercegovačke primjene ove ideje najčešći su u radovima E. Kazaza, posebno u autorovoj monografiji o bošnjačkom romanu 20. st. (usp. Enver Kazaz, *Bošnjački roman XX vijeka*, Sarajevo – Zagreb 2004.)

[4] Biti, 1994., 132.

[5] Iako usputna opaska, ovakvo što nije od malog značaja za razumijevanje složenih suodnosa književnosti i historije u vremenu jugoslavenskog socijalizma, jer će privilegirani položaj književnosti u odnosu na ostale oblike kulturalne djelatnosti (izuzev unekoliko teatarske umjetnosti, koja se dugo vremena prvenstveno smatrala produžetkom lite-

bosanskohercegovačkom kontekstu sedamdesetih godina 20. st. vrlo upečatljivo posvjedočiti i zapovijedi tadašnjeg visokog republičkog političko-kulturalnog zvaničnika M. Bogićevića upućene "književniku danas i ovdje",[6] pa tako i ova:

Stoga je, u pristupu kulturnoj baštini, marksistički objektivan, naučni i kritički odnos u istraživanju i prezentovanju nezaobilazan kao polazni i određujući. U stvari, prošlost ne treba gledati očima prošlosti, nego se aktivno odnositi prema toj baštini [...]. Nasljeđe se mora prihvatiti realistički, a to znači i kritički. [...] I u pristupu kulturnom nasljeđu, bratstvo, sloboda, ravnopravnost i jedinstvo naroda i narodnosti, kao sveobuhvatna dimenzija izražena socijalističkim zajedništvom jeste pojam koji se uvijek, dosljedno i odlučno, mora suprotstaviti svim varijantama šovinizma, nacionalizma i unitarizma.[7]

U konstelaciji ovakvih odnosa u ukupnosti bosanskohercegovačke književnosti nakon Drugog svjetskog rata pojavit će se čitav niz autora koji će u svim književnim žanrovima označiti još jedan val insistiranja na povijesno ukotvljenoj organizaciji književnog diskurza, pa će se u bošnjačkoj književnosti u tom smislu istaći, između ostalih, najprije S. Kulenović (poezija, proza, roman, drama i esej), M. Dizdar (poezija), M. Selimović i Ć. Sijarić (proza i roman), D. Sušić i N. Ibrišimović (proza, roman i drama), a potom – istina, na nešto drugačiji način – i mlađi autori te autorice poput I. Horozovića i Dž. Karahasana (proza, roman i drama) te J. Musabegović (roman) i dr., nakon kojih će, u postsocijalističkom razdoblju, uslijediti najmlađa literarna generacija, s opet svojim književnim svjedočenjem, i to o, uglavnom, nedavnoj prošlosti, najčešće u vezi s Agresijom i posljednjim ratom. No, sve to, na drugoj strani, ne znači da su koncepcije te konstrukcije i pragmatičke funkcionalizacije povijesti u opusima ovog širokog autorskog niza uvijek izjednačive, često su, štaviše, bitno različite, pa katkad jedina njihova tačka presjeka postaje tek manje ili više vidno problematiziranje ili barem otklon od socijalističkom vlašću zadane revolucionarne historijske svijesti, osim u slučaju najvećeg dijela književnosti pisane u godinama neposredno nakon NOB-a.

II.

Slična situacija usmjerenosti na historiju karakterizira i stanje bosanskohercegovačke književnoznanstvene misli te prakse u uvjetima gotovo pola stoljeća dugog državnog / samoupravnog socijalizma kao vladajuće društveno-političke doktrine, jer se prije demokratskih promjena tokom devedesetih godina 20. st. jedan, nipošto beznačajan dio ovdašnje akademske zajednice neće intenzivnije i bez zadrške uključiti u širom evropskih književnih

rature, kao i, mada znatno manje, filmske) upravo umjetničku književnost odrediti kao temeljni medij pamćenja i posredovanja prošlosti. Zato se na ovom mjestu čini vrlo uputnim spomenuti važno opažanje J. Martinovića, primjenjivo ne samo na usko razdoblje jugoslavenskog socrealizma (do početka pedesetih godina 20. st.), već i na – uz tek manje modifikacije – ostatak socijalističke povijesti kulture Jugoslavije: "Realizirajući tako jedno od osnovnih načela poetike socijalističkog realizma, književnost, međutim, nije samo ostvarivala svoj društveni zadatak [...], već se, sociološki promatrano, i sama našla u posebnoj i povlaštenoj poziciji, što je bila posljedica očevidnog precjenjivanja njene društvene uloge i stvarnih mogućnosti. Kao 'inženjer duša' književnik se, htio to ili ne, u izvjesnom smislu i sam našao u položaju koji vlastitim djelom, odričući se prava na individualnost, treba da izražava interese društva, iz čega su proizlazila sva priznanja i povlastice što ih je uživao, ali i njegove obaveze." (Juraj Martinović, "Kritička i teoretska misao savremene književnosti u Bosni i Hercegovini", *Izraz,* 37/1975., 4-5, 424.)

6 Usp. npr. Miodrag Bogićević, *Književnost i angažovanje*. Sarajevo 1977., 75.-76.

7 Bogićević, 1977., 150.-151.

studija odavno prisutno i aktuelno karakteristično prestrukturiranje tradicionalne književnoznanstvene hijerarhije, u kojoj upravo povijesti književnosti pripada posebno mjesto[8]. Odnosi se to na oba njezina vremenski susljedna modela u ovim razdoblju, a to su socrealistički, tokom prvih godina nakon Drugog svjetskog rata, čiji je temeljni aksiološki kriterij bilo poštivanje marksističke teorije odraza te ostvarivanje partijnosti, odgojnosti, narodnosti i tipičnosti u svjetovima književnog artefakta,[9] i onaj kasniji, znatno moderniji i ideološki manje rigidni, ali možda još više sklon historiziranju. Jer, uprkos pokušajima institucionaliziranja teorije interpretacije kao potencijalno dominirajućeg oblika književnoznanstvene prakse i tzv. interpretacijskom bumu u drugoj polovici pedesetih godina,[10] kada se, recimo, u Sarajevu nasuprot socrealističkoj teorijskoj paradigmi koju je, primjerice, potencirala *Brazda*, osniva znakovito nazvani *Izraz*, "časopis za književnu i umjetničku kritiku", svojevrsni pandan zagrebačkoj *Umjetnosti riječi*, historijski pristup književnosti kod nas je sve vrijeme bio i ostao temeljni oblik njezina izučavanja. Takvo što iznova će potvrditi i Z. Lešić, koji će tokom osamdesetih i dalje, a tada u bosanskohercegovačkim i/ili jugoslavenskim okolnostima s puno prava konstatirati kako je "općenito [...] poznato da se već odavno, svugdje, pa i kod nas, nauka o književnosti ponovno, i uglavnom bezrezervno, shvata prvenstveno kao istorijski studij" te da se ona, štaviše, "[...] nikad nije ni prestala tako shvatati i da je uvijek imala status povijesne znanosti".[11] Njezin teorijski osnov, pritom, bio je i dalje nerijetko marksističko-pozitivistički, mada su vremenom sve češće i sve više bivali prisutni i elementi inovacija iz različitih tada u svijetu modernih teorijskih tendencija.[12]

Pa ipak, sve to ni u kom slučaju neće reći da je onovremena bosanskohercegovačka književna historiografija sve vrijeme i u cijelosti slijedila sveukupne ranije apostrofirane ideološke maksime te izvršavala sve svoje partijske zadatke, naime katkad ih je čak znala i iznevjeriti (iako, u pravilu, dosta oprezno i onda kad je iz nekog razloga imala sigurno "zaleđe"), pri čemu je, međutim, sasvim jasno da, za razliku od većeg dijela književne produkcije, ovakvo usmjerenje nije – čak ni u okvirima propisanim u Bogićevićevu *Pristupu*

8 Usp. npr. Vladimir Biti, 1994., 5.

9 Usp. npr. Vojislav Mataga, *Književna kritika i teorija socijalističkog realizma: Neki aspekti hrvatske književne kritike u razdoblju od 1945. do 1952. i njihov odnos prema teoriji socijalističkog realizma*, Zagreb 1987., 139.

10 Usp. npr. Josip Užarević, "Znanost o književnosti i teorija interpretacije", *Trag i razlika: Čitanja suvremene hrvatske književne teorije*, (priredio Vladimir Biti), Zagreb 1995., 13.-37.

11 Zdenko Lešić, *Književnost i njena istorija*, Sarajevo 1985., 7.

12 Vrlo temeljit prikaz nekada vodeće bosanskohercegovačke književnoznanstvene misli te prakse svojevremeno je ponudio J. Martinović (Martinović, 1975., 419.-451.), priređivač tematskog broja sarajevskog *Izraza* posvećenog značajkama onovremenog kritičkog i teorijskog diskurza u savremenoj književnosti BiH. Na tom mjestu dati su i zasebni članci o tada najutjecajnijim i, zapravo, kanonskim predstavnicima bosanskohercegovačke znanosti o književnosti te srodnih disciplina (navedeni ovim redom): I. Focht, A. Šarčević, K. Prohić, Z. Lešić, T. Kulenović, N. Koljević (estetička i književnoteorijska misao), R. Ramić, M. Begić, R. Trifković, I. Fogl, S. Leovac, H. Tahmiščić, M. Bogićević, R. Vučković, N. Petković (književna kritika), I. Kecmanović, S. Nazečić, M. Šamić, M. Selimović, B. Džakula, S. Koljević, B. Milanović, M. Rizvić, H. Kapidžić-Osmanagić, V. Maksimović (književna historija), J. Lešić, V. Balvanović, L. Pavlović, N. Kovač i V. Stojanović (pozorišna i umjetnička kritika). Pritom, jedan dio ovih tekstova pisan je, u izvjesnom smislu, iz neke manje ili više, uvjetno govoreći, preoblikovane neomarksističke perspektive, ili barem uz njezino manje ili veće uvažavanje (mada nipošto i uvijek, štaviše među spomenutim autorima brojni su i oni koji će u ovdašnju znanost uvesti sasvim nove, znatno savremenije principe mišljenja i znanstvene prakse); usp. *Savremena književnost u Bosni i Hercegovini: Panorama kritičke i teoretske misli* (1975.). Inače, primjer današnjem trenutku vjerovatno primjerenijeg pristupa čitanju tradicionalne jugoslavenske književnoznanstvene paradigme (istina, na korpusu iz samo hrvatske akademske zajednice) može se naći npr. kod D. Dukića (1995.), što je, međutim, mogući poticaj za slično čitanje i u slučaju bosanskohercegovačkog konteksta. S druge, pak, strane važno je na ovom mjestu spomenuti i dva novija studiozna pregleda razvoja savremene bosanskohercegovačke / bošnjačke književne kritike i znanosti o književnosti – sintetske radove N. Agića (1998.) i M. Džanke (2007.).

desničini susreti 3.indb 83 2.12.2013 9:53:33

posmatranju i prezentovanju kulturnog nasljeđa – moglo nomotetski institucionalizirano doći do danas dobro znane ideje da "jedinstvenost povijesnog zbivanja isključuje mogućnost njegova konačnog objašnjenja".[13] Jer, nekada preovlađujući model bosanskohercegovačke književne znanosti, iako orijentiran ka historijskom, nije – jednostavno – mogao s većom zakonodavnom sigurnošću zaključiti da se "povijesni događaji uspostavljaju na horizontu otvorene budućnosti te ih stoga, umjesto da budu dani kao zatvorena prošlost, moramo uvijek iznova razumijevati iz jednako otvorene događajnosti vlastita opstanka", kako to povodom Droysenove ideje prividnosti historiografske objektivnosti konačno zaključuje Biti[14]. A kao takva, tradicionalna ovdašnja historija književnosti bila je najčešće uskraćena za mogućnost cjelovitijeg iščitavanja, onog bez ideološke stigme, već apostrofiranih koncepcija, konstrukcija te intendiranih funkcionalizacija povijesti što ih je svojim literarnim univerzumima pred njom stvarala prijašnja ili tada aktuelna književna produkcija, pa su izuzeci u tom smislu bili vrlo rijetki, prisutni samo onoliko da potvrde pravilo.[15]

Nešto sigurnija rješenja u ovoj gotovo aporičnoj situaciji nemogućnosti iznalaženja pouzdanijeg metodološkog instrumentarija za pristup složenim suodnosima književnosti i historije nudi tek sistemsko i razgranato institucionaliziranje savremene teorije u postojeći postupak bosanskohercegovačke akademske književne zajednice, počev posebno od sredine devedesetih godina 20. st., kada dolazi do primjetnijeg (a često i stihijskog) usvajanja – fishovski govoreći – novih interpretativnih strategija te stvaranja novih interpretativnih zajednica. Neke od njih će – poput metodologije Greenblattova novog historicizma i/ili poetike kulture – i dalje ostati živo zainteresirane za povijesna istraživanja književne prošlosti, ali će odlučno odbaciti metodološki *zatvorene* te *monološke* opcije dotad nerijetko dominantne marksističko-pozitivističke književne povijesti i inaugurirati kao svoj osnovni postupak karakteristični poststrukturalistički *dijalog* između *poetike* i *politike*.[16] A time će se konačno desiti i zamjena teksta predašnje tek tobože *autonomne književne historije* novootkrivenim osviještenim tekstom *heterogenog sistema kulture*, koji je, dakako, sad razumijevan i kao *društveno-historijski proizveden*, ali, isto tako, i kao *društveno-historijski proizvodan*, kao *ovisan o središtu Moći*, no i kao nerijetko tek naizgled afirmativan u odnosu na nj, a zapravo žestoko *subverzivan*.[17] U takvim prilikama stvara se, na kraju, i mogućnost za drugačija sagledavanja vrlo složenih i dotad često proturječno ili, pak, katkad prilično nedosljedno književnoznanstveno tretiranih autorskih ostvarenja, pa čak i čitavih opusa te širih književnih pojava, kakav je slučaj, između niza ostalih, i s djelom Skendera Kulenovića (1910–1978), sasvim sigurno jedne od ključnih figura u bošnjačkoj te uopće bosanskohercegovačkoj književnosti nakon Drugog svjetskog rata. Pritom, Kulenović je u ovom kontekstu interesantniji utoliko više jer je i od onih autora čija je književna sudbina uvjetovana koliko vlastitim književnim i ljudskim opredjeljenjem, "toliko i živom, neposrednom stvarnošću

[13] Vladimir Biti, *Strano tijelo pri/povijesti: Etičko-politička granica identiteta*, Zagreb 2000., 106.

[14] *Isto*.

[15] Takva je, npr., bila inače dugo vremena, pa i danas vrlo inspirativna knjiga eseja sarajevskog romanista N. Kovača *Roman, istorija, politika* (1988.), posvećena prvenstveno čitanjima domaće prozne književnosti, a javljali su se katkad i drugi, pojedinačni i kraći tekstovi ove vrste, no pisani s mnogo manje ambicija i teorijske informiranosti.

[16] Usp. Zdenko Lešić, *Nova čitanja: Poststrukturalistička čitanka*, Sarajevo 2003., 75.

[17] Usp. Louis Adrian Montrose, "Professing the Renaissance: The Poetics and Politics of Culture", *The New Historicism*, (ur. H. Aram Veeser), New York – London 1989., 15.–36. O metodologiji novog historicizma, tzv. novim književnim historijama te uopće savremenom "povratku historiji" usp. npr. Sanjin Kodrić, "Novi historicizam: Književnost u historiji, kulturi i politici", *Teorija i praksa novog historicizma (Na primjerima iz književnosti i književnog života BiH),* [magistarski rad Sanjina Kodrića, Filozofski fakultet u Sarajevu], Sarajevo, 15.-103.

desničini susreti 3.indb 84 2.12.2013 9:53:33

jednog burnog vremena, čijim se kovitlacima i bukovima", kako je sugestivno primijetio E. Duraković, ovaj autor "strasno i odvažno predavao, gonjen nekom neutaživom, gotovo organskom potrebom da u toj životnoj orljavi i lomljavi učestvuje čitavim bićem, sveukupnom životnom i intelektualnom energijom"[18].

III.

Jedan od izazova koji se u prvim godinama poraća nalazio pred Kulenovićem bilo je sučeljavanje upravo s nedavnom jugoslavenskom revolucionarnom prošlošću te s njezinim historijski sudbonosnim smislom za budućnost, s jedne strane. S druge, pak, strane nalazio se nedvojbeni sud tog trenutka koji će više od 20 godina kasnije u komediji D. Sušića *Baja i drugovi* (1971) vrlo precizno izraziti unutardramski Komesar upozoravajući Pisca: "Pazi, svako umjetničko djelo je ili revolucija ili kontrarevolucija!", čime je jasno ekspliciran utilitaristički te dogmatski stav poetike i kritike vremena socrealizma u bošnjačkoj / bosanskohercegovačkoj te sveukupnoj južnoslavenskoj / jugoslavenskoj književnosti i kulturi.[19] U takvoj situaciji, koja nije poznavala istančani osjećaj za suptilnu varijaciju ove alternative, pojavila se i *Djelidba* (1947) S. Kulenovića, druga po redu autorova komedija (i uopće drugi piščev dramski tekst), napisana tragom uspjeha prethodno naručene književnopropagandne jednočinke *A šta sad?* (1945).[20] No, za razliku od potonje aktovke, Kulenovićeva *Djelidba* doživjet će potpuni poraz: ova "komedija u dva čina" izvedena je samo jednom, premijerno, 5. 2. 1948, kada će pred 705 gledalaca biti izviždana,[21] dok će – u znak prote-

18 Enes Duraković, *Pjesništvo Skendera Kulenovića*, Sarajevo 1983.

19 usp. Josip Lešić, *Dramska književnost, II*, Sarajevo 1991., 5.

20 Aktovka *A šta sad?*, poput, npr., jednočinke *I Miloš ide na izbore* (1946.) E. Petrovića te još jednog broja agitatorskih tekstova druge vrste, autorov je patriotski prilog predizbornoj kampanji za historijski presudne prve poratne jugoslavenske izbore (11. 9. 1945.), a izvedena je u Narodnom pozorištu u Sarajevu (tada: Pozorište Narodne Republike Bosne i Hercegovine) u okviru "predizborne pozorišne večeri" 8. 9. 1945, u režiji tada uglednog V. Kosića, s ciljem da prikaže da malograđanski i konfesionalistički "reakcionari" u Novoj Jugoslaviji "predstavljaju samo šačicu jada i ništa više" (usp. J. Lešić, 1991., 27.); dramski tekst objavljen je kasnije, 1946. u Zagrebu kao samostalna publikacija, nakon čega je preštampan 1947. u Sarajevu, u autorovoj knjizi *Komedije I*, u izdanju Državnog izdavačkog preduzeća BiH "Svjetlost". O njenom uspjehu, uspjehu sličnih tekstova te njihovu povlaštenom statusu u tadašnjem društvu, kao i o kulturnoj politici onog vremena, svjedoči i podatak da je za ovo dramsko ostvarenje Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Bosne i Hercegovine autoru S. Kulenoviću dodijelilo novčanu nagradu u iznosu od 15.000 dinara te da su slične nagrade dodjeljivane za druga ideološki podobna kulturno-prosvjetna djela. Usp. Anonim 1948. (a), 82.-83.

21 Podatak o broju izvođenja te gledatelja u članku *Osvrt na pozorišnu sezonu 1947/48*, objavljenom u sarajevskoj *Brazdi* 15. 9. 1948, donosi I. Samokovlija (tadašnji urednik ovog časopisa). Međutim, sumarno navodeći drame i opere izvođene u sarajevskom pozorištu tokom protekle sezone, Samokovlija ne objašnjava razloge prekida igranja Kulenovićeve *Djelidbe*, već općenito konstatira: "Sa malim izuzecima sve ove drame i opere koje su bile na repertoaru imale su dovoljan broj repriza, a ukoliko ih nisu imale to je stoga što su davane pri kraju sezone." (Samokovlija, 1948., 697.) Jasno je, naravno, da se ova tvrdnja ne može odnositi na Kulenovićevu komediju jer je ona postavljena na scenu u mjesecu februaru, što je dovoljno daleko od završetka pozorišne sezone, ali takvo što otvara mogućnost za jednu zanimljivu i važnu pretpostavku. Moguće pitanje, naime, jeste da li nespominjanje spornog slučaja *Djelidbe* znači samo neko lično Samokovlijino ustezanje od oštrih ideoloških optužbi, sukoba i obračuna (što je, međutim, u onovremenim prilikama kolektivne svijesti vrlo malo vjerovatno, gotovo nemoguće kod nekog ko je na čelu nekog javnog glasila, ali i uopće) ili je, pak, možda riječ o zapravo ispunjavanju neke i nečije visokorangirane direktive, smjernice, sugestije i sl. da se cjelokupni skandalozni slučaj Kulenovićeve *Djelidbe* smiri, pa čak i zataška (što je, naravno, vjerovatnije). Jer, ne treba zaboraviti da je S. Kulenović u ono vrijeme bio partizanski oficir i priznati revolucionar, direktor drame sarajevskog Pozorišta Narodne Republike Bosne i Hercegovine (1945–1947) te uopće vrlo ugledna i utjecajna ličnost tadašnjeg kulturnog i društveno-političkog života u BiH i Jugoslaviji. I ova mogućnost, dakako, mnogo govori o ovdašnjoj nekadašnjoj književno-kulturalnoj politici.

sta prema zbivanjima na sceni, uz lupnjavu vrata na ložama – društveno-politički zvaničnici iz gledališta napustiti izvedbu, i tako već u startu zapečatiti sudbinu jednog dramskog teksta; Kulenović će mu se, nakon dugog vremena vlastite te kritičke šutnje, vratiti tek desetak godina kasnije, kada će se ovaj put u iz republičkog središta izmještenom, mostarskom izvođenju komedija pojaviti u tri čina, autocenzurirana i politički "popravljena", barem na prvi pogled, ili kako se barem vjerovalo (20. 5. 1957.).

Sjećajući se upravo ove, po Kulenovićevu komediju kobne februarske noći, J. Lešić, tada djetinje začuđeni historijski svjedok jednog dramskog debakla, a mnogo godina kasnije ugledni historičar ovdašnje dramske književnosti i teatra, upitat će se, vjerovatno među prvima na ovako otvoren način, o razlozima dugogodišnje šutnje povodom Kulenovićeva dramskog opusa, "da li je – naime – to ćutanje s razlogom?"[22] A takvo što, sve zajedno, *Djelidbu* će uvrstiti u niz onih tekstova koji i dalje postavljaju pitanja o konačnom položaju ovog, ali i ukupnog autorova djela u kulturi jugoslavenskog socijalizma, pa tako i o njezinim preferiranim reprezentacijskim strategijama ili njezinim poželjnim uobličenjima povijesti,[23] ali koji, isto tako, daju priliku za savremenu i, u ovom slučaju, istovremenu analizu historijske i uopće literarno-epistemološke svijesti obaju poratnih književnoznanstvenih modela u uvjetima kulture pamćenja državnog te samoupravnog socijalizma u nekadašnjoj Jugoslaviji. U Kulenovićevu slučaju na vrlo indikativan način sučeljavaju se, naime, jedan gotovo zaboravljeni, a kasnije prerađeni ideološki sporni književno-teatarski tekst, njegova negativna socrealistička kritika iz četrdesetih i nešto drugačija kasnija jugoslavenska književna historija, iz razdoblja do devedesetih godina 20. st.

IV.

Sama prva, dvočina verzija Kulenovićeve *Djelidbe* priča je iz posve nedavne bosansko-hercegovačke i jugoslavenske prošlosti (odmah poslije antifašističke pobjede i oslobođenja) i u osnovi je slijedila provjerenu matricu nagrađene aktovke *A šta sad?*. I ovdje teatarska pozornica nastoji dobiti "karakter mitinga", a pozorište pokušava postati "vatreni i beskompromisni propagator novih ideoloških tendencija", pa je i u njezinu postamentu ideja "revolucionarnog socijalističkog preobražaja društva"[24] te provjerena priča o nazadnosti onog što

[22] J. Lešić, 1998., 221.

[23] U oveću skupinu Kulenovićevih književnih radova koji su zorni pokazatelji autorova složenog, često ambivalentnog, mada ne i politikantski prevrtljivog odnosa spram svojevremeno vladajuće jugoslavenske socijalističke ideologije može se ubrojiti čitav niz tekstova. Između ostalih, to su tokom Drugog svjetskog rata napisane i (pro)slavljene poeme *Stojanka majka Knežopoljka* (1942) i *Ševa* (1943) te u istom razdoblju nastala, a tek nakon Kulenovićeve smrti objavljena, prešućena poema s "natruhama orijentalizma" *Na pravi put sam ti, majko, izišo* (1981), a potom nekada, kao i dvije ratne poeme, gotovo do razine socijalističkog književnog kanona uzdignuta također ratno-partizanska *Pisma Jove Stanivuka* (1942–1945). No, na sličan način jednako je zanimljiva, uz spomenutu aktovku *A šta sad?* te komediju *Djelidba*, i satirična igra *Zbor derviša* (1950), teatarska adaptacija istoimene godinu mlađe satirične poeme (1949), kao i jednočinka *Večera* (1947), također prešutno zabranjena i nenadno s pozorišnog repertoara skinuta komedija. Na kraju, uz čitav niz proza i eseja, ovdje bi trebalo uzeti u obzir i bitno drugačije intoniran autorov roman *Ponornica* (1977), u vrijeme objavljivanja u najužoj konkurenciji za dobivanje nekada ugledne Ninove nagrade za jugoslavenski roman godine, što se, međutim, nije desilo – prema nekim pokazateljima – i iz razloga koji ipak nemaju previše dodirnih tačaka s imanentno književnom vrijednošću, ali, dakako, imaju s potencijalnim političko-kulturalnim subverzivnim značajkama ovog književnog teksta (povratak historijskoj traumi bošnjačko-muslimanskog nacionalnog korpusa), nepoželjnim u antinacionalnoj i antikonfesionalističkoj ideologiji socijalističkog panjugoslavenstva.

[24] J. Lešić, 1991., 5.

je vjekovni ovdašnji "zapretani konfesionalni i nacionalni primitivizam".[25] To je u cijelosti odgovaralo partijski zadatom negativističkom predstavljanju "buržoaskih" i drugih "reakcionarnih snaga" te socrealističkoj tendenciji da se prikazuju ne toliko zbivanja iz samog rata (jer su ona "iza nas", već dobivena na bojnom polju) koliko "domaći narodni izdajnici" i "neprijatelji socijalističkog radnog naroda" (koje je tek trebalo konačno poraziti), čime je, pak, drama trebala, kako je u *Republici* 1946. savjetovao R. Zogović, ojačati novo društvo "idejnim oružjem", pokazujući "ljudima kakvi treba da budu i kakvi ne smiju biti".[26]

Pa ipak, *Djelidba* nije bila socrealističko dramsko djelo. U ovoj komičkoj dramskoj priči o raspodjeli, "djelidbi", pomoći u hrani, stoci i drugim potrepštinama namijenjenim narodu u nekom zabitom bosanskom srezu i opustošenom tek minulim ratom, a koja se u toku dramske radnje pretvara u stvarnu djelidbu, podjelu i razdor naroda po ključu sastavnica "nacionalnog trolista" (što će biti i polazište indikativne ambivalentnosti naslovnog određenja drame), dešava se, isto tako, i posve razvidno odstupanje od načela socrealističke dramatike te pravila teatarskog umijeća onog vremena, kao i očekivanja onda "zdrave", angažirane kritike. Protagonisti i antagonisti ne pripadaju više – kako je bilo tada uobičajeno – sučeljenim klasama i ne djeluju s "klasnih pozicija", na pozitivnom polu nije i dalje radništvo, "kojemu pomažu uglavnom omladina i siromašno seljaštvo te poneki 'napredni' intelektualac i umjetnik", niti su se više na negativnoj strani udružili isključivo "trgovci, 'kulaci', malograđani, svećenici i redovnici, 'odnarođeni' intelektualci, predratni državni činovnici, vojnici, policajci i drugi potpornji predratnog i endehazijskog režima", pa pojedinačnim dramskim sukobima nije sada u osnovi vječita marksistička "povijesna napetost", niti se više "protagonist i antagonist moraju obračunati jer je to povijesna nužnost",[27] sve to tim prije što u Kulenovićevoj *Djelidbi* i nema zapravo stvarnog sukoba zastupnika dviju suprotstavljenih ideologija, jedne pozitivne (socijalističke) i jedne negativne ("reakcionarne"), kako je to bilo propisano onovremenom kulturalnom politikom te praksom. Štaviše, u drami je unekoliko dovedena u pitanje i očita razlika između revolucionara – koji je u kanonskim djelima redovno "postojan, hrabar, častan, jednostavan, blizak narodu, strog, ali pravedan, asket, altruist, zagledan u budućnost i pripravan na svaku žrtvu" – i "reakcionara", koji je, nasuprot tome, u pravilu "kukavica, sebičan, gramziv, prevrtljiv, amoralan, pripravan na to da se odrekne svega i svakoga ako si time može spasiti život i slobodu, hedonist, počesto animalan u željama i prohtjevima, okrutan, nastran".[28] Jer, suprotno svim očekivanjima, Kulenovićeva inače jednostavna dramska priča bitno je drugačija. Ona je

[25] Gordana Muzaferija (ur.), *Antologija bošnjačke drame XX vijeka*, Sarajevo 1996.

[26] Usp. J. Lešić, 1991., 5. Dosta informativan prikaz socrealističkog modela drame i teatra (primjenjivog uveliko i na područje proze te poezije) za bosanskohercegovačku dramsku književnost i pozorište ovog vremena daje J. Lešić, koji usto nudi i u osnovi prihvatljivu tipologizaciju te eksplikaciju "tematskih krugova" ove dramatike (usp. J. Lešić, 1991., 5.-68.). Za hrvatsku književnost i teatar takvo što u sažetom obliku načinio je B. Senker (Boris Senker, "Vrijeme dijaloga nasuprot monologu", *Hrestomatija novije hrvatske drame, 2. dio 1941–1995*, (prir. Boris Senker), Zagreb 2001., 15.-17.), pri čemu se i njegova zapažanja mogu vrlo lako aplicirati i na bosanskohercegovačke prilike, tim prije što su ove dvije književnosti (zajedno sa srpskom i crnogorskom te slovenskom i makedonskom) u vremenu poslije Drugog svjetskog rata i nekolika desetljeća kasnije činile jedinstveni jugoslavenski književno-kulturalni kontekst. Također, izuzetno koristan izvor informacija o hrvatskoj partizanskoj i poratnoj drami i teatru nudi i zbornik *Dani Hvarskog kazališta: Hrvatska dramska književnost i kazalište od predratnih revolucionarnih previranja do 1955.* (1983.); i ova građa primjenjiva je na šire jugoslavenske prilike ovog vremena.

[27] Senker, 2001., 15.

[28] *Isto*. Upravo manje-više sve ove ideološke zahtjeve, uz već ovdje spomenute uspjele agitatorske predizborne dramske tekstove S. Kulenovića i E. Petrovića, zadovoljile su drame niza drugih autora, pa tako i *Kafanski stratezi* (1948) D. Vučinića, I. Mujezinovića i D. Blagojevića, *Major Bauk* (1950) B. Ćopića, *Tri svijeta* (1951) H. Hume, *Špijuni* (1952) V. Čerkeza, *U zavjetrini* (1953) i *Bura pred zoru* (1956) D. Mažara, *Neumoljive strasti* (1956) R. Filipovića i dr. Do-

naročit kritičko-komički čin predstavljanja aktera nedavno uspostavljene, nove vlasti, pri čemu njezinim literarno-teatarskim svijetom dominiraju žestoko karikirane koristoljubive, upravo gramzive i kriminogene figure malograđanskih i sitnošićardžijskih licemjera, prevrtljivaca i prelivoda te prevaranata (kakvi su članovi "Opštinskog odbora" – predsjednik Trivun, Anto, Zećiraga, Omer, tzv. Pomoćna Sila, ili bivši muhtar Bećo) ili, pak, nekadašnji gorljivi partizanski borci (sekretar Suljo i Stevan), koji međutim i sami bivaju uvučeni u prljave igre branitelja tobože "nacionalne stvari" i "svog naroda", pa i njihove ruke – uprkos pobuni protiv starih smutljivaca i nekoj vrsti pobjede pravde na kraju drame – ostaju zaprljane crnilom "djelidbe", sitnodušne podvale i međukonfesionalnog nepovjerenja. Zato će i drama kao cjelina, tragom svoje komički olakšane slike dešavanja u novom "narodnom rukovodstvu", nekadašnju glasovitu revolucionarnu parolu na razini poente zamijeniti novom: "To je nama naša borba dala – nekom slave, nekom kapitala",[29] pri čemu beskompromisno, iako lažno opravdanje za bezočnu otimačinu "narodne muke" postaje upravo fantom Nacije i međunacionalne mržnje. Njegovo osnovno utemeljenje leži u tek nešto daljoj povijesti, koja općinskim predstavnicima postaje adut za pljačku i ostvarivanje vlastite koristi:

ZEĆIRAGA: [...] Ali, hoćeš li da njima prepustimo ovaj naš hudi svijet? Ne znam jesu li mi gora ova dvojica ili ona dvojica. Gora ova dvojica! Kad već moram ovako lajati, Vlahu, barem, što je na srcu, to mu je i na jeziku. Ali ova dvojica? Šokčinje ti ujeda ispodmukla![30]

TRIVUN: Ispod onog ste noža vrat politički izvukli! E nećete ispod ovoga, skotinje turško! Klaću ja vas bez noža![31]

ANTO: [...] Anto, Vlahu nije vjerovati! Čuj ti samo: doći će jedna glava. I hoće, nemoj misliti da neće! Nama naša, vama vaša! Eto vam tamo vaša i kruna i glava pa nek vam glavari! A mi znamo ko je nama glava. Ali, kad dođe, drukčije ćemo malo nego prvi put, druže Trivune! Braćete vi onda kožu na šiljak!... [32]

A kao ovakva, *Djelidba* S. Kulenovića ovaj put, za razliku od autorove aktovke, neće uspjeti ostvariti onaj "marksistički objektivan" pristup povijesti, gdje "prošlost ne treba gledati očima prošlosti, nego se aktivno odnositi prema toj baštini". Izostat će ne samo idejna jasnost "svakog lika u političkom i društveno esencijalnom smislu", nego i zahtijevana partijska reprezentativnost, pogotovo ideja "socijalističkog zajedništva", pa tako ova drama neće zadovoljiti ni imperativ literarnog izražavanja onog što je "dramatizam nove epohe", kao što joj neće poći za rukom ni da "afirmira progresivne tendencije društvenog razvoja" i da u iskonskoj klasnoj borbi "prošlosti i sadašnjosti stoji nepokolebljivo na strani izgradnje [...] budućnosti u današnjim uslovima", kako je to 1947. ponovo zagovarao tada još uvijek utjecajni Zogović,[33] a što će iznova, na svoj način, kao opći strateški književno-kulturalni zadatak podvući nešto kasnije i Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije.[34] Uostalom,

sta informativan uvid u sadržaj, društveni status i dramaturška obilježja ovih i ovakvih, danas posve zaboravljenih tekstova dao je J. Lešić (1991., 5.–39.).

[29] Skender Kulenović, "Djelidba: Komedija u dva čina", *Komedije I*, Sarajevo 1947., 42.

[30] *Isto*, 18.

[31] *Isto*, 47.

[32] *Isto*, 49.-50.

[33] Usp. J. Lešić, 1991., 5.

[34] Zanimljiv (inače nepotpisan) izvještaj s Kongresa, s posebnim osvrtom na oblike odgovarajućeg literarno-kulturalnog angažmana donosi se na prvim, udarnim stranicama julsko-augustovskog dvobroja sarajevskog "časopisa za književ-

još 1946. J. B. Tito s najvišeg će mjesta u razgovoru s delegacijom Prvog kongresa književnika Jugoslavije[35] istaknuti, između ostalog, i ovo, a što, opet, neće naći svoje cjelovito ostvarenje u Kulenovićevoj drami:

"Htio sam da vam ukažem na još jednu stvar, veoma važnu u literaturi. To je isticanje bratstva i jedinstva naših naroda. Gdje god je to pogodno, treba ga podvući i to nikada neće biti suvišno. To ima vrlo veliku važnost i to je apsolutno potrebno u svakom pogledu. Mi danas formiramo građane nove Jugoslavije. I, u tom radu nisu dovoljne niti dovoljno efikasne samo administrativne mjere. Ima još ljudi sa ostacima netrpeljivosti, mnogi ne vide kakvo mi djelo gradimo. [...] A kad smo već kod tog pitanja, htio bih da vam ukažem na još jednu stvar. Treba se truditi da literatura pojedinih republika pripada svim nacionalnostima, da bi se ljudi i na taj način još više međusobno zbratimili i zbližili."[36]

U konstelaciji ovakvih odnosa ni najmanje ne čudi svestrana osuda očito ideološki suspektne i heretične *Djelidbe*, niti to da je otpočeta još u toku njezine praizvedbe. Takvo što čak je u onovremenim prilikama bilo sasvim razložan posljedak i posve nužan čin, pri čemu je možda ponajbolji, paradigmatski primjer rane recepcije ove drame svakako onaj iz četrdesetosmaškog februarskog broja sarajevske *Brazde*, časopisa "koji je najpotpunije reprezentirao tadašnji stadij književnosti u Bosni i Hercegovini i njene kritičke i teoretske misli".[37]

Djelidba je, naime, u cijelosti karnevalizirala historijski ključni način predočavanja socijalističkog društva, depatetizirala ga i temeljito destruirala njegove zahtijevane reprezentacijske oblike, pokazavši tako uz njegovo lice i pripadno mu, tek smjehovnom skramom zamaskirano naličje, ali i izvela na vidjelo i u socijalističkoj jugoslavenskoj stvarnosti prisutne himere prošlosti te ukinula mogućnost fingiranja apsolutne vladavine ideje "bratstva, slobode, ravnopravnosti i jedinstva naroda i narodnosti", koju će jednakim žarom cijelih tridesetak godina kasnije i dalje režimski potencirati Bogićević. I upravo to će već na samom početku svog oštrog kritičkog osvrta na Kulenovićevu dramu istaći tada izrazito agilni *Brazdin* kritičar S. Mićanović, ustvrdivši kako je "Skender Kulenović odabrao [...] kao povod za komediju jednu beznačajnu pojavu našeg društva – 'Djelidbu', i time samim smanjio sebi mogućnost da na takvoj osnovi razvije dramu, da pokaže odnose, da pokaže pravac kretanja u našem društvu, da protumači suštinu borbe koja se vodi i ukaže na njene perspektive".[38] U nizu vrlo strogo iskazanih zamjerki koje se navode u nastavku Mićanović naročito ističe to da je u Kulenovićevoj drami data "sasvim nepravilna, netačna i neistinita slika stvarnosti", iako je i ovom autoru posve jasno da su "piscu komedije dozvoljena izvjesna uopštavanja i otstupanja od stvarnosti".[39] Pritom, ono što je, prema Mićanoviću, krajnje nedopustivo jeste i to da je "pisac smjestio narodni odbor u seosku kavanu", pri čemu "ta činjenica (odbor u kavani) stvara neograničene mogućnosti komike i pisac se njima, zaista, obilato koristi", kao i to da su "reakcioneri u odborima, neprijatelji narodne vlasti koji su na ovaj ili onaj način uspjeli da prodru u njene niže organe", ali – prije svega – posebno je

nost i umjetnost" *Brazda*. Usp. Anonim, 1948.(b), 509.-513. Za uvid u pojedinačna izlaganja s ovog kongresa KPJ usp. *Peti Kongres Komunističke partije Jugoslavije: izvještaji i referati* (1948).

35 Zanimljivo je da se – prema pisanju beogradskog *Glasa* od 20. 11. 1946. – u sastavu ove delegacije našao i S. Kulenović, i to uz M. Bogdanovića, M. Krležu, I. Andrića, D. Maksimović, R. Zogovića i dr. (usp. Anonim, 1946., 1.)

36 Tito, 1982., 405.

37 Martinović, 1975., 423. Inače, budući ovakva, *Brazda* je izlazila naredne tri godine (do 1951.), kada je vrijeme kraja jugoslavenskog socrealizma označilo i prestanak potrebe za časopisom ove vrste.

38 Slavko Mićanović, "Skender Kulenović: 'Djelidba' ", *Brazda*, 1948.(a), 150.

39 *Isto,* 152.

žestoko osuđena činjenica da su "pretstavnici naroda u odborima, istinski borci za narodnu demokratiju" prikazani suprotno tobože "stvarnom stanju", jer oni "nigdje i nikad nisu bili tako naivni, tako nemoćni pred mahinacijama reakcionera, oni nisu tako lako nasijedali primitivnim smicalicama narodnih neprijatelja", štaviše oni "mada su često bili i nepismeni, nisu tako jednostavno postajali žrtva zabluda i uspješno su se borili protiv reakcije", dok njihova konačna pobjeda u drami "nije rezultat djelovanja naprednih snaga nego je puka slučajnost". A "baš ovo" – nastavlja dalje *Brazdin* kritičar – daje nam pravo da tvrdimo: Mučno da bi se autor mogao odbraniti od optužbe da njegov umjetnički metod, barem u ovom djelu, nije bio realistički nego naturalistički", što je, međutim, izrazito opasno s obzirom na mogućnosti društveno-političkog djelovanja teksta, iako bi samom autoru moralo biti jasno da bi njegova drama trebala "kao odraz života postati istovremeno i faktor u tom životu, aktivna snaga koja će u njemu djelovati u određenom pravcu i sa svoje strane ubrzavati proces progresa koji se u našem društvu vrši". I, zato, zaključit će konačno Mićanović: "Ovako postavljena komedija nije umjetničko djelo"![40] Štaviše, u dvojbi da li je *Djelidba* sušićevska "revolucija ili kontrarevolucija", Mićanovićeva se kritika odlučila za ovo potonje.

No ipak, razlog ovog svekolikog i kobnog zastranjenja, kao i odgovor na pitanje "kako je pisac počinio ovu grešku", Mićanoviću je posve poznat i jasan, a sve se zapravo tiče Kulenovićeva nepoštivanja socrealističke teorije odraza i partijski zadatih principa oblikovanja ma kojeg književno-kulturalnog teksta:

"Pošavši od netipične pojave pisac je dao i netipične likove, a to sve moralo je dati komediju koja, uzeta u cjelini, ne odražava stvarnost i čija se sva sadržina iscrpljuje u nagomilavanju komičnih situacija, komičnih riječi i izraza, raznih banalnosti i vulgarnosti. Zaista, izgleda da je pisac, suviše pod impresijom da piše komediju, izgubio svaku mogućnost da shvati stvarne odnose i da ih umjetnički prikaže ističući ono što je bitno i osnovno, dajući tipične likove u tipičnim situacijama, došao do zaključka da će riješiti zadatak ako stvori više komičnih zapleta i kod gledalaca ili čitalaca izazove što više smijeha."[41]

Sve ovo – jasno je – nije bilo nimalo slučajno, i otud, budući da nije riječ o kakvom pojedinačnom izgredu, ovaj posve tipični skandalozni slučaj Kulenovićeve *Djelidbe* još jednom će pokazati karakter jugoslavenskog socrealističkog književnoznanstvenog modela i njegova načina kulturalnog pamćenja, sad međutim jasnije, u očiglednom kolopletu čitavog niza životnih, društveno-političkih i kulturalnih okolnosti, istaknuvši iznova njegove temeljne značajke, a posebice njegov način doživljavanja svog mjesta u povijesti kao povlaštenog te specifičnosti samooblikovanja slike vlastitog historijskog poslanstva. Jer, burna zbivanja oko kritiziranog i prešutno zabranjenog Kulenovićeva dramsko-teatarskog teksta posve su korespondentna onom što rezolutno prohibira *Uvodna riječ* netom pokrenute *Brazde*, kao da je ovo redakcijsko obraćanje strahovalo od književnih radova kakva je upravo drama ovog autora, ili kao da ih je naslućivalo. U tom, naime, uvodnom tekstu, svojevrsnom programskom proglasu u povodu objavljivanja prvog broja ovog jedno vrijeme vrlo utjecajnog "časopisa za književnost i umjetnost" (15. 1. 1948.), kao njegov autor javit će se, nimalo slučajno, opet S. Mićanović, koji će, između ostalog, naznačiti i ove ključne a radikalne zadatke te ciljeve koji stoje pred netom osnovanom *Brazdom*:

"U našoj narodnoj republici književni časopis ima pred sobom čitav niz zadataka. Možda nigdje kao kod nas nije potrebno da se organizovano, brzo i efikasno radi na opštem

[40] *Isto*, 150.-151.

[41] *Isto*, 151.

kulturnom uzdizanju naroda. Mi moramo da likvidiramo nebrojeno predrasuda koje žive u glavama naših ljudi, koje su tu još uvriježene i smetaju potpunom oslobođenju našeg čovjeka. Istorija zemlje ostavila nam je u naslijeđe tragove tuđinske vladavine, tragove eksploatatorskih nenarodnih režima kojima nije bilo imalo stalo do toga da učine ma šta na zbližavanju naroda Bosne i Hercegovine koji su vijekovima bili zavađani, huškani jedan protiv drugog i držani u tami najcrnjeg neznanja i kulturne zaostalosti. Ti tragovi moraju biti što prije zbrisani i uništeni. [...] Osim toga, naš književni časopis treba da njeguje i razvija kritiku koja je čist vazduh bez koga nema pravog razvitka književnosti i umjetnosti. [...] Zato je potrebno da se već sada i baš sada razvije naša umjetnička kritika koja će pomoći našoj javnosti da pravilno ocjenjuje napore naših umjetnika, a umjetnicima da se oslobode grešaka, nepravilnih koncepcija i lutanja."[42]

Završetak socrealističkog razdoblja u književnosti, umjetnosti i kulturi BiH te Jugoslavije, u kojem je ovo programsko saopćenje *Brazde*, dakle, vjerno zrcalilo opće literarne i književnoznanstvene tendencije svog vremena, neće, međutim, označiti i njihov nestanak bez svakog traga. Kada se, naime, desetak godina kasnije pojavila prerađena verzija Kulenovićeve *Djelidbe*, rana recepcija izmijenjenog teksta kao da će biti iako stišani, ipak postojani odjek onog ranijeg stava *Brazdina* socrealističkog kritičara, pa će tako, recimo, pozorišni hroničar E. Finci i nešto kasniji tumač Kulenovićeva dramskog djela H. Klajn načelno prihvatiti ironijski i satirični karakter ovog teksta, ali će pokušati otupjeti aktuelnost njegove kritičke oštrice. Prema Fincijevu sjećanju, "komedija *Djelidba* Skendera Kulenovića [...] daje živopisan i satiričan prikaz *jednog trenutka* našeg života odmah po oslobođenju, na jednom uskom, *lokalno ograničenom* području", pa je ovaj dramski autor "izvukao na svetlost i izvrgao ruglu i kritici" tek "jedan niz sitnih, svakidašnjih, sporednih ljudskih osobina i navika", što sve ostavlja "utisak jednog književnog i pozorišnog anahronizma".[43] Slično će postupiti i Klajn, umanjujući veličinu Kulenovićeva zadiranja u problem međukonfesionalne netrpeljivosti, pa u eufemističkom opisu *Djelidbe* kaže: "Posle revolucije, narod je najzad u mogućnosti da sam deli dobra kojima raspolaže, ali, razjedinjen, podeljen na tri vere, on je u opasnosti da bude opljačkan od šićardžija koje priželjkuju povratak starog poretka",[44] sugerirajući tako način pravilnijeg i uopće prihvatljivijeg razumijevanja dramskog teksta.

V.

I godine 1957, u vrijeme kada je, kao dramaturg Narodnog pozorišta u Mostaru, Kulenović u ovoj teatarskoj kući postavio izmijenjenu i sad, pak, tročinu verziju nekada socrealistički osuđene *Djelidbe*, ovdašnje društveno-političke te kulturalne prilike bile su, istina, nešto manje ideološki oštre, ali su i dalje kao oblik prihvatljivog ponašanja manje ili više bile na snazi karakteristične jugoslavenskosocijalističke partijske skrupule. U razdoblju nakon jugoslavenskog ideološkog zaokreta iz 1948. te, naročito, počev od kraja pedesetih, kada u ukupnoj, pa tako i dramskoj književnosti BiH nastupa jedna nova spisateljska generacija te

[42] Slavko Mićanović, "Uvodna riječ", *Brazda*, 1948.(b), 3.-4.

[43] Eli Finci, "Skender Kulenović, Djelidba", *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – drama (Knjiga V)*, (prir. Gordana Muzaferija), Sarajevo 1998., 265.-266.

[44] Hugo Klajn, "Dramsko stvaranje Skendera Kulenovića", *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – drama (Knjiga V)*, (prir. Gordana Muzaferija), Sarajevo 1998., 270.

desničini susreti 3.indb 91 2.12.2013 9:53:34

prijelazno doba "između tradicionalnog i modernog",[45] javljaju se, naime, i glasovi kritike upućeni poratnom do krajnosti dovedenom ideološkom dogmatizmu i sveukupnom kulturalnom utilitarizmu, svojevrsni glasovi pokajanja, i to čak s visokih društvenih pozicija. Takvo što potrajat će – ali i jačati – sve do kasnih osamdesetih i prekretničkih devedesetih godina 20. st., te će se tako opet javiti glas partijske savjesti M. Bogićevića (tada privilegiranog mjestom direktora Instituta za jezik i književnost u Sarajevu), koji će unekoliko priznati očita zastranjenja prošlosti, ali i dalje afirmirati važnost poštivanja ideoloških smjernica što stoje pred književnošću, književnom znanošću te kritikom "u socijalističkom samoupravljanju":

"Kritika u našem vremenu i prostoru nije samo lični čin, kao što je bila i jeste u građanskom društvu. Ona, također, nije niti onaj uniformni odnos kojim se u ime pragmatskih ciljeva ustoličavaju dogmatski ili birokratski stavovi, kao što je u etatističkom socijalizmu. Kritika u socijalističkom samoupravljanju ima nov i cjelovit smisao, ostvarujući svoj društveni značaj suštinskim opredjeljenjima u odbrani ljudske slobode i istinskog humanizma, uz antidogmatsko usmjerenje i revolucionarnu utemeljenost na osnovama marksizma. Ta je kritika istovremeno neposredno povezana sa praksom, razvijajući se kao akcija u afirmisanju i stvaralačkoj razradi zajedničkog društvenog opredjeljenja, ali i suprotstavljanju raznim regresivnim tezama i opredjeljenjima."[46]

Tako su opet književnost i književna istraživanja imali jasan, ponovo partijski zadatak te ograničenja, jednako kao i uostalom produžena ruka literature – pozorište, kojem će, uz niz drugih situacija, posvetiti pažnju i sam Tito, u obraćanju učesnicima 22. jugoslovenskih pozorišnih igara u Novom Sadu, 1977:

"U socijalističkom samoupravnom društvu sa humanim osnovama, kakve mi izgrađujemo, uloga pozorišta je od posebnog značaja. Pozorište mora biti istinski pobornik progresivne društvene svijesti i humanističkih odnosa prema čovjeku-radniku, njegujući konstruktivnu kritiku onog što koči naš razvitak. A to će moći da ostvari samo ako bude vjerno ogledalo onoga što se u našem društvu zbiva i ako neraskidivim sponama bude povezano sa samoupravljanjem i udruženim radom, kao njihov integralni dio."[47]

Sve to, naravno, bio je novi kontekst s kojim se trebao suočiti, i u koji se trebao uklopiti, Kulenovićev povratak sad već zaboravljenoj *Djelidbi*, ali i okvir koji su trebala poštivati buduća književnoznanstvena te kritička ispitivanja kako općenito, tako i u slučaju dramskog djela S. Kulenovića.

Pa ipak, ne čini se da je Kulenović uistinu u cijelosti pristao niti na one ranije, socrealističke optužbe protiv njegove kritički osujećene drame, niti na sve zahtjeve novih društveno-političkih okolnosti. Međutim, ne čini se, isto tako, ni da je kasnija bosanskohercegovačka, još uvijek barem jednim dijelom pozitivističko-marksistički utemeljena književnohistorijska paradigma, s tek manje ili više prisutnim savremenim inovacijama, bila u prilici da potpunije eksplicira opseg i karakter Kulenovićeva povratka ovom spornom dramskom tekstu, uvjerena i dalje da je u slučaju prerađene verzije *Djelidbe* riječ primarno o piščevu autocenzorskom vraćanju i, prije svega, ideološkom poboljšanju nekada potajno zabranjenog književno-teatarskog teksta.

[45] Usp. J. Lešić, 1991., 69.-84.

[46] Miodrag Bogićević, *Književnost i politika*, Sarajevo 1986., 302.

[47] J. B. Tito, 1977., 406.

VI.

Pri priređivanju druge, tročine verzije *Djelidbe*, koja je, pak, sad, zbog vremenskog pomaka, o poslijeratnoj socijalističkoj prošlosti BiH te Jugoslavije govorila kao o nešto daljoj povijesti, Kulenović kao da je iskoristio lagano otopljenje društveno-političke klime aktuelnog trenutka, posebice naročite ideološke procijepe što ih je omogućila relativna sloboda kritike nekadašnjeg "socijalističkog etatizma" i jasnog principijelnog suprotstavljanja prijašnjim "raznim regresivnim tezama i opredjeljenjima", odnosno uopće ponuđena prilika "humanosocijalističke" kritike "onog što koči naš društveni razvoj", pa će novonastala inačica drame doživjeti nedvojbene izmjene u odnosu na svoju prethodnicu, ali i izvjesni kontinuitet.

Razlika što se tiče, kako je vrlo studioznom analizom primijetila i onovremena književna znanost, "dok je u prvoj verziji prevaga bila na strani verbalne komike, u drugoj je primjetno nastojanje da se razigra situacija i zaplet, što normalno dovodi do dominacije vodviljskog raspoloženja", dodan je prolog i epilog te potpuno iznova napisani treći čin, gdje će se ispostaviti "u *komičkom prepoznavanju* da je i djelidba *izmišljena*: roba koja je stigla otišla je graditeljima omladinske pruge kojima je bila i namijenjena" te je tako "'humorno društvo' ostalo 'kratkih rukava' – ismijano i kažnjeno" itd., pri čemu se, prema mišljenju ondašnjih tumača Kulenovićeve *Djelidbe*, desilo i ono što je nazvano "suštinskim izmjenama u odnosu na društveno-idejni plan komedije". Idejom o isključivo takvim prilagodbama J. Lešić, međutim, objasnit će činjenice da je pisac "komediju vodviljski olakšao" i "smanjio njenu prvobitnu oštrinu i otvorenost i tako eliminisao onaj završni 'mučni' utisak", kao i to da "umjesto članova opštinskog Odbora, znači predstavnika 'narodne vlasti', djelidbu sad predvodi 'djelidbena komisija', ustvari jedna [...] samo za tu priliku izabrana grupa ljudi" te da su u prerađenoj verziji autorove drame korigirane i "ublažene", kako se kaže, "na mnogim mjestima one opasne 'oštrobridne' invektive koje su razobličavale kasablijski konfesionalni mentalitet njegovih junaka" u prethodnoj inačici i sl.,[48] pa će odatle uslijediti konačni zaključak ovog historičara dramske književnosti i teatra u BiH:

"U pojedinim dijelovima ove druge verzije [...] izgleda kao da je u pitanju neki drugi, novi i nepoznati autor, manje opor i racionalan, manje satirično ubojit i gorak, a više radostan i blagonaklon, vedar i mediteranski nasmijan. Riječju, u novoj Djelidbi više je svetkovine (smijeha) nego razmišljanja (ironije)."[49]

Pa ipak, uzme li se ozbiljnije u razmatranje i ono što je preostalo iz ranije verzije *Djelidbe*, kao i cjelokupan aktuelni, nešto drugačiji kulturalni kontekst te činjenica da je u ovom Kulenovićevu povratku nekadašnjoj drami i dalje u pitanju taj *isti* tekst, konačni zaključak mogao bi biti unekoliko drugačiji, ili barem malo manje decidan i zatvoren. Jer, Kulenović kao da je iskorištavao, isprobavao i propitivao s državnog vrha obnarodovanu "narodnu demokratiju" te otvorenost "socijalističkog samoupravnog društva sa humanim osnovama" i njegovu spremnost da "pozorište mora biti istinski pobornik progresivne društvene svijesti", pa je otud unekoliko čak i insistirao na vezi s prijašnjom verzijom *Djelidbe*. Tako će, između ostalog, inovirani tekst u mostarskom pozorištu ponovo na scenu postaviti reditelj nekada sporne drame V. Kosić, i ovaj put će scenografija biti konfesionalno amblematična,

[48] Josip Lešić, "Drame Skendera Kulenovića", *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – drama (Knjiga V)*, (prir. Gordana Muzaferija), Sarajevo 1998., 236.-238.)

[49] *Isto*, 236.

sad možda još više, jer će umjesto piščeva brata slikara H. Kulenovića ovaj zadatak preuzeti odrješiti i jetki karikaturist Z. Džumhur, "praveći jedan dekor u stilu orijentalnog licideskog kolača, simbolizovano trolisnim znamenjem: pravoslavnom, katoličkom i muhamedanskom bogomoljom",[50] što će sve iznova na skandalozan način zavrtjeti priču o našem "zapretanom konfesionalnom i nacionalnom primitivizmu". Takvo što, pritom, bit će, možda, sad još i više naglašeno jer će u drugu verziju ubačenim folklorno obojenim prologom i epilogom kahvedžije Tufka, tim svojevrsnim okvirom dramske radnje, Kulenovićevo dramsko zbivanje poprimiti ne samo "legendarni karakter", kako je to prepoznao Finci,[51] već i karakter somnambulnog priviđenja, a otud i mogućnost izazivanja čak i jeze. A u takvoj situaciji neće samo Kosićeva režija mostarske predstave zadobiti elemente karikature te groteske, što uočava,[52] već će se to podjednako odnositi i na Kulenovićev preinačeni dramski tekst, gdje će se prepoznatljivosti karikaturalno-grotesknog uočiti posebno na razini problematiziranja nacionalno-konfesionalnog određenja dramskog lika u specifičnim, zadatim okolnostima partijsko-ideološki sasvim jasno proklamiranog anacionalizma i akonfesionalizma:

POMOĆNA SILA: [...] Ovo je uvrida, ovo je bezobrazna rana zadana nam u srce šovinizma! [...] Ovo je nečiji smrtonosni upljuvak, ovo je provalija, pod jedinstvenim bratstvom ove Komisije minirana! Za ovo se, druže Stevo, odgovara pred uhom i slovom novoizašlih zakona![53]

Svim ovim Kulenovićev odnos prema u drami tretiranoj ranoj bosanskohercegovačkoj i jugoslavenskoj socijalističkoj povijesti mijenja se, ali ne nužno isključivo u smislu njezina ideološki prikladnijeg razumijevanja i prikazivanja, kako su očekivali ili vjerovali tumači korigirane *Djelidbe*. Naprotiv, druga verzija ove komedije još više je karnevalizacijski raspusna i raskošna, a njezino deheroizacijsko, depatetizirajuće te uopće destruirajuće kritičko viđenje povijesnih zbivanja još je oštrije, bez imalo naznaka obnovljene i uopće postojanije vjere u povijesnu utemeljenost i životnu raširenog "bratstvojedinstvujućeg" koncepta. Istina, drama je sad ispunjena s nešto manje očite i posve neprikrivene povijesno nataložene te sasvim nerafinirane međukonfesionalne i međunacionalne mržnje, ali je, s druge strane, njezin kritički ton čak sveobuhvatniji i univerzalniji. Možda i zato jer je utoliko bliže karikaturi i groteski, inače veoma stranoj pojavi na poslijeratnoj socijalističkoj pozornici,[54] a svakako zato što – potpuno suprotno Fincijevu pokušaju deaktuelizacije te za razliku od nedvojbenog Lešićeva tumačenja – kod Kulenovića sad izmijenjene "one opasne 'oštrobridne' invektive koje su razobličavale kasablijski konfesionalni mentalitet njegovih junaka" nisu, zapravo, primarno tek ublažene već su, naprotiv, prije svega mjesno-vremenski delokalizirane te departikularizirane. A tako njihova kritička oštrica nije u cijelosti neutralizirana nego je, sasvim nasuprot, dobila mogućnost da traje i dalje te da znači i više, pa stoga drama nije u konačnici izgubila ono za što ju je nekad, u prvoj njezinoj verziji, optuživao jugoslavenski socrealistički književnoznanstveni model, štaviše takvo što se na naročit na-

[50] Finci, 1998., 265.

[51] *Isto*, 266.

[52] J. Lešić, 1998., 239.

[53] Skender Kulenović, "Djelidba: Komedija u tri čina", *Drame. Izabrana djela (Knjiga IV)*, Sarajevo 1983., 61.

[54] Usp. Nikola Batušić, "Redateljska misao između 1935. i 1955. godine", *Dani Hvarskog kazališta: Hrvatska dramska književnost i kazalište od predratnih revolucionarnih previranja do 1955*., Split 1983., 26.-33.

čin i pojačalo. No ipak, paradoksalno na prvi pogled, kako primjećuje i J. Lešić, "druga verzija *Djelidbe* više nije izazivala ni otpore ni zabrane – barem ne javne".[55]

Pokuša li se odgovoriti kako je to moguće, Lešićevo objašnjenje da su "istina, i vremena bila drukčija",[56] iako posve logično u njegovu čitanju (ali možda i donekle smišljeno *cum grano salis*), ne čini se sasvim uvjerljivim. Jer, i ovo vrijeme u povijesti bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti, ali u širim južnoslavenskim / jugoslavenskim prilikama, uprkos izvjesnim poboljšanjima, bit će upamćeno i kao vrijeme i dalje zabranjivanih ili barem anatemiziranih knjiga, osuđivanih ili nenadno s pozorišnih dasaka skidanih teatarskih predstava i sličnih ideoloških progona ili izopćenja u različitim sferama kulture i društveno-političkog života, a sve to tim prije što će tek nešto kasnije u odnosu na mostarsku premijeru prerađene *Djelidbe*, tokom prve polovine šezdesetih godina 20. st., sudbinu sličnu ranijoj verziji ove autorove komedije doživjeti i također idejno suspektna Kulenovićeva drama *Svjetlo na drugom spratu* (1959). Naime, kako zapaža i J. Lešić tragom opaske N. Miličevića, ova drama (inače posljednji teatarski pokušaj S. Kulenovića) bit će uvrštena u repertoar dvadesetak pozorišta u Jugoslaviji, "ali, na vijest da neće biti igrana ni u Beogradu ni u Zagrebu, ni u jednom nije došlo do prikaza ovog teksta".[57] Čini se, zato, nešto više mogućom jedna druga, zanimljiva pretpostavka, koja će k tome reći nešto više i o Kulenovićevoj *Djelidbi* u obje varijante, ali i o nekadašnjoj bosanskohercegovačkoj te jugoslavenskoj književnohistorijskoj paradigmi i njezinim pretpostavljenim oblicima historijskog sjećanja.

Posve prihvatljivom izgleda, naime, mogućnost da je u slučaju obiju verzija *Djelidbe* S. Kulenovića riječ o tekstovima koji su, s jedne strane, imali pozitivan, pa i blagonaklonjen te protektivan, a u svakom slučaju dobrohotan odnos prema nekadašnjem jugoslavenskom društveno-političkom sistemu (što, na koncu, dokazuje cjelokupna, socijalistički uzorna Kulenovićeva građanska biografija), dok su, pak, s druge strane, ti isti tekstovi bili i izraz autorove i ljudske i društvenosvjesne potrebe da se ukaže na eventualne uočene manjkavosti sistema koji se prihvata, kojem se služi i kojem se vjeruje te kojem se, upravo zato, želi svako dobro, pa ga se nastoji unaprijediti ukazivanjem na ono što ga sprečava da uistinu uspostavi "socijalističko samoupravno društvo sa humanim osnovama, kakve mi izgrađujemo". Takvo što moglo je biti, zapravo, nekom vrstom kreativnog, a otud i nepatvorenog poziva Kulenoviću da u slučaju *Djelidbe*, i prvi i drugi put, ponudi znatno iskreniji i, kako je ovaj autor sasvim moguće vjerovao, korisniji prilog Novoj Jugoslaviji nego što je bio naručeni simplificirani domoljubno-izborni doprinos aktovke *A šta sad?*. Kad se već odlučio na uistinu lični stvaralački čin, slobodni okviri vlastite Kulenovićeve misli, oni bez potrebe da se domišljaju režimski poželjne ideološko-političke floskule, tako su – sasvim vjerovatno – mogli uroditi tekstom koji je, istina, intendirao biti afirmativan, ali koji je, međutim, vrlo lahko mogao imati nesreću da se pročita kao tek i isključivo subverzivan, ne kao "revolucija", već kao "kontrarevolucija". Baš u skladu sa zanimljivom davnašnjom misli S. Mićanovića iz *Brazdina* uvodnika da "[...] treba istaći i to da su u istoriji pojedina književna djela često igrala ulogu suprotnu onoj koju su im namijenili njihovi autori – baš zato što su prava književna djela uvijek slika stvarnosti jednog društva, slika koja je budući umjetnička

55 J. Lešić, 1998., 240.

56 *Isto*.

57 Usp. *Isto* 220. Uz ove dvije drame, još jedan Kulenovićev teatarski tekst imat će, blago rečeno, neslavnu pozorišnu sudbinu, a to je *Večera*, komedija u dva čina, najprije objavljena, zajedno s prvom verzijom *Djelidbe* te s aktovkom *A šta sad?*, 1947. u Kulenovićevoj knjizi *Komedije I*, a praizvedena u Narodnom pozorištu u Beogradu 20. 9. 1948. u režiji M. Đokovića.

– realistička, a samim tim i kritična i progresivna".[58] Pritom, kritika koja je proklamirala upravo i ovakvo što nije iskoristila priliku da svoj stav do kraja principijelno realizira i prepozna stvarne nakane Kulenovićeva teksta iz četrdesetih (što će još jednom potvrditi datu sliku ove paradigme), dok će nekadašnje književnohistorijsko recipiranje preinačene verzije *Djelidbe* reći nešto drugo o njezinoj nekad aktuelnoj recepciji i historijski usmjerenom bosanskohercegovačkom književnoznanstvenom modelu do devedesetih.

Kako pokazuje pažljivo, ali ne i ideoloških diskurzivnih produkata nesvjesno čitanje detaljnog i inače nekada uveliko paradigmatskog književnohistorijskog te teatrološkog tumačenja Kulenovićeve dramatike što ga je ponudio J. Lešić, jasno je da je i ova književnoznanstvena paradigma dobrim dijelom podrazumijevala potonju, načelno dosta smislenu Mićanovićevu opasku, pa će Lešić sve vrijeme u svojoj studiji o dramskom stvaranju S. Kulenovića nastojati opravdati i odbraniti ne možda toliko autorovu *Djelidbu* u njezinoj prvoj verziji koliko samog pisca, što već može posvjedočiti naznačeni zaključak ovog historičara dramske književnosti i teatra o suodnosu dviju Kulenovićevih dramskih verzija. Ali, isto tako, bit će jasno i to da je i Lešić, uprkos stalnom naglašavanju razlika između dviju inačica drame, bio mjestimice blizu i misli da sporni autor Kulenović nije ni u drugoj verziji do kraja ispoštovao "savjete" za budući rad propisane sa strane davnašnje kritičke prosudbe njegova djela. A takvo čitanje, s druge strane, ponudit će mogućnost za druge dvije, konačne ideje o potencijalnom karakteru i statusu nekadašnje bosanskohercegovačke književnoznanstvene misli te prakse ili, pak, njezina kulturalnog pamćenja.

Tragom ovakvih i drugih raspoloživih različitih čitanja Kulenovićeve *Djelidbe*, posebice tragom mogućeg Lešićeva uočavanja, ali neiskazivanja ponovljene subverzivnosti preinačene verzije ovog teksta S. Kulenovića, daje se naslutiti da je ovdašnja književna znanost manje ili više ipak bila stvarno svjesna bogićevićevskih i sličnih načela o "novom i cjelovitom smislu" kritike u samoupravnom socijalizmu, čak je i držala da bi u principu trebala biti u akciji afirmiranja onog što odgovara "zajedničkom društvenom opredjeljenju" ili u akciji suprotstavljanja onom što to nije, a što će reći da je i u dubinskom zasnovu ovog još uvijek jednim dijelom pozitivističko-marksističkog modela književne znanosti bila ista ona binarna oponiranost revolucionarnog i kontrarevolucionarnog, kao u vremenu socrealizma, sad samo znatno suptilnija. Međutim, jasno je, isto tako, i da su odstupanja od ovakve ideološke impostacije književnoznanstvene prakse bila realno postojeća, i dešavala su se uglavnom u obliku usmjerenosti književnih istraživanja na ispitivanja unutarnje organizacije teksta: teme, žanra, strukture, njihovih promjena kroz vrijeme i sl., kako to čini i J. Lešić. Iščitavanje teksta *per se*, čak i u historijsko-dijahronijskoj perspektivi, bilo je, naime, svojevrsni alibi i zaštita od obaveze ekspliciranim partijskim proučavanjem limitiranog tumačenja djela književnosti i kulture, bilo recentnih, bilo onih iz prošlih vremena.

No, i tada je, makar i usputno te tek formalno, bilo potrebno na neki način ideološki klasirati i autora čije se djelo tumači, i sam tumačeni tekst, ali i jasno istaći vlastiti ideološki stav, pa to, naravno, čini i Lešić, završavajući svoju nekad dosta smjelu književnohistorijsku apologiju Kulenovića ovako:

"Po svemu sudeći, Svjetlo na drugom spratu je Kulenovićeva autobiografska drama iz vremena državnog socijalizma, Agitpropa i zabrane Djelidbe, njegov lični protest, ali i bolno stigmatiziranje. Jer bi i Kulenović, zajedno sa pjesnikom, na kraju mogao reći:

[58] Mićanović, 1948.(b), 1.

Mene sve rane moga roda bole,
I moja duša s njima pati i grca."[59]

Upravo i zato, s posve druge strane, treba biti oprezan i pri bitno drugačijim, a svakako izravno ili neizravno režimski naručenim ocjenama i lika i djela kako S. Kulenovića, tako i drugih ovdašnjih autora i autorica, kakva je ona što je daje čak i nepatvoreni esteta poput M. Begića, kad kaže: "Vrijeme je da kritika, i književna nauka, pruži i cjelovito predstavi djelo Skendera Kulenovića. [...] naša je Revolucija u njemu i kroz njeg sudbonosno i historijski progovorila. Revolucionarna se heroika tu cjelovitije no igdje pjesnički utjelovila, izravno u samoj borbi, u jedinstvu pjesnika i borca, poezije i naroda, što je uostalom kroz vijekove bila naša nezavidna sudbina."[60]

Zato, na samom kraju, bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost, kao i ukupnost nekadašnje južnoslavenske / jugoslavenske književne te književnoznanstvene djelatnosti, nužno traži nova čitanja. Što su vremena bila kompleksnija kad je ta književnost bila pisana i tumačena, ili što je agonija kanonizacijskog trenutka bila grozničavija, to nova čitanja moraju biti zahtjevnija, mada ni ona neće biti konačna. I ona će, naravno, manje ili više vjerno, svjesno ili nesvjesno, reprezentirati, u ovoj ili onoj mjeri, očekivanja svojeg vremena i – pamteći kulturu te posredujući kulturalni smisao na *svoj* način – ispisivati svoje kanonski prihvatljive storije ili historije, na kraju je sasvim svejedno. U suprotnom, bit će žarište novih skandala, kojih, nažalost, ne manjka ni u jednoj kulturi.

Representation and scandal: S. Kulenović's *Djelidba* in the context of the culture of memory of Yugoslav socialism

Abstract: This study offers a literary-historical understanding of Skender Kulenović's comedy *Djelidba* (1947), an ideologically controversial dramatic work in its time, and its reception within the context of the culture of memory of Yugoslav socialism. Starting from the methodological position of the theory of cultural memory and the post-structuralist 'turn to history', first of all American new historicism, the author discusses the status of the comedy in regard to the particular poetics of so-called Yugoslav 'socialistic realism', the wider socio-cultural situation of both its production and its reception, as well as the methodological presumptions of mostly Bosnian-Herzegovinian literary criticism under the more or less powerful ideological impact of ex-Yugoslav socialistic regime. Understanding literature as a very important constituent of culture in its entirety or as one of its central discourses, the author pays special attention to different processes of cultural exchange, particularly exploring the relation between literature and proscriptive cultural or social power.

Key words: Skender Kulenović's dramatic opus, the 20th century Bosnian-Herzegovinian / Bosniak drama and theatre, Yugoslav socialistic realism, cultural memory, representation and scandal

59 J. Lešić, 1998., 256.

60 Midhat Begić, "Djelo Skendera Kulenovića", *Skender Kulenović: Pjesme. Izabrana djela (Knjiga I)*, Sarajevo et al. 1983., 5.

Literatura

Nihad Agić, "Bošnjačka književna kritika od 1945. do 1991. godine: Spona između smisla i oblika", *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – književna kritika (Knjiga VI)*, (prir. Enes Duraković i Fahrudin Rizvanbegović), Sarajevo 1998., 74.-104.)

Anonim, "Književnici kod maršala Tita u dane Prvog kongresa saveza književnika Jugoslavije", *Glas*, 20. 9. 1946., V/429, 1.

Anonim, "Nagrađeni književnici i umjetnici Narodne Republike Bosne i Hercegovine", *Brazda*, 15. 1. 1948.(a), I/1, 82.-83.

Anonim, "Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije", *Brazda*, 15. 7. – 15. 8. 1948.(b), I/7-8, 509.-513.

Jan Assmann, *Kulturno pamćenje*. Zenica 2005.

Nikola Batušić, "Redateljska misao između 1935. i 1955. godine", *Dani Hvarskog kazališta: Hrvatska dramska književnost i kazalište od predratnih revolucionarnih previranja do 1955*., Split 1983., 26.-33.

Midhat Begić, "Djelo Skendera Kulenovića", *Skender Kulenović: Pjesme. Izabrana djela (Knjiga I)*, Sarajevo et al. 1983., 5.-61.

Vladimir Biti, *Upletanje nerečenog. Književnost/povijest/teorija*, Zagreb 1994.

Vladimir Biti, *Strano tijelo pri/povijesti: Etičko-politička granica identiteta*. Zagreb 2000.

Miodrag Bogićević, *Književnost i angažovanje*, Sarajevo 1977., 75.-76.

Miodrag Bogićević, *Književnost i politika*, Sarajevo 1986., 302.-315.

Dani Hvarskog kazališta: Hrvatska dramska književnost i kazalište od predratnih revolucionarnih previranja do 1955, Split 1983.

Davor Dukić, "Promišljanje književne historiografije u hrvatskoj znanosti o književnosti", *Trag i razlika: Čitanja suvremene hrvatske književne teorije* (ur. Vladimir Biti et. al.), Zagreb 1995., 13.-37.

Enes Duraković, *Pjesništvo Skendera Kulenovića*, Sarajevo 1983.

Muhidin Džanko, "Pregled bošnjačke književne kritike u drugoj polovici XX stoljeća", *Ostrvo*, Februar 2007., br. 6-7, 72.-93.

Eli Finci, "Skender Kulenović, Djelidba", *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – drama (Knjiga V)*, (prir. Gordana Muzaferija), Sarajevo 1998., 265.-266.

Enver Kazaz, *Bošnjački roman XX vijeka*, Sarajevo – Zagreb 2004.

Hugo Klajn, "Dramsko stvaranje Skendera Kulenovića", *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – drama (Knjiga V)*, (prir. Gordana Muzaferija), Sarajevo 1998., 270.-280.

Književna kritika i marksizam (ur. S. Lukić et al.), Beograd 1971.

Sanjin Kodrić, "Novi historicizam: Književnost u historiji, kulturi i politici", *Teorija i praksa novog historicizma (Na primjerima iz književnosti i književnog života BiH),* [magistarski rad Sanjina Kodrića, Filozofski fakultet u Sarajevu], Sarajevo, 15.-103.

Skender Kulenović, "Djelidba: Komedija u dva čina", *Komedije I*, Sarajevo 1947., 7.-108.

Skender Kulenović, "Djelidba: Komedija u tri čina", *Drame. Izabrana djela (Knjiga IV)*, Sarajevo 1983., 5.-103.

Josip Lešić, "Drame Skendera Kulenovića", *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – drama (Knjiga V)*, (prir. Gordana Muzaferija), Sarajevo 1998., 220.-256.

Josip Lešić, *Dramska književnost II*, Sarajevo 1991.

Zdenko Lešić, *Književnost i njena istorija*, Sarajevo 1985.

Zdenko Lešić, *Nova čitanja: Poststrukturalistička čitanka*. Sarajevo 2003.

Juraj Martinović, "Kritička i teoretska misao savremene književnosti u Bosni i Hercegovini", *Izraz,* 37/1975., 4-5, 419.-451.

Vojislav Mataga, *Književna kritika i teorija socijalističkog realizma: Neki aspekti hrvatske književne kritike u razdoblju od 1945. do 1952. i njihov odnos prema teoriji socijalističkog realizma*, Zagreb 1987.

Slavko Mićanović, "Skender Kulenović: 'Djelidba' ", *Brazda*, 15. 2. 1948.(a), I/2, 150.-153.

Slavko Mićanović, "Uvodna riječ", *Brazda*, 15. 1. 1948.(b), I/1, 1.-4.

Cvjetko Milanja, *Hrvatski roman 1945. – 1990.*, Zagreb 1996.

Louis Adrian Montrose, "Professing the Renaissance: The Poetics and Politics of Culture", *The New Historicism*, (ur. H. Aram Veeser), New York – London 1989., 15.-36.

Gordana Muzaferija (ur.), *Antologija bošnjačke drame XX vijeka*, Sarajevo 1996.

Peti Kongres Komunističke partije Jugoslavije: izvještaji i referati. 1948. Beograd.

Isak Samokovlija, "Osvrt na pozorišnu sezonu 1947/48", *Brazda*, 15. 9. 1948., I/9, 696.-701.

"*Savremena književnost u Bosni i Hercegovini: Panorama kritičke i teoretske* misli", *Izraz*, 1975., XXXVII/4–5, 419.-710.

Boris Senker, "Vrijeme dijaloga nasuprot monologu", *Hrestomatija novije hrvatske drame, 2. dio 1941–1995*, (prir. Boris Senker), Zagreb 2001., 5.-36.

Tito, J. B., "Književnost i bratstvo i jedinstvo", *Izraz*, [1946.], 26/1982., knjiga 51, maj-juni, 405.

Tito, J. B., "Književnost i bratstvo i jedinstvo", *Izraz*, [1977.], 26/1982., knjiga 51, maj-juni, 406.

Josip Užarević, "Znanost o književnosti i teorija interpretacije", *Trag i razlika: Čitanja suvremene hrvatske književne teorije*, (priredio Vladimir Biti), Zagreb 1995., 13.-37.

9.
TVORBA IDENTITETA I DRUGOSTI U ROMANU "BAJ GANJO" ALEKA KONSTANTINOVA

Marijana Bijelić

Sažetak: U radu se analizira diskurzivna proizvodnja identiteta i drugosti u romanu *Baj Ganjo* Aleka Konstantinova. Ove kategorije se promatraju prvenstveno kao efekt narativnog čina. Zaplet predstavlja borbu za središnji položaj diskurzivne kontrole – položaj pripovjedača, autora priče o sebi i drugima. Središnji lik je u početku dvostruko posredovan kao narativni produkt nadmoćnih personalnih pripovjedača (likova bugarskih studenata u Europi) i impersolnalnog nadređenog pripovjedača. Prema kraju baj Ganjo preuzima diskurzivnu kontrolu i ulogu glavnog narativnog subjekta. Glavni lik označava problematični balkanski identitet Bugara u svom odnosu s europskim. Osnovni diskurs upotrijebljen za definiranje identiteta u romanu jest balkanizam u svom odnosu s okcidentalizmom i orijentalizmom. Promjenjivost i nestabilnost/zamjenjivost položaja subjekta i objekta pripovijedanja dodatno usložnjavaju analizu.

Ključne riječi: bugarska književnost, bugarski identitet, Europa, Alek Konstantinov, roman, *Baj Ganjo*, okcidentalizam, orijentalizam, balkanizam

Namjera mi je opisati načine diskurzivne tvorbe identiteta i drugosti u romanu *Baj Ganjo*. Ove kategorije će biti promatrane iz perspektive klasičnih aspekata identiteta: nacije, rase, klase i roda, a nadređeni diskurs u odnosu na koji će se ove odrednice analizirati bit će balkanizam i kritika balkanističkog diskursa u okviru njegovih odnosa s pojmovima okcidentalizma i orijentalizma.

Roman će biti analiziran kao djelo u kojem se identitet i drugost tvore prvenstveno pripovijedanjem, gdje su odrednice *ja* i *drugi* učinak pripovijedanog čina, pojam *ja* nastaje zauzimanjem položaja pripovjednog subjekta, a *drugi* je učinak takve pripovjedne strukture, dakle proizvod pripovijedanja subjekta. Dodatno usložnjavanje analize uvodi i promjenjivost, odnosno nestabilnost položaja subjekta i objekta pripovijedanja u djelu, a time i odnosa svog i drugog koji se pokazuju kao učinak dinamičke strukture pozitivne i negativne (samo)identifikacije.

I. Žanr i pripovjedna struktura

Analiza žanrovskih odrednica povezana je s interpretacijom odnosa teksta i šireg društvenog i diskurzivnog konteksta. *Baj Ganjo* je izlazio kao feljton čime se smješta u kontekst

suvremenog društvenopolitičkog diskursa. Dodatno je opterećen činjenicom Alekovog (neuspjelog) političkog angažmana. Objedinjavanjem feljtona i njihovim izdavanjem u formi romana 1895. napisi o baj Ganju počinju funkcionirati kao umjetnička tvorevina s mogućnošću apstrahiranja društvenih okolnosti nastanka. To omogućava svrstavanje djela u kontekst žanrovskog razvoja novog bugarskog romana[1] i proširenje analize njegove društvene i umjetničke funkcije. Dramatična piščeva sudbina ubijenog od strane političkih protivnika protiv kojih je feljtonistički aspekt djela usmjeren, uzrokovala je upisivanje, najčešće visokopatetiziranog mitiziranog piščevog lika i njegove biografije u interpretacije djela. Smještanje djela u kontekst autorovog opusa dovodi ga u vezu s njegovim putopisima. Zbog činjenice da djelo nastaje kao feljton, kao i zbog autobiografskih motiva na razini priče, moguće je vanjskog, neutralnog pripovjedača nazvati autorskim.

Romaneskni aspekt se temelji na postojanju zapleta. Djelo ima višestruko uokvirenu prstenastu strukturu koju dodatno usložnjava izrazita dvodjelnost. U prvom dijelu na vanjskoj, nultoj dijegetičkoj razini roman funkcionira kao pripovjedanje neutralnog, autorskog pripovjedača koji priča o bugarskim studentima u Europi, a u najokvirnijim dijelovima – na početku i na kraju, autorski pripovjedač progovara o Ganju ili se njemu obraća bez uplitanja pripovjedača/likova studenata. Prelaz između dva tipa pripovijedanja vidljiv je na samom početku:

> "Pomogli baj Ganju da zbaci s leđa turski oplećak, turi si on jedan belgijski ogrtač – i svi rekoše da je baj Ganjo već pravi Europljanin.
>
> ----------
>
> – Hajde da svaki od nas ispripovijeda nešto o baj Ganju.
>
> – Hajde – povikaše svi. – Ja ću pričati. Čekajte, ja znam više... Ne, ja, ti ništa ne znaš."[2]

Dakle, borba za mjesto pripovjedača, koje označava poziciju znanja i diskurzivne moći, javlja se na samom početku djela.

Pripovijedanjem studenata o Ganjovim dogodovštinama, kojima su navodno sami svjedočili, stvara se prva dijegetička razina, a kad oni pripovijedaju o onom, što su na neki način posredno doznali o Ganju, uspostavlja se i druga dijegetička razina. U prvom dijelu autorski pripovjedač priča o bugarskim studentima koji pričaju o Ganju. Tu se Ganjo pojavljuje kao višestruko posredovani objekt pripovijedanja, odnosno diskurzivni produkt autorskog pripovjedača i grupe studenata pa ga oni mogu sasvim superiorno definirati u odnosu prema sebi. Često opisuju scene u kojima uzimaju ulogu superiornog režisera, a Ganju daju ulogu u kojoj ispada komičan (npr. namještaljka s traženjem vode u vlaku ili s potpisivanjem knjige u praškom muzeju); Međutim, u drugom dijelu odnosi među likovima i pripovijednim instancama drastično se mijenjaju – studenti, ali i autorski pripovjedač gube (diskurzivnu) kontrolu nad Ganjovim likom, Ganjo sam preuzima ulogu glavnog diskurzivnog tvorca i, paralelno s tim – glavnog organizatora zbivanja. Narušava se i pripovjedna struktura – pripovjedanje o Ganju prelazi u kvazidokumentarne ulomke čiji je tvorac on sam. U drugom dijelu Ganjo dolazi do riječi i preuzima ulogu posredovanja/stvaranja govora o drugima. Praralelno s tim, na razini priče Ganjo preuzima diskurzivnu i političku vlast – postaje političar i novinar režirajući događaje u kojima studenti ispadaju smiješni i nasamareni (npr. Ganjov do istančine isplaniran scenarij izbora).

---

[1] Светлозар Игов, *За жанровата същност на "Бай Ганйо"*, Велико Търново 1999.(b)

[2] Алеко Константинов, *Бай Ганю*, Велико Търново 1999., 17.

II. Balkan – Bugarska i Europa, pitanje perspektive

Priča o Ganju je organizirana kao priča o Bugarima u Europi u prvom dijelu, i pričao o europskim Bugarima u Bugarskoj u drugom dijelu. Iz ovog bi slijedilo da su dva suprotstavljena identifikacijska određenja Bugarska i Europa. Međutim, kroz čitavo djelo se provlači odrednica balkanskog koja usložnjava definiranje ovog odnosa. Sam glavni lik se preziva Balkanski, govori isključivo balkanske jezike, "hvaleći se koliko je svijeta vidjeo navodi samo balkanske nazive (...) sastaje se sa sebi sličnima: Turcima, Grcima, Armencima",[3] ujedno je nositelj balkanskog stereotipa.

Boguslaw Zielinski kao karakteristiku balkanskog identiteta navodi "ambivalentan odnos prema sopstvenom identitetu".[4] Identitet ne definira pozitivno, ali ni relativno – odnosom prema drugom, već odnosom subjekta prema samom sebi. Zielinskom rubnost, međusmještaj i ambivalentnost nisu više odrednice (nametnute izvana) samog balkanskog identiteta već "balkanskog odnosa prema vlastitom identitetu", što nije daleko od pojma diskursa o sebi. Ovim se opasno približava tome da balkanskom diskursu o sebi, ali i samom balkanskom identitetu pripiše usvajanje diskursa centra što dovodi do samootuđenja i vlastitog samopromatranja kao drugog, odnosno usvajanja balkanističkog diskursa.

Todorova je puno opreznija kod utvrđivanja usvojenosti balkanističkog diskursa na samom Balkanu. Nigdje ga ne navodi kao generalnu odrednicu balkanskog identiteta, tretira ga ili u okvirima termina "reprodukovanja orijentalizma" i "fenomena žigosanja" ili pojedine samokritike proglašava neovisnima o usvajanju europskog diskursa izvana. Govoreći o počecima percepcije balkanističkog diskursa na samom Balkanu iznosi tezu "da je kritičko razmatranje o sebi bilo, bar u početku, relativno nezavisno, motivisano uspoređivanjem i nadahnuto očekivanjima, vrednostima i idejama koje su delili i spoljašnji i unutrašnji posmatrači, ali ne zahvaljujući direktnoj razmeni već zajedničkim kulturnim izvorima."[5] Osvrće se i na Alekov roman upravo iz perspektive odnosa balkanskog i europskog gdje uzima osobu autora kao znak bugarskog intelektualca koji je ujedno i europski. Na toj razini ukazuje na podudaranje europskog i bugarskog identiteta, dok možda najčešće citiranu rečenicu kojom završava prvi dio romana "Europljani smo mi, al ne baš skroz", tumači u dijakronijskom aspektu a Alekov kritički diskurs proglašava prvenstveno unutarnjom kritikom: "U suštini priče o Baju Ganju nisu kritike spolja, iz daleke Evrope i sa inostranog gledišta, već kritika iznutra, sa stajališta bugarskog Evropljanina. Naglašavam 'bugarskog Evropljanina', a ne 'evropeizovanog Bugarina', jer Alekovo evropejstvo nije bilo rezultat nikakvog neposrednog boravka u nekoj evropskoj zemlji.[6] Ovo povezuje i s činjenicom da o Ganju pripovijedaju njegovi sunarodnjaci, međutim prešućuje da su ti Ganjovi sunarodnjaci bugarski studenti u Europi i da su Alekov književni rad i prvo javljanje Ganjovog lika vezani uz putovanja u Pariz, Prag i Chicago gdje se Ganjo javlja kao Bugarin u Europi iz perspektive kulturnog Bugarina u Europi čiji je odnos s europskim i bugarskim znatno drugačiji od Ganjovog i upravo na ovom kontrastu se gradi osnovni sukob u djelu.

"Ambivalentni odnos prema vlastitom identitetu" koji time postaje i ambivalentni odnos vlastitog prema drugom, na više razina se može iščitati i u *Baj Ganju*. Benpasat ključnom

[3] Албер Бенбасат, "*Европеецът" Бай Ганю и светлият мир на щастливеца*, Велико Търново 1999., 150.

[4] Boguslaw Zielinski, "O kategoriji 'svoj' i 'tuđ' u kolonijalnoj i postkolonijalnoj kritici", *Svoj i tuđ u Slika drugog u balkanskim i srednjeeuropskim književnostima*, Beograd 2006., 56.

[5] Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006.,106.

[6] *Isto*, 108.

temom smatra odnos "Baj Ganjo i Europa",[7] Ganja proglašava "lažnim Europljaninom" i suprotstavlja mu lik *Štastliveca* kao idealiziranu projekciju autora koji bi bio "istinski Europljanin".[8] Implicitno ukazuje na "ambivalentni odnos prema vlastitom identitetu" gdje se takav odnos realizira suprotstavljanjem likova koji postaju nositelji dvaju suprotstavljenih polova tog ambivalentnog stava. Ganjo postaje utjelovljenje balkanskog aspekta bugarskog nacionalnog identiteta, a *Štastlivec*, kao projekcija autora, ali i na unutarnjoj pripovjednoj razini i likovi bugarskih intelektualaca, postaju nositelji njegovog europskog aspekta. Projekcijski mehanizam konstituiranja likova i nacionalnog identiteta nužno se usložnjava već zbog samog negativnog određenja balkanskog identiteta kao ambivalentnog, gdje Ganjo opet nije pozitivno označen jednostavno kao Balkanac, već kao lik nestabilnog, lažnog identiteta "koji izmiče" jasnom definiranju i diskurzivnom ovladavanju.

Zbog negativne biti, koja predstavlja izokrenutu stranu pozitivnog europskog, kao i zbog diskursa koji Europu vidi kao znak jedine kulture, dok se drugi poistovjećuje s negacijom kulture same i zbog poistovjećivanja s tjelesnošću kao suprotnosti kulture, Ganjov lik funkcionira kao demonski drugi na što ukazuje i Benpasat nazivajući ga "zlim genijem oslobođene Bugarske", "zlobnim priviđenjem", "vukodlakom", "mitskim Golemom", "Frankensteinom"... [9] U romanu Ganjo se često naziva sotonom, nekad se i sam hvali kako je "veći đavo" od onih koje uspijeva nasamariti, a čest je i motiv zavođenja i navođenja na zlo u biti pozitivnih, ali slabih karaktera.

Studenti se nastoje identifikacijski približiti Europi i distanciratni od balkanskog određenja, s tim da sebe neupitno vide kao Bugare i ne žele od toga odustati, već žele redefinirati sam pojam bugarskog, očistiti ga od "balkanske stigme" pri čemu "animozitet usmjeravaju" prema protivniku koji takav postupak vlastite identifikacije ometa – Ganju. Ovakvo diskurzivno (samo)identificiranje možemo dovesti u vezu s balkanističkom verzijom fenomena "žigosanja" o kojem govori Todorova opisujući fenomen "reprodukovanja orijentalizma" koji "odgovara tendenciji žigosanog pojedinca da stratifikuje 'svoj narod' prema stepenu u kojem je stigma očigledna i nametljiva. U odnosu na druge, upadljivije žigosane, on onda može usvojiti stav koji obični ljudi imaju prema njemu." Prije toga kaže da "balkansko ime i balkanski identitet ozbiljno uzimaju u obzir samo Bugari.[10] Bugari ne mogu od njega pobjeći jer se planina, po kojoj je poluotok dobio ime, nalazi u Bugarskoj. Bugari, za razliku od ostalih balkanskih naroda, nemaju susjeda u odnosu na kojeg bi mogli "reprodukovati orijentalizam" ili, bolje reći, "balkanizam". Neki interpretatori idu tako daleko da Ganja, koji predstavlja negativnu stranu nacionalnog stereotipa na koju se projicira njegova "balkanska bit" još radikalnije žele odvojiti od pozitivnog pojma bugarskog. Nakon što ga proglasi predstavnikom "bugarske raznolikosti orijentalne kulturne zaostalosti", Arnaudov o Ganju zaključuje da: "Bugarin uopće on nije i ne može da bude".[11]

Temeljni sukob u djelu je suprotstavljanje europskog i balkanskog bugarskog identiteta koji se veže uz socijalnu stratifikaciju gdje bi europski Bugari bili obrazovani idealisti, a balkanski građanski skorojevići pa se onda balkanskom elementu projiciranom na jednu klasu može pripisati onaj žig koji balkansko ime nosi. Ganja, utjelovljenje balkanskog zloduha, diskurzivno stvaraju u Europi obrazovani bugarski intelektualci ističući niz razlika koje

[7] Бенбасат, 1999., 147.
[8] *Isto*, 162.–165.
[9] *Isto*, 163.
[10] Todorova, 2006., 136.
[11] Михаил Арнаудов, *От "До Чикаго и назад" до "Бай Ганйо"*, София 2002., 411.

ih razdvajaju i demonizirajući sam lik. Međutim, i u romanu je samo projiciranje vlastitih nedostataka na bliskog drugog, jedna od glavnih karakteristika balkanskog. Tako u bugarskom vlaku koji u početku predstavlja bugarski nacionalni ponos, kada se jave problemi s rasvjetom, svi Bugari traže vanjskog krivca kojeg bi mogli optužiti, međutim, većina ih brzo odustaje uz smijeh, odnosno komični zaokret koji služi kao mehanizam suočavanja sa vlastitim nedostatkom (komični obrat, koji predstavlja razrješenje ambivalentnog odnosa prema vlastitom, u osnovi je strukture cijelog romana), dok Ganjo kao najbalkanskiji Bugar na kraju jedini ne želi prihvatiti da su Bugari krivi za grešku i pripisuje je pripadniku susjednog naroda – jednom srpskom činovniku kojeg optužuje za subverziju.[12] Ganju se pripisuje i nacionalni šovinizam usmjeren na balkanske susjede koji također postaje izrazita oznaka balkanskog : "Ti zar nisi Bugar, pravo kaži? Svi ste vi Bugari samo se srbišete."[13]

Jednu mogućnost interpretacije razvoja glavnog lika neki vide kao njegovu isključivo tjelesnu prisutnost u prvom dijelu i prvenstveno društvenu prisutnost u drugom.[14] Neki dijelove romana razlikuju po načelu diskurzivnog tvorca gdje bi glavna priča bila priča o Ganjovoj emancipaciji što sugerira Benpasat.[15] Ovom bi se moglo prigovoriti da u prvom dijelu Ganjo nije isključivo tjelesno prisutan, već je njegova prenaglašena tjelesnost jedan od aspekata njegove društvene uloge u sukobu kultura, ili iz europocentrične perspektive – između divljine i zapadnoeuropske kulture, gdje takav "divljak" predstavlja tjelesnost koja po Mihajlovljevim riječima "provocira /europsku civilizaciju/ svojom naturalnošću i ogoljenošću".[16] Opreka između tjelesne i društvene uloge zapravo su lažna suprotnost jer se tjelesnost i priroda ovdje pokazuju kao kulturni konstrukti kojima se nastoji definirati položaj balkanskog u kontekstu europskog koje time postaje mjerilo za kulturu samu.

Status pripovjedača bugarskih studenata u Europi pretpostavlja određenu dvostrukost perspektive, međutim i Ganjo također predstavlja emigranta, samo ne intelektualnog, već ekonomskog. Nameće se pitanje odnosa identiteta i drugosti studenata i Ganja koje je vezano uz najčešće pitanje koje kritika postavlja o Ganju – je li on nacionalni, rasni ili klasni tip i dijelom rješava sintezom svih ovih odrednica.[17] Postupak identifikacije je složen jer se određenja nekad podudaraju, a nekad i ne. Nacionalno, studenti se kao Bugari, ali i kao europski Bugari, a kasnije kao povratnici iz Europe poistovjećuju s Ganjom. Ako krenemo na rasno određenje, iznenađuje da se pripadnici iste nacije ne identificiraju s Ganjom koji je opisan kao naglašeno "balkanski tip": "plećat, crnook, crnokos, čak i crnokož gospodin, istaknutih jagodica".[18] Iz klasnog suprotstavljanja, izrazitog distanciranja od Ganja – trgovca i skorojevića – proizlazi najveći dio njihove negativne identifikacije. S ovim je povezano i Ganjovo rodno određenje, gdje se suprotstavljanje europskog i balkanskog ogleda i u različitom definiranju spolnih uloga. Ono je opet povezano i s klasnom odrednicom jer Ganjo dostupnost određene žene procjenjuje po njenom društvenom statusu i upravo ga netransparentnost ovog položaja u Europi zbunjuje što postaje izvor brojnih konflikata. Središnje pitanje je odnos bugarskog, balkanskog i europskog identiteta koji ulazi u složene odnose s navedenim odrednicama.

[12] Константинов, 1999., 33.
[13] *Isto*, 34.
[14] Димитър Михайлов,*Образът на книгата и образите на героя,* Велико Търново 1999.,170.
[15] Бенбасат, 1999., 161.
[16] Михайлов, 1999., 175.
[17] Светлозар Игов, *Алековият Бай Ганю* , Велико Търново 1999.(a)
[18] Константинов, 1999., 23.

III. "Povratak Europi" – kontaminacija i čišćenje

Balkanski identitet se prikazuje kao rubni identitet ne sasvim europskog, odnosno europskog kontaminiranog azijskim. Iz ovog proizlazi, a na to je u djelu i ukazano, da je postojao neki prvotni, izvorni europski bugarski identitet prije kontaminacije. Iz te perspektive se može posmatrati teza Todorove da Konstantinov izvore bugarskog europskog identiteta ne vidi u uvozu stranih europskih normi, već da je taj identitet iskonsko bugarski.[19] Međutim, taj izvorno europski identitet ne može se utvrditi promatranjem bugarske suvremenosti, jer ona predstavlja stanje kontaminiranosti, a ni povratkom u prošlost jer bi to značilo negaciju ideje napretka koja je u osnovi europskog suprotstavljanja orijentalnom, već njenim uspoređivanjem s europskim uzorom i tek nakon ovog razlučivanja europskom aspektu bugarske kulture može se pridodati pozitivan predznak. Europa u balkanskom samopromatranju ne funkcionira (samo) kao prostorno, već i vremenski određena stvarnost, kao povijesni temelj i uzor za potencijalnu budućnost.

Čišćenje od kontaminacije najlakše je uočiti na jezičnoj razini. Konstantinov je bio jedan od vodećih bugarskih intelektualaca koji su se zalagali za uklanjanje turcizama njihovim svrstavanjem u niži stil i zamjenjivanjem tuđicama iz europskih jezika čime se bugarska kulturna stvarnost polarizira na visoku i nisku. Na toj razini u djelu je izrazita polarizacija Ganjovog jezika i jezika bugarskih intelektualaca. Isti princip polarizacije izvornog i čistog europskog bugarskog identiteta i hibridnog, zagađenog orijentalnim prisutno je i kod prikazivanja drugih kulturnih činjenica, npr. glazbe. Na jednom mjestu suprotstavlja se Verdijeva *Traviata* kao znak europske visoke kulture, trivijalna obrada Verdijeve melodije *Noć je užasna* koju izvodi Ganjo i izvorna (nepokvarena orijentalnim utjecajem) bugarska narodna muzika. Polariziraju se s jedne strane visoka europska i izvorna bugarska kultura, a s druge strane neki čudan, trivijalni hibrid, gdje jedan aspekt bugarske popularne kulture funkcionira kao parodija europske visoke kulture što je uzrokovano upravo njezinim "snižavanjem", odnosno upotrebom u kulturnoj i klasnoj sredini manjeg prestiža i umetanjem orijentalnih elemenata. Groteskno-komični efekt se postiže suprotstavljanjem Ganjovog ukusa i onog njegovih europskih domaćica i likova pripovjedača pri čemu se ističe disproporcija između Ganjovog narcizma i omalovažavajućeg pogleda drugog. "Balkanska kultura" se predstavlja kao antikultura, kao parodija i negacija kulture same – muzika se izjednačava s "divljim i neljudskim zvukovima",[20] a glazba se približava ne kulturnom civilizacijskom stvaranju, već životinjskom nagonskom. Upravo takva karakterizacija "balkanske muzike" jedno je od stalnih mjesta balkanističkog diskursa.

IV. Sukob kultura i kulturna razmjena

U prvom dijelu u nizu anegdota o Ganju koje pripovijedaju bugarski intelektualci, komika se temelji na sukobu kultura kojeg jedino oni razumiju zahvaljujući dvostrukoj svijesti, odnosno privilegiranom položaju uživljavanja u oba gledišta. Europljani ne osuđuju Ganja i ne razvijaju diskurs o njemu, njihova reakcija se uglavnom svodi na čuđenje, oni ni

19 Todorova, 2006., 108.

20 Константинов, 1999., 66.-67.

ne pridaju pažnju tome što je Ganjo Bugarin i Balkanac, percipiraju ga kao nekog egzotičnog čudaka. Ganjovo ponašanje pak kod bugarskih intelektualaca izaziva sram i potrebu za objašnjavanjem pri čemu se najčešće služe lažima da bi opravdali njegovo ponašanje, pri tom lažu i o Ganjovom socijalnom statusu prikazujući ga bogatijim nego što jest.

Većina Europljana, s kojima Ganjo dolazi u dodir, pripadnici su višeg sloja, pred njima se Bugari osjećaju inferiornima ne samo zbog vlastite nacionalne i kulturne različitosti, već i zbog socijalnog statusa. Iz ove perspektive odnos bugarskog i europskog se prikazuje i u formi pokroviteljstva prema bugarskim studentima.

Studenti predstavljaju i komunikacijske posrednike među kulturama, u prvom dijelu žele predstavljati reprezentativne kulturne Bugare, a u drugom žele predstavljati reprezentativne bugarske Europljane, europeizatore bugarskog društva. U oba slučaja Ganjo ometa njihovo posredovanje svojom parodijskom verzijom kulturne razmjene. U prvom dijelu on odbija prihvatiti položaj inferironog Balkanca kojeg definiraju drugi pri čemu se brani inzistiranjem na nemogućnosti vlastitog diskurzivnog posredovanja: "Ama otkud bi te žene mogle znati tko je baj Ganjo? I da im ispričaš koliko si čaša uz pjesmu slomio, opet te ne bi shvatile!"[21] (Istu funkciju ima i bezbroj puta postavljeno retoričko pitanje: "Znaš li ti tko sam ja?") Ganjo kao da intuitivno osjeća da definirati nekoga znači diskurzivno ovladati njime i ovim se inzistiranjem na nemogućnosti vlastitog definiranja od strane drugih brani, a prema kraju sam pokušava i uspijeva na ovaj način ovladati drugima preuzimajući političku i diskurzivnu vlast u domovini (postaje političar i novinar), kao što u djelu preuzima ulogu nadređenog pripovjedača.

Kulturna razmjena čijim posrednicima pretendiraju biti bugarski studenti prilično je jednostrana, oni uglavnom uvoze kulturna dobra iz Europe, dok Ganjo, kao trgovac glavnim bugarskim izvoznim proizvodom – ružinim uljem, predstavlja dvosmjernog posrednika između dviju kultura – izvozi ulje, a natrag donosi novac i svoju sliku Europe. Međutim, ta posrednička uloga višestruko je ironizirana na primjer već i činjenicom da trgovac ružinim uljem nesnosno smrdi, kao i njegovom potpunom nezainteresiranošću za europsku kulturu i načinom na koji Europu posreduje manje upućenim Bugarima. Iz perspektive bugarskih studenata, njegovo predstavljanje Europe je pogrešno jer njegova slika Europe ne odgovara "pravoj" odnosno njihovoj slici. Međutim, ako je Ganjova slika Europe karikirana, njihova je idealizirana, njima Europa predstavlja utjelovljenje bezinteresnog humanističkog ideala što Ganjo iskrivljuje zbog svojih materijalnih interesa što je po njima čisto balkanska karakteristika.

Ganjo primjećuje da je u sredini gdje vladaju drugačija pravila, da njegovo ponašanje nije baš prihvatljivo, međutim, on uporno odbija prihvatiti gledište Europljana kao normu, obratno, on njihovo ponašanje procjenjuje po svojim kriterijima. Ovdje bi se Ganjov diskurs mogao opisati u okvirima okcidentalizma na čiju prisutnost u bugarskoj kulturi upozorava Nikolaj Aretov ističući neke njegove karakteristike među koje spada i sukob između dviju uloga: "[s]amosvjesnog civilizatora, koji je došao na Orijent da bi donio plodove prosvjetiteljstva i nametnuo ih, ako treba i silom(...) i uloge tuzemnog inteligenta koji se buni protiv 'civilizatora' jer ne prihvaća nametnuti podređeni položaj objekta civiliziranja (...) može se osjećati i okradenim jer mu je oduzeta uloga civilizatora koju ako i nije igrao, barem je repetuirao."[22]

[21] *Isto*, 35.

[22] Николай Аретов, "Оксидентализъм и образът на другия в българската литература", *Svoj i tuđ – Slika drugog u balkanskim i srednjeeuropskim književnostima,* Beograd 2006., 124.

Ovdje nemamo inteligenciju koja se buni protiv civilizacijskih pothvata Zapadnjaka. Zapadnjaci ne dolaze docirati, već Bugari odlaze u Europu usvojiti elemente kulture koje bi mogli posredovati, ali im račune mrsi domaći uzurpator – Ganjo. Ovakvo samoodređenje blisko je patosu kojim balkanski intelektualac opisuje sebe kao žrtvu u misiji očuvanja europske kulture.[23] Dolazi do premještanja balkanističke projekcije s nacionalne na klasnu identifikaciju, onaj koji ugrožava europsku kulturu nije više pripadnik susjednog naroda, već predstavnik jednog sloja bugarskog društva na koje se projicira etiketa balkanskog.

Ako je Ganjo u prvom dijelu uporno odbijao prihvatiti vlastitu inferiornost nametnutu superiornim položajem europskog gledišta nipodaštavajući ga i opisujući ga u skladu s okcidentalističkim diskursom ističući superiornost vlastite kulture, u drugom dijelu on preuzima europocentrični diskurs predstavljajući sebe kao Europljanina čime legitimira zauzimanje nadređenog položaja u odnosu na druge Bugare koji nemaju iskustvo Europe iz prve ruke. Isti mehanizam legitimizacije vlastitog položaja društvenog vođe sebi pripisuju i bugarski intelektualci. Razlika među njima je ta što je njihova težnja za europskim samoidentificiranjem, kao i europocentrični diskurs fiksna i dosljedna, dok je Ganjovo samoprikazivanje nestabilno, promjenjivo, ovisno o pragmatičkim potrebama.

V. Pripovijedanje i tvorba lika

Osnovna Ganjova karakteristika je demonska nestabilnost njegovog (samo)identificiranja. On neprestano mijenja svoj položaj i diskurs čime se približava konceptu renesansnog diskurzivnog manipulatora čiji identitet stalno izmiče zbog neprestanog prerušavanja i nepostojanja "istinskog identiteta". Ovo se u djelu ostvaruje na dvije razine – isticanjem motiva doslovnog preoblačenja – zamjene odijela na početku oba dijela knjige, i metaforički, konfekcijskim mijenjanjem diskursa po potrebi što je najeksplicitnije parodirano u pisanju dvaju pisama sasvim suprotnog sadržaja kao oznake Ganjovog političkog populizma. Dok u prvom dijelu takvo Ganjovo samoidentificiranje biva osujećeno zbog "razotkrivanja" od strane bugarskih studenata, u drugom dijelu njihovo "zbiljsko" europsko identificiranje se pokazuje neuspjelim zbog Ganjovog uzurpatorskog djelovanja. Ganjo se u Bugarskoj uspijeva prikazati kao "pravi Europljanin" i paralelno s osvajanjem političke i informativne vlasti na razini priče, preuzima i položaj glavnog glasa u djelu, odnosno tvorca diskursa o sebi i drugima.

U mnogim interpretacijama koje su Ganja opisale kao utjelovljenje negativnog principa javila se težnja i pokušaj da se proizvede lik koji bi bio suprotan Ganju, iz čije bi "normalne i primarne" perspektive Ganjo bio taj drugi – izokrenuti. Uglavnom ovi pokušaji rezultiraju tvorbom mita idealiziranog lika autora, koji se poistovjećuje s mitom intelektualca idealista, a koji bi predstavljao pozitivnu opoziciju onog što je kod Ganja izokrenuto i deformirano.

Međutim, već i samo djelo nudi prikaz Ganjovog drugog, opet povezanog s mitiziranom slikom bugarskog intelektualca, ali ipak puno manje idealiziranom, i također, što je još važnije – zahvaćenom ironijom. Možemo uočiti ironičan odnos glavnog pripovjedača prema likovima bugarskih intelektualaca, kao i izrazitu nekad svjesnu, a nekad i nesvjesnu autoironiju gdje su ti likovi daleko od toga da budu idealizirani, nešto bliži tome da budu idealisti

[23] Todorova, 2006., 140.

i upravo i zbog toga često ismijani. Postavlja se pitanje zašto se prikaz europskog bugarskog intelektualca kao Ganjovog drugog u interpretacijama zaobilazi, odnosno zašto ga se shvaća tek kao nekakva nedostatna projekcija idealnog bugarskog intelektualca kojeg bi trebao predstavljati mitizirani lik Konstantinova. Možda je odgovor u tome što takva slika zahvaćena ironijom onemogućava rekonstrukciju pozitivnog humanističkog i nacionalnog mita čije negativno izokretanje Ganjo predstavlja i na čijim temeljima ove kritike počivaju.

Zbog naglašene ironije složena mreža identifikacijskih odnosa još jednom iznevjerava, izmiče uporište jer su sve pripovjedne instance svi likovi i sve identifikacijske odrednice zahvaćeni izvrtanjem. Izvrtanju je podložno i inzistiranje glavnog lika na vlastitoj nediskurzivnosti i obrambeni mehanizmi kojima se nastoji izbjeći vlastito diskurzivno ovladavanje od strane drugih. Ganjovo inzistiranje na vlastitoj nediskurzivnosti ironijski je osujećeno njegovim vlastitim pragmatično-promjenjivim preuzimanjem različitih identifikacijskih odrednica kao i odgovarajućih diskursa, također i s ovim povezanim postupkom preuzimanja mehanizma diskurzivnog ovladavanja od kojeg se sam brani. Prema kraju Ganjo diskurzivno ovladava sobom i drugima uspjelim činom vlastitog proglašavanja "pravim Europljaninom" i istiskivanjem bugarskih intelektualaca s vodećeg položaja preuzimanjem njihovog europocentričnog diskursa kojim pokušavaju legitimizirati vlastiti vodeći položaj. Roman funkcionira kao pokušaj Ganjovog razvlaštenja na razini nadređenog promatranja takve društveno-političke stvarnosti, u kojoj je Ganjo pobjednik, ironizacijom njegove pozicije i osujećenjem njegove diskurzivne i političke vlasti gdje se vlastitom položaju nastoji priskrbiti nadređeni položaj etičkom humanističkom argumentacijom. Ganjovom populističko-političkom diskursu nadređuje se vlastiti moralistički, zbog čega pripovjedači izlaze kao moralni pobjednici što bi u otvorenoj budućnosti trebalo legitimirati i njihovu političku pobjedu. Roman funkcionira kao mehanizam sukoba s neharmoničnom stvarnošću, utjelovljenom u demonskom Ganjovom liku i zahtjevom da se takva stvarnost promijeni i da se harmonija opet uspostavi Ganjovim preodgojem čiji je preduvjet njegovo diskurzivno ovladavanje od strane autora.

Zaključak

Djelo *Baj Ganjo* zbog opisa priče vlastitog nastanka, kao i zbog strukturnih žanrovskih odrednica upućuje na nužnost upletanja najšire shvaćenog konteksta u proces interpretacije. Zbog složene pripovjedne strukture zaplet funkcionira na više razina: na razini priče o baj Ganju, na razini priče o pričanjima studenata, na razini priče o strukturiranju romana i na složenom međuodnosu prvog i drugog dijela gdje zaplet predstavlja, zapravo prestrukturiranje međusobnih odnosa pripovjednih razina – ovo omogućuje da se zaplet romana čita kao borba za ključni položaj diskurzivne vlasti – položaj pripovjedača ili tvorca diskursa o sebi i drugima, borba u kojoj na unutarnjoj razini pobjeđuje baj Ganjo, a na vanjskoj kao moralni pobjednik nastoji se uspostaviti lik autorskog pripovjedača. Ovako složenom strukturom tematiziran je isto tako složen odnos europskog i balkanskog bugarskog identiteta utjelovljen u likovima bugarskih intelektualaca i baj Ganja gdje on funkcionira kao demonski drugi, koji je rezultat vlastite projekcije. Paradoksalno, kako Zielinski tvrdi, u ovom djelu oznaka balkanskog kao drugog na kraju se pokazuje kao oznaka "ambivalentnog odnosa prema sopstvenom identitetu".

The Production of Identity and Otherness in *Baj Ganjo* by Aleko Konstantinov

Abstract: The paper analyses the discursive production of identity and otherness in the novel *Baj Ganjo* by Aleko Konstantinov. These categories are observed primarily as effects of narrative acts. The plot is seen as a struggle for the key position of discursive authority – the position of the narrator - the author of the story about the self and the others. The central character is doubly mediated at the beginning, as a narrative product of superior personal narrators (characters of Bulgarian students in Europe) and the impersonal superordinated narrator. Toward the end *Baj Ganjo* takes over the discursive control and turns into the main narrative subject. Baj Ganjo represents the problematic Balkanite identity of Bulgarians in its relationship to the European identity. The main discourses used to define identities in the novel are the Balkanite discourse, and the related Occidentalism and Orientalism. The mutability and instability/interchangeability of the narrative subject and object positions, and by that, the relation of the self and the other, make the analysis more complicated.

Key words: Bulgarian literature, Bulgarian identity, Europe, Alek Konstantinov, novel, *Baj Ganjo,* Occidentalism, Orientalism, Balkanism.

Literatura

Михаил Арнаудов, *От "Чикаго и назад" до "Бай Ганйо"*, София 2002.

Николай Аретов, "Оксидентализъм и образът на другия в българската литература", *Svoj i tuđ – Slika drugog u balkanskim i srednjeeuropskim književnostima*, Beograd 2006.

Алберт Бенбасат, *"Европеецът" Бай Ганю и светлият мир на щастливеца"*, Велико Търново, 1999.

Игов Светлозар, *Алековият Бай Ганю*, Велико Търново 1999.(a)

Игов Светлозар, *За жанровата сыщност на "Бай Ганйо"*, Велико Търново 1999.(b)

Алеко Константинов, *Бай Ганю*, Велико Търново 1999.

Димитыр Михайлов, *Образът на книгата и образите на героя*, Велико Търново 1999.

Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006.

Boguslaw Zielinski, "O kategoriji 'svoj' i 'tuđ' u kolonijalnoj i postkolonijalnoj kritici", *Svoj i tuđ – slika drugog u balkanskim i srednjeeuropskim književnostima*, Beograd 2006.

10.
KOME TREBA "IDENTITET"?

Esejistika Dubravke Ugrešić

Maša Kolanović

Sažetak: Rad analizira problem nacionalnog identiteta u esejima Dubravke Ugrešić napisanima nakon 1991. godine koje se može smatrati svojevrsnom cezurom u promišljanju književnog opusa ove autorice. Artikulacija nacionalnog identiteta u esejima Dubravke Ugrešić odvija se prvenstveno kritikom esencijalističke koncepcije stabilnog, istinskog, fiksiranog i nepromjenjivog kulturnog identiteta. Nasuprot takve koncepcije, njezina strategija "fikcionalnog identiteta" (Zlatar) podrazumijeva kako identitet nikada nije jednom fiksiran za sva vremena nego se neprekidno nalazi u procesu promjene i transformacije što je upravo blisko koncepcijama identiteta kakvu razvijaju poststrukturalistički teoretičari (Bauman, Hall i dr.).

Ključne riječi: Dubravka Ugrešić, književni opus, kulturni identitet, 1991., "fikcionalni identitet.

Nevolje s identitetom

U promišljanju književnog stvaralaštva Dubravke Ugrešić nemoguće je previdjeti njegovu tzv. podjelu na dva dijela. Kako se to redovito navodi u novijoj literaturi o ovoj autorici,[1] ta podjela s jedne strane obuhvaća njezin književni diskurs započet 70-ih godina do početka 90-ih 20. st., a s druge, onaj nakon toga koji interesno zaokreće prema novoj tematskoj i žanrovskoj problematici. Da se podsjetimo: do 90-ih godina, ova se autorica predstavila književnoj javnosti knjigama za djecu (*Mali plamen*, 1971.; *Filip i srećica*, 1976.) i objavila je svoje ključne knjige postmodernističke proze (*Poza za prozu*, 1978.; *Štefica Cvek u raljama života*, 1981.; *Život je bajka*, 1983.; *Forsiranje romana-reke*, 1988.). Nakon politički prijelomne 1991. ona objavljuje eseje zaokupljene društvenim i kulturnim problemima na području nekadašnje Jugoslavije i tada aktualne ratne stvarnosti (*Američki fikcionar*, 1993.; *Kultura laži*, 1995.) te dva romana koja na fikcijskoj razini u mnogočemu korespondiraju sa spomenutom problematikom (*Muzej bezuvjetne predaje*, 1997.; *Ministarstvo boli*, 2004.). U novije vrijeme, u svojoj esejistici autorica spomenutu

[1] Usp. Jasmina Lukić, "Pisanje kao Antipolitika", *Reč*, 7/2001., br. 64., 73.-102. i Andrea Zlatar, "Pisanje u egzilu/azilu (Muzej bezuvjetne predaje i Ministarstvo boli u kontekstu proze Dubravke Ugrešić)", *Tekst, tijelo, trauma. Ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Zagreb 2004., 119.-139.)

desničini susreti 3.indb 110 2.12.2013 9:53:36

tematiku "križa" s temama sveprisutne kulturne globalizacije (*Zabranjeno čitanje*, 2001.; *Nikog nema doma*, 2005.). Taj zaokret s početka 90-ih, naravno, nije bio samo zaokret u tematsko-žanrovskom smislu. Bio je to ujedno iskorak iz tadašnjega homogenog nacionalnog diskursa i na biografskoj razini. Radilo se o javno upućenoj kritici, nepristajanju na poistovjećivanje s novostvorenim kolektivitetom, konačno i napuštanju "nove" domovine i ostanak u egzilu. U vremenu ratnih godina, takva je autoričina gesta proizvela povratnu reakciju osude kulturne i intelektualne javnosti zbog koje je ona sama dobila problematično mjesto unutar nacionalnoga kulturnog i književnog korpusa. Stišavanjem ratne traume i reinterpretacijom političke situacije 90-ih, sve se više počeo otvarati diskurzivni prostor i za drugačijom artikulacijom ove književnice unutar nacionalne kulture naspram one koja ju je jednoznačno obilježila ranih 90-ih. Tako su 2002. godine zagrebački Konzor i beogradski Samizdat B92 objavili njezina sabrana djela, posljednji roman *Ministarstvo boli* i zbirku eseja *Nikog nema doma* objavljuje domaći izdavač Faust Vrančić i biblioteka Devedeset stupnjeva, a početkom novog tisućljeća iz pera domaćih i inozemnih proučavatelja pojavila su se čitanja njezinih djela neopterećena parametrima rigidnog ideološkog vrednovanja, dapače prema potonjima i vrlo kritična. Pri tome mislim na relevantne književno-znanstvene radove nastale u novome tisućljeću,[2] iako se još ponegdje mogu čuti retrogradni glasovi ideološke osude poput one u *Povijesti hrvatske književnosti* Dubravka Jelčića na čijoj zadnjoj stranici posljednjega izdanja iz 2004. piše kako autorica spada u onih četvero hrvatskih književnika (uz Slavenku Drakulić, Predraga Matvejevića i Gorana Babića) koji 1990. nisu prepoznali kao *povijesni trenutak kojemu je hrvatska književnost stoljećima težila,* navodeći za pozitivan primjer pedesetak hrvatskih književnika koji su stvorili *posebnu dobrovoljačku jedinicu Hrvatske vojske i sudjelovali u dnevnim borbama na prvim crtama*.[3] Iz navedenih je razloga autorici simbolički prijetilo, da se poslužim ovdje parafrazom pjesničkog naslova Nikice Petraka, svojevrsno *ispadanje iz* (književne) *povijesti*.

Potonji glas, međutim, samo je eufemistički odjek nekada mnogo žešćih ideoloških osuda čiji je presedan ozloglašeni tekst *Hrvatske feministice siluju Hrvatsku* objavljen u tjedniku Globus 11. prosinca 1992. koji potpisuje Globusov investigativni tim,[4] a koji uz Ugrešić simbolički "na lomači spaljuje" još neke tada drugačije ženske glasove (Slavenku Drakulić, Jelenu Lovrić, Radu Iveković i Vesnu Kesić). Promatrajući taj tekst iz današnje perspektive, upravo mi se njegov završetak nadaje kao početak za otvaranje ovdje postavljene problematike identiteta u čijem ću dijalogu čitati esejistiku Dubravke Ugrešić. Spomenuti tekst, naime, završava konstatacijom da su prozvane autorice *skupina samoživih žena srednje dobi koja ima ozbiljnih problema s vlastitim etničkim, etičkim, ljudskim, intelektualnim i političkim identitetom!*[5] U obrtanju ovog krajnje diskriminirajućeg iskaza spomenuta teksta, upravo naznačeni *problemi s identitetom* za koji se terete spomenute autorice čini samu srž pojma "identitet" unutar njegova suvremenog teorijskog promišljanja. To će se uostalom pokazati i u samoj "praksi" u vrijeme reinterpretacije nacionalnog identiteta nakon stišavanja ratne traume. Drugim riječima, ako su Ugrešić i spomenute autorice bile jedne od rijetkih koje su imale problema s nacionalnim i inim identitetom s početka 90-ih, ostali će ga, kako je stvarnost to pokazala, imati nakon spomenutog kritičnog razdoblja. Time se potvrdila teza

[2] Lukić, 2001.; Lukić, 2006.; Zlatar, 2004.; Biti, 2005.; Hawkesworth, 2006. i dr.

[3] Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti: tisućljeće od Baščanske ploče do postmoderne* (drugo, znatno prošireno izdanje), Zagreb 2004., 615.

[4] Autorstvo teksta pripada Slavenu Letici.

[5] *Globus* (Zagreb), 11. prosinca 1992., str. 42.

kako identitet nije jedinstvena kampanja, već je on prije hrpa problema u kojima nacionalnost zauzima istaknuto mjesto, a tu hrpu zajednički dijele, kako tvrdi Zygmunt Bauman u svojoj knjizi *Identity*, gotovo svi ljudi likvidne moderne.[6] I sama Dubravka Ugrešić u podcrtavanju navedene koncepcije u zbirci eseja *Američki fikcionar*, izdvaja jedan dijalog koji ironično naglašava nacionalnom identitetu imanentnu problematičnost: – *Srpkinja ili Hrvatica? – pita, i na licu mu čitam ponos što je upućen u stvari.* (...) *Promatram svog susjeda po sjedištu, vidim pogled koji očekuje odgovor. – Nisam ni jedno ni drugo – kažem. – Ne znam tko sam...– O, onda ste u big trouble – kaže sućutno moj susjed*.[7] U kontekstu naznačenih nevolja s identitetom, eseje Dubravke Ugrešić ovdje ću tako promišljati u dijalogu s poststrukturalističkim teorijama o identitetu, uzimajući za temeljno teorijsko uporište tekst *Kome treba "identitet"?* Stuarta Halla, već prizvanog i u samome naslovu ovoga rada.

Naime, Ugrešićkino se pozicioniranje prema nacionalnom identitetu odvija prvenstveno kritikom onoga što Hall naziva esencijalističkom koncepcijom stabilnog, istinskog, fiksiranog i nepromjenjivog kulturalnog identiteta zajedničkog jednom narodu sa zajedničkom povijesti i porijeklom.[8] Nasuprot takve koncepcije, autoričino je idejno polazište u shvaćanju identiteta blisko *strategijskoj* i *pozicijskoj* koncepciji identiteta kakvu razvija spomenuti teoretičar. Ona podrazumijeva kako identiteti nikada nisu singularni, nego se umnažaju, gradeći sebe preko različitih, antagonističkih diskurza, praksi i pozicija koji se često međusobno presijecaju; oni su subjekti radikalne historizacije, i neprekidno se nalaze u procesu promjene i transformacije, tvrdi Hall.[9] Navedena se koncepcija u esejistici Dubravke Ugrešić može iščitati iz njezina zapažanja o fragmentiziranju nacionalnih identiteta nakon raspada Jugoslavije: *na ruševinama bivše države (u ratu, dok je još vruće) nove države užurbano grade svoje identitete. Jedna od njih trudi se da na međunarodnom tržištu bude prepoznata kao domovina prve kravate*[10] te njihovom učvršćivanju proizvodnjom antagonizma između susjednih nacija koji odražava, frojdovskim pojmovljem rečeno, *narcizam malih diferencija*:[11] *Isprva je započelo nježno, tajno prebrojavanje, zatim nešto očitije dijeljenje, zatim jako očito žigosanje. A kako inače označiti svoju stoku, kako svoje stado razlikovati od tuđega?* (...) *Unutar obilježenih narodnih skupina započelo je novo komešanje: ljudi su počeli tražiti novu, dodatnu nijansu u žigu, tu koja će ih staviti na posebno mjesto, koja će odijeliti velikog Hrvata od dobrog Hrvata i dobrog Hrvata od lošeg Hrvata, velikog Srbina od Srbina naprosto*.[12] Konačni ishod dovodi do formule: *identitet, nacionalni, eto ključne riječi rata*.[13]

Šav identiteta

Središnji dio strategijske koncepcije identiteta po kojem se mogu paralelno čitati teorijska promišljanja Stuarta Halla i kritika Dubravke Ugrešić jest isticanje fikcionalne naravi iden-

6 Zygmunt Bauman, *Identity: conversations with Benedetto Vecchi*, Cambridge 2004., 12.

7 Dubravka Ugrešić, *Američki fikcionar*, Zagreb – Beograd 2002.(a), 24. i 25.

8 Usp. Stuart Hall, "Kome treba 'identitet'?", *Politika teorije, zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, (prir. Dean Duda), Zagreb 2006., 360.

9 *Isto.*

10 Dubravka Ugrešić, *Kultura laži*, Zagreb – Beograd, 2002.(b), 247.

11 Sigmund Freud, *Nelagodnost u kulturi*, Beograd 1988., 49.

12 Ugrešić, 2002.(b), 56. i 57.

13 *Isto*, 245.

titeta[14] putem usporedbe sa šivanjem, krojenjem i općenito odjevnom metaforikom. Kako tvrdi Hall, za razliku od tradicionalnog značenja identiteta kao sveobuhvatne jednakosti, bež šavova i bez unutarnje diferencijacije, u strategijskoj i pozicijskoj artikulaciji identiteti (...) *proizlaze iz pripovjednog posredovanja jastva, ali obavezna fikcionalna priroda ovog procesa ni na koji način ne umanjuje njegovu diskurzivnu, materijalnu ili političku učinkovitost, čak i ako je pripadnost, "ušivanje u priču" kroz koju nastaju identiteti, djelomice, u imaginarnom (i u simboličkom) i stoga uvijek djelomice konstruirana u fantaziji ili barem fantazmičkom polju.*[15] Kasnije u svome tekstu, Hall će identitet imenovati točkom *prošivnog boda* kao točke privremenog spajanja na subjektne pozicije koje za nas konstruiraju diskurzivne prakse, preuzimajući taj pojam od Stephena Heatha.[16] Ova usporedba s dekonstrukcijskim, možemo reći i rašivajućim čitanjem političke stvarnosti 90-ih kod Dubravke Ugrešić osobito je plodna prisjetimo li se krojačke metaforike iz njezina romana *Štefice Cvek u raljama života*. No, dok se tada radilo o osviještenoj poziciji s obzirom na književne postupke, u njezinoj esejistici 90-ih, krojačka metaforika je upotrijebljena za čitanje ratne stvarnosti kao teksta.[17] Naime, u njezinom "rašivajućem" čitanju političke stvarnosti 90-ih, česte su upravo spomenute usporedbe identiteta i odijevanja.

Već navedeni citat u kojem se odjevni predmet kravate izdvaja kao prepoznatljiva komponenta novostvorenog hrvatskog nacionalnog identiteta može se nadopuniti zapažanjima koja ističu preoblačenje cjelokupne simboličke sfere nakon raspada Jugoslavije. Sve se "preobuklo" u nešto drugo: od đačkih knjiga do državnih simbola: *Ljudi koji će pisati novu početnicu za svoje đake pripadaju narodima koji su se omotali u nacionalne zastave kao u svoj jedini identitet. Taj identitet ih čini sigurnima, daje im osjećaj realnosti, poput dobro provjerene marke "Burberry" ogrtača.*[18] U tom vremenu *dizajniranja i redizajniranja*,[19] nacionalna se "scenografija" namješta po evropskim "krojevima": *Što da ti kažem, naša nova država je kao bajka. Došla je dobra vila i čarobnim štapićem nas pretvorila u Evropljane. Da bismo se pokazali kao takvi, na televiziji su pjevačice obučene kao princeze, a pjevači kao prinčevi. Počasna garda podsjeća na olovne vojnike.*[20] I u kasnijim esejima, problemski usredotočenima na globalizacijske kulturne fenomene, autorica novostvorenu eksploziju identiteta prispodobljuje tržišnom ponudom u kojoj će svatko naći nešto *po svojoj mjeri*: od tradicionalnog *Blutt und Boden* paketa do sofisticirane biseksualnosti.[21] Dosljednost autorice u upotrebi naznačene metafore vidljiva je i u novijem primjeru izravne usporedbe identiteta s uniformom koju navodi u jednom intervju za tjednik *Feral Tribune*, 12. siječnja 2006.: *Identitet je poput stare, izjedene moljcima maskirne uniforme koju godinama držite u ormaru. U nekom "historijski pogodnom trenutku" izvlačite je iz ormara i oblačite. Ako je obučete u pravom trenutku – što su mnogi Hrvati učinili – može se dogoditi da profitirate. Ako se zablenete i zaboravite skinuti uniformu, već u sljedećem trenutku izgledat ćete smiješno, što se također*

[14] Navedenu je koncepciju *fikcionalnog identiteta* u kontekstu Ugrešićkine zbirke *Kultura laži* već istaknula A. Zlatar (Zlatar, 2004., 125.)

[15] Usp. Hall, 2006., 360. i 361.

[16] *Isto*, 362.

[17] U tom smislu se onaj prvotno naznačeni diskontinuitet u autoričinom književnom diskursu ne pokazuje kao posve fiksirana podjela o čemu je već bilo riječi u dosadašnjoj literaturi o ovoj autorici. Usp. Lukić, 2001.; Zlatar, 2004.

[18] Ugrešić, 2002.(b), 32.

[19] *Isto*, 247.

[20] Ugrešić, 2002.(a), 75.

[21] Ugrešić, 2002.(c), 214. i 215.

mnogim Hrvatima dogodilo. Vole ljudi uniforme, šta da se radi! Uniforma čini čovjeka. Navedena nestabilnost identiteta artikulirana odjevnom metaforikom koju možemo uzeti za provodni motiv autoričina diskursa ovdje tako priziva blisko Baumanovo zapažanje prema kojem (...) *obvezivanje za jedan doživotan identitet ili čak manje od doživotnog vremena, ali za jedan dulji životni period, vrlo je riskantno. Identiteti su za nošenje i pokazivanje, a ne za pohranjivanje i čuvanje*.[22] Navedena metaforika, u slučaju iskazivanja nestabilnosti i promjenjivosti nacionalnog identiteta, kod Ugrešić pri tom također neodoljivo podsjeća na dobro poznatu metaforu rodnog identiteta kao maskerade Judith Butler iz njezine knjige *Nevolje s rodom* koju ona preuzima od psihoanalitičarke Joan Riviere.[23] U tom kontekstu treba nadodati kako u Ugrešićkinim nevoljama s identitetom, nacionalnost, dakako, nije jedini bauk. Nacionalistički diskurs rata koji je u svojoj srži duboko patrijarhalna, muška stvar, učinio je njezin glas dodatno subverzivnim unutar rodne politike identiteta. Pri tom bi se žanrovskoj oznaci knjige *Kultura laži* kao zbirke *antipolitičkih eseja* koju autorica preuzima od knjige *Antipolitika jednog romanopisca* Györgya Konrada, mogla pridodati i navedenom naslovu samo naizgled kontradiktorna deviza *osobno je političko* kao ključne odrednice suvremenog feminizma kako je tumači Carole Pateman u svojoj knjizi *Ženski nered: Demokracija, feminizam i politička teorija*.[24]

U ovom odlomku naznačeno "preoblačenje" identiteta u ratnoj zbilji 90-ih kako ga donosi autorica imalo je, dakako, ne samo teorijske nego i praktične krvave posljedice zbog čega se Ugrešić jasno pozicionirala izvan pretpostavljene prišivke identiteta. Ona se ne želi identificirati s niti jednim nacionalnim simboličkim prostorom, deklarira se kao transnacionalna i žestoko odbija biti zašivenom u identitet u ime kojeg se vodi rat. Njezina reakcija može se sažeti u parafrazu naslova spomenuta Hallova teksta: Kome, naposljetku, i treba takav identitet?

Ah, taj identitet!

Pa ipak, je li moguće u potpunosti izbjeći nevolju zvanu identitet? Kako tvrdi Hall, dekonstruirani pojmovi kao što je u ovom slučaju identitet, nisu dijalektički dokinuti jer ne postoje drugi u potpunosti različiti pojmovi koji ih mogu zamijeniti. Takvi pojmovi djeluju u intervalu između dokidanja i pojavljivanja: ne možemo ga misliti na stari način, ali bez kojeg određena ključna pitanja uopće ne možemo promišljati tvrdi Hall.[25] Naposljetku, trebao nam identitet ili ne, on je, kako tvrdi Benedetto Vecchi, *društveno nužna konvencija*.[26] U tom smislu su i kod Dubravke Ugrešić na individualnoj razini, paradoksalno, prisutni svi oni mehanizmi koji sudjeluju i u kreaciji kolektivnog identiteta čiju demontažu ona vješto vrši. Unatoč njezinu odbijanju nacionalnog identiteta, a kasnije i samoga pojma identitet prema kojem se u svojoj zadnjoj zbirci eseja odnosi kao prema dosadnoj i opterećujućoj nužnosti: (...) *Jer da bih uopće izmakla morala sam pokazati svoju identifikacijsku tablicu obješenu ispod vrata,*

[22] Bauman, 2004., 89.

[23] Judith Butler, *Nevolje s rodom. Feminizam i subverzija identiteta,* Zagreb 2000.

[24] Carol Pateman, *Ženski nered. Demokracija, feminizam i politička teorija*, Zagreb 1998. O problematici veze osobnog i javnog u spomenutoj zbirci Ugrešićkinih eseja vidjeti Lukić, 2001.

[25] Hall, 2006., 358.

[26] Vecchi prema Bauman, 2004., 7.

svoj pasoš. Bez njega nikamo ne mogu, svaki put kad prelazim neku državnu granicu, traže od mene da ga pokažem. U svaki formular koji ispunjavam moram upisati taj identitet. Inače, po zanimanju sam književnica, nobody is perfect, svatko nekako zarađuje svoj kruh, ali se u rezultatu, gle, pokazalo da sve što napišem nije napisala književnica nego hrvatska književnica. Ah, taj identitet!,[27] u njezinu se slučaju također mogu jasno vidjeti spomenuti šavovi identiteta. Tako i njezin vlastiti identitet nastaje u artikulaciji razlike naspram Drugog, u ovom slučaju nacionalističkog diskursa 90-ih, a njegova je fikcionalizacija svoju potvrdu dobila i u autoričinim romanima, ukoliko se držimo donekle tradicionalne podjele na fikciju i ne-fikciju, čije su granice u ovom slučaju bitno poljuljane. Autorica je jednako tako *bricoleur*[28] osobnog identiteta, krojačica vlastite priče (sreće) o identitetu koji se umjesto u nacionalni prostor ušiva u *heterotopiju*[29] književnosti. Autorica tako mijenja *lijepu našu* za "lijepu književnost" i ostaje izvan domovine kao mjesta identiteta, a s obzirom na mjesto boravka odabire trajnu bezdomnost.[30]

S druge strane, ni kolektivitet nije toliko stran samom subjektu esejističkog diskursa kako bi se to na prvi pogled moglo činiti. Subjekt spomenute esejistike ne odriče se posve lako prvotnih zasada kolektivnog identiteta bivšeg jugoslavenskog prostora. Unatoč ironijskom odnosu i demontažnom pristupu prema, ne samo novostvorenom kolektivitetu hrvatske nacije, već i kolektivnim zasadama vlastitog identiteta vezanog za prostor bivše Jugoslavije, taj se "potonuli" identitet nerijetko vraća kao sablast koja kod spomenuta subjekta izaziva shizofrenu poziciju: *– Prestanite se mučiti – kaže moj amsterdamski kolega. – Zaboga, pa niste vi svoja zemlja! – Nažalost, jesam – kažem naglo i ne znam da li da zbog te činjenice, jednostavne kao pivo u čaši preda mnom, plačem ili da se smijem*.[31] Takva je pozicija ujedno i provodni motiv zbirke *Američki fikcionar* čija se temeljna problematika identiteta može svesti na pitanje kako ga artikulira sama autorica: *Kako stvari stoje s mojom personalnošću? Jesam li se ikada zapitala o tome? Jesam li se ikada zapitala koliko sam proizvod dugogodišnjeg rada sistema u kojem sam živjela, a koliko vlastiti? I nisam li u ovom trenutku NITKO, samo brojka bez identiteta, nisam li anonimno ljudsko meso u rukama gospodara rata?*[32] No, i u takvom po subjekt traumatičnom rasapu nekadašnjih čvrstih zasada identiteta kao jedina opipljiva uporišta jesu uspomene i sjećanja na osobnu povijest kao dio mozaika potonule i prebrisane kolektivne povijesti. Na svoju će socijalističku školsku početnicu autorica gledati s ironijom, ali istovremeno i kao na moguću spasonosnu formule od prijetećeg zaborava: *Moju memoriju naselili su virusi. U glavi naglo bljesne pokoji fragment. U divljaka luk i strijela, željeznica, selo grad, da nam živi zemlja cijela, da nam živi, živi rad. Nekoliko stihova iz moje rane socijalističke početnice koji bi me, kao jedan od stotine pobrkanih ključeva koje još uvijek posjedujem trebali dovesti do nekih vrata, do odgovora na postavljena pitanja, završavaju u poruci Frodo lives!*[33] U naznačenoj se artikulaciji autoričina diskursa mogu tako konačno razabrati dvije naizgled ambivalentne strategije: uz praksu demontaže fikcijskog karaktera novostvorenog nacionalnog identiteta supostoji i tendencija oblikovanja antimodernističkog protusvijeta[34] nostalgije za potonulom domovinom Jugoslavijom, njezinom, kako je

27 Dubravka Ugrešić, *Nikog nema doma*, Zagreb 2005., 77.

28 Bauman, 2004., 49.

29 Michel Foucault, "O drugim prostorima", *Glasje. Časopis za književnost i umjetnost*, 3/1996., br. 6, 8.-15.

30 Usp. Celia Hawkesworth, "Vrijeme i mjesto u djelima Dubravke Ugrešić", *Čovjek, prostor, vrijeme. Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*, (ur. Dunja Fališevac i Živa Benčić), Zagreb 2006., 437.

31 Ugrešić, 2002.(a), 21.

32 *Isto*, 121.

33 *Isto*, 184.

34 Usp. Zoran Kravar, *Antimodernizam*, Zagreb 2003.

sama autorica na više mjesta u svom esejističkom diskursu naziva, Atlantidom. Pri tom odabir melankoličnog i nostalgičnog diskursa prošlom vremenu unutar bivše države, za koji se nerijetko rabi pojam *jugonostalgije* ovdje, dakako, želim osloboditi negativne političke konotacije vrlo često prisutne u njegovoj artikulaciji unutar javnog medijskog diskrusa,[35] podrazumijevajući ga prvenstveno kao iskaz umjetničke reakcije na socijalističku prošlost koja ima niz svojih umjetničkih pojava kod europskih umjetnika kako to navodi Charity Scribner u svojoj knjizi *Requiem za komunizam*. Riječ je o umjetničkoj interpretaciji politike sjećanja na socijalizam, oblikovanoj kroz diskurse nostalgije, oplakivanja, melankolije i poricanja koji se kreću od trijeznoga opisa do melankolične fiksacije.[36] I samoj su autorici, naime, poznati teorijski radovi iz područja fenomena nostalgije, primjerice onog Svetlane Boyim, zasigurno najeminentnije proučavateljice tog fenomena na koju se Ugrešić i poziva u svojim tekstovima.[37] Unutar istovremenog rašivanja kolektivne i šivanja vlastite priče, patchwork vlastita kulturno-geografskog identiteta, makar prisutan i u nostalgičnoj artikulaciji, nipošto nema beznačajnu oblikotvornu ulogu u kreiranju njezina identiteta. Dapače, kao što se posebno dobro može uočiti u esejističkoj zbirci *Američki fikcionar*, zadržavanje nekih komponenti "etniciteta u novom ključu", služe autorici kao izvor subverzivne politike slabljenja Zapada.[38] Želim, naposljetku, naglasiti kako smatram da je svaka fikcionalizacija identiteta prihvatljiva ukoliko je individualna i osviještena što je, kako sam nastojala prikazati, slučaj kod Dubravke Ugrešić.

I šavovi su sve bljeđi

Kao što je i nostalgija kao jedini mogući oblik otpora nasilnom prekrajanju identiteta vrlo brzo postala disciplinirani tržišni proizvod,[39] nova preslagivanja identiteta koja su uslijedila nakon tektonskih pomaka u 90-im, nisu zaobiđena u esejističkim promišljanjima ove autorice kao što nisu ostala neupisana i u njezin vlastiti patchwork identiteta. Traumatični glasovi 90-ih donekle su utihnuli, a pred sam subjekt postavljena je nova slagalica koja sad upravo računa s tržištem kao sa svojom središnjom karikom. U svojoj posljednjoj knjizi eseja, autorica tako nagovještava kraj vladavine nacionalnog i početak tržišnog u artikulaciji identiteta: (...) *u budućnosti bi, umjesto naroda i države, novi "identity maker" mogla biti kakva moćna korporacija, pa bi se u tom slučaju moglo dogoditi da logika novca naprosto prebriše državne granice i identitete. Ako se to dogodi, Srbija će se zvati Ikea, a njezini stanovnici Ikeancima, i Slovenija Siemens, sa stanovnicima Siemensovcima*.[40] I u njezinom posljednjem romanu *Ministarstvo boli*,[41] predzadnje stranice su artikulirane tonom slijeganja ramena s

[35] Usp. Ugrešić, 2002.(b), 288.

[36] Charity Scribner, *Requiem for communism*, Cambridge – Massachusetts – London 2003.

[37] Ugrešić, 2002.(b), 287. Ovdje upućujem na rad Ivice Bakovića (2007.) *Modeli nostalgije u hrvatskoj književnosti 20. st.* (nažalost, još uvijek u rukopisu) koji upravo iz perspektive teorijskih promišljanja o nostalgiji Svetlane Boyim iz njezine knjige *Budućnost nostalgije* čita Ugrešićkin roman *Ministarstvo boli*.

[38] Usp. Stuart Hall, "Naša minimalna ja", *Razlika/Différance. Časopis za kritiku i umjetnost teorije*, 3/2003., br.3-4., 119.

[39] Danas je ona, kao što je poznato, pretvorena u turistički suvenir bivših socijalističkih zemalja što je najbolje vidljivo u primjeru "kulturnih industrija" suvremenog Berlina

[40] Ugrešić, 2005., 199.

[41] Ovdje, dakako, ne stavljam na istu razinu autoričinu esejistiku i njezinu proznu fikciju niti mislim kako je spomenuti roman isključivo autobiografski. No, smatram kako se njezina esejistika i prozna fikcija mogu dijaloški promatrati

obzirom na daljnji razvoj traumatičnih političkih događaja 90-ih: *Što se Haškog tribunala tiče, dosjei se gomilaju, hrpe papira rastu, videozapisi sa suđenja svojom dužinom pokrivaju kvadraturu zemlje koje više nema. Čini se da se svaki gubitak ipak nadomjestio, u stvarnom, u ironičnom ili u groteskном obliku, ali se nadomjestio. Rane su zarasle, nekome pravo, nekome krive, ali su zarasle. I šavovi su sve bljeđi.*[42] Ako su neki šavovi postali bljeđi, novi su na pomolu. Identitet kao nikad dovršeni proces u vrijeme suvremene stvarnosti, obilježene dinamičnim tranzicijskim promjenama dobio je novi komadić tkanine prema kojem se treba pozicionirati. Naposljetku se i sam subjekt esejistike koji svojom strategijom demontaže uočava nove promjene koje neminovno prate identitet našao u žrvnju globalizacijskih promjena koje su utjecale na njegovo ponovno oblikovanje. U tom kontekstu je i autoričin simbolički povratak u domovinu bio vezan upravo uz korporacijski projekt "knjiga uz novine" kada se njezin roman *Štefica Cvek u raljama života* mogao kupiti na kiosku zajedno s *Večernjim listom*.[43] Čini se tako da je kapitalizam novi bauk koji neminovno kruži njezinim, a i svim ostalim pojedinačnim i kolektivnim nevoljama s identitetom.

Who Needs "Identity"? The essays of Dubravka Ugrešić

Abstract: Paper analyze the problem of national identity in the Dubravka Ugrešić's essays after 1991, the year wich symbolicaly splits her work. National identity in essays of Dubravka Ugresic is mainly articulated by critic of essentialist conception of stabile, true, fixed and unchangeable cultural identity. Opposite to that, her strategy of 'fictional identity' (Zlatar) considers that identity is not all time project but continuos process of change and transformation wich is close to the ideas of poststructural identity theories (Bauman, Hall et al.).

Key words: Dubravka Ugrešić, literary opus, cultural identity, 1991, "fictional identity".

Literatura

Ivica Baković, Modeli nostalgije u hrvatskoj književnosti 20. st., diplomski rad, rukopis 2007.

Zygmunt Bauman, *Identity: conversations with Benedetto Vecchi*, Cambridge 2004.

Vladimir Biti, "Rasuta bašćina. Muzej bezuvjetne predaje Dubravke Ugrešić", *Doba svjedočenja. Identitet i trauma*", Zagreb 2005., 225.-241.

Judith Butler, *Nevolje s rodom. Feminizam i subverzija identiteta*, Zagreb 2000.

Michel Foucault, "O drugim prostorima", *Glasje. Časopis za književnost i umjetnost*, 3/1996., br. 6, 8.-15.

te ako autobiografski modus nije bio matrica pisanja kojom se služila autorica u svome pisanju romana *Ministarstvo boli*, autobiografski modus uvijek može biti modus njegova čitanja, kako navodi A. Zlatar pozivajući se na Paula de Mana (Zlatar, 2004., 138.)

42 Ugrešić, 2004., 299.

43 Usp. Mikulić, 2003.

Sigmund Freud, *Nelagodnost u kulturi*, Beograd 1988.

Stuart Hall, "Kome treba 'identitet'?", *Politika teorije, zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, (prir. Dean Duda), Zagreb 2006., 357.-374.

Stuart Hall, "Naša minimalna ja", *Razlika/Différance. Časopis za kritiku i umjetnost teorije*, 3/2003., br. 3-4, 113.-121.

Celia Hawkesworth, "Vrijeme i mjesto u djelima Dubravke Ugrešić", *Čovjek, prostor, vrijeme. Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*, (ur. Dunja Fališevac i Živa Benčić), Zagreb 2006., 431.-445.

"Hrvatska je zemlja voajera" (intervju s Dubravkom Ugrešić vodio Igor Lasić), *Feral Tribune*, 12. siječnja 2006.

"Hrvatske feministice siluju Hrvatsku", *Globus*, 11. prosinca 1992.

Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti: tisućljeće od Baščanske ploče do postmoderne* (drugo, znatno prošireno izdanje), Zagreb 2004.

Zoran Kravar, *Antimodernizam*, Zagreb 2003.

Jasmina Lukić, "Pisanje kao Antipolitika", *Reč*, 7/2001., br. 64., 73.-102.

Jasmina Lukić, "Imaginarne geografije egzila: Berlin i Rijeka kao fikcionalni toponimi u prozi Dubravke Ugrešić i Daše Drndić", *Čovjek, prostor, vrijeme. Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*, (ur. Dunja Fališevac i Živa Benčić), Zagreb 2006., 461.-477.

Borislav Mikulić, "Knjiga čitanja i zaborava. Okušaji iz političke fiziologije književnosti" (http://deenes.ffzg.hr/~bmikulic/Knjizevnost/index.html; posjećeno 15. kolovoza 2007.)

Carol Pateman, *Ženski nered. Demokracija, feminizam i politička teorija*, Zagreb 1998. Prevela Mirjana Paić Jurinić

Charity Scribner, *Requiem for communism*, Cambridge – Massachusetts – London 2003.

Dubravka Ugrešić, *Američki fikcionar*, Zagreb – Beograd 2002.(a)

Dubravka Ugrešić, *Kultura laži*, Zagreb – Beograd, 2002.(b)

Dubravka Ugrešić, *Zabranjeno čitanje*, Zagreb – Beograd 2002.(c)

Dubravka Ugrešić, *Ministarstvo boli*, Zagreb 2004.

Dubravka Ugrešić, *Nikog nema doma*, Zagreb 2005.

Andrea Zlatar, "Pisanje u egzilu/azilu (Muzej bezuvjetne predaje i Ministarstvo boli u kontekstu proze Dubravke Ugrešić)", *Tekst, tijelo, trauma. Ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Zagreb 2004., 119.-139.

11.
KNJIŽEVNOST GLOBALIZACIJE ILI GLOBALIZACIJA KNJIŽEVNOSTI?

Ivan Majić

Sažetak: Utjecaj suvremenih globalizacijskih procesa suočava sve kulturne produkte da preispitaju vlastita polazišta. Književnost, kao i teorija književnosti te komparativna književnost u tome nisu iznimke. Ovaj članak pokušava anticipirati (predvidjeti) koja će priča o književnosti tek biti ispričana uslijed novih okolnosti dominacije engleskog jezika te neizvjesne i goleme mogućnosti recepcije posredovane digitalnim medijima. Metodološki problemi očiti u posljednjim desetljećima znak su činjenice da se sam koncept shvaćanja književnosti promijenio. Shodno tome, može se opravdati i pojava post-nacionalnih, postkolonijalnih, inter/transkulturnih pristupa književnom proučavanju kod kojih je identitet kao promjenljiva kategorija skoro isključivo mišljen kao alteritet i/li hibriditet.

Ključne riječi: globalizacija, komparativna književnost, mediji, suvremena književnost, postkolonijalna književnost, interkulturna književnost, transkulturna književnost, hibridni identitet

I.

Brojni pojmovi koji se odnose na ljudski duh, točnije, oni pojmovi koji ne podliježu jasnoj i egzaktnoj, iskustvom omogućenoj, provjeri, upravo činom svoje označenosti unutar jezika postaju mjestom aktiviranja nepredvidivih predodžbi o sebi samima. Posrijedi je proces pridobivanja značenja, odnosno, figurativno, "bitke" za značenje u kojoj, upravo zbog svoje spekulativnosti na koju je znak osuđen, a time i nemogućnosti dopiranja do referenta, denotacija i konotacija prestaju biti jasno razlučive, odnosno, denotacija uvijek već ima udjela u konotaciji i obratno, ili je čak, po Barthesu, "denotacija posljednja u nizu konotacija".[1] Kada je o književnosti riječ, pitanje koje se u novije vrijeme postavlja glasi: gdje se nalazi predodžba o znaku, je li mu inherentna ili mu je dodijeljena kontekstom, ideologijom, diskursom i na koncu, je li podložna promjenama i utjecajima? Drugim riječima, put do značenja nikada nije jasno zadan, štoviše, neizvjestan je i ispresijecan mnogobrojnim "stranputicama" predodžbi koje svoju aktivaciju nerijetko zahvaljuju upravo kontekstu vremeno-prostora upisanoga u čin (d)označavanja. Ukratko, književ-

[1] Usp. Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb 2000., 67.

desničini susreti 3.indb 119 2.12.2013 9:53:37

nost će biti ono što će određena skupina ljudi u određenom vremenu i prostoru smatrati književnošću. Posrijedi je Foucaultova arheologijska diskurzivna uokvirenost koja, budući uvijek – već prije svakog označavanja, usmjerava svoju moć u "ono što držimo značenjem", u ovom slučaju značenjem književnosti. "Značenje se, u tom konteksu, derivira iz nečega što mu konstitutivno prethodi".[2] S druge pak strane, taj odmak, međuprostor koji karakterizira značenje, za Jacquesa Derridu nije uvjetovan diskursom, već i sam sadržava ono što će pisanjem ili govorom biti aktualizirano kao značenje. "Značenje mora čekati da bude izrečeno ili napisano da bi samo sebe nastanilo i postalo ono što za razliku od sebe jest: značenje."[3] Značenje pojma književnosti tako postaje i kontekstualno (diskurzivno) i inherentno varijabilno.

Logično je stoga da je "sudbina" takvih pojmova kao što je književnost obilježena posve različitim ishodima. Književnost je tako nekada jasno bila vezana uz oponašanje uzvišenog i za ljudski rod presudnog događaja kojim se, preko sažaljenja i straha dolazilo do pročišćenja (Aristotel), ona je, primjerice, bila shvaćana kao osnovni oblik oblikovanja određenog tipa morala i uzusa "visokog" kulturnog ponašanja, ona je bivala jedna od nekoliko faktora uspostavljanja historijskog odnosa sadašnjega prema prošlom u kojem se upravo u tom prošlom, književno posredovanom, oblikovao identitet, u prvom redu nacionalni. U novije vrijeme, neki inherentno književni elementi pronalaze se i izvan samog djelokruga književnosti, štoviše, dovode se u vezu s konstituiranjem diskursa filozofije (Derrida) ili povijesti, koja, zamijenjena terminom metapovijesti, sugerira književni diskurzivni kontekst u kojem nastaje (White, LaCapra), drugim riječima, književna naracija stoji u podlozi historiografske argumentacije čime se dovodi u pitanje vjerodostojnost te argumentacije.

Upravo navedena razmišljanja bila su mi poticaj da se ovim radom zapitam, kakva će priča o književnosti tek biti ispričana iz današnje perspektive vremena globalizacije koje obilježava internetski protok informacija, dominacija engleskog jezika kao suvremenog *koinea*, formiranje nadnacionalnih potrošačkih mreža u kojima nestaju granice, gdje postoji samo logika čistog protoka kapitala bez ideologija? Odnosno, hoće li se predodžba o književnosti izmijeniti "u razdoblju koje samo sebe naziva post-ideološkim, a zapravo je razdoblje u kojem se više nego ikad očituje ideološka borba za prisvajanjem tradicija prošlosti"?[4] Ako su se, s druge strane, već izmijenili konteksti ljudskih života u novim, posve drukčijim organiziranjima slobodnog vremena, upražnjavanja određenih aktivnosti na mjestu na kojem su bile neke druge aktivnosti, to posljedično zahvaća i fenomen čitanja koji počinje dobivati drukčiju ulogu. Nadalje, ta pitanja otvaraju nove probleme artikulacije transformiranog identiteta koji se u globalno – postkolonijalnom vremenu[5] doživljava kao parcijalna, hibridna, interkulturna ili transkulturna kategorija pripadnosti – nacionalne, jezične ili/i književno-kulturne. Sve te reperkusije vremena i prostora postaju neizostavan faktor u redefiniranju pojma književnosti.

Književnost, dakako, već sada doživljava transformaciju, kako kao znak i predodžba o znaku, tako i kao manifestacija znaka koja u novim varijantama posredovanja gubi svoju usmjerenost isključivo na papir, knjigu. U virtualnim svjetovima, književnost, a time i knji-

[2] Biti, 2000., 573.

[3] Jacques Derrida, *Pisanje i razlika,* Sarajevo – Zagreb 2007., 11.

[4] Usp. Slavoj Žižek, "Gdje smo 40 godina nakon '68?", *Up&Underground*, br. 13-14/2008., 8.

[5] O terminološkim i metodološkim odnosima globalizacije, globalnoga i postkolonijalne teorije i prakse vidjeti Simon Gikandi, "Globalization and the Claims of Postcoloniality", *The South Atlantic Quarterly*, 100/2001., br.3, 627.-658.

ževna pripadnost, ne može biti jednako promatrana jer smo svjedoci fenomena u kojemu su uvjeti koji književnost omogućuju promijenjeni. Nisu više nakladnici, urednici i sl. jedini koji participiraju u oblikovanju književnog proizvoda, sada medijem interneta, virtualnim knjigama, zbirkama, blogovima i sl. nastaje književnost koja, upravo zbog drukčijih uvjeta nastanka počinje dobivati drukčiji status. Ta izloženost književnog proizvoda s jedne strane mu jamči, medijem posredovanu, neograničenu, ali i nepredvidivu recepciju, ali isto tako, s druge strane, baš kao kod Benjamina, "apsolutno naglašavanje izložbene vrijednosti postaje tvorevina posve novih funkcija",[6] a time se otvara mogućnost da neka druga funkcija zamijeni dotadašnje percipiranje umjetničkog djela.[7]

Međutim, novi kontekst sa sobom donosi i nova "pravila igre". Može se reći da baš kao što "tehnička reproduktivnost umjetničkog djela mijenja odnos mase prema umjetnosti",[8] digitalna to čini još i više mijenjajući ne samo "masu", već i "umjetnost". Drugim riječima, odnos među polovima književne razmjene, odnos između s jedne strane pošiljatelja, autora, adresanta i primatelja, čitatelja, adresata s druge, takve je naravi da se, ovisno o promjenama u tom međuodnosu, uvjetuju i pravila same književne poruke. Naime, književni je proizvod preko interneta, unutar "globalnog sela", dostupan svima, ali dostupan ne znači i razumljiv. Na jedinstvenom, globalnom književnom tržištu smještenom u virtualnom prostoru interneta, čitljivost će tekstova ovisiti o publici koja će biti u mogućnosti pročitati tekst. Engleski jezik tako postaje jamac širokog tržišta, jamac čitljivosti, jer engleski jezik iz godine u godinu prestaje biti strani, a sve više postaje *koine* nove, "postideologijske", globalizirane civilizacije i preduvjet svake internacionalne komunikacije. Figurativno rečeno, engleskim se jezikom kupuje ulaznica za sudjelovanje u "igri" globalne komunikacije.

II.

Jedan od dominantnih atributa svakodnevice kojim smo obilježeni u suvremenom vremeno-prostoru jest atribut globalno. Globalnost je pojam koji upravo zbog učestale uporabe (a moglo bi se time reći i iterabilnosti) nema jednoznačno shvaćanje,[9] ali tim se pojmom gotovo uvijek podrazumijeva dostupnost i obuhvatnost istovremeno. Globalnost tako shvaćena postaje jedna od osnovnih strategija našega vremena.[10] Uvjet po kojemu novi

6 Walter Benjamin, *Estetički ogledi,* Zagreb 1986., 134.

7 Usp. *isto*.

8 *Isto*, 143.

9 Različita, pokatkad i kontradiktorna shvaćanja toga pojma u različitim disciplinama detaljno analiziraju Gikandi (2001.), Kadir (2004.) i O'Brien-Szeman (2001.).

10 U inspirativnom članku *To World, To Globalize – Comparative Literature's Crossroads*, Comparative Literature Studies, Vol. 41, No. I, 2004., Djelal Kadir prepoznaje taj globalizcijski zahtjev i kovanicom *to world* gdje poglagoljuje imenicu *world*, naglašava radnju koja nalaže da se ispuni, radnju, vrlo sličnu glagolu globalizirati (*to globalize*). Kadir ističe kako je strategija "učiniti svjetskim" odlika globalizacije, ali ne zaustavlja se na tome, već analizira još dva primjera u kojima se dogodila slična tendencija. U analizi Herodotova i Goetheova "globalnoga izražavanja", Ἱστορία i *Weltliteratur*, Kadir obraća pozornost na specifičnost vremena u kojem Herodot i Goethe, utemeljuju povijest, odnosno nacionalne književnosti, pitajući se što će potreba "invokacije nečega kao što je svijet", danas, u vidu globalizacije nama donijeti. Zanimljivo je što se Kadirovo tumačenje Goethova pojma svjetske književnosti u potpunosti razlikuje od Pizerova koji, kako će se kasnije u radu vidjeti, smatra *Weltliteratur* idejom koja se globalizacijom ostvaruje, za razliku od Kadira koji smatra taj isti pojam svjetske književnosti začetkom nacional(istič)nog razdvajanja nacionalnih književnosti, dok globalizacija svojom postkolonijalnošću razara taj princip. (*What I wish to foreground*

kulturni proizvod može doživjeti recepciju o kojoj, pak, ovisi, jest uvjet dostupnosti koja je zajamčena kontekstom globalnosti. Književnost koja danas nastaje, još ako je napisana na engleskom jeziku, a ako ne, barem prevedena na engleski jezik, ta književnost se lišava svoje usmjerenosti na uzak prostor svog jezično-kulturnog područja, dobiva mogućnost protežnosti i "čitljivosti", postaje globalna književnost. U tom smislu, ući u krug globalne književnosti, postaje vrlo slično ulasku u krug odabranih. A pisati globalno bi značilo pisati engleskim jezikom jer se upravo taj jezik prepoznaje kao jezik globalne komunikacije.[11]

Zanimljivo bi bilo vratiti se koje stoljeće unatrag i prisjetiti se Goetheova koncepta "*Weltliteratur*", koncepta svjetske književnosti koji je prema nekim stajalištima upravo bio preteča onoga što se danas događa, pogotovo uzme li se u obzir "globalnost", odnosno dostupnost današnjih književnih proizvoda, što se i u Goetheovo vrijeme pretpostavljalo kao bitan preduvjet konceptu svjetske književnosti. Tako John Pizer u svom članku *Toward A Productive Interdisciplinary Relationship: Between Comparative Literature and World Literature* dovodi u vezu Goetheovu koncepciju svjetske književnosti i današnje vrijeme, smatrajući da upravo "Goetheova paradigma može biti potencijal premošćivanja različitih disciplina: svjetske i komparativne književnosti".[12] On naglašava kako "nije iznenađujuće da je današnja književno-komparativna globalizacija shvaćena upravo pod znakom Goetheova koncepta *Weltliteratur*".[13] Problem je, međutim, u tome što taj ideal, iako potreban u smislu nužnosti međusobnog supostavljanja tekstova svjetske književnosti, praktično postaje neostvariv zbog novog konteksta informacija koje prezasićuju polje svjetske književnosti do nesagledivih razmjera. Bilo kako bilo, iz Pizerovog članka jasno se razabire kako je autor svjestan činjenice da je koncept Goetheove svjetske književnosti predstavljao "klub odabranih" (ne zabravimo kako je Goethe upravo njemački narod odabrao da bude poticatelj drugih u kreiranju takvog kluba svjetske književnosti), ali, unatoč tome, Pizer uočava neke (barem deklarativne) podudarnosti između nove "globalizacijske književnosti", koja je uz to (prema Pizeru) i transkulturna, i Goetheova koncepta svjetske književnosti. Pitanje legitimnosti kriterija ulaska u "klub odabranih" svjetske književnosti ostaje pak otvorenim jer se prednost činjenice pripadnosti njemačkoj (ili nekoj drugoj "velikoj") kulturi u Goetheovo vrijeme sada reflektira kao prednost engleskog jezika, kao jamca široke recepcije i "čitljivosti" uopće.

Pomalo paradoksalna paralela koju Pizer u svom članku povlači između Goetheova pojma svjetske književnosti i globalizacijske, transnacionalne književnosti leži u činjenici da Pizer ne shvaća *Weltliteratur* kao što ga shvaća Kadir, tj. kao začetak nečega što će kasnije biti prepoznato kao strategijski zahtjev devetnaestostoljetne znanstvene prakse u ustoličavanju i razvrstavanju nacionalne/ih književnosti. Pizer, naprotiv, u Goetheovu konceptu svjetske književnosti vidi predviđanje postmodernog globalnog tržišta,[14] preuzimajući od Fritza

is the consistency with which the invocation of something reffered to as "world" repeatedly correlates and becomes coeval ideologically with cultural and political thresholds at traumatic cups of history. In the case of Herodotus, that convergence comes literally at the threshold of what we would come to know as history. In Goethe's post-Napoleonic case, such invocation (Weltliteratur, op. I.M.)(...) *will subsequently come to know as national literatures.*) Kadir, 2004., 4.-5.

[11] Suzie O'Brien – Imre Szeman, "Introduction: The Globalization of Fiction, the Fiction of Globalization"*, The South Atlantic Quarterly*, 100/2001., br.3, 610.: *Anglophone is meant as well to foreground the role of English as a global vernacular – both as an empirical fact (the Internet) but also as one of the last rhetorical vestiges of a vanquished power* (...).

[12] John Pizer, "Toward A Productive Interdisciplinary Relationship: Between Comparative Literature and World Literature"*, The Comparatist*, 31/2007., 6.

[13] *Isto*, 7.

[14] *Goethe's remarks anticipate both the postmodern mass global marketing of culture and conservative reaction against this trend, though here too Goethe's thinking is primarily informed by European rather than truly global tendencies.* John Pizer,

Stricha misao kako upravo Goethe prepoznaje rođenje *Weltmarkta*. Zanimljivo je međutim vidjeti u kolikoj mjeri Goetheova koncepcija utječe na suvremene rasprave o komparativnoj književnosti,[15] odnosno, koliko različita tumačenja te koncepcije daju različite odgovore na pitanja o razlozima krize komparativne književnosti. Jedna od značajnijih knjiga koja progovara o tom problemu je knjiga *Death of a discipline* (Smrt discipline) Gayatri C. Spivak koja počinje rečenicom koja dovodi u vezu krizu komparativne književnosti, pad Berlinskog zida i, vrlo važno, rastuće doba multikulturalizma i kulturalnih studija.[16]

Ono što povezuje Goetheov koncept, krizu klasične discipline komparativne književnosti, Pizerovo i Kadirovo potpuno različito tumačenje Goethea, mišljenja sam, zadire u aktualna pitanja književnosti, književnog pripadanja i globalizacije unutar novoga konteksta. Goetheov koncept, omogućio je s jedne strane zajedničko književno tržište, instituciju svjetske književnosti koja je, međutim, jedino moguća u okvirima nacija-država. Time je taj koncept istovremeno nadilazio nacionalnu dimenziju književnosti, bivao globalan (Pizer), ali je postajao ovisan upravo o nacionalnoj organizaciji preko jezika, autorove pripadnosti kulturi i sl. te je na taj način, pored drugih elemenata išao u prilog formiranju jasno podijeljenih nacionalnih književnosti unutar nacija-država (Kadir). Postavlja se, također, pitanje moći, odnosno, pitanje kriterija prema kojima određeni tekstovi, autori ili nacionalne književnosti dolaze u obzir pri odabiranju.

S druge pak strane, kriza komparativne književnosti posljedica je nemogućnosti upravo takvog međusobnog omjeravanja književnih tekstova zbog, jednoglasni su Gikandi, Spivak, Culler i Bassnett, diskursa postkolonijalne teorije kojemu je, baš kao i globalizaciji, jedan od osnovnih postulata inzistiranje na hibridnosti i razlici, dakle, "transcendiranju granica nacija-država".[17] Spivak uočava potrebu obnove discipline, a obnova je potrebna zboga toga jer, riječima Homija Bhabhe, "koncepti homogenih nacionalnih kultura(...) ili 'organskih' etničkih zajednica – *kao osnova kulturnog komparativizma* – u dubokom su procesu redefiniranja".[18] Drugim riječima, uspoređivati se više nije moglo jer su subjekti prestajali biti nosioci jasnih nacionalnih priča, te su postali identitetski nomadi koji više ne mogu biti među kulturama, jer to zahtijeva koliko-toliko jasnu poziciju vlastitog identiteta, već su uvijek, Bhabhinim riječima, "i ovdje i tamo, na svim stranama, ispod, iznad, ispred, iza".[19]

III.

Novonastala situacija ne samo komparatistike, već i ostalih humanističkih disciplina koje su u procesima redefiniranja, reakcija je na globalizacijske procese koji su

"Goethe's 'World Literatur' Paradigm and Contemporary Cultural Globalization", *Comparative Literature*, 52/2000., br.3, 216.-217.

15 Neki od autora koji su pisali o situaciji komparativne književnosti danas uglavnom u Americi, osim navedenih u tekstu su i Susan Basnett (2006.), Jonathan Culler (2006.), Francesco Loriggio (2004.) te David Damrosch (2003) i pogotovo Damrosch (2006.) gdje naslovom polemički negira navedeni "kraj discipline" koje je proklamirala Gayatri Spivak te svoj rad naslovljava *Rebirth of a Discipline: The Global Origins to Comparative Studies.*

16 *Since 1992, three years after the fall of the Berlin Wall, the discipline of comparative literature has been looking to renovate itself. This is presumably in response to the rising tide of multiculturalism and cultural studies.* Gayatri Spivak, Death of a Discipline, New York 2001., 1

17 Gikandi, 2001., 628.

18 Homi Bhabha, *Location of Culture,* New York – London, 2006., 7.

19 *Isto*, 2.

promijenili kako uvjete komunikacije, tako i kontekst vremeno-prostora unutar kojega se ta komunikacija odvija. Zanimljivo je, međutim, da su, prema Gikandijevu mišljenju, "najjači znakovi novog procesa globalizacije došli upravo od strane književnih tekstova i ostalih djela umjetnosti",[20] i to, kada je u pitanju književnost i književna teorija, uglavnom preko postkolonijalne kritike. Veza između globalizacije i postkolonijalne kritike za Gikandija je očita budući da su "postkolonijalni romani zapravo romani globalizacije".[21] U pozadini privlačnosti postkolonijalne teorije nalazi se "shvaćanje kulture kao kategorije koja je napustila ograničeno nacionalno-državno društvo *(nation-state society)* te, nasuprot tome, postala zajedničko vlasništvo svijeta".[22] "Postkolonijalna teorija, osim što niječe bilo kakvu nacionalističku ili prirođenu *(nativist)* pedagogiju koja bi uspostavila binarnu strukturu opozicije između trećeg i prvog svijeta te time naglašava da je situacija međuprostora daleko kompliciranija",[23] sugerira i napuštanje mogućnosti konstitucije identiteta kroz model nacije-države. Ali, napominje nadalje Gikandi, "ako su postkolonijalni teoretičari pokušali zaboraviti naciju kako bi postali globalni, nacija nipošto nije zaboravila njih".[24] On time želi ukazati na paradoks prema kojemu se postkolonijalnost, a time i inherentna hibridnost (književnog) subjekta, neće moći dokazati bez prethodnog referiranja na nacionalnu podlogu, odnosno, ako se radi o više njih, na nacionalne podloge koje su bile u pozadini zauzimanja postkolonijalne pozicije. Argumentirajući to mišljenje, uzima za primjer *Sotonske stihove* Salmana Rushdiea u kojima prepoznaje tek "tobožnje nastojanje da se piše izvan prevladane kategorije nacije",[25] ali se unutar tog romana problem indijskog i engleskog identiteta jednostavno ne može izbjeći. Time se koncept nacije-države pokazuje znatno otpornijim nego što je to postkolonijalna teorija očekivala.

Dokaze tim tendencijama nalazimo i u nama bližim primjerima u kojima se sve češće događa da pisci kojima engleski jezik nije materinji, pišu engleskim jezikom. Međutim, baš kao i u modelu kojega Gikandi analizira, paradoksalnost postkolonijalnosti/globalnosti se i ovdje očituje u činjenici da, iako pišu engleskim jezikom, pisci tih djela upravo naglašavaju svoj, "drukčiji" identitet koji se nalazi u međuprostoru između napuštenoga nacionalnoga i "još-tražećega" hibridnoga, postkolonijalnoga identiteta. Drugim riječima, pišući engleskim jezikom kupuju ulaznicu kojom ulaze na "pozornicu" globalne književnosti kako bi zatim, unutra, na toj, svjetskoj pozornici, proklamirali svoju varijantu osebujnog, ambivalentnog, nerijetko kontradiktornog identiteta. U krajnjoj liniji, pisanje engleskim jezikom tek je krinka (dakako, osim što je istovremeno i uvjet široke recepcije) iza koje se oslobađa upravo partikularnost osobnoga u (nerijetko polemičnom) dijalogu s nacionalnim, "osobno" se u pripovijestima nerijetko čak i vraća kao nostalgija za "nacionalnim".

Ta situacija ne reflektira ono proklamirano "postkolonijalno" stanje razlike kao podloge za konstituciju hibridnoga identiteta, već je ona znatno kompleksnija time što se (pripovjedni) subjekt zatiče u poziciji "neodlučivosti" između razlike kao *modusa operandi* vlastita identiteta i napuštajućega, međutim time još ne i prevladanoga, nacionalnoga (ili regional-

[20] Gikandi, 2001., 632.
[21] Prema: O'Brien-Szeman, 2001., 605.
[22] Gikandi, 2001., 631.
[23] *Isto.*
[24] *Isto*, 639.
[25] *Isto*.

noga) identiteta. U tom smislu, značajan rad Biljane Romić naslovljen *Postkolonijalni pisac u egzilu između dva stolca* ukazuje upravo na tu specijalnu neodlučivost pisca koji time *a priori* postaje izmješten. Izmještenost je posljedica "dubinske podvojenosti što je gotovo nagonski osjeća kada je riječ o jeziku, identitetu, kulturnim silnicama i sl.".[26] Aleksandar Hemon i njegovi tekstovi, prije svega roman *Nowhere Man*, zbirke kraćih priča *Question of Bruno*, kolumni i eseja *Hemonwood,* zatim Josip Novaković sa svojom zbirkom priča *Tražeći grob u Clevelandu*, samo su neki od autora s naših prostora čiji pripovjedači razvijaju tu vrstu neodlučiva identiteta, dakle, ne kao identiteta razlike, već identiteta, figurativno rečeno, koji je "na putu ka razlici".

Novi način izraza u potpunosti pomiče predodžbu onoga što smo naučili podrazumijevati pod pojmom (nacionalne) književnosti i književne pripadnosti. Štoviše, takvi autori nerijetko upravo inzistiraju na dvostrukosti ili/i višestrukosti pozicioniranja u različitim nacionalnim književnostima. Oni su u suvremenim okolnostima globalizacije "u položaju da se vezuju uz (imigrantske op. I. M.) književnosti, ali da istodobno ostaju izvan njih, kao što više nisu istinski dionici svojih nacionalnih književnosti. Svojim književnim pothvatom mijenjaju samu srž onoga što se jednom zvalo engleska književnost – pretvaraju je sve više u književnost na engleskom jeziku, a to znači nešto posve drugo."[27] Prema Francescu Loriggiju pak, suvremena se novonastala situacija može povezati s Ďurišinovim konceptom međuknjiževne zajednice jer je "debata oko prelijevajućih, putujućih kultura, migracija i dijaspore kulminirala u korist statusnih promjena koje su istakle aktualnost kulturnih područja koja, pak, nisu mnogo različita od Ďurišinova koncepta međuknjiževne zajednice".[28] Ono na što podsjeća Loriggio jest činjenica da je i u suvremenom kontekstu, unatoč promijenjenim uvjetima i sredstvima razmjene, na djelu slična interkulturna razmjena kao i prije, sada ne više u pograničnim prostorima dodira različitih nacionalnih književnosti, već u jedinstvenom, globaliziranom prostoru unutar kojega je na djelu dodir različitih kulturalnih i identifikacijskih koncepata.

Različitost shvaćanja okolnosti koje utječu na suvremeno stanje, posljedično, implicira i različitost shvaćanja nekih osnovnih kulturnih koncepata. Iz svega je evidentna kompleksnost pojma identiteta ili/i pripadnosti u globalnom vremenu. Pitanja koja se postavljaju ne daju naslutiti jednoznačnih odgovora, ali strategija izmještenosti s jedne strane omogućava suvremenom (pripovjednom) subjektu poziciju "neodlučivosti" između hibridnosti vlastita identiteta i nostalgično prisutna sjećanja za artikulacijom osobnog identiteta u odnosu prema nacionalnom, dok s druge strane, suvremena, globalizacijska paradigma, obilježena dominacijom engleskog jezika, može poslužiti kao suvremeni aspekt međuknjiževne zajednice koja svoje pripadnike prepoznaje u specifičnostima njihova identiteta. S tim u vezi, takav "izmješteni pisac postaje paradigmatski predstavnik doba postmodernog otpadništva, neke vrste dobrovoljnog izopćenika, i, takav, upravo je svjestan koliko su zapravo proizvoljni društveni oblici, jezik i književni kodovi".[29]

---

26 Biljana Romić, "Postkolonijalni pisac u egzilu između dva stolca", *Egzil, emigracija – novi kontekst,* (ur. Irena Lukšić), Zagreb 2002., 253.

27 *Isto*, 254.

28 Francesco Loriggio, "Disciplinary Memory as Cultural History: Comparative Literature, Globalization and, Categories of Criticism"*, Comparative Literature Studies*, 41/2004., br.1 , 71.

29 Romić, 2002., 255.

IV.

U teorijskim pokušajima rješenja problema identiteta zastupljeni su termini koji, svaki prethodno odražavajući vlastitu teorijsku podlogu, pokušavaju obuhvatiti kompleks suvremenog značenja identiteta ili barem pokušavaju ukazati na njegova nezaobilazna svojstva. Neki od tih pojmova su hibridnost, interkulturalnost, transkulturalnost te transnacionalnost. Jedan od odgovora koji dolazi uglavnom od američkih teoretičara/ki je transkulturalnost. Termin je skovala Mary Louise Pratt u svojoj knjizi *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (1992.) posuđujući ga od etnografa "koji su ovim terminom opisivali kako potčinjene, marginalne grupe biraju i izmišljaju elemente kojima se koriste, a koje su dobili od dominantne kulture". Time Pratt "na pragu 90-ih godina premješta naglasak postkolonijalne teorije s antagonistična odnosa kolonizatora i koloniziranoga na mekšu tezu o transkulturaciji kao *zrcalnu plesu međusobnog označavanja*".[30] Drugim riječima, proces transkulturacije podrazumijeva suptilniji otpor koloniziranih prema vladajućoj kulturi, njihovu "mimikrijsku djelatnost" (Bhabha), koja se obično odvija kroz namjerno ili nenamjerno transformiranje engleskog jezika korištenjem morfološko-sintaktičkih oblika materinjeg jezika. Transkulturacija je moguća unutar prethodno formiranih prostora kontaktnih zona u kojima pripadnici geografski i povijesno odvojenih kultura dolaze u kontakt. Posljedice su transkulturacije diskontinuitet i ambivalentnost zbog kojih takav oblik komunikacije narušava prethodno koherentnu zajednicu "nacije", kako unutar zajednice "starosjedilaca", tako i unutar "došljaka".

Kombinirajući vlastito (teorijsko i životno) iskustvo s Derridinim pisanjem, točnije, sa shvaćanjem kako je "povijest decentriranog subjekta i njegovo pomaknuće izvan evropske metafizike konkurentno s poteškoćama shvaćanja kulturne raznolikosti unutar etnologije",[31] Homi Bhabha "smješta postkolonijalnog subjekta u eliptični međuprostor (*in-between*)"[32] koji će postati "mjestom mimikrije osobe koja nedostaje".[33] U tom prostoru, otvara se potencijal za artikulacijom "hibridnosti kao kamuflaže, kao natjecateljske, antagonističke ovlasti koja funkcionira u vremenu između znakova/simbola zakona".[34] Jednostavnije rečeno, postkolonijalni identitet, za Homija Bhabhu, ostvaruje se upravo u "igri skrivača" potčinjenog i gospodara, koloniziranoga i kolonizatora, igri, u kojoj kolonizirani svojim "prerušavanjima" hini da je kolonizator. Time se narušava jasna granica među njima, a ta mimikrijska igra omogućena je upravo prostorom hibridnosti. Ta igra uvijek je unutarnja, svojstvena svakoj postkolonijalnoj situaciji, ona se ne odnosi na određeni "stvarni" prostor kulturnog dodira kao kod Mary Louise Pratt, već upravo suprotno, zbog svoje inherentno unutarnje funkcije, ona postaje sveprisutni znak (postkolonijalnog) identiteta. Moglo bi se činiti da hibridnost kod Bhabhe na neki način poništava identitet jer se u toj razmjeni, u lakanovskom smislu, pogled Drugog uvijek vraća te tako Drugi predstavlja značajan i nezaobilazan dio u procesu (samo)identifikacije. Kolonizator je uvijek već koloniziran i obratno. Ili, riječima Stuarta Halla "identitet djeluje dok je "prekrižen", u intervalu između dokidanja i pojavljivanja",[35] odnosno, "identiteti se konstruiraju kroz razlike, a ne izvan njih (...) što za sobom povlači radikalno uznemirujuću spoznaju da se "pozitivno"

[30] Biti, 2000., 394.
[31] Bhabha, 2006., 84.
[32] *Isto*, 85.
[33] *Isto.*
[34] *Isto*, 277.
[35] Hall, 2006., 358.

značenje bilo kojeg termina – pa time i njihov "identitet" – konstruira samo preko odnosa s Drugim, u odnosu prema onome što ono nije, prema onome što mu nedostaje, prema onome što se naziva *konstutivna izvanjskost*."[36] Težište je prebačeno onkraj granica sebstva, budući da se ne može doći do spoznaje o tome što ono jest bez da se prethodno ne razjasni što ono nije, a kod postkolonijalnog identiteta upravo je to problem, budući da je, prema Bhabhi, upravo hibridnošću zamagljena granica između identiteta i alteriteta, ja i drugoga.

Posve oprečno toj tendenciji zamagljivanja granica među subjektima pristupa interkulturalnost koja upravo uspostavljajući granice među subjektima (videći ih uglavnom kao subjekte kultura-nacija) otvara poticajni prostor razmjene, u kojemu se ne bi izgubila vlastitost već bi se iskustvom drugosti ona obogatila. Nastojeći naglasiti produktivnost te inter-akcije, Kovač razlikuje termine "*ukrštanja* i *razlikovanja* gdje bi *ukrštanje* podrazumijevalo da se dvije kulturne sfere ponovo razilaze nakon što su se susrele".[37] Stoga "susret interkulturne situacije usmjeren k ponovnom razilaženju ima karakter dijaloga, a interkulturna dijaloška situacija, ne samo da je ravna vrijednosti intrakulturnog dijaloga, nego ga i nadilazi".[38] Prethodno uspostavljena granica (među kulturama) u takvom se shvaćanju ne bi poništavala, niti bi se prepoznavala kao prepreka procesima identifikacije, već bi upravo njena isključujuće-uključiva prezencija bila identifikacijski potencijal jer se "vlastita sloboda *uvjetuje* slobodom drugoga".[39] Poticajnost razlike za interkulturalnost upravo je u obogaćivanju sebstva, a da bi se to ostvarilo, razlika se mora moći osvijestiti što pak podrazumijeva koliko-toliko koherentan koncept identiteta koji se aktualizira bilo kroz regionalnu, nacionalnu ili/i nadnacionalnu kulturu. Blizak tom shvaćanju spomenuti je Đurišinov koncept međuknjiževnih zajednica koji bi upravo preko književno-kulturnoga dijaloga omogućavao interkulturnu komunikaciju, svojevrsno otvaranje različitih književnosti-kultura jedna drugoj, čime bi se nadišle sputavajuće nacionalne granice, a da ih se pritom ne dovodi u pitanje, već se u zadržavanju granica omogući "razlika koja bi, upravo jer je vidljiva, omogućila ukrštanje perspektiva, odnosno polilog koji bi respektirao razlike nastale u kulturnohistorijskom i književnopovijesnom predznanju".[40]

Svaki od tih pristupa pridonosi teorijskoj raspravi o uvjetovanostima identiteta, međutim, zajedničko obilježje kako suvremene književne produkcije, tako i navedenih pristupa tiče se odnosa prema konceptu nacije. Koncept nacije-države, bilo zbog konteksta globalizacije, suvremenog nomadizma ili pak nestanka "starih" granica uvjetovanih liberalnim kapitalizmom, najblaže rečeno, prolazi kroz razdoblje redefiniranja, ako ne i preispitivanja. U vremenu u kojemu je "depolitizacija političke stvari produkt upravo interesanata kruženja i širenja kapitala",[41] odnosno, vremena u kojemu su još preostala dva u svom korijenu slična zadatka koja se sastoje od "ukinuća nacionalnih granica u neograničenom širenju kapitala, odnosno podvrgnuću neograničena širenja kapitala granicama nacije",[42] književnost se, kao i teorija, pozicionira na nov način koji još samo jezično zadržava svoju kulturološku diferencijaciju na globalnom tržištu, a sve jačim nadiranjem tekstova na engleskom jeziku, kako je prethodno rečeno, i taj zadnji uvjet književno-kulturnoga pluralizma postaje sve teže održiv.

36 *Isto*, 361.
37 Zvonko Kovač, *Poredbena ili/i interkulturna povijest književnosti*, Zagreb 2001., 112.
38 *Isto.*
39 *Isto*, 114.
40 Kovač, 2001., 112.
41 Jacques Rancière, *Mržnja demokracije*, Zagreb 2008., 99.
42 *Isto*, 94.

desničini susreti 3.indb 127 2.12.2013 9:53:38

V.

Zaključno, dva su bitna aspekta koja utječu na suvremenu raspravu o književnosti. S jedne strane, izrazni, medijski aspekt, mijenja okolnosti u kojima se književno-kulturna razmjena odvija. Dominacija engleskog jezika, suvremenog *koinea*, porast internetske "*online*" književno-kulturne i teorijske produkcije, sve jača tendencija objavljivanja internetskih knjiga, samo su neki od znakova promjene u kojima se suvremena književno-kulturna proizvodnja nalazi. S druge strane, sadržajno-semantički aspekt književno-kulturnih tekstova našega doba nerijetko se tiče upravo preispitivanja identiteta, osobnog, rodnog, regionalnog, nacionalnog. Situacija globalizacije i svih posljedica koje iz nje proizlaze kao što su intenzivna razmjena informacija, kulturni nomadizam vidljiv u potrebi suvremenog subjekta za otvaranjem prema drugim kulturama, postkolonijalna situacija, rušenje međunacionalnih granica koje se pokazuje ne kao strategija približavanja različitih kultura, već kao stvaranje uvjeta za "post-ideološki protok čistog kapitala" (Rancière), sve su to elementi koji pridonose problematiziranju i preispitivanju nekih osnovnih koncepata kao što su književnost, kultura, znanje, identitet.

Jasno da u novim uvjetima književnost funkcionira na nove načine, odgovori prema kojima idemo, nikada neće i ne bi smjeli biti jednoznačni jer je sama narav probijanja do značenja vijugav put neizvjesna ishoda. Smatram, međutim, da su navedeni problemi i pojava novog tipa književnosti pisane na engleskom jeziku, novog tipa komunikacije koju ta književnost podrazumijeva, signifikatori tendencija novog vremeno-prostora. Globalizacijski aspekt raširenији je više nego ikad prije, svjetska književnost izgubila je svoju procjenjujuću regulativu, ali mehanizam selekcije nije iščezao, samo se transformirao novim smjernicama. Engleski jezik u tom kontekstu postaje uvjet "čitljivosti", uvjet po kojemu se biva odabran u "globalnu" književnost, a sustav odnosa unutar tog novog tipa književne komunikacije, upravo zbog posredničke funkcije "nematerinjeg" jezika pored ostaloga, potiče pojave hibridizacije identiteta, smještanja u polje neodlučive razlike i/ili postkolonijalnog, globalnog prostora bivanja "i ovdje i tamo". U takvoj situaciji, pitanje književne pripadnosti, ima li se u vidu jedino nacionalni ključ, više nego ikada prije postaje sporno. Nacionalni i regionalni znakovi identiteta u našem vremenu prolaze kroz procese redefiniranja u kojemu se odvija svakodnevna bitka između globalizacijom omogućene hiperprodukcije "brandova" i vlastitih, specifičnih, ponekad i kontradiktornih unutarnjih glasova identiteta. Izgleda da je Foucaultov utjecaj raskrinkavanja onog diskursa koji je prethodno omogućio konstituciju "znanja" ipak učinio vidljivim neke inherentne strategije toga diskursa. Tome u prilog ide i suvremeni kontekst internetskog protoka novog znanja, informacija, ali i virusa.

Literature globalization or globalization literature?

Abstract: Influence of contemporary globalization processes forces all cultural products to re-examine their positions. Literature along with literary theory and comparative literature are no exception to this occurrence. This article aims to foresee what story about literature will be told as a result both of new type of dominance embodied in English language and unforeseeable yet immense reception

possibilities via digital media. Methodological issues that have become more apparent in the last decades are a sign of change in terms of literature perception. Along these lines the emergence of postnational, postcolonial, and inter/transcultural approaches to literature analysis can be viewed, as these take identity to be a non-fixed category and almost exclusively an alternative and/or a hybrid.

Key words: globalization, comparative literature, media, contemporary literature, postcolonial literature, intercultural literature, transcultural literature, hybrid identity

Literatura

Aristotel, *O pjesničkom umijeću* Zagreb 2004.

Susan Basnett, "Reflections on Comparative Literature in the Twenty-First Century", *Comparative Critical Studies*, 3/2006., 1-2, 3.-12.

Walter Benjamin, *Estetički ogledi,* Zagreb 1986.

Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb 2000.

Homi Bhabha, *Location of Culture,* New York – London, 2006.

Jonathan Culler, "Whiter Comparative Literature", *Comparative Critical Studies*, 3/2006., 1-2, 85.-97.

David Damrosch, "Rebirth of a Discipline: The Global Origins of Comparative Studies", *Comparative Critical Studies*, 3/2006., 1-2, 99.-112.

Jacques Derrida, *Pisanje i razlika,* Sarajevo-Zagreb 2007.

Simon Gikandi, "Globalization and the Claims of Postcoloniality", *The South Atlantic Quarterly*, 100/2001., br.3, 627.-658.

Stuart Hall, "Kome treba 'identitet'?", *Politika teorije, zbornik rasprava iz kulturalnih studija,* (ur. Dean Duda), Zagreb 2006., 357.-375.

Aleksandar Hemon, *Čovjek bez prošlosti,* Zagreb 2004.

Aleksandar Hemon, *Hemonwood,* Zagreb – Sarajevo, 2003.

Djelal Kadir, "To World, To Globalize – Comparative Literature's Crossroads", *Comparative Literature Studies*, 41/2004., br. 1

Zvonko Kovač, *Poredbena ili/i interkulturna povijest književnosti,* Zagreb 2001.

Francesco Loriggio, "Disciplinary Memory as Cultural History: Comparative Literature, Globalization and, Categories of Criticism", *Comparative Literature Studies*, 41/2004., br.1

Josip Novaković, *Tražeći grob u Clevelandu,* Zagreb 2003.

Suzie O'Brien – Imre Szeman, *Introduction: The Globalization of Fiction, the Fiction of Globalization, The South Atlantic Quarterly*, 100/2001., br.3, 603.-626.

John Pizer, "Goethe's 'World Literatur' Paradigm and Contemporary Cultural Globalization", *Comparative Literature*, 52/2000., br.3, 213.-217.

John Pizer, "Toward A Productive Interdisciplinary Relationship: Between Comparative Literature and World Literature", *The Comparatist*, 31/2007., 6.-28.

Mary –Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation,* London 1992.

Jacques Rancière, *Mržnja demokracije*, Zagreb 2008.

Biljana Romić, "Postkolonijalni pisac u egzilu između dva stolca", *Egzil, emigracija – novi kontekst,* (ur. Irena Lukšić), Zagreb 2002.

Gayatri Spivak, *Death of a Discipline*, New York 2001.

Slavoj Žižek, "Gdje smo 40 godina nakon '68?", *Up&Underground*, 13-14/2008., 6.-20.

12.
DVOJNA PRIPADNOST (VIŠEPRIPADNOST) OPUSA

O kulturi razgovora (metodologiji pisanja) o pripadnosti pisaca

Zvonko Kovač

Sažetak: U okviru šire teorijske studije o odnosu teksta i konteksta, odnosno fenomenu dvojne pripadnosti (višepripadnosti, nepripadnosti) opusa, ovdje se raspravlja o kulturi razgovora i metodologiji pisanja o pripadnosti pojedinih pisaca u srpskim i hrvatskim povijestima književnosti (prije svega u onima Jovana Deretića i Dubravka Jelčića), s osobitim osvrtom na obnašanje s opusom Vladana Desnice.

Ključne riječi: Vladan Desnica, tekst, kontekst, književni opus, hrvatska književnost, srpska književnost, povijest književnosti, pripadnost, Jovan Deretić, Dubravko Jelčić

I.

Pišući davno o poznatom zagrebačkom *Uvodu u književnost* hrvatsku sam književno-znanstvenu situaciju kritički procijenio kao neku vrstu "pozitivističkoga strukturalizma", kojemu nedostaje polemičnosti, dijaloga i suradnje među domaćim stručnjacima (svatko je više-manje zastupao svoje inozemne uzore, dok bi pokušaji slobodnijega, pojedinačnoga metodološkog iskoraka bili vrlo rijetki). Možda je to bila preoštra ocjena, ali kada se osvrnemo i upitamo što je ostalo, vidimo da je osnova našim metodološkom temeljima stroga strukturalistička metoda, bez obzira na vrijedne lingvo-stilističke ili sociološke pristupe, filozofiju književnosti ili semiološke pokušaje interpretacije, odnosno intertekstualne analize ili pokušaje dekonstrukcijskoga tumačenja teksta.

Govoreći u svoje ime, stilistički, strukturalno-semantički aspekti analize predstavljali su najviši domet *znanstvenosti* domaće književne znanosti (sa strukturalističko-semiotičkih pozicija pokušao sam interpretirati opus pisca, poput Miloša Crnjanskog), da bi se paralelno, uz vladajuće pristupe književnosti u kojima smo se obrazovali, na području interpretacije i povijesti književnosti, uskoro razvijali, oslobađali, kako mi se činilo, kakvi-takvi osobni pogledi na književnost.

Ubrzo sam otkrio prednosti poredbene analize i poredbene književno-povijesne sistematizacije, sve ako su one bile ograničene na regionalno, južnoslavističko područje, pa čak i samo na najuži, najčešće vrlo sporan, hrvatsko-srpski književni i društveni prostor, odnosno višestruko složen kulturno-civilizacijski areal. U osvitu europskih integracija, u kojemu su međutim kod nas prevladavale nacionalističke strategije, izašao sam s koncepcijom interkulturne povijesti književnosti, za potrebe bilateralnoga proučavanja književnosti (strana/druga književnost u domaćoj kulturi, i obratno), za potrebe proučavanja književnosti određene "međuknjiževne zajednice" (Dionyz Ďurišin i slovački teoretičari), kritičke recepcije, zajedničkih časopisa i književnih pokreta i inicijativa, za tumačenje pisaca dvojne pripadnosti, itd. Pri tome su se, a to je posljednja etapa mojega razumijevanja književnosti, pa i povijesti književnosti, otvorile brojne, premda još nedovoljno metodološki ustavljene, mogućnosti *međuknjiževnih tumačenja* (kako je i naslov moje novije knjige, zbirke radova na slične interkulturne teme), odnosno interkulturne interpretacije.

Među nekadašnjim *domaćim* "strukturalističkim uzorima", osim pripadnika zagrebačke "stilističko-strukturalističke kritike", odnosno "učenja o interpretaciji", pored par meni najprivlačnijih strukturalista i semiotičara, zagovornika teorije recepcije, ponekog komparatista i slavista, jedan od najdražih autora bio mi je i ostao sarajevski profesor teorije književnosti Zdenko Lešić, u međuvremenu i autentičan svjedok sarajevske ratne drame. Svojedobno sam, vrlo pozitivno, pisao o njegovoj knjizi *Književnost i njena istorija*, koja je afirmirala svojevrsnu relacionističku teoriju što književno djelo shvaća kao "vrlo složen splet relacija sa srodnim pojavama u povijesnom svijetu", zamišljajući *cjelinu* književnog teksta u višestrukom kontekstu totaliteta djela i opusa pisca, književnog perioda i književnog žanra.

Nedavno sam, kao rijetko od koga iz generacije naših učitelja, s poštovanjem slušao, a kasnije i čitao, neugodnu samokritiku toga strukturalističkog koncepta totaliteta. Zdenko je Lešić govorio o strukturalističkoj vjeri kojom je nekada pristupao fenomenu književnosti, a na primjeru konstituiranja/konstruiranja totaliteta "pripovjedačka Bosna", koju je zamislio kao cjelinu za sebe, da bi je razložio na "mnoštvo modela", koje je pak zamislio kao "razvojne kategorije" koje se transformiraju "po nekim imanentnim zakonitostima" totaliteta: "Opčinjenost tim *razvojnim strukturama,* 'modelima', 'paradigmama', 'totalitetima', navodila me je da u drugi plan stavim jedno moje ranije uvjerenje, koje nikad nisam bio do kraja potisnuo i koje je, na kraju, unijelo radikalnu sumnju u onu moju strukturalističku vjeru. Bilo je to uvjerenje da je književnost društvena djelatnost (posebne vrste, doduše), i da je kao takva dio društvenog života, a samim tim i dio historije."[1]

Premda je glavne bosanske pripovjedače ipak obrađivao zasebno, izvan modela, kao "pojedinačne pojave, koje su kontingentne i koje odbijaju da uđu u sistem",[2] pa time načinio važnu pukotinu u svom strukturalističkom konstruktu, Lešić se prisjeća i svoga otkrića nepoznatog pripovjedača Božidara Čerovića, kojemu se nedovoljno posvećuje, naime ne ulazi u *razloge* zašto je pisac bio zaboravljen. Pod utjecajem suvremenih teoretičara književnosti (J. Dellimore, S. Greenblatt), Lešić će zaključiti iskustvo s Čerovićem tvrdnjom da bi danas piščev "apartni artizam" shvatio kao "disidentski otklon od same ideologije, pa samim tim i od poetike njegovih onovremenih sunarodnjaka", a "pripovjedačku Bosnu"

[1] Zdenko Lešić "Razvojne strukture (?) ili kontingencije (?)", *Razlika/Différance. Časopis za kritiku i umjetnost teorije*, 3/2003., br.5, 41.-43., 45.

[2] *Isto*, 42.-43.

tumačio kao totalitet koji je "više nego jedinstvom i koherencijom obilježen nejedinstvom, sukobljenošću i razilaženjima".[3]

Ukratko, kakvo je osvjedočenje Zdenka Lešića? Danas on polazi od toga da smisao razumijevanja književnosti nije "u izvlačenju apstraktnog sistema iz njene žive materije, a još manje u primjeni jednog teorijskog modela kojim se ona 'modelira'", nego u "neposrednom susretu s onim što je pojedinačno, specifično, individualno",[4] a što se javlja uvijek kao konstituanta povijesti, društva, kulture: "Kako možemo *neposredno* prići tom *pojedinačnom* kad se ono zauvijek izgubilo u prošlosti, kada su ga zauvijek zameli vjetrovi historije? Odgovor je isti kao i kad se govori o historiji: Možemo mu prići kao *tekstu*, ili, bolje, kao tekstualnom tragu koji je ostavila historija".[5]

Zato možemo sa Zdenkom Lešićem ukratko istaknuti tri uvjerenja suvremene povijesti književnosti i povijesti kulture:

– *tekst* je jedini *modus* u kojemu je sačuvana povijest; prošlost, odnosno povijest je *tekstualno posredovana,* a tekst je i aktivni čimbenik povijesti;
– književni se tekst dakle prestaje shvaćati kao "estetski čin" svi književni tekstovi zajedno čine onu mrežu tekstualnosti koju nazivamo *kulturom*;
– *kontekst* je u samom tekstu, u njemu uvijek djeluju neke sile koje mimo pojedinca određuju mogućnosti njegovog individualnog izbora i izraza.

U jednu riječ, ako je povijest najbolje sačuvana u tekstovima, pri čemu tekstove treba shvatiti kao znakove prošlog života, znakove koji su "sačuvani u tragovima koje je ostavio pojedinac u svom (ne) snalaženju u vremenu", onda bi, ne dovodeći u pitanje drugačije pristupe, "dekodiranje tih zagonetnih tekstualnih tragova prošlih vremena, koji su upisani u tekstove koji danas dolaze iz prošlosti, mogao biti uzbudljiviji posao nego procjenjivati njihovu književnu vrijednost, ili iščitavati u njima neka, tobože, univerzalna i vječna ljudska značenja".[6] Kao da bi se svekolika aksiološka pozicija književnoga kritičara, koju su prigrlili i neki domaći povjesničari književnosti, trebala zamijeniti dekodiranjem znakova prošlosti, koje u igri promjenjive povijesne sreće tek treba prepoznati kao povijesne.

Suvremena se znanost o književnosti, koliko god je u književno-povijesnim istraživanjima uvijek više pridavala važnost povijesnim ili kulturno-povijesnim okolnostima, znala poslužiti interpretacijom odnosno koncentrirati se na reprezentativne književne tekstove. Iako su se rijetko promjene u organizaciji teksta (aspekti kompozicije, pozicije pripovjedača, prikazivanje likova ili teme) shvaćale književno-povijesno, ipak je već bilo gotovo općeprihvaćeno da se npr. skupina tekstova iz razdoblja baroka razlikuje od tekstova modernizma ili da su tekstovi realističke književnosti različiti od tekstova ekspresionizma ili avangarde, da se tragovi povijesti vide i u reljefu teksta. Najveći se problem javljao pri pokušajima revalorizacije tradicije, kao i nerazumijevanja razvoja "tehnologije" moderne narativne književnosti od "narativa pamćenja" povijesti književnosti. Rijetki su pokušaji, poput Hollierove *Nove povijesti francuske književnosti*, koji bi se odrekli homogene metapriče i linearnoga prikazivanja u korist pluralne, montažne i fragmentarne uređenosti, gdje se "u duhu tekstualizacije konteksta" dodiruju "unutarknjiževni" i "izvanknjiževni" podaci.[7]

[3] *Isto*, 46.
[4] *Isto*, 49.
[5] *Isto.*
[6] *Isto*, 50.
[7] Marko Juvan, "O usodi 'velikega' žanra", *Kako pisati literarno zgodovino danes*?, (ur. Darko Dolinar – Marko Juvan), Ljubljana 2003., 43.

Pri tome ne treba zaboraviti, za razliku od povijesnih, da su književno-povijesna istraživanja najčešće ograničena različitim jezicima/stručnjacima, čak i na tako srodnom jezičnom području kao što je južnoslavensko, pa je "paradigma povijesti književnosti" redovito prakticirana u potpunosti unutar nacionalne povijesti književnosti, pri čemu im funkcionalno čak pripomažu povjesničari komparativne književnosti, kako u jednostavnom kronološkom pohranjivanju podataka tako i u odnosu prema kanonskim piscima kao svojevrsnim spomenicima književne historiografije.

Povijest nacionalne književnosti tako će se pisati "iz aspekta njezinih najkrupnijih stvaralaca", jer bi pisana pretežno iz perspektive minornih "vukla doživljaj te književnosti u područje frustriranosti",[8] dok se suvremena povijest svjetske književnosti piše "na temelju znanja koje ona pokušava ne samo skupiti nego i povezati u neku preglednu cjelinu".[9]

Ili, kako bi to formulirao "nepopravljivi kriptotradicionalist", današnja povijest nacionalne hrvatske književnosti trebala bi biti "harni dug izgubljenoj cjelovitosti hrvatske književnosti", samo dio povijesti hrvatskoga naroda, priča o književnosti što su je na tlu Hrvatske i u drugim zemljama stvarali Hrvati, ali i pripadnici drugih naroda "koji su dolazili u priliku da s Hrvatima podijele svoje identitete".[10]

Ne ulazeći u podrobniju diskusiju, recimo samo da se pitanja povijesti književnosti zaoštravaju ako im se doda iskustvo interkulturne znanosti o književnosti, povjesničara književnosti druge/strane kulture. Ne samo na "kontrolnim točkama" granične književnosti ili višekomponentnim, "višegraničnim" opusima, nego i kao osobita višegraničja "međuknjiževnih zajednica", povijesti južnoslavenskih književnosti u kontaktu kao da još uvijek ne pokazuju adekvatnu teorijsku i praktičnu pripravljenost za memoriranje procesa sinkretizma ili hibridnosti, odnosno "utemeljujuće poroznosti kulturnih i jezičnih granica",[11] kako se danas sve naglašenije promatraju opći književni i kulturno-povijesni procesi u kontekstu raznovrsnih oblika interkulturne komunikacije.

II.

Kao što nam je poznato pojam opusa najčešće se upotrebljava u glazbenoslovlju, gdje kao ustaljena muzička terminologija označava glazbeno djelo označeno brojem u cjelokupnom djelu skladatelja. Manje je pojam opusa afirmiran u drugim umjetnostima, ali se u povijesti književnosti ustalio pojam opusa koji označava sveukupno književno djelo pojedinoga pisca, odnosno cjelinu dijela opusa, pa se može govoriti npr. o opusa Vladana Desnice, kao i o novelističkom opusu Novaka Simića. *Književni opus* kao posebnu strukturu, kao totalitet naročite vrste, koji ima svoju vlastitu prirodu i vlastiti način svoje strukturiranosti, svojedobno je za naše prilike definirao Zdenko Lešić, pridodajući kako je opus, matematičkim rječnikom rečeno, zapravo "presjek skupova", i to na osnovu onih komponenti koje se u cjelini određenoga opusa raspoznaju kao dominantne i koje u nadređenosti u odnosu na druge komponente izrađuju "svijet" toga pisca, njegov specifičan "idiolekt",

8 Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb – Ljubljana 1987., 6.

9 Milivoj Solar, *Povijest svjetske književnosti*, Zagreb 2003., 16

10 Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti. Od Baščanske ploče do da*nas, Zagreb 2003., 1.

11 Hans-Jürgen Lüsebrink, "Kulturraumstudien und Interkulturelle Komunikation", *Konzepte der Kulturwissenschaft*, (ur. Ansgar Nünning i Vera Nünning), Stuttgart – Weimar 2003., 324.

ukratko prepoznatljivo *njegovo* književno djelo.[12] U tom smislu, povlači se razlika između *sabranih djela*, kao pukoga zbira, od *cjelokupnog djela*, kao jedinstveno strukturirane cjeline književnoga stvaranja jednog pisca, odnosno u mogućnosti da se pojedina književna djela prepoznaju kao dijelovi cjelokupnoga opusa, koji onda razumijemo kao specifičan totalitet raznorodnih komponenti, nalazimo opravdanje za književni opus kao "dinamične i razvojne strukture".[13]

Zalažući se za prepoznavanje i uvažavanje "razvojnog principa" u opusu pisca, Lešić će istaknuti da se ne radi tek o usvajanju jednostavnog kronološkog pristupa: "Jer cjelokupno književno djelo jednog pisca nije ni postepeno približavanje savršenstvu, ni slijed umjetnički ravnopravnih i književnoistorijski podjednako značajnih ostvarenja tog pisca. Kao i u svemu drugom, i ovdje je zato primarni zadatak odvojiti bitno od nebitnog, ono što je suštinski dio totaliteta od onog što je u njemu incidentalno. Naravno, književni istoričar ima pravo da u biografiji pisca i u općoj povijesnoj situaciji iznalazi razloge za ono što u stvaralaštvu toga pisca ostavlja utisak slučajnih, pa čak i stranih tonova. Međutim, njegov je primarni zadatak ipak u tome da ustanovi one dominantne komponente koje su bitne za ukupnu sliku o tom stvaralaštvu kao jedinstvenom i cjelovitom opusu."[14]

U međuvremenu, kao što smo vidjeli, autor je i sam revidirao svoje krute strukturalističke stavove, pa je razvojne strukture zamijenio kontingencijama, totalitete nepredvidljivim događanjima, sisteme otklonima od sustava, skliznućima, "iznenadnim provalama *živog* života, punog komešanja i kompromisa", ukratko u pojedinačnosti, posebnosti i individualnosti, koje se pak ne pojavljuje u izolaciji, "već uvijek kao konstituanta onoga što zovemo *historija*, onoga što zovemo *društvo*, onoga što zovemo *kultura*".[15]

Ukratko, prošlost je *tekstualno posredovana*, ona je "sastavni dio historijske stvarnosti", književni tekst prestao se shvaćati kao "estetski čin", svi književni tekstovi bez obzira na vrijednost, kao i svi relevantni neknjiževni tekstovi zajedno čine onu "mrežu tekstualnosti koju nazivamo *kulturom* (jednog vremena, jednog društva ili jednog naroda), čiji je aktivni i najrječitiji dio upravo književnost", pa u tom smislu tekst uvijek ima svoj kontekst, koji je u samom tekstu, slično kao "jezik" u individualnom govornom činu, pa se može reći da je *povijest* zapravo najbolje sačuvana u svim vrstama tekstova. Sukladno tome morali bismo i pojam književnoga opusa proširiti na sve sabrane tekstove pojedinoga pisca, bez obzira na vrijednost i možebitni neknjiževni žanr.

Poznati hrvatski *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije* Vladimira Bitija, koji inače uglavnom iznevjerava svrhu pouzdana rječnika književnih termina, ali zauzvrat daje sintetičke, fragmentarne natuknice o gotovo cjelokupnom relevantnom znanju svjetske suvremene književne teorije, pojam opusa prvobitno smješta u tradicionalnu povijest književnosti, "kategorijskom uređaju pozitivističko-biografistične faze", kojega iznevjerava već stilistička kritika, a redefinira strukturalizam koji opus tretira kao "izvantekstnu strukturu" koju određen umjetnički tekst može aktivirati radi vlastitog razumijevanja. Poststrukturalizam problematizira pojam zajedno s pojmom autora, odnosno opus je jedan od neizbježnih "vertikalnih sustava ovisnosti", kojima se obuzdavaju nepredvidljivi učinci presijecanja diskontinuiranih povijesnih nizova: "Opus tako više ne stječe svoje objašnjenje *unutar* nego *izvan* sebe, kao jedan od instrumenata (nužne, ali relativne) identifikacije. Njegova relativ-

[12] Zdenko Lešić, *Književnost i njena historija*, Sarajevo 1985., 98. i 103.
[13] *Isto*, 101., 14.-105.
[14] *Isto*, 105.-106.
[15] Lešić, 2003., 49.

nost proistječe iz uklopljenosti u šire mreže odnosa koje ga kao klasifikacijsku kategoriju književne znanosti i samog izlažu povijesnoj analizi."[16] Kasnija etapa poststrukturalizma opus ne niječe već ga samo premješta iz mimetičkih u semiotičke parametre, dok dekonstrukcija u pravilu podrazumijeva konstrukciju, tako da se strpljivo izvodi autorska intencija iz široko shvaćenog opusa, koji ravnopravno uključuje pisma, rane rukopise, zabilješke i tzv. nezrela djela.[17]

U *Zborniku radova o Vladanu Desnici*, sa znanstvenog skupa od prije nekoliko godina, kada je za sudjelovanje na skupu na žalost bilo potrebno i nešto građanske hrabrosti, osim moje usputne rečenice da oko poezije Vladana Desnice nije bilo sporova u svezi sa pripadnosti ovomu ili onomu nacionalnom pjesništvu, Dušan Rapo, u svom napisu *Književnost i nacionalno svrstavanje*, pita već podnaslovom *U koju književnost spada Vladan Desnica?* Odgovarajući na pitanje kojim književnostima pripada, poslužio se autor pismima koje je Desnica izmijenio s Jožom Horvatom i Ivom Frangešom. Iako se iz odgovora Frangešu konkretizira da se smatra jugoslavenskim piscem, što u prijevodu znači "u isti mah i hrvatskim i srpskim", pridodajući da se ta "pripadnost objema krugovima" ne može uzeti kao općenito važeće pravilo, jer bi apsurdno bilo reći da je npr. Gjalski i srpski pisac ili Bora Stanković i hrvatski, premda je "ne manje istina da postoji izvjestan broj pisaca koji po svojim pogledima i svojim djelom pripadaju u oba kruga", kao npr. Simo Matavulj. Odgovor Jože Horvata, kao i kasnija Frangešova književno-povijesna odrednica u *Povijesti hrvatske književnosti* predstavljaju Vladana Desnicu kao hrvatskog pisca "prema vlastitom opredjeljenju",[18] prema principu ako se nije izjasnio protiv onda je *naš*, zanemarujući da se Desnica smatrao u isti mah i hrvatskim i srpskim piscem. Upitajmo se zaista, što to samoopredjeljenje za nacionalne edicije ili institucije, kao što je biblioteka *Pet stoljeća hrvatske književnosti* ili povijesti hrvatske književnosti, zapravo znači? Može li takvog pisca, prema istom kriteriju jednostavno svrstavati i u edicije/institucije srpske književnosti, odnosno povijesti srpske književnosti? Ili bi možda, piscima dvojne pripadnosti, valjalo opuse objavljivati, proučavati i sistematizirati u za to zasebnim, dvonacionalno imenovanim edicijama/institucijama? I njima pridruživati stručnjake, kritičare i povjesničare književnosti, koji će biti *podjednako kompetentni* najmanje u obje kulture, u obje povijesti, za oba društva, tim više što su se pojedini njihovi dijelovi razvijali usporedno, makar nikada ne i s istim predispozicijama, pa ni u istim funkcijama. Ili je rješenje, kakvo je prevladalo danas, da se Desnica uglavnom smatra hrvatskim piscem, a tek izvedeno i srpskim, najbolje rješenje? (Usput, takvo rješenje zagovara i Dušan Rapo, postavljajući također čitav niz zanimljivih pitanja, više u pravcu univerzalnoga ili multikulturnoga konteksta svjetske kulture, "globalnih vrijednosti multikulturalnosti", s napomenom da "vjerojatno još nije došlo pravo vrijeme da se na neka od ovih pitanja odgovori potpuno smireno, bez ikakvih rezervi, predrasuda i opterećenja".[19])

U nastavku ću pokušati, upravo prebacivanjem pitanja "dvojne pripadnosti" pisaca na svekoliko interkulturno problematiziranje Desničina opusa, i u onom tradicionalnom i u ovom novijem smislu, prekoračiti dijelom i svoju vlastitu sjenu, bolje reći: zavjetrinu hrvatsko-srpske kulture, koja se tako blagotvorno nadvila na *nacionalnom zvizdanu* obje, sve tri-četiri, "štokavske", središnje južnoslavenske kulture. Ne zanemarujući pritom i

16 Biti, 2000., 351.-352.

17 *Isto*, 252.

18 Frangeš, 1987., 374.

19 Dušan Rapo, "Književnost i nacionalno svrstavanje", *Zbornik radova o Vladanu Desnici*, Zagreb 2004., 128.

recepcijski kontekst Desničina opusa, kritički, književnopovijesni ili leksikografski, koji povremeno čitamo kao stvarnu a ne samo implicitnu sastavnicu "opusnoga hiperteksta", opusa predstavljena sve češće i u nelinearnom obliku zaslona. A sve zagovarajući kao i najvećma puta, interkulturni pristup, kako u regionalnom tako i u međunarodnom smislu.

III.

Najme, kaj? Zavirimo li u pojedine povijesti književnosti vidimo da se dvojno (pa čak i trojno, hrvatskom i srpskom pridodaje se kadšto i talijansko) kulturno pripadništvo Vladana Desnice različito tretira. Spomenuta Frangešova *Povijest hrvatske književnosti* Desničin stil vidi kao plod "višestrukih i neobično plodnih ukrštanja", koji je s gledišta ovog ili onog, ili oba čistunstva prošaran ili natrunjen inojezičnim izrazima: "Raznolikost užeg i šireg zavičaja, pa sljedstvena raznolikost kulturnih i odgojnih utjecaja, stvoriše rijedak primjer skeptika i relativista, prosudnika koji vrlo dobro zna da će, usvoji li se jedno od mogućih motrišta, odmah ona ostala, zanemarena, relativizirati i osporiti brzopleti zaključak".[20] Slično postupa i Jovan Deretić u prvom i trećem proširenom izdanju svoje *Istorije srpske književnosti*, s tom razlikom što je on Desničin opus, osobito roman *Proljeća Ivana Galeba*, sklon "uzdići" kontekstom vrsne "jugoslovenske književnosti" pedesetih godina, velikog doba "našeg romana i naše književnosti",[21] premda ga primarno smješta u "tradiciju regionalne dalmatinske proze, koja ima značajno mesto i u hrvatskoj i u srpskoj književnosti".[22]

Za razliku od većine hrvatskih povjesničara Deretić odmah naglašava da je Desnica pisac koji se karakterom svoga djela i svojim djelovanjem uklapa u obje književnosti, naime hrvatsku i srpsku, a svoj metodološki stav ističe na kraju, nakon kraćeg ekskursa o srpskim piscima iz Hrvatske, u dvije rečenice: "Za većinu se pak može reći isto što i za Desnicu: da su postali hrvatski ne prestajući da budu srpski pisci. Oni su rečit dokaz bliskosti i u izvesnim slučajevima i neodvojivosti dveju naših jednojezičnih književnosti."[23] Prošireno izdanje na ovom je mjestu sažeto, obje su rečenice izostale, pa ionako tanka metodološka perspektiva kao da sasvim izostaje, ali zato nije ni u trećem izdanju popravljeno ime Grigora Viteza koji se navodi dječjim izgovorom kao – Gligor, pa bismo to mjesto mogli komentirati u duhu duhovite Frangešove dosjetke, kojom je naš profesor razriješio pitanje dvojne pripadnosti Stanka Vraza: njima Stanko, nama Vraz. A ovdje: njima Gligor, a nama Grigor, a Vitez objema-četirima književnostima za djecu, kad se već odrasli ne možemo dogovoriti!

Zapravo, treće izdanje izostavlja i relativno pristojan metodološki uvod iz prvoga, makar više izveden iz prakse pisanja povijesti književnosti a manje utemeljen na određenim teorijskim načelima, u kojemu je Deretić problematizirao pitanja razgraničenja i filološkoga kriterija te tradicijskoga diskontinuiteta srpske književnosti. Ne ulazeći podrobnije u razlaganje njegovih stavova, koje je izostavljanjem i sam devalvirao, u vezi sa slučajevima

[20] Frangeš, 1987., 374.
[21] Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Beograd 2002., 1196.
[22] *Isto*, 1195.
[23] Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Beograd 1983., 627.-628.

"dvostruke ili čak višestruke pripadnosti", autorova napomena *Uz ovo izdanje*, zaslužuje našu pozornost, jer ju je praksa potvrdila:

"Jedini izlaz iz ove situacije jeste, po svoj prilici, da se granicama ne pridaje važnost veća od one što je stvarno imaju. Jedna književnost kakva je srpska nije manje samosvojna ako su neke njene granice nejasne, ako u njoj ima i takvih pisaca koji nisu samo njeni (kao da gube nešto engleska ili američka književnost što se ne mogu na svakoj tački razgraničiti!). Na stranicama ove knjige našli su se ponajprije Srbi koji su samo srpski pisci, zatim Srbi koji nisu samo srpski pisci i najzad pripadnici kojeg drugog naroda koji su i srpski, a ponekad samo srpski pisci. /.../ Unošenje 'graničnih' pojava i ličnosti ne treba shvatiti kao prisvajanje, jer njih valja uvek smatrati takvima kakve jesu, a mnoge jesu zajedničke, a ne isključivo nacionalne vrednosti."[24]

Ali, oprez! Takva se širokogrudnost skupo plaća. S hrvatske strane gledano, Deretićeva tolerancija i "metodološka širina", kojom je u trećem izdanju pridodao i dubrovačko-dalmatinsku, "štokavsku književnost", usklađujući se konačno s paradigmom povijesti srpske književnosti kakva se prakticira gotovo stotinu godina, višestruko je upitna: valjda zbog straha od prevladavanja srpskoga udjela, ne priznaje se niti jedan kontekst "zajedničkih vrijednosti", niti regionalni hrvatsko-srpski dalmatinski, niti dakako provizorni jugoslavenski, niti kontekst "štokavske književnosti", tako da se s pretpostavkama s kojima je, vjerujem i danas, u najboljim namjerama Deretić započeo promišljanje i prakticiranje svoje povijesti, uopće ne može razgovarati. Situacija je za kroatistiku utoliko teža što se s mnogim nadnacionalnim komponentama, interkulturnim činjenicama, situacijama i kompetencijama, ozbiljno računa u inozemnim južnoslavističkim studijima, koji hrvatsko-srpski problem dodatno proširuju s bosanskim (bosanskohercegovačkim, bošnjačkim), pa i sa crnogorskim, "pravom na razliku", a koje bi ona objektivno mogla imati na svojoj strani, pa kroatistika danas ne uspostavlja teško ili nikako dijalog samo sa srpskom historiografijom, nego ima poteškoća s pridobivanjem naklonosti i dijela inozemne slavistike.

Ograničimo li se samo na tretiranje opusa Vladana Desnice u povijestima hrvatske književnosti, s obzirom na pitanja pripadnosti hrvatskoj književnoj kulturi, jer barem oko jezične bismo se mogli dobrano sporiti, uviđamo da je izabrana strategija neproblematiziranja pripadnosti, jednostavnog punog integriranja Desnice u hrvatsku književnost, dio opće strategije hrvatske književne historiografije. Ne otvarajući ta pitanja, a istodobno razgraničavajući hrvatsku književnost u svim aspektima od književnosti središnjega južnoslavenskog jezičnog područja, hrvatska književna kritika i historiografija, uopće ono što bismo mogli zvati paradigmom hrvatske nacionalne kulture, pitanja djelomične jednojezičnosti i zajedničke prošlosti svodi na minimum, pa ispada da su za "propusnost" jezičnih granica krivi tek nepodobni jezikoslovci, poput još preostale Snježane Kordić, jer kao da, paradoksalno, hrvatska filologija granice jezika određuje granicama kulture, pa se prema naslijeđenom prostoru "zajedničkih vrijednosti" određuje krajnje restriktivno. Da bi se opus Vladana Desnice mogao odrediti u raznolikosti njegova užeg i šireg zavičaja, kulturnih i odgojnih utjecaja, odnosno kao reprezentant "našeg romana i naše književnosti" pedesetih godina, kao još kod Frangeša i Deretića, nedostaje ikakvih relevantnih podataka, odnosno "egzaktnih činjenica", na osnovu kojih bi bila moguća relativna kritička prosudba, odnosno intersubjektivna interpretacija. U jednom od rijetkih metodoloških istupa hrvatske književne historiografije čitamo:

[24] Deretić, 1983., 690.

"Kako jedna kritički koncipirana povijest književnosti može biti apsolutno objektivna? U njoj mogu i moraju biti objektivne, upravo egzaktne, samo činjenice. U mojoj knjizi one to i jesu. Njih sam, činjenice, poštovao iznad svega i ništa nisam napisao što bi se protivilo činjenicama. Sve svoje prosudbe temeljio sam na njima i izvodio iz njih. Ipak, koliko god to izvođenje zaključaka bilo logično, neizbježno sam ih izvodio ja, a ne tko drugi, svojim spoznajama a ne tuđim, pa su dakle sve interpretacije moje, dakle u nekoj mjeri i subjektivne, jer interpretacija ne može a da ne bude proviđena i notom subjektivnosti. U tom smislu 'objektivnu' knjigu nisam ni želio napisati. Kada bi bilo takve 'objektivne' književno-kritičke ili književno-povijesne knjige (a povijest književnosti, kako je ja shvaćam, nije ništa drugo nego retrospektivna književna kritika), značilo bi to da je zadovoljila autoreceptivna očekivanja svih koji se u njoj spominju, a to bi jamačno bila vrlo loša knjiga, najneobjektivnija i najneuporabljivija knjiga, koja nikome ne bi trebala i nikome koristila, pa ni onima koji bi njome bili zadovoljni."[25]

Ukratko, zanemarujući subjektivnost u odabiru činjenica i rasporedu književnopovijesne građe, a naglašavajući je tek u aspektu interpretacije, hrvatskom se povjesničaru otvaraju neslućene mogućnosti: tobože egzaktnim činjenicama on može dodati svoju osobnu prosudbu, što će reći njegova interpretacija dobiva objektivno utemeljenje i istodobno je krajnje arbitrarna i glede autorskoga stajališta i s obzirom na druge, odnosno tuđe poglede na pojedino djelo. Umjesto književno-povijesnoga rasporeda poetičkih tendencija ili sinoptičke slike pojedinog djela ili opusa u širim tradicijskim, žanrovskim ili "međuknjiževnim" suodnosima, povijest hrvatske književnosti doima se kao selektivna kronologija bio-bibliografija (koja često čak ne zadovoljava niti puko kronološko određenje), u najgorem slučaju, odnosno kao niz kritičko-interpretacijskih natuknica, u najboljem slučaju, koje više govore o stilsko-sadržajnim osobitostima pojedinih tekstova negoli o njihovim književno-povijesnim značenjima i značajkama. Metodološka nezabrinutost, nepridržavanje bilo kakvoga modernog načela, kao i s tim razmjerna nepodnošljiva lakoća pisanja povijesti književnosti i pregleda, uostalom kao i sastavljanja antologija, tako je nekritički zapravo u službi ideologije znanja određenoga "neizrečena naloga" (naime *zna se* komu "egzaktne činjenice" idu u korist, komu na štetu, *zna se* kome dati veću kome opet manju pozornost u povijesti književnosti, koga favorizirati, a koga isključiti iz antologija), jer sve je ionako subjektivna interpretacija "egzaktnih činjenica"! Na kraju se ipak i književna stvarnost nekako "uskladi" s našim konstruktima. Zbog toga, kao da su hrvatske povijesti književnosti više utemeljene na kulturi *razgovora* o književnosti, u kojima se pojedine stvari podrazumijevaju, unaprijed znaju, a manje, ako i uopće, na kulturi metoda i metodologija, kojima smo valjda toliko izloženi da ih je najbolje ignorirati. Ukratko, misao Antuna Barca da se "mnogo teoretizira uvijek onda kada se malo radi"[26] kao da je našla svoje marljive poklonike.

Pripremajući se ljetos vrlo ekstenzivno za naš simpozij, jer nisam više znao što bih trebao ponoviti ili razviti iz svoje kod nas sustavno ignorirane interkulturne povijesti književnosti, uživao sam čitajući svojevrsnu intelektualnu autobiografiju Edwarda W. Saida *Nepripadanje.* Već samo površno dovođenje u vezu naših života u multikulturnom društvu bivše države ili brojni zapisi samoga Vladana Desnice na slične teme navodili su me na misao da bi razgovor o kulturi pripadanja svakako trebao voditi računa i o pravu na nepripadanje.

[25] Dubravko Jelčić, "Politika nije utjecala na moj znanstveni rad", (razgovor s Ivicom Matičevićem), *Vijenac*, 12/2004., br. 268., 4.

[26] Antun Barac, "Između filologije i estetike", *Hrvatska književna kritika VII*, (predgovor i izbor Petar Lasta), Zagreb 1962., 21.

desničini susreti 3.indb 138 2.12.2013 9:53:39

Osjećaj višepripadnosti ili nepripadanja, uz potencijalnu slobodu donosi dakako i nelagodu, ali i intelektualnu sabranost, dragocjenu samoću: "Zadržao sam taj nelagodan osjećaj mnogih identiteta – u međusobnom sukobu – kroz cijeli svoj život, zajedno s aktualnim sjećanjem na tu očajničku želju da budem samo Arapin ili samo Evropljanin ili Amerikanac ili samo kršćanin ili samo musliman. /.../ Činjenica da nisam nikamo kod kuće i da nigdje ne pripadam dala mi je poticaj da nađem svoj teritorij u intelektualnom smislu, kad već ne mogu u socijalnom".[27] Zar ima bolje, poticajnije pozicije za pisca od osjećaja egzistencijalne tjeskobe i socijalnoga nepripadanja? Nije li stoga zalaganje povjesničara književnosti da pojedinom opusu, koji više nego simbolizira ime i prezime autora, a koji je sa svojim idiolektom i njegovim svjetovima zapravo književnost u malom, baš kada je (i ako je) on uspio postati vrijednost za sebe, odrede nepobitne okolnosti prošle i buduće recepcije, da ga počaste jednim prevažnim "nacionalnim identitetom", kakvi su hrvatski ili bošnjački, srpski ili crnogorski svejedno, zapravo kontraproduktivno i suvišno. Jer, opus već postoji kao rezultat kritike i recepcije, djeluje preko granica i svih razgraničenja, u prijevodima i preko svih jezičnih barijera, mimo naših sistematizacija, radi se o tome da ga, u dijelovima ili cjelini, svojim tumačenjima prisvojimo, posvojimo, za sebe, za svoju kulturu, uostalom za svoju karijeru ili svoju samoću, za naša napredovanja ili našu ideju, naš san. Kako kod koga, s obzirom na njegovu kulturu razgovora, odnosno metodologiju pisanja, naravno ne samo o pripadnosti pisaca.

IV.

Spomenuti Antun Barac, kojega svi naši hrvatski učitelji iz povijesti novije hrvatske književnosti ističu kao uzor, ipak je u nekoliko navrata promišljao odnos filologije i estetike, književnosti i književnih historiografa, dajući u mnogočemu i danas aktualne naglaske: "Onemogućeni kao stvarači", pisao je Barac kao mladi esejist, "kao producenti živih djela, postajahu kritičarima; a onemogućeni i ovdje, postajahu literarnim historičarima, kopkajući slobodno po području za koje sami nisu bili, dolazeći tako do ugleda i značenja koje nikako nisu zavrijedili i koje je upravo krvava poruga na njihove stvaralačke sposobnosti".[28] Rano naglašavajući da naša književna povijest nije "historija *literature*", odnosno da bi povjesničari književnosti trebali "gledati na svoj predmet kao na dio umjetnosti, s umjetničkim osjećajem", Barac će idealno zacrtati da je književni povjesničar u višem smislu "koji na svoj posao ne gleda kao na struku, već kao na jedno relativno usko područje života, no područje na kome se on najbolje i najadekvatnije i s najviše nijansa manifestirao, neće biti nemilosrdni rovac po površini i nutrinji, kidajući bez razumijevanja najfinije žilice, negirajući tako reći smisao svoga poziva, već će znati da s toplom nježnošću i širokogrudnošću zaviri u sve izvore tih manifestacija. Život je uvijek kontinuiran, samo su njegovi oblici katkada toliko različni da se na prvi pogled ne daju uvijek uhvatiti veze koje postoje između pojedinih dijelova."[29]

27 Edward W. Said, *Nepripadanje*, Zagreb 2007., 15. i 172.

28 Antun Barac, "Naša književnost i njezini historici", *Hrvatska književna kritika VII*, (predgovor i izbor Petar Lasta), Zagreb 1962., 45.

29 *Isto,* 47., 54., 50.

Bez namjere da zastupam ili branim iznesene principe, kada nam već nije, razvojem modernističke znanosti, dostatna sistematika i red umjetnosti, složit ćemo se da bi veća teorijska osviještenost domaće historiografije, njezina veća otvorenost aktualnim kulturnim teorijama, bila koliko dragocjena toliko i nužna. Uključujući se osobno teorijskom diskusijom u znaku regionalne komparatistike ili interkulturne povijesti književnosti, upozoravanjem na interkulturnu hermeneutiku i teoriju interliterarnog procesa, pa i neke novije koncepte, u nekoliko sam navrata naglašavao da se zajednička, odnosno sporna pitanja hrvatske i srpske književne povijesti, ne mogu rješavati samo pragmatično, po Deretićevu modelu, prema kojemu su npr. srpski pisci iz Hrvatske "postali hrvatski ne prestajući da budu srpski pisci", pa valjda onda i obratno, odnosno prema prešutnom integrativnom načelu hrvatske historiografije, koja se pak prema zajedničkom međugraničnom književnom i kulturnom prostoru odnosi kao da on ne postoji (kao da nije nikada postojao, kao da nije postojala zajednička povijest, isti jezik ili naprosto međusobne književne simpatije, zajednički časopisi, inicijative i sl.). Utoliko više, što su se pitanja interpretacije književnosti, u međuvremenu, neraskidivo povezala s brojnim modelima (inter/trans)kulturalnih teorija, koje vape za svojim "prepoznavanjem" i primjenom u praksi. (Ne smijem reći u stvarnosti, jer je navodno i zbilja sama tek naš konstrukt, tek jedan od mogućih svjetova.)

Spoznaja o ograničenosti, kontigentnosti suvremene znanosti o književnosti dovodi nužno do pokušaja legitimacije intersubjektivno provjerljiva znanja, do neophodne otvorenosti prema znanstvenom dijalogu i do, na međukulturnom dijalogu, *konstituiranju* predmeta i rezultata istraživanja. Ili rečeno još otvorenije, preneseno na polje interkulturne znanosti o književnosti, odnosno interkulturne povijesti književnosti i interkulturne interpretacije, glavno je metodičko, upravo tehničko, ne metodološko pitanje, kako *pisati z*nanstveni, književnopovijesni tekst, kako svojoj kulturi, "kulturi svoga uvida" osigurati znanstvenu validnost, objektivni status, priznat među drugim "kulturama uvida", odnosno kako se "tehnički" uključiti u intersubjektivnu situaciju zadobivanja makar prividne znanstvene objektivnosti? Svakako putem interdisciplinarne, idejno pluralne, pa i eko-kulturne, a ne pomoću monocentrične i monološke metodološke i ideološke perspektive.

Umjesto zaključka

U okviru šire teorijske studije o odnosu teksta i konteksta, odnosno fenomenu dvojne pripadnosti (višepripadnosti, nepripadnosti) opusa, u raspravi se govori o kulturi razgovora, odnosno metodologiji pisanja, o pripadnosti pojedinih pisaca u srpskim i hrvatskim poviješestima književnosti (prije svega u Deretićevoj i Jelčićevoj), s osobitim osvrtom na tretiranje opusa Vladana Desnice. S hrvatske strane gledano, Deretićeva tolerancija i "metodološka širina", kojom je u trećem izdanju pridodao i dubrovačko-dalmatinsku, "štokavsku književnost", usklađujući se naknadno s problematičnom paradigmom povijesti srpske književnosti kakva se prakticira gotovo stotinu godina, višestruko je upitna. Vjerojatno zbog straha od prevladavanja srpskoga udjela, s druge, hrvatske strane, ne priznaje se niti jedan kontekst "zajedničkih vrijednosti", niti regionalni hrvatsko-srpski dalmatinski, niti dakako provizorni jugoslavenski, niti kontekst "štokavske književnosti", tako da se s pretpostavkama s kojima je, vjerujem i danas, u najboljim namjerama Deretić započeo promišljanje i prakticiranje svoje povijesti, uopće ne može razgovarati.

Zajednička, odnosno sporna pitanja hrvatske i srpske književne povijesti, ne mogu se rješavati samo pragmatično, po Deretićevu modelu, prema kojemu su npr. srpski pisci iz Hrvatske "postali hrvatski ne prestajući da budu srpski pisci", pa valjda onda i obratno, kao niti prema prešutnom integrativnom načelu hrvatske historiografije, koja se pak prema zajedničkom međugraničnom književnom i kulturnom prostoru odnosi kao da on ne postoji (kao da nije nikada postojao, kao da nije postojala zajednička povijest, isti jezik ili naprosto međusobne književne simpatije, zajednički časopisi, inicijative i sl.). Utoliko više, što su se pitanja znanosti i interpretacije književnosti, u međuvremenu, neraskidivo povezala s brojnim modelima (inter/trans)kulturalnih teorija, koje vape za svojim "prepoznavanjem" i primjenom u praksi.

Zbog mnogih razloga, kao da su hrvatske i srpske povijesti književnosti više utemeljene na *kulturi razgovora* (prema čaršijskom ili "zajedničarskom" principu) o književnosti, na nepisanim pretpostavkama paradigmi u kojima se pojedine stvari podrazumijevaju, unaprijed znaju, a manje, ako i uopće, na *kulturi metoda i metodologija*, kojima smo valjda toliko izloženi da ih je najbolje ignorirati.

Doppelte Angehörigkeit (Mehrgehörigkeit) des Opus

Zusammenfassung: Im Rahmen einer breiteren theoretischen Studie über die Beziehung zwischen Text und Kontext, bzw. über das Phänomen der doppelten Zugehörigkeit (der multiplen Zugehörigkeit und Nichtzugehörigkeit) des literarischen Opus, werden hier die Fragen über die Zugehörigkeit einzelner Schriftsteller in serbischen und kroatischen Literaturgeschichten erörtert, besonders in den von Jovan Deretić und Dubravko Jelčić geschriebenen Literaturgeschichten, mit betontem Rückblick auf die Behandlung des Gesamtwerks Vladan Desnicas.

Stichwörter: Vladan Desnica, Text, Kontext, literarischer Opus, kroatische Literatur, serbische Literatur, Literaturgeschichte, Zugehörigkeit, Jovan Deretić, Dubravko Jelčić.

Literatura

Antun Barac, "Između filologije i estetike", *Hrvatska književna kritika VII*, (predgovor i izbor Petar Lasta), Zagreb 1962.

Antun Barac, "Naša književnost i njezini historici", *Hrvatska književna kritika VII*, (predgovor i izbor Petar Lasta), Zagreb 1962.

Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb 2000.

Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb – Ljubljana 1987.

Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Beograd 1983.

Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Beograd 2002.

Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od baščanske ploče do postmoderne*, Drugo znatno prošireno izdanje, Zagreb 2004.

Dubravko Jelčić, "Politika nije utjecala na moj znanstveni rad", (razgovor s Ivicom Matičevićem), *Vijenac*, 12/2004., br. 268., 3.-5.

Marko Juvan, "O usodi 'velikega' žanra", *Kako pisati literarno zgodovino danes*?, (ur. Darko Dolinar – Marko Juvan), Ljubljana 2003., 17.-49.

Zvonko Kovač, *Poredbena i/ili interkulturna povijest književnosti*, Zagreb 2001.

Zdenko Lešić, *Književnost i njena historija*, Sarajevo 1985.

Zdenko Lešić, "Razvojne strukture (?) ili kontingencije (?)", *Razlika/Differance*, 3/2003., br. 5, 39.-50.

Hans-Jürgen Lüsebrink, "Kulturraumstudien und Interkulturelle Komunikation", *Konzepte der Kulturwissenschaft*, (ur. Ansgar Nünning i Vera Nünning), Stuttgart – Weimar 2003.

Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti. Od Baščanske ploče do da*nas, Zagreb 2003.

Winfried Nöth, *Priručnik semiotike*, Zagreb 2004.

Dušan Rapo, "Književnost i nacionalno svrstavanje", *Zbornik radova o Vladanu Desnici*, Zagreb 2004., 124.-130.

Edward W. Said, *Nepripadanje*, Zagreb 2007.

Milivoj Solar, *Povijest svjetske književnosti*, Zagreb 2003.

13.
USMENA NARACIJA, IDENTITET I LIČNA ISTORIJA

Pitanja jezičkih formi i kulturnog samoopredeljenja u publikaciji *Romkinje: Biografije starih Romkinja u Vojvodini*

Marija Grujić

Sažetak: Rad analizira zbirku ličnih istorija koja predstavlja biografske priče starih Romkinja u Vojvodini, nastalu kao rezultat projekta istraživanja života romskih žena u Vojvodini. Postupak prezentovanja biografskog diskursa, putem kazivanja ličnih istorija (oral histories), omogućava uvid u specifičnosti formiranja jezičkih, pojmovnih, ideoloških i drugih konstrukta kroz koji se konstituiše subjekat koji pripoveda. U datom slučaju, rad predstavlja osvrt na nekoliko aspekata posredovanja životnog iskustva i problema koji se javljaju u konstruisanju značenja i interpretaciji ideoloških slojeva ovih jezičkih tvorevina. Na prvom mestu, to je problem ukrštanja ličnog i kolektivnog diskursa u posredovanju svakodnevnog, ličnog, ali i kolektivnog istorijskog iskustva. Na drugom mestu, rad se bavi prirodom posredovanja i uslovljenosti vrstom odnosa koji vlada između isptivačica i ispitanica, to jest, načinom na koji njihov dijalog konstruiše rodni, kulturni i etnički identitet i jednih i drugih. I najzad, u radu se postavlja i pitanje u kojoj meri kolektivni kulturni klišei ograničavaju proces samorealizacije kroz jezik subjekta koji pripoveda.

Ključne reči: oralna istorija, biografski diskurs, Romkinje, Vojvodina, kolektivni kulturni kliše

Ovaj rad ukazuje na problem kulturne samoidentifikacije ostvarene kroz konstruisanje lične istorije putem usmene naracije. Predmet analize je izdanje koje je nastalo kao rezultat višegodišnjeg istraživačkog rada centra "Ženske studije i istraživanja – Mileva Marić" u Novom Sadu, kao deo projekta koji okuplja mlade Romkinje studentkinje Univerziteta u Novom Sadu u istraživanjima običaja, života, verovanja, i drugih kulturnih formi romskih zajednica u Vojvodini.[1] Ispitivanjem antropoloških i sociolingvističkih aspekata ovakvih publikacija dolazi se do značajnih uvida o alternativnim postupcima kulturne (samo)identifikacije i ispisivanja ličnih i kolektivnih istorija putem jezika i naracije.

[1] Reč je o projektu "Mlade za starije Romkinje", koncipiranom kao deo edukativnog programa u okviru centra Ženske studije i istraživanja – Mileva Marić u Novom Sadu. Više o tome može se pročitati na internetskoj stranici www.zenskestudije.org.rs

desničini susreti 3.indb 143 2.12.2013 9:53:39

Do sada je objavljeno nekoliko izdanja proizašlih iz navedenog projekta, od kojih su *Romkinje: Biografije starih Romkinja u Vojvodini* I-II najobimnije. Prvi deo objavljen je kao rezultat istraživačkog rada sprovedenog u periodu 1998-2001, i to u svojim izdanjima na srpskom (2001), engleskom (2003) i romskom (2004). Reč je o zbirci životnih priča (oral histories) Romkinja iz Vojvodine prezentovanih u formi intervjua koje su vodile Romkinje studentkinje Univerziteta u Novom Sadu. Učesnice su bile zamoljene da ispripovedaju ono što smatraju najvažnijim iz svoga života, a voditeljke intervjua bi takođe postavile jedan broj pitanja. Drugi deo *Romkinja* izašao je iz štampe 2007. godine. Ovaj projekat je bio prva vrsta akcije u naučnoj praksi u Srbiji u kojoj su se žene romske nacionalnosti programski usmerile na istraživački rad u romskoj kulturnoj zajednici. Za razliku od prvog dela, drugi deo sadrži i životne priče mlađih Romkinja sa institucionalnim obrazovanjem. U prvom delu su intervjuisane mahom žene iz Vojvodine, dok su u drugom zastupljene i priče žena iz drugih krajeva Srbije.

Kako su istraživačice bile uglavnom veoma mlade žene, a intervjuisane žene u zreloj dobi, ovi intervjui su uspostavili efekat "svedočenja pred mlađim generacijama", efekat dijaloga između različitih životnih dobi. Transkripcija govora je urađena verno i doslovno, uz potpuno očuvanje govornih karakteristika, bez stilske ili smisaone cenzure. Taj fenomen je uneo dodatnu dimenziju sagledavanja kontinuiteta jednog kulturnog identiteta a i osvetlio kulturne označitelje političkih, društvenih, pravnih i kulturnih promena. Pored ove, pojavile su se još neke studije urađene u okviru ovog istraživanja kao što je: *Nevidljive: ljudska prava Roma u Vojvodini*, i slično.

Ja ću se u ovom radu usredsrediti na prvi tom publikacije *Romkinje*, koji sadrži dvadeset životnih priča Romkinja životne dobi između šezdeset i osamdeset godina. Pitanja postavljana u intervjuima bila su koncipirana oko sledećih tema: uspomena na detinjstvo, venčanje, radni vek, društvene odnose, religijska uverenja, ritualne seksualne prakse i drugo. Međutim, isto tako, važan korpus pitanja odnosio se i na istorijske okolnosti, pogotovo na to kako se lično i kolektivno prelamalo u njima: na položaj Romkinja u multietničkoj Vojvodini, sistem obrazovanja, holokaust za vreme Drugog svetskog rata, zatim iskustva socijalističkog i postsocijalističkog perioda, pitanja nacionalnih praznika i drugo.

Interesantno je da, kako sa sociolingvističkog, tako i sa kulturološkog stanovišta, ova istraživanja predstavljaju novitet i retkost koja omogućuje jedan specifičan literarno-naučni vid kulturnog rada, ali i kulturnog samoopredeljenja. S jedne strane, mlade devojke koje se izjašnjavaju kao Romkinje pojavljuju se kao istraživačice, a samim tim i naučnice, one koje postavljaju pitanja svojim sagovornicama, čime zapisuju, posreduju, ali donekle i konstruišu jezički izraz i značenja samog govora. S druge strane, osobe sa kojima su rađena istraživanja, dobijaju sopstveni glas, njihov govor se prenosi u formi lične zapisane istorije, što im dopušta da kroz određene autentične formulacije otkriju kulturne i rodne specifičnosti svog životnog puta. U oba slučaja, reč je ne samo o iznošenju konkretnih sećanja, verovanja, činjenica, utisaka i podataka, već i o konstruisanju sopstvenih identiteta i subjektiviteta kroz jezik, to jest govorni čin.:

"...Kad me je pitao poslovođa šta sam po nacionalnosti, jer su mu rekle druge radnice koje su sa mnom radile da sam Romkinja, on me je pozvao i pitao šta si ti, Romkinja, ja mu kažem: – Romkinja sam. A on kaže: – Nemoj da kažeš da si Romkinja. A ja mu ka-

žem: – Zašto da ne kažem, kad je to moja nacija i nemam šta da krijem. I tako je i ostalo i više me niko nije pitao da li sam Ciganka."[2]

Sam način na koji se formuliše govor o određenim temama, čak i onim najličnijim, izbor izraza, reči i gramatičke strukture, otkriva mehanizam samoidentifikacije i kreiranja autohtonog identiteta. Ovde je donekle reč o poistovećivanju sa određenim kulturnim odrednicama, pripadanju zajednici, a u određenim momentima, pak, ograđivanju od kolektiviteta i kulture i pripadanju nekom drugom, rodnom ili starosnom određenju.

Imam dobre prijateljice s kojima se družim. Ta što je radila sa mnom. Isto ko ja tako. Ni veća, ni manja, ni deblja ni mršavija. Kao da smo dve sestre. Ni ona nije srećnija u životu. I njen se muž udavio. Ima dva sina i ćerku, tako da ni ona nije baš...On se napio, otišao i udavio se. On je hteo da se udavi. A zbog čega, to ne znam. Šta da vam kažem za tuđi život, kad ne znam. Samo, oni su Mađari. Ona je iz Bačke Palanke.[3]

Pitanja identiteta konstruisanog kroz usmenu naraciju, kao jedna vrsta samo-konstrukcije i specifičnosti tog govora, najlakše je ispratiti kroz intersekciju ličnog i kolektivnog u evociranju prošlosti, o kojoj je ovde reč. Metodom lične istorije dobijamo dvostruki uvid u pitanje identiteta i pripadanja intervjuisanih. Na prvom mestu, stičemo uvid u mnogo toga u vezi sa intimnim, unutrašnjim iskustvima žena iz manjinskih etničkih grupa u određenom društvu, čime se ukazuje na kompleksno preplitanje etnički, klasno, rodno i, čak, rasno motivisanih diskriminacija. Na taj način se stiče uvid u razne vrste aktivnog i osvešćenog odnosa prema životu koji se u životu ovih žena često javljao kao odgovor i otpor raznim preprekama i opasnostima. Većina njih, uprkos svim teškoćama sa kojima se u životu susretala, pripoveda o svom životu na način koji ukazuje na svest o identitetu kao dvostrukoj životnoj poziciji. S jedne strane, taj identitet donosi određenu podređenost na lestvici društvenih hijerarhija, a s druge strane, taj identitet gradi sopstvenu mrežu mogućih alternativnih izbora u životu. Sama forma lične istorije (oral history), u kojoj pripovedač/pripovedačica pripoveda realno iskustvo sa vremenske i, često, emotivne distance, šaljući jasnu poruku da je nadvladao/nadvladala određene traumatične momente u biografiji, unosi u literarnu formu elemente optimizma, vedrog i često komičkog pogleda na svet.[4] Navešću jedan primer iz teksta:

Volela bih da sam mlada i da imam oko trideset godina, da idem da se provodim, da izađem kad oću, da dođem kad oću. Ja sam se upisala tamo gde idu žene penzionerke, išla sam sa njima u Nadalj u kafani. Muž nije bio ljubomoran. Pustio me, jel je vido da sam kući ko rob. Bila sam u manastir na Fruškoj Gori, u Vrdniku. Okupljaju se žene i družimo se, putujemo.

Šta bi preporučila svojim unukama i svim ženama?

Preporučila bi im da se ne udaju do četrdesete godine, zato što je brak obaveza i vezane su za muža i decu, a kad rodiš decu, onda moraš da trpiš zbog njih i nikad nemaš neko zadovoljstvo. Uvek ćutiš i trpiš i onda ti dođu godine i di znaš da ideš. Ženska deca treba da se školuju, kad se uda da ima svoj zanat, da ne mora da čeka od čoveka svaki dinar, lakše je živeti sa dve plate.[5]

---

[2] *Romkinje: biografije starih Romkinja u Vojvodini*, Novi Sad 2001., 88. (poglavlje "Marija")

[3] *Isto*, 153.-154. (poglavlje "Radmila")

[4] O prirodi i metodama *oral history* koncepcije videti u: Thomas L. Charlton – Lois E. Myers – Rebecca Sharpless (ur.), *History of oral history: foundations and methodology,* Lanham 2007.

[5] *Romkinje...*, 106.-107. (poglavlje "Ruža")

Drugi bitan aspekat i rezultat ovog postupka je svedočanstvo o izvesnim istorijskim okolnostima: holokaustu (nošenju žutih traka, pogromima, racijama, konstruisanju rodne pripadnosti za vreme rata i drugo). Vrlo značajno otkriće koje proističe iz ove studije je da je problem izučavanja holokausta nad Romima u Vojvodini uistinu metodološki upućen na područje *oral history,* jer je ova problematika potisnuta i tabuizirana u pogledu pisanih izvora i zvanične istoriografije Jugoslavije i Srbije.

"Bili smo ošišani, Nemci su nas sve ošišali... U Banatu su Romi proveli rat strašno. U Mošorinu je bila udata moja baba, ubijali su Rome i bacali pod led. I onda su naši Romi, kad pukne leto, morali tamo da idu da ih uzimaju tako mrtve i da ih sahranjuju. Morali smo i mi ženske da idemo, ali mi smo bili sretni u Pazovi što nas nije dao naš predsednik, koji je bio Slovak, i nije dao nas Cigane da nas ubiju".[6]

Imajući u vidu ovaj postupak kazivanja kao glavnog vida konstruisanja, objavljivanja i zastupanja kompleksnog identiteta Romkinje u Vojvodini u dvadesetom veku, htela bih još da ukažem na nekoliko važnih jezičkih karakteristika ovog procesa, koje doprinose formulisanju nekih pitanja za dalju teorijsku diskusiju oko primena metode kazivanja lične istorije. To je važno jer neophodno je biti svestan i uslovnosti, i katkad, relativnosti primene metoda usmene istorije, zatim problema autentičnosti usmene istorije i sećanja, i, najzad, ambivalentne uloge onoga ko intervjuiše, pa i uloge samog istoričara, antropologa, etnologa, filologa i drugih naučnika koji pristupaju ovakvim tekstovima.

Pre svega, opaža se da metoda saopštavanja i beleženja usmene istorije donosi često šturo i kolektivno viđenje istorijskih i političkih okolnosti, tako da se i u ovom slučaju sećanje na holokaust u intervjuima javlja u gotovo istim formulacijama, sa navođenjem sličnih detalja, što ukazuje da pripovedanje usmene istorije nije izolovano od kolektivnih zvaničnih stavova, koji svojom specifičnom retorikom i odabirom terminologije oblikuju individualno kazivanje. Primera radi, specifična istorijska pozicija romske zajednice za vreme rata, na primer, dovodi do toga da se sećanja iz tog doba svode na pamćenje ljudi po nacionalnostima ("jedan Mađar", "jedan Slovak"). Slično tome, sve ispitanice hvale period Titovog socijalizma, uz navođenje gotovo istovetnih detalja i primera.

Takođe, odnos između osobe koja intervjuiše i onoga ko je intervjuisan određuje u velikoj meri i govor, jezik i izraze koji se koriste, kao i način na koji se formuliše "ja" onoga ko pripoveda o sebi. Činjenica da su ovde i ispitivačice i ispitanice romske nacionalnosti olakšava mogućnost komunikacije, bez odnosa hegemonije, ili pozicije kulturnog patroniziranja bilo koje strane. S druge strane, mnogo od izrečenog nije potpuno jasno formulisano, upravo zbog onog podrazumevanog koje se uspostavlja između istraživačica i informantkinja, koje istovremeno ovim potvrđuju svoj udeo u istoj kulturnoj zajednici, što za čitaoca koji se nalazi izvan tog kulturnog prostora može ostati nerazumljivo.

I, najzad, treći problem se odnosi na pripovedanje životnog iskustva, dakle problem jezičkih formi i izraza, jezičke mašinerije koja je na raspolaganju ispitanicama. Dok se o nekim pojavama pripoveda vrlo iscrpno, kao na primer o religioznim pitanjima ili tumačenju sudbine, iskazi vezani za medicinske probleme, politiku ili odnose sa ne-Romima, vrlo često se pojavljuju u vidu jezički problematičnih formulacija, nepotpunih i ambivalentnih, skrivenih u klišeima, što odaje socijalno tabuizirani status nekih pojava ili pojmova. Na primer, gotovo nijedna od žena ne upotrebljava ime svog muža, koje očigledno predstavlja

[6] *Isto*, 66. (poglavlje "Vida")

kulturno tabuiziranu formu, usled čega se i muž i bračni život često vide kao strana, otuđena institucija. Govoreći o svojoj udaji, jedna od ispitanica daje sledeći opis:

"...Ja sam tamo odlazila kod babe. A moj muž je imao sestru tamo. Tu smo se upoznali i onda smo se tako zavoleli. Onda je došao njegov otac da pita moju mamu da dozvoli da se ja udam za njegovog sina. Mama je rekla da sam još mlada, sedamnajst godina onda su pitali mene i ja sam pristala. I tako je to prošlo. Venčali smo se u opštini. Imala sam belu venčanicu, nije bilo mnogo ljudi u svatovima. Moj muž je bio zemljoradnik i to je i dan danas."[7]

Zatim, svedočenja o ne-Romima, opet usled kulturne podeljenosti, dovode do izvesnih "zatamnjenja slike", jer uvek je reč o nekom bezličnom i bezimenom. Kulturni tabu, prelomljen kroz prizmu jezika, vrši još jaču identifikaciju informantkinje sa određenom kulturom, ali i kulturno definisanje drugih.

Publikacija *Romkinje* su primer konstruisanja, interpretacije, višestrukog i slojevitog posredovanja u formulisanju životnog iskustva, a osim toga, i obilje mogućnosti za različita čitanja, koja će se kod različitih subjektiviteta na različite načine aktualizovati, i kroz različite kodove tumačenja, različito shvatati. U jedinstvenim ličnim viđenjima sopstvenih života, prepliću se i presecaju vidovi uključivanja i isključivanja iz raznih konkretnih i simboličkih grupa, po principu etničkog, nacionalnog, starosnog, rodnog, regionalnog i "klasnog" pripadanja.

Umesto zaključka, recimo da *Romkinje* predstavljaju sadržajnu istorijsku, biografsku i kulturološku građu za izučavanje pitanja identiteta i kulturnog samoopredeljenja koje se konstruiše putem govora, kako putem kazivanja, tako i putem beleženja i interpretiranja tog govora. Drugim rečima ovaj poduhvat predstavlja samo deklarisanje određenih identiteta informantkinja, kao pripadnica romske kulture, kao žena u okviru te kulture, čiji su životi u određenim trenucima istorijski kontekstualizovani etničkim, rodnim, klasnim, starosnim i drugim društveno-konstruisanim i samo-konstruisanim prerogativima. To isto odnosi se na voditeljke ovih intervjua, koje takođe samim radom na ovom istraživanju konstituišu svoje učešće u određenoj zajednici, ali i izvestan otklon od nje. Ovo je takođe i primer kako *oral history* metod može potpomoći dodatno ispisivanje istorije na mestima gde zvanični izvori nedostaju, mada može i da ukazuje na veliki jaz između ličnog i kolektivnog iskustva i na to kako se ta iskustva mogu jezičkim putem posredovati. I najzad, kako je uopšte svako "ja" pripovedanje uslovljeno jezičkim klišeima, nivoima znanja i senzibiliteta govornika, ovaj metod dovodi istraživače u dinamičnu poziciju večnog preispitivanja njegovih postavki u procesu borbe za zapisivanje fakta, kao glavnog posla u rekonstruisanju istorijskih tokova.

[7] *Isto*, 120. (poglavlje "Živka")

Oral Narratives Identity and Personal History: Questions of Language Forms and Cultural Self-Determination in *Romkinje: Biografije starih Romkinja u Vojvodini*

Abstract: The paper deals with the analysis of the collection of interviews with Roma women in Vojvodina (Srbija). The book is a result of the research conducted by a group of young Roma women researchers gathered around the projects on the life and personal histories of older Roma women, in collaboration with the Women Studies Center in Novi Sad (Zenske Studije i istraživanja). The personal testimonies of Roma women, presented in the form of *oral histories*, construct a particular way of self-identification of women from a marginalized and culturally repressed community. Through telling a story, and usage of particular language constructions, a dialogue between older, traditionally oriented, and younger, formally educated Roma women is created. This kind of dialogue recreates not only particular communal identity of interviewees and interviewers, but also the constructs of their gender identities and challenges of their self-realization.

Key words: oral history, biographical discourse, Romas' women, Vojvodina, collective cultural cliché.

Literatura

Thomas L. Charlton – Lois E. Myers – Rebecca Sharpless (ur.), *History of oral history: foundations and methodology,* Lanham 2007.

Svenka Savić [et al.], *Romkinje: Biografije starih Romkinja u Vojvodini*, Novi Sad 2001.

Svenka Savić [et al.], *Romkinje 2: životne priče Romkinja u Srbiji*, Novi Sad 2007.

Veronika Mitro [et al.], *Nevidljive: ljudska prava Romkinja u Vojvodini*, Novi Sad 2004.

14.
NEKOLIKO IMAGOLOŠKIH OPASKI O *ZIMSKOM LJETOVANJU* I DESNIČINIM SUSRETIMA

Davor Dukić

Sažetak: Tematski svijet romana *Zimsko ljetovanje* Vladana Desnice karakterizira mnoštvo kolektivnih identiteta: 1) etničkih (talijanski/srpski/hrvatski), 2) konfesionalnih (katolički/pravoslavni), 3) jezičnih (slavenski/talijanski); 4) političkih (fašistički/četnički/partizanski), 5) sociokulturnih (urbani/ruralni). Sve to sugerira primjerenost romana imagološkoj analizi. Takva analiza, međutim, pokazuje da u romanu dominira svojevrsna građansko-elitistič-ko-kozmopolitska ideologija prema kojoj se prezire svaka identifikacija ispod razine svjeto-nazorskog (filozofskog). U tom se smislu od navedenih pet razina tek sociokulturna poka-zuje donekle semantički relevantnom. *Zimsko ljetovanje* je tako primjer književnog otpora stereotipnim/imagotipskim generalizacijama.

Ključne riječi: Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*, imagologija, kolektivni identitet, stereotip.

I.

U romanu *Zimsko ljetovanje* Vladana Desnice ovako se opisuje prvi odlazak četvorice Zadrana u njihov razrušeni grad, iz kojeg su nakon prvog razornog bombardiranja izbjegli u selo Smiljevce:

"Odmah prvih dana muškarci pregnuše da idu u Zadar da obiđu napuštene domove, ali se ženske usprotiviše bojeći se da ih tamo zadesi bombardman, te muškarci moradoše popustiti. No poslije nekog vremena, neprekidno jadikovanje žena za svakim pojedinim komadom kućanstva posebno, sve je više nagonilo ljude da nadvladaju žensko protivljenje (koje je i dalje ostajalo u načelu nesmanjeno), pa da se jednog dana otisnu. Ernesto zajaši svoj bicikl, šjor Karlo i Narcizo Golob uskočiše u kola koja je najmio Morić, i krenuše pra-ćeni opomenama i preporukama žena. Pošli su s kesicama za aprovizaciju koja se dijelila u jednoj baraki podignutoj pod ogradnim zidom grobišta, i s namjerom da iščeprkaju i spase štogod iz svojih stanova, koje su možda provalili i opljačkali njemačka soldateska i narod iz okolice, ukoliko ih već bombe nisu razrušile. Nijemcima je pripadala prednost i izbor, i oko kuće na koju su oni stavili ruku drugi su obilazili zaokolišavajući sa strahopoštovanjem,

bojeći se da ne budu strijeljani po vojnoj naredbi o pljački, koju su Nijemci primijenili u nekoliko slučajeva takve drzovitosti. Ono na što Nijemci nisu reflektirali ili gdje su već probrali, prelazilo je u dio pučanstvu iz okolice. Seljaci iz zaleđa, primitivniji i naivnije lakomi, odnosili su bez reda i plana, spopadajući ono što im je prvo podraškalo interes ili fantaziju i onoliko koliko su mogli da uprte ili natovare na svoja uska kola. Otočani, vičniji računu i smišljenom gospodarenju, dugo su obilazili, premišljali, kolebali, navraćali se po više puta na ranije pregledana mjesta, i najzad odlazili, pognuti i zaokupljeni brigom i odgovornošću izbora, bez traga vanjske veselosti. Sutradan su se vraćali lađom – valjda poslije savjetovanja s domaćicom – ravno pred zabrojanu kuću, iznosili stvari poslovno mrzovoljni, pazeći da se ne razbije ogledalo ili ne odvrne noga, mrko pogledajući radoznale prolaznike pogledom radina čovjeka koji prezire badavdžije, te tovarili na lađu s redom i pažnjom, iskorišćujući što bolje prostor, kao da sele. A ako bi putem otkrio na robi kakvu kvarnost, otočanin je prevrtao očima, smatrao se žrtvom i osjećao kao da je podmuklo prevaren."[1]

I premda se u Desničinu romanu često izmjenjuju gledišta likova i pripovjedača, uz malo zdravog razuma i dosta čitateljske pozornosti lako ih je razlikovati. Ta duboka, generalizirana, dakle ponovljenim iskustvima stečena istina o Nijemcima, vlajima i bodulima (srednji izraz ne rabi Desnica) iz upravo navedena ulomka svakako ne pripada zadarskim građanima, čije se motrište inače u romanu često favorizira, ali koji eto tek sad prvi put odlaze u izbombardirani grad, pa nisu ni mogli klasificirati ratne pljačkaše. Znanje, dakle, posjeduje Desničin pripovjedač, a kako je roman pisan u tradiciji koja se širokopotezno naziva realističkom, neće biti stručni *magnum crimen* ako u navedenom ulomku prepoznamo trag esejiziranog diskursa u kojemu se razotkriva autorska svijest. Desnica se, dakle, poigrava trima stereotipima: o njemačkom redu i zakonu, o vlaškom primitivizmu i bodulskoj (u odnosu na vlašku) civilizacijskoj superiornosti ("vičniji radu i smišljenom gospodarenju"). I kao što u svakoj dobroj modernoj, zapadnoj, građanskoj literaturi biva – stereotipi trebaju biti uzdrmani: izokrenuti ili barem dobrano relativizirani. Tako njemački red i zakon postaju tek preduvjet za prvenstvo u pljački, vlaški primitivizam se očituje kao djetinje naivna pohlepa, a bodulska radišnost kao hladnokrvno licemjerna gramzivost.

U ostalim dijelovima romana vrlo je malo elemenata od kojih bi se dala sastaviti suvislija slika o Nijemcima. Isto vrijedi i za bodule: roman ne tematizira njihovu domenu, a dvoje otočana koje je sudbina dovela u vlaški kraj, bijedno je završila: jednog bezimenog što je s vlajima razmjenjivao sol za kukuruz, zbog njegove kožne jakne i/ili novca, ubila je mala, tek formirana naoružana skupina Smiljevčana, četnika ili partizana – nije posve jasno – dok je u Karinu slična skupina namjestila pušku u prozor popove kuće, ali je metak umjesto njega pogodio njegovu sluškinju, bodulicu Baricu. S druge strane, roman se najvećim dijelom odigrava u vlaškom prostoru, u selu Smiljevci nedaleko Zadra, i ako bi trebalo sintetizirati predodžbu o tom prostoru, danu dijelom kroz motrište likova iz Zadra, samih Smiljevčana i pripovjedača, ne bi to bilo daleko od rezigniranih riječi: *Dio mio, che condizioni! I vive proprio come le bestie!*,[2] što ih potkraj romana izgovara šjor Karlo, nositelj svojevrsne moralne vertikale zadarskih izbjeglica. Čemu onda uopće služi ta pripovjedačeva/Desničina crtica o mentalitetskim razlikama ratnih pljačkaša? Je li riječ naprosto o tek nešto književnički sočnije registriranoj činjenici da su imovinu Zadrana, nakon pada njihove države, pljačkali novi okupatori Nijemci te slavenski svijet iz okolice? Je li ta povijesna istina dublja i bogatija ako joj se pridoda

[1] Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*, Zagreb 1968., 65.-66. Svi navodi iz romana prema tom izdanju, što ga je za ediciju "Pet stoljeća hrvatske književnosti" priredio V. Pavletić (dalje: PSHK 117).

[2] *Isto*, 172.

generalizacija o etno-kulturnoj uvjetovanosti različitih pljačkaških praksi? Ili je važan onaj još dublji (antiratni) smisao da rat izvrće kolektivne kulturne/svjetonazorske vrijednosti? *Zimsko ljetovanje* umjetničko je književno djelo pa ta pitanja nisu ni mišljena ozbiljno, nego kao upitnicima ublažene tvrdnje o mogućim recepcijama njegova semantičkog potencijala.

U svakom slučaju imagotipski je potencijal navedenog i komentiranog ulomka neobično jak i eksplicitan. Ističem – "neobično jak" – uzimajući u obzir imagotipsku neeksplicitnost romana u cjelini.[3] Podsjećam: skupina Zadrana, pripadnika nižeg srednjeg staleža ("srednje ruke" kako se kaže u romanu), koja, bez obzira na (pretpostavlja se) različito etničko podrijetlo (o kojemu se uostalom u romanu previše ne raspreda), predstavlja osobitu talijansku provincijalnu gradsku kulturu, dolazi u pravoslavno (dakle srpsko) selo Smiljevce, kako bi izbjegla ratnu pogibelj što je sa sobom nose savezнички bombarderi nakon Pada Italije. Sraz je općekulturni – etnički (talijansko-srpsko-hrvatski), konfesionalni (katoličko-pravoslavni), jezični (slavensko-talijanski), politički (fašističko/talijansko-četničko-partizanski) i sociokulturni (urbano-ruralni). Ako se netko već bavi problemom identiteta/alteriteta u književnosti, dakle diskurzivnim praksama kolektivne identifikacije, može li se zamisliti pogodniji roman nego što je *Zimsko ljetovanje* Vladana Desnice? Pitanje je, naravno, ironično. Svatko tko je pozorno i bez predrasuda, kojima se pošto-poto u tekstu pronalazi ono što se željelo pronaći, čitao Desničin roman, zna da od navedenih pet identitetskih razina, samo ona najopćenitija, što sam je iz nužde nazvao socio-kulturnom, prožima čitavo djelo, dok su ostale ili njoj podređene ili jedva naznačene. Pokušat ću to oprimjeriti.

a) *Etnički (nacionalni) sraz*. Prezimena izbjeglih Zadrana (Doner, Golob, Morić, Kresoević) ali i neki detalji iz njihove porodične povijesti (djed Ernesta Donera je došao u Zadar iz Sudeta i s Anetom Šašić izrodio talijansku djecu) upućuju na njihovo različito etničko podrijetlo, no skupina u romanu djeluje jedinstveno, kao izraz neke drevne dalmatinske romansko-slavenske simbioze. S druge strane, konfesionalna, pravoslavno-katolička podjela zadarske okolice ni na jednom se mjestu u romanu ne preimenuje u svoje nacionalne, srpske odnosno hrvatske pandane. Štoviše, iz zadarske perspektive sve je to Morlakija, koja se, ako joj se baš hoće istaknuti jezična i kulturna posebnost, može nazvati i Hrvatskom, pa okorjeli Zaratin Pompo Bauk na nagovor šjor Karla da pođe s njim u Smiljevce odgovara: "...tu sam se rodio i tu hoću i da umrem. A osim toga, bojim se da me tamo, u Morlakiji, ne pohrvate: sigurno bi me prekrstili u *Pompislava*!"[4]

b) *Konfesionalni sraz*. Susret grada i sela, Zadrana i Smiljevčana, ima i svoju konfesionalnu komponentu: prvi su odreda katolici, Smiljevci su pak pravoslavno selo. No, ta opreka ni u prostoru pripovjedačeva glasa ni u govoru likova nikad ne poprima neki viši ili dublji smisao. Tek usput pripovjedač napominje kako župnik iz Privlake prolazi kroz Smiljevce "taktično i suzdržano, kako se već prolazi kroz selo druge vjere"[5]. Već je spomenuta sudbina katolkinje, bodulice Barice koja je služila kod pravoslavnog popa u Karinu. Njezinu je smrt jedan pravoslavac prokomentirao: "A koji vrag nagna bodulicu Baru da ide u službu rišćanskom popu".[6] U opisu *zimskog ljetovanja* Zadrana u Smiljevcima Desnica ne zabo-

[3] O pojmu *imagotip* kao prepoznatljivoj, vrijednosno obojenoj i povijesno uvjetovanoj predodžbi v. Manfred S. Fischer, "Komparatistische Imagologie: Für eine interdisziplinäre Erforschung national-imagotyper Systeme", *Zeitschrift für Sozialpsychologie*, 10/1979., br. 1, 30.-44.; hrvatski prijevod u zborniku *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, Zagreb 2009., 37.-56.

[4] Desnica, *n. dj.*, 150.

[5] *Isto*, 68.

[6] *Isto*, 155.

ravlja spomenuti ni Božić: on je za Zadrane u tuđoj, pravoslavnoj sredini posebno otužan, ali protječe bez znakova vjerske netrpeljivosti (barem se oni ne bilježe).

c) *Jezični sraz*. Jezično-leksička osnovica Desničina romana je književni jezik dalmatinskih Srba, koji u leksičkom izboru obilježavaju karakteristični regionalizmi, srbizmi, turcizmi i talijanizmi. Govor Smiljevčana, domaćeg srpskog stanovništva, katkad se vjerno reproducira, što kod čitatelja koji poznaje taj govor može djelovati izrazito smiješno i književno uspjelo. Taj govor, međutim, Zadrani slabo razumiju. Antologijski je primjer onaj pri početku romana:

"Pitaš najjednostavnije: 'Ima li mlika?' – a oni odgovore: 'Posalo tele.' Ti ponoviš pitanje, a oni opet: 'Velju ti, Mićo zaboravio da odluči tele, pa posalo!' I sad opet ne znaš na čemu si, što sve to govorenje treba da znači i na koju od dviju alternativa moraš da ga svedeš: 'ima mlika' ili 'nema mlika'?"[7]

Jezik romana ipak očigledno ne reproducira stvarnu govornu praksu na realističan način. I premda vizura Zadrana, pa i njihove govorne partije dominiraju romanom u odnosu na vizuru i govor Smiljevčana, jezik romana je više "smiljevački" nego "zadarski". U nekoj vjerodostojnoj reprodukciji očigledno bi trebalo biti daleko više talijanizama i talijanskog. Vidi se to i u kontroverznoj sceni nazočnosti Zadrana na govoru četničkog vojvode Duleta i njihovoj četničkoj zakletvi:

"Izgubljeni u toj šumi podignutih desnica, Zadrani ne imadoše kud-kamo već i oni podignu tri prsta i pokušaju da ponavljaju čudne riječi zakletve. Mrsili su pod nos te nerazumljive riječi, trudeći se da što vjernije reproduciraju bar njihov ritam – praznu košuljicu njihova zvuka."[8]

Čini se da to nerazumijevanje nije bilo posljedica prostorne udaljenosti Zadrana od govornika u dvorani, niti je bilo prouzročeno naročitim sadržajem prisege – prije će biti da je riječ o naprosto manjkavoj jezičnoj kompetenciji Zadrana u prostoru gradskog zaleđa.

d) *Politički sraz*. Upravo spomenuta scena četničke zakletve Zadrana najzornije oslikava ironijsko-apsurdni Desničin modus obrade smrtno ozbiljnih političkih stvari. Samo zbog tog, tj. zbog tobože jednostrane realističke/naturalističke metode, doživio je oštar napad socrealističke književne kritike: Zadrani su u njegovu romanu odreda politički nezainteresirani, a morali su biti simpatizeri fašizma; "fašistički krvnici" prikazani su kao smiješne figure; partizani se spominju samo u jednoj rečenici, a četničkom je skupu posvećeno čitavo poglavlje; nigdje se ne kaže je li razbojnička Dragina skupina četnička ili partizanska, a morala je biti četnička itd.[9]

d) *Socio-kulturni sraz*. Dvojstvo svjetova Desničina romana duboko je i nepomirljivo – no, ta podjela ne proistječe, dakle, iz etničkih, konfesionalnih i političkih razlika. Jezične su razlike, čini se, dalekosežnije, no zapravo je ipak riječ o različitim sustavima vrijednosti, o dubokim sociokulturnim razlikama.[10] Pokušaj pomirenja i razumijevanja različitih svjetova koji traje jednu jesen i veći dio zime završava katastrofalno: djevojčicu/bebu Mafaldu/Špižmicu je ubio krmak Migud; sušičavoj djevojci Lini nije pomogao seoski zrak, stariji se

[7] *Isto*, 62.

[8] *Isto*, 132.-133.

[9] Joža Horvat, "Vladan Desnica: Zimsko letovanje", *Književne novine*, 3/1950., br. 26, 4; Marin Franičević, "'Zimsko ljetovanje' Vladana Desnice", *Republika*, 6/1950., knj. II, br. 7, 456.-457.; Živko Jelčić, "'Zimsko ljetovanje' Vladana Desnice", *Hrvatsko kolo*, 3/1950., br. 3, 549.-555. Vladan Desnica je odmah nakon prve, vrlo kratke negativne recenzije Jože Horvata napisao odgovor koji je objavljen tek četiri godine kasnije, uz bilješku koja ukratko upućuje i na druge dvije ovdje spomenute negativne recenzije, ali i na kasnije pozitivne ocjene M. Matkovića, A. Tišme i Č. Price; usp. Vladan Desnica, "O jednom gradu i o jednoj knjizi", *Zadarska revija*, 3/1954., br. 1, 21.-28.

[10] U svojevrsnom samotumačenju *Zimskog ljetovanja* opreku grad/selo kao temeljnu značenjsku opreku romana ističe i sam Vladan Desnica (v. bilj. 9).

desničini susreti 3.indb 152 2.12.2013 9:53:40

Zadrani (šjor Karlo i Anita) vraćaju u razoreni grad, a ostali uglavnom bježe u Italiju. San šjor Karla da bi i Morlakija jednog dana mogla postati civilizirani ruralni prostor poput južnog Tirola (njegov Alto Adige) posve se rasplinuo.

Gotovo sve na površini *Zimskog ljetovanja*: njegov jezik i vremensko-prostorne tematske odrednice upućuju na to da je riječ o prozi izrazite "lokalne boje". No, čini se, da pokušaj iščitavanja dublje semantike teksta, poduzet ovdje letimičnim pogledima iz imagološke vizure, dovodi do drukčijih zaključaka. Ključni pojmovi "građansko", "individualističko", "elitističko", "kozmopolitsko", donekle čak i "egzistencijalističko", koji se tako lako vezuju uz Desničina *Proljeća Ivana Galeba*, s jednakim se pravom mogu vezati i uz *Zimsko ljetovanje*. Mora da je to, makar intuitivno, osjetila i socrealistička kritika. *Zimsko ljetovanje*, kao svaka "dobra literatura", prelazi granice tematiziranog vremena i prostora otvarajući mogućnost čitateljske identifikacije/prepoznavanja u drugim vremenima i na drugim prostorima. (Doduše, u svakom će prijevodu biti nepovratno izgubljeno Desničino jezično majstorstvo, koje mu ni socrealistička kritika nije mogla zanijekati.) Desnica je, čini se, i sam signalizirao potrebu univerzalnijeg razumijevanja priče *Zimskog ljetovanja*, pa tako šjor Karlo na jednom mjestu razmišlja kako i običan, svakodnevni život donosi neobične i zanimljive događaje:

"Jer – govorio je – ljudi su ljudi i život je život na svakom mjestu kugle zemaljske. Razlagao je kako nam se život, i pored njegove prividne jednoličnosti, ako se samo malo dublje i pozornije razmotri, pokazuje u stvari vrlo složen, pun neočekivanog i, ukoliko samo nije tragičan, vrlo zanimljiv. Da stoga, na koncu konca, čovjek može da doživi u Smiljevcima ili u Žagrovcu neke čudne i neobjašnjive stvari i da dođe u svakojake situacije, ne manje nego u San Francisku ili Jokohami."[11]

II.

Ovaj skup nije posvećen Vladanu Desnici, ali piščevo je ime više od njegova loga, krovni naziv "Desničini susreti" u svakom je pogledu obvezujući. Pravi naslov je "Pripadnost kulturi – kultura pripadanja", a jedna od ključnih riječi u pozivu na skup, a onda i, čini mi se, najčešći pojam u naslovima priopćenja jest "identitet", štoviše "kolektivni identitet". Na taj se pojam nedvojbeno nadovezuje i sintagma "književna imagologija", zapisana među drugim programskim natuknicama poziva na skup. Podsjećam: književna je imagologija grana komparativne književnosti koja s "nadnacionalnog motrišta" proučava nastanak, mijene i recepcijske učinke nacionalnih stereotipa i drugih imagotipskih nacionalnih predodžbi, poglavito zapadnoeuropskih, koje se javljaju u književnosti, književnoj kritici i književnoj povijesti.[12] Hugo Dyserinck, utemeljitelj aachenske komparatistike i njezine imagološke škole, koja je djelovala od 1967. do sredine 90ih. objavio je 2002. u uglednom mađarskom

[11] *Isto*, 134. Sličnu misao o besmislu eskapističkog egzotizma utjelovljenog u prepoznatljivim temama popularne književnosti te o istodobnom sljepilu za zanimljivosti vlastita prostora, razvija i junak romana *Proljeća Ivana Galeba* (Vladan Desnica, *Proljeća Ivana Galeba*, Zagreb 1968., 87.-91.; PSHK 117, knj. II).

[12] Atributom "književna" naglašava se vezanost uz znanost o književnosti i njezine uobičajene objekte istraživanja: lijepu književnost i diskurs o njoj. U prošlosti se, osobito na njemačkom govornom području, češće rabio atribut "komparatistička", čime se legitimirala inkorporiranost u komparativnu književnost kao samostalnu književnoznanstvenu disciplinu. U praksi su se spomenuta načela i ograničenja, na sreću, često prelazila: istraživanja su se obavljala i unutar jedne pojedinačne kulture (nacionalne književnosti), a među izvorima su se pojavljivali i publicistika, historiografija i film. Stoga se čini primjerenim, bez opasnosti od nesporazuma, osloboditi imagologiju određujućih atributa. Širi uvid u tu istraživačku paradigmu v. u recentnijim priručnicima *Imagology: The cultural construction and literary re-*

komparatističkom časopisu *Neohelicon* raspravu "Von Ethnopsychologie zu Ethnoimagologie: über Entwicklung und mögliche Endbestimmung eines Schwerpunkts des ehemaligen Aachener Komparatistikprogramms" ("Od etnopsihologije prema etnoimagologiji: O razvoju i mogućem krajnjem određenju jedne od težišnih točaka nekadašnjeg aachenskog komparatističkog programa").[13] Riječ je o svojevrsnoj rekapitulaciji ili svođenju konačnih računa jedne komparatističke paradigme. Dyserinck u tekstu opisuje genezu aachenskog programa i ponavlja dobro poznate aksiome svoje aachenske škole: o diskurzivnom/neesencijalističkom karakteru nacionalnih stereotipa; o međuuvjetovanosti autopredodžbi i heteropredodžbi, o potrebi nadvladavanja nacionalne vizure itd. U tom tekstu oboružanom nužnom kritičkom aparaturom pojavljuju se i tragovi ispovjednog diskursa. Dyserinck tako tu posve eksplicitno govori o političkoj dimenziji književne imagologije. Ono što se u njegovim starijim tekstovima samo usputno spominjalo ili čitalo između redaka, ovdje je nedvosmisleno formulirano: pod pojmom deideologizacije književna je imagologija imala na umu ne samo kritičku dekonstrukciju imagotipičnih struktura europskih nacionalnih identiteta, koje bi vodilo boljem međukulturnom razumijevanju, nego i stvaranje novog europskog nadnacionalnog identiteta utemeljenog na prevrednovanoj europskoj kulturnoj tradiciji.[14] Odatle i koketiranje imagologije s *european studies* u kasnim 80-im i ranim 90-im godinama, što je ostavilo i opipljivih rezultata – jedan od vodećih imagologa danas, Joep Leerssen, karijeru gradi upravo u okviru europskih studija na sveučilištu u Amsterdamu.

I premda su neka druga otvorena pitanja imagološkog pristupa itekako zanimljiva (primjerice problem nadnacionalne vizure i odnosa imagologije prema nacionalnim filologijama i/ili pojedinačnim kulturama, zatim problem imagološkog izbjegavanja razmatranja spoznajne dimenzije stereotipa, ili pak zanemarivanje zanimljive imagološke građe u likovnim umjetnostima ali i u korpusima pravnih tekstova) odlučio sam ovdje problematizirati samo političke implikacije imagologije.

Što, dakle, imagologija može učiniti za Desničine susrete?

Kritička dimenzija. Posao dekonstrukcije nacionalnih stereotipa/imagotipskih predodžbi kao da se razumije sam po sebi. To je ono što se već na ovom skupu čini ili prezentira kao jedna od zadaća. Tu donekle ulazi i imperativ "nadnacionalne vizure" ("totalitet", "integritet", "transkulturalnost" kao tome bliski pojmovi). S tim pod ruku, čini se, ide i uvjerenje da takva razmatranja vode produktivnom međunacionalnom dijalogu.

Utopijska dimenzija. Projekt stvaranja nadnacionalnog identiteta ovdje bi, s obzirom na konkretan regionalni karakter, imagološku Europu imao zamijeniti Balkanom. Takve tendencije, pa makar i iskazane između redaka, nisu mi poznate. Pojam "nostalgije" o kojem se danas pri analizi predodžbi o vlastitoj prošlosti na tzv. tranzicijskom europskom prostoru dosta raspravlja, tome je najbliži. Ipak jugoistočne su nostalgije, pretpostavljam, u većoj mjeri neizravna kritika razočaravajuće sadašnjosti nego žudnja za boljom budućnosti, kakvu su njemački i francuski imagolozi uvijek imali pred očima.

A što imagologija može učiniti s Desnicom samim?

presentation of national caracters, (ur. M. Beller i J. Leerssen), Amsterdam – New York 2007. te *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, (prir. D. Dukić, Z. Blažević, L. Plejić Poje, I. Brković), Zagreb 2009.

[13] *Neohelicon* 29/2002., br. 1, 57.-74.

[14] V. dva starija Dyserinckova imagološka programska teksta: "Zum Problem der 'images' und 'mirages' und ihrer Untersuchung im Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft", *Arcadia*, 1/1966., 107.-120. te "Komparatistische Imagologie jenseits von 'Werkimmanenz' und 'Werktranszendenz'", *Synthesis*, 9/1982., 27.-40. Oba su teksta dostupna u hrvatskom prijevodu u zborniku *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*.

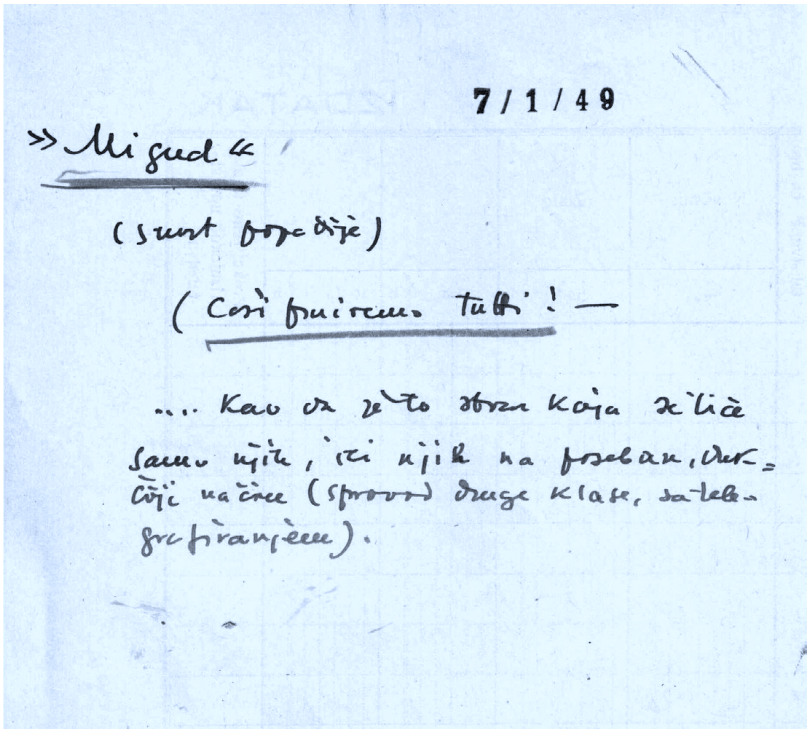
7/1/49

»Miguel«

(sunt puerilia)

(Così fuiremo tutti! —

.... Kao da je to stvar koja želi samo njih, ili njih na poseban, dekorativan način (sprovod druge klase, zatelebrafiranje).

Moje poduže razlaganje o *Zimskom ljetovanju*, tom Desničinu "najimagotipskijem djelu", imalo je za cilj pokazati svojevrsnu inkompatibilnost Vladana Desnice (kao književnog i kulturnog znaka) i ključnog pojma ovog skupa. Eksplicitno i grubo rečeno, uz opasnost simplifikacije i nerazumijevanja: Vladan Desnica je građanski elitist i kozmopolit koji prezire identifikacije ispod razine svjetonazorskog (filozofskog) – etničko, jezično i konfesionalno za njega je akcidentalno i kao takvo ga zapravo ne zanima. To ne znači da pojam identiteta nije operabilan u analizi semantike njegovih djela, kao uostalom i bilo kojeg drugog modernog zapadnog proznog opusa. Riječ je samo o jednom od onih autora koji tradicionalno shvaćanje kolektivnog identiteta demistificira, ironizira, razgrađuje. Riječima teorije književne semantike Gaje Peleša, u Desničinu romanu psihemsko a naročito ontemsko važniji su od sociemskog.[15]

Joep Leerssen ističe da kanonska književna djela imaju velik imagološki potencijal.[16] Načelno je to točno. No, razlozi kanoniziranja Vladana Desnice ne leže u njegovu odnosu prema stereotipnim/imagotipskim predodžbama kolektivnih identiteta već prije u njegovu književnom otporu tim, inače legitimnim, strategijama poopćavanja.

Einige imagologische Bemerkungen zu *Zimsko ljetovanje* und zu *Desničini susreti*

Zusammenfassung: Die thematische Welt des Romans *Zimsko ljetovanje* von Vladan Desnica ist durch eine Vielfalt von Gruppenidentitäten charakterisiert. Es geht um: 1) ethnische (italienische

[15] Gajo Peleš, *Tumačenje romana*, Zagreb 1999., 219.-292.

[16] Joep Leerssen, "The Rhetoric of National Character: A Programmatic Survey", *Poetics today*, 21/2000., br. 2, 267.-292., posebno 282. (u hrvatskom prijevodu u zborniku *Kako vidimo strane zemlje...*, 2009., 113.); isti, "Imagology: History and Method", *Imagology...*, 2007., 29. (u hrvatskom prijevodu u zborniku *Kako vidimo strane zemlje...*, 2009., 181.)

/ serbische / kroatische); 2) konfessionelle (katholische / orthodoxe); 3) sprachliche (slawische / italienische); 4) politische (faschistische / tschetnische / partisanische) und 5) soziokulturelle (bürgerliche / bäuerliche) Identitäten. Damit ist der erwähnte Roman für eine imagologische Analyse geeignet. Eine solche Analyse zeigt aber, dass im Roman eine gewisse bürgerlich-elitär-kosmopolitische Ideologie dominiert, in der jede Identifikation unter der weltanschaulichen (philosophischen) Ebene verachtet wird. In diesem Sinne zeigt sich nur die soziokulturelle Ebene als gewissermaßen semantisch relevant. Der Roman *Zimsko ljetovanje* ist damit ein Beispiel für den literarischen Widerstand gegen eine stereotype/imagotype Generalisierung.

Schlüsselwörter: Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje,* Imagologie, Gruppenidentität, Stereotyp.

Literatura

Manfred Beller – Joep Leerssen (ur.), *Imagology: The cultural construction and literary representation of national caracters*, Amsterdam – New York 2007.

Vladan Desnica, "O jednom gradu i o jednoj knjizi", *Zadarska revija*, 3/1954., br. 1, 21.-28.

Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*, Zagreb 1968.

Davor Dukić – Zrinka Blažević – Lahorka Plejić Poje – Ivana Brković, I. (prir.), *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, Zagreb 2009.

Hugo Dyserinck, "Zum Problem der 'images' und 'mirages' und ihrer Untersuchung im Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft", *Arcadia*, 1/1966., 107.-120. [hrvatski prijevod u zborniku *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, Zagreb 2009, 23.-36.]

Hugo Dyserinck, "Komparatistische Imagologie jenseits von 'Werkimmanenz' und 'Werktranszendenz'", *Synthesis*, 9/1982., 27.-40. [hrvatski prijevod u zborniku *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, Zagreb 2009, 57.-70.]

Hugo Dyserinck, Hugo. "Von Ethnopsychologie zu Ethnoimagologie: über Entwicklung und mögliche Endbestimmung eines Schwerpunkts des ehemaligen Aachener Komparatistikprogramms", *Neohelicon*, 29/2002., br. 1, 57.-74.

Manfred S. Fischer, "Komparatistische Imagologie: Für eine interdisziplinäre Erforschung national-imagotyper Systeme", *Zeitschrift für Sozialpsychologie*, 10/1979., br. 1, 30.-44. [hrvatski prijevod u zborniku *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, Zagreb 2009., 37.-56.]

Marin Franičević, "'Zimsko ljetovanje' Vladana Desnice", *Republika*, 6/1950., knj. II, br. 7, 456-457.

Jože Horvat, "Vladan Desnica: Zimsko letovanje", *Književne novine*, 3/1950., br. 26, 4.

Živko Jeličić, "'Zimsko ljetovanje' Vladana Desnice", *Hrvatsko kolo*, 3/1950., br. 3, 549.-555.

Joep Leerssen, "The Rhetoric of National Character: A Programmatic Survey", *Poetics today*, 21/2000., br. 2, 267.-292. [hrvatski prijevod u zborniku *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, Zagreb 2009, 99.-124.]

Krešimir Nemec, *Povijest hrvatskog romana: od 1945. do 2000. godine*, Zagreb 2003.

Gajo Peleš, *Tumačenje romana*, Zagreb 1999.

15.
DEVETNAESTOSTOLJETNE BOSANSKE KRONIKE: ISTRAŽIVAČKE KONTROVERZE

Ida Ljubić

Sažetak: Ovim priopćenjem nastoji se predstaviti imagološka analiza bosanskih devetnaestostoljetnih kronika odnosno ljetopisa nastalih unutar pravoslavnog i katoličkog kulturnog kruga. Polazeći od teorijsko-metodoloških načela imagologije, komparativna analiza kronika ostvaruje se na intertekstualnoj (pitanje hibridizacije žanra) i kontekstualnoj razini (odnos teksta i društveno-političkih praksi), te se propituju načini konstrukcije i reprezentacije auto- , hetero- i meta- predodžbi u spomenutim djelima. Nadalje, priopćenje otvara prijeporna pitanja i probleme koji se nameću u istraživanju bosanskih kronističkih radova devetnaestog stoljeća, te potiče diskusiju o mogućim alternativnim konceptualnim pristupima i interpretacijskim smjernicama istraživanja.

Ključne riječi: Bosna, 19. stoljeće, kronike, katolici, pravoslavni, imagologija, komparativna analiza, intertekstualna analiza

Povijesni i politički kontekst nastanka bosanskih kronika

U 18. stoljeću politička moć Osmanskog Carstva ozbiljno je dovedena u pitanje podjednako zbog vanjskih (pritisak europskih centara moći, osobito Austrije i Rusije; učestali ratovi čije su posljedice bile teritorijalni gubici), ali i unutarnjih utjecaja (nedostatak financija, kao i sve češći ustanci nemuslimanskog stanovništva). Ovi događaji upućivali su na to da Carstvo prolazi kroz krizu, te su nametali pitanje bliži li se ono svojem kraju.

Modernizacijske reforme, kontinuirane zloupotrebe činovničkih položaja i s njima povezana nasilja, ali i sultanski proglasi o vjerskoj ravnopravnosti, snažno su se odrazili i na prilike u Bosanskom ejaletu u 19. stoljeću. Pokušaji vojnih reformi rezultirali su autonomističkim i separatističkim nastojanjima bosanskih i hercegovačkih krupnih feudalaca (ajana i kapetana), a nasilja osmanskih činovnika i financijsko iscrpljivanje raje doveli su do učestalih oružanih ustanaka tijekom cijelog stoljeća.

S druge strane, velike su europske sile, osobito Austrija i Rusija, naslućujući moguću propast Osmanskog Carstva, iz političkih razloga nastojale preuzeti ulogu "dušebrižnika"

nemuslimanskog, odnosno katoličkog i pravoslavnog stanovništva. Pod njihovim utjecajem, kao i pod utjecajem postupnog prodiranja ideja europskih nacionalnih pokreta, u Bosanskom pašaluku nastaju djela historijsko-literarnog karaktera u kojima se naziru pokušaji konstrukcije kolektivnih identiteta katoličke, kao i pravoslavne konfesionalne zajednice.

Intertekstualna analiza i pitanje hibridizacije žanra

Unutar katoličkog kulturnog kompleksa devetnaestostoljetnog Bosanskog pašaluka, nastao je ljetopis bosanskog franjevca Jake Baltića "Godišnjak od dogadjaja i promine vrimena u Bosni" koji obuhvaća događaje u razdoblju od 1754. do 1882. godine.[1] Intertekstualna analiza, koja podrazumijeva smještanje teksta u sociohistorijski diskurzivni poredak i određivanje žanrovske pripadnosti teksta, dovodi do zaključka da se Baltićev "Godišnjak" nastavlja na srednjovjekovnu tradiciju pisanja samostanskih kronika, koja je započela već od samog početka djelovanja franjevačkog reda u Bosni u 13. stoljeću. Po svojim formalnim obilježjima, kao što je, na primjer, kronološko nizanje godina i njima pripadajućih opisa i interpretacija povijesnih događaja, Baltićevo djelo nadovezuje se na tri kronistička djela franjevačkih autora Benića, Lašvanina i Bogdanovića iz 18. stoljeća.[2] Ovu poveznicu Baltićevog djela i ranijih samostanskih kronika potvrđuje i iskaz samog autora da su mu poslužili kao izvori za pisanje "Godišnjaka".[3]

Iako svojim formalnim karakteristikama pripada tradiciji bosanske srednjovjekovne franjevačke kronističke tradicije, Baltićev ljetopis sadrži obilježja koja ga djelomično izdvajaju i ističu unutar spomenute tradicije. Autorova filozofija povijesti, pod kojom se prvenstveno podrazumijeva svijest o uzročnosti prošlih i suvremenih povijesnih zbivanja u ljudskom djelovanju, svijest o događajima kao čimbenicima promjene, kao i njegov kritički pristup povijesnim izvorima, izrazito razlikuju njegovu povijesnu pripovijest od ljetopisa ranijih autora, čija povijesna svijest ima eshatološku narav. Baltićeva "razvijena" svijest o povijesnim uzrocima i posljedicama, kao i kritički pristup, omogućili su oblikovanje ljetopisa koja se odvaja od srednjovjekovnih povijesnih narativa i poprima oblike "moderne" povijesti koju karakterizira visok stupanj kritičnosti i interpretacije povijesnih događaja.

Intertekstualna analiza Baltićevog ljetopisa razotkriva još jednu važnu specifičnost u odnosu na raniju bosansku ljetopisnu produkciju. Za razliku od osamnaestostoljetnih franjevačkih autora koji ne iznose niti oblikuju ikakvu političku ideologiju, Baltić koristi svoju povijesnu pripovijest kao medij kojim promiče panslavensku ideologiju. Iako u djelu ne spominje izričito panslavenski politički koncept ili program, njegova naracija otkriva jasnu priklonjenost panslavizmu kao ideji vjerskog zajedništva katolika i pravoslavaca. Kao primjer istaknula bih Baltićev prikaz biskupa Strossmayera kao nebeskog anđela koji ima božansku misiju ujedinjenja slavenskih "ovci" u jedno jedinstveno stado, kao i slikovite osjećaje dirnutosti na okupljanju slavenskih naroda u Rimu 1881. g.

---

1 Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrimena u Bosni*, Sarajevo, Zagreb 2003.

2 Vidi: Bono Benić, *Ljetopis sutješkoga samostana*, Sarajevo – Zagreb 2003., Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskog samostana*, Sarajevo, Zagreb 2003. i Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo, Zagreb 2003.

3 Andrija, Zirdum, "Proslov", *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vrimena u Bosni*, Sarajevo, Zagreb 2003., 28.

Upravo ova ideološka komponenta "Godišnjaka" postavlja i pitanje adresata, odnosno publike kojoj je njegova pripovijest namijenjena. U maniri humanističkih povjesničara, čija djela su mu poslužila kao izvori, Baltić je istaknuo značaj sakupljanja znanja o precima i minulim vremenima, te je istovremeno preuzeo i humanistički topos posvećivanja djela budućim naraštajima, u ovom slučaju franjevačkom podmlatku. Iako je autor jasno označio kome se obraća i ostavlja svoje djelo u naslijeđe, postavljaju se se pitanja do koje mjere je bio dosljedan u svom cilju pisanja povijesti isključivo za franjevački podmladak i ima li njegovo djelo političko-ideološku funkciju? Drugim riječima, može li se Baltićev ljetopis protumačiti i kao sredstvo promicanja panslavenske ideologije u trenutku ozbiljne nestabilnosti političke moći Osmanskog Carstva? Nadalje, intertekstualna analiza Baltićevog ljetopisa nameće i pitanje može li se njegov tekst istraživati i kao fenomen kulturne hibridizacije, odnosno kao novu transkulturnu formu koja je nastala pod utjecajem specifičnih socio-političkih prilika devetnaestostoljetnog Bosanskog ejaleta?

U slučaju ljetopisa nastalih unutar pravoslavnog kulturnog kruga, hibridizacija žanra se čini neupitna. Intertekstualna analiza "Ljetopisa Hercegovine 1831.-1857." autora Prokopija Čokorila, kao i "Ljetopisa Bosne 1825.-1856." autorice Stake Skenderove, pokazuje da oni ni po svojim formalnim, ni sadržajnim karakteristikama ne pripadaju žanru ljetopisa ili kronika. Također, i djelo Joanikija Pamučine "Životopis Ali-paše Rizvanbegovića", koje je dosadašnja historiografija smatrala ljetopisom, po svojim obilježjima pripada u biografski, a ne ljetopisni žanr.[4]

Formalna obilježja navedenih djela pravoslavnog kulturnog kruga, po mojem mišljenju, ne mogu se smatrati ljetopisima, jer im nedostaje osnovno obilježje tog žanra: kronološko ili tematsko grupiranje povijesnih događaja. Štoviše, Prokopije Čokorilo često opće ne navodi godinu u kojoj se pojedini događaj zbio, što otežava smještanje događaja u vrijeme. Njegov "Ljetopis Hercegovine", jednako kao i Pamučinin "Životopis Ali-paše Rizvanbegovića" svojim karakteristikama više nalikuju na pravoslavna "žitija", odnosno životopise svetaca, s time da glavni subjekt njihovih djela nije svetac, već bosanski vezir Ali-paša Rizvanbegović.

Hibridizacija žanra najočitija je u slučaju autorice Skenderove, čije djelo u svome originalnom obliku predstavlja epsku pjesmu spjevanu u stihu deseterca. Tek je Aleksandar Fjodorovič Giljferding, prvi sarajevski konzul i autor "Putopisa", dao Stakinoj epskoj pjesmi narativni oblik, no niti on nema formalna obilježja ljetopisa. U slučaju djela pravoslavnih autora, čini se da bi se fenomen žanrovske hibridizacije mogao barem djelomično objasniti nepostojanjem autohtone kronističke tradicije pravoslavnog kulturnog kruga u Bosni.

Za razliku od Baltićevog ljetopisa, koji je u ideološkom smislu prožet idejama panslavizma, u djelima pravoslavnih autora panslavenska ideološka komponenta nedostaje. Štoviše, sve troje pravoslavnih autora oblikovalo je diskurs kojim se ni u kojem slučaju ne iskazuje pripadnost slavenskoj zajednici naroda (uopće ne koriste termin Slaven). Oni su upotrebljavali isključivo pojmove konfesionalnog karaktera, odnosno isticali su isključivo konfesionalnu pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine. Međutim, panslavenska ideologija jasno se ocrtava u naknadnim komentarima Aleksandra Fjodoroviča Giljferdinga na originalni tekst pravoslavnih autora. Kao primjer navela bih Giljferdingove komentare na tekst Čokorila i Pamučine kojim autori nastoje odrediti konfesionalnu pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine.

[4] Prokopije Čokorilo; Joanikije Pamučina; Staka Skenderova, *Ljetopisi*, Sarajevo 1976., 256.

Kulturne predodžbe i stereotipi u devetnaestostoljetnim bosanskim kronikama

U razdoblju u kojem Osmansko Carstvo prolazi kroz ozbiljnu društveno-političku krizu, a Europu potresaju pokreti za nacionalnu emancipaciju, konfesionalne zajednice Bosanskog pašaluka nastoje se odrediti prema promjenama koje su ovi procesi nametnuli. U trenutku moguće propasti Carstva, kao i sve jačeg utjecaja nacionalnih ideologija koje dopiru iz susjednih zemalja (prvenstveno Hrvatske, Srbije i Crne Gore) pred konfesionalne zajednice pašaluka nameće se važno pitanje uz koje će od ponuđenih političkih opcija ili programa pristati.

Najpoznatiji nositelji ideja kulturnog i nacionalnog preporoda katoličkog kulturnog kruga u Bosni su Ivan Franjo Jukić i Grga Martić, franjevci koji pristaju uz ideje ilirskog pokreta. Pripadnici pravoslavnog kulturnog kruga, inspirirani Prvim srpskim ustankom i idejama Vuka Stefanovića Karadžića, svoje su djelovanje vezali uz zadarski časopis *Srpsko-dalmatinski magazin* pod uredništvom Đorđa Nikolajevića i Božidara Petranovića.[5] Jednako tako, i kronike franjevca Jake Baltića, te pravoslavnih autora Pamučine, Čokorila i Stake Skenderove mogu se smatrati djelima inspiriranim nacionalnim ideologijama. Svoje pripovijesti svi kroničari započinju opisima zbivanja tridesetih godina devetnaestog stoljeća u Bosanskom ejaletu. U tim prijelomnim trenucima (ukidanje janjičarskog reda kao posljedica modernizacije, odvajanje Hercegovine od Bosanskog ejaleta i kontinuiran slijed ustanaka i buna nemuslimanskog, podjednako kao i muslimanskog stanovništva) autori nastoje u svojim djelima narativno formulirati identitet svoje konfesionalne zajednice, ne bi li se odredili prema spomenutim događajima.

Osnovni i razlikovni princip na kojem svi autori temelje vlastiti identitet je konfesionalni princip, što drugim riječima znači da se Baltić prvenstveno veže uz konfesionalnu zajednicu franjevaca provincije Bosne Srebrene, a pravoslavni autori uz pravoslavnu, odnosno "hrišćansku" konfesiju. U terminološkom smislu, Baltić jasno iskazuje vlastitu pripadnost katoličkoj zajednici u širem i franjevačkoj zajednici u užem smislu, dok pravoslavni autori još uvijek ne nalaze jasne i precizne distinktivne konfesionalne termine (tako, na primjer, Pamučina među pravoslavnim vjernicima prepoznaje "hrišćane", ali i "pravoslavne – hrišćane", a među katoličkim "katolike" i "rimokatolike").

Kod autora obiju konfesija vidljiva je diferencijacija "mi-grupe" na etničkoj, ali i na i jezičnoj osnovi. Pravoslavni autori svoju konfesionalnu zajednicu na etničkoj razini svrstavaju među Srbe, no izrazita je i diferencijacija pravoslavaca po regionalnom principu (Popovci, Mostarci, Sarajlije). S druge strane, Baltić "mi-grupu" s kojom se identificirao niti u jednom trenutku nije pobliže odredio etničkim terminima, nego ju je okarakterizirao općenitim pojmovima, kao što su, na primjer, "naš narod" ili "našinci". Pod tim pojmom podrazumijevao je sve narodne skupine koje su bile objektom procesa mađarizacije (Hrvati, Srbi, Dalmatinci i Bošnjaci), što ukazuje da je Baltiću, kao nositelju panslavenske ideje, pored konfesije, važan identifikacijski i integrativni čimbenik zajednice bio i jezik.

Jedan od nužnih preduvjeta oblikovanja identiteta vlastite zajednice u pravoslavnim i franjevačkim autorima bilo je i konstruiranje čitavog niza kulturnih predodžbi i heterostereotipa onih zajednica koje svojim karakteristikama nisu ulazile u normativnu "mi – gru-

[5] Ivan Lovrenović, *Unutarnja zemlja. Kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1998., 113.

pu", odnosno onih vjerskih i etničkih zajednica koje su autori poimali kao protivničke. U prvom redu, neprijateljskom i stranom "ne-mi grupom" u pravoslavnim izvorima doživljavali su se visoki osmanski službenici (na primjer, vezir ili paša, kavazbaša – načelnik policije, te brojni kapetani i ajani). U svrhu političkog diskvalificiranja "neprijatelja" autori Pamučina i Čokorilo konstruirali su opoziciju auto- i hetero-stereotipa: "mi-hrišćani" reprezentirani su kao "vjerna raja" koja se u pobunu protiv sultana uključila na temelju obmane, dok su Bosanski Muslimani i velikaši prikazani kao "nevjerni sultanu", "varalice" i "čistunci" (protivnici reformi).

Nadalje, diferencijalne karakteristike osmanskog "Drugog" (devijacije, odmaci i razlike u odnosu na "mi-grupu") u pravoslavnim izvorima utjelovljuju se u liku Ali-paše Rizvanbegovića, oko kojeg je koncentriran najveći broj heterostereotipa. U fokusu reprezentacije Rizvanbegovića kao otjelovljenja osmanskog/turskog "Drugog" tri su diskurzivno najeksponiranija stereotipa: Ali-paša kao bratoubojica, kao nabijač hrišćanskih i srpskih glava na kolac i kao okrutni tiranin koji zlostavlja hrišćansku raju. Važno je napomenuti da je Čokorilo bio naklonjeniji "zlom upravitelju" od Pamučine, te da je istaknuo i njegove pozitivne karakteristike:

"(Pored sve svoje krvožednosti, bio je često pravedan i sveto je ispunjavao svoje obećanje.)".[6]

Pamučina, s druge strane, kao jedinu Rizvanbegovićevu pozitivnu karakteristiku isticao je susprezanje od "najgnusnijeg grijeha" – homoseksualnosti i pedofilije, koje autor pripisuje svim osmanskim velmožama, no istovremeno ga je ipak smatrao ženskarom, osuđujući islamski običaj mnogoženstva kao seksualno devijantnog. Ovakvim diskurzivnim stereotipiziranjem seksualnog ponašanja Osmanlija, Pamučina ulazi o normativni ranonovovjekovni diskurs o seksualnosti "Turaka" kojim se osmanski "Drugi" nastoji politički, etički i ljudski diskvalificirati.

U Baltićevom "Godišnjaku" objekti stereotipiziranja nisu Osmanlije, kao u slučaju pravoslavnih autora, nego prvenstveno Mađari. Kao eksponent panslavenske ideologije koja ističe jezik kao važan integrativni čimbenik slavenske zajednice, Baltić je za franjevačku konfesionalnu zajednicu (koju je smjestio u okvir panslavenske zajednice naroda) veću prijetnju osjećao od procesa mađarizacije i utjecaja mađarskih kalvinista, nego od strane Osmanlija. Stoga je u svom ljetopisu formulirao heterostereotip o Mađarima kao "po naravi zlobnom", snažnom, ali agresivnom narodu opijenom nacionalnim duhom.

I u slučaju negativne nacionalne karakterizacije Talijana, Baltića je prvenstveno vodila opasnost od nametanja stranog, ne-slavenskog jezika, koja se u Bosanski ejalet proširila iz Dalmacije. On nastoji politički diskvalificirati Talijane nazivajući ih "framožunima" ili masonima, a ide toliko daleko da potkopava ideju cijele talijanske civilizacije izjavom da je dovoljno govoriti natruhe talijanskog i mrziti svećenstvo da bi se postao civilizirani filozof.

Pozitivni nacionalni heterostereotipi koje je Baltić konstruirao u svom diskursu odnose se prvenstveno na Austriju i na Hrvatsku. Austrija je prezentirana kao "spasiteljica katoličke Crkve u Bosni" radi financijske pomoći pri obrazovanju franjevačkog podmlatka i pružanja utočišta ustanicima, a Hrvati kao jedini dostojanstveni Slaveni, koji hrabro i jedinstveno, s velikom ljubavlju prema svom jeziku, brane svoju slavensku narodnost. Pozitivna nacionalna karakterologija Hrvata ima socio-političku funkciju i neposredan je dokaz

[6] Prokopije Čokorilo, "Ljetopis Hercegovine 1831. – 1857.", *Ljetopisi*, Sarajevo 1976., 51.

Baltićevog političkog stajališta: on je snažno podupirao hrvatski narodni preporod, kao i ideje panslavizma. Iako nikada izričito navedena, Baltićeva vizija budućnosti franjevačke konfesionalne zajednice u slučaju rasapa Osmanskog Carstva svakako se nazire u političkom zajedništvu sa Hrvatskom.

Ambivalentan stav Baltića prema Osmanlijama/Turcima, kao i prema Srbima također je uzrokovan socio-političkim uvjetima u Bosanskom ejaletu u devetnaestom stoljeću. Iako konstruira negativne heterostereotipe Osmanlija na jednak način kao i pravoslavni autori (Osmanlije kao okrutni tirani i krvoloci koji ugnjetavaju katoličku raju i franjevce), u političke svrhe često ističe pravednost i naklonjenost osmanskih činovnika bosanskim franjevcima u slučaju Barišićeve afere. Jednako tako, stvara sliku o Srbima i "ristjanima" kao neukom i vjerski netolerantnom narodu (osobito prema katolicima), no s druge strane, u skladu sa panslavizmom, s divljenjem piše o arhitekturi koju je zapazio na svojem putu u Beograd. Također zaključuje i da bi Srbija ostvarila još značajniji napredak da se oslobodi "turskoga jarma".

Zaključak

Otvorena pitanja koja ostaju nakon imagološke analize bosanskih franjevačkih i pravoslavnih devetnaestostoljetnih kronika izložene ovim priopćenjem odnose se na prvom mjestu na problem hibridizacije žanra, odnosno u kolikoj mjeri se navedeni izvori mogu promatrati kao fenomen kulturne hibridizacije? Drugim riječima, postoji li prikladniji alternativni teorijsko-metodološki okvir ili model analize kojim bi se učinkovitije uočile specifičnosti bosanskih izvora koje su uvjetovane socio-političkom situacijom?

Nadalje, iako je ideološki karakter neosporan, osobito u slučaju franjevačke kronike, nameće se pitanje u kolikoj mjeri ideologije koje autori promoviraju u svojim djelima korespondiraju sa nacionalnim ideologijama zemalja koje su politički utjecale na Bosanski pašaluk. Na primjer, u kojem se odnosu nalaze bosanskofranjevačko "hrvatstvo" i ono "matično", koje se proširilo iz Hrvatske u ejalet, kao i pitanje veze između srpske nacionalne i bosansko-pravoslavne ideologije. Pitanje vezano uz socio-političke prilike u ejaletu, a čiji bi odgovor poticajno djelovao na daljnju analizu izvora, jest utjecaj panslavističke ideologije na autore bosansko-pravoslavnog kulturnog kruga, a koji se manifestirao u Giljferdingovim nadopunama pravoslavnih kronika.

The Nineteenth Century's Bosnian Chronicles: Research Controversies

Abstract: This report aims at presenting imagological analysis of the 19th century chronicles, i.e. annals that emerged from Orthodox and Catholic communities in Bosnia. Based on the theoretical and methodological principles of imagology, the comparative analysis of the annals examines both the intertextual (the question of genre hibridization) and the contextual level (the relation of text

and socio-political practices), and questions the construction and representation of auto-, hetero- and meta-stereotypes in the mentioned texts. Furthermore, the report addresses contentious issues relevant to the 19th century Bosnian chronicle studies and invites dicussion on possible alternative conceptual approaches and interpretive guidelines for research.

Key words: Bosnia, 19th century, chronicles, Catholics, Eastern Orthodox, imagology, comparative analysis, intertextual analysis.

Literatura

Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrimena u Bosni*, Sarajevo-Zagreb 2003.

Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrimena u Bosni,* Sarajevo 1991.

Bono Benić, *Ljetopis sutješkoga samostana*, Sarajevo – Zagreb 2003.

Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskog samostana*, Sarajevo –Zagreb 2003.

Prokopije Čokorilo – Joanikije Pamučina – Staka Skenderova, *Ljetopisi*, Sarajevo 1976.

Prokopije Čokorilo, "Ljetopis Hercegovine 1831. –1857.", *Ljetopisi*, Sarajevo 1976.

Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo – Zagreb 2003.

Ivan Lovrenović, *Unutarnja zemlja. Kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine,* Zagreb 1998.

Joanikije Pamučina, "Život Ali-paše Rizvanbegovića Stočanina (Pričanje savremenika i očevica)", *Ljetopisi*, Sarajevo 1976.

Staka Skenderova, "Ljetopis Bosne 1825. – 1856.", *Ljetopisi*, Sarajevo 1976.

Andrija Zirdum, "Proslov", *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vrimena u Bosni*, Sarajevo-Zagreb 2003.

16.
IZMEĐU ESKAPIZMA I NOMADOLOGIJE

Deleuze/Guattari i Hakim Bey u arkadiji Šoljanovih *Izdajica*

Lana Molvarec

Sažetak: Ovaj rad nastoji otvoriti nove vidove interpretacije Šoljanova romana *Izdajice*. Nastoji se dati političko čitanje ovoga teksta, nasuprot uvriježenom mišljenju o njegovoj apolitičnosti, polazeći od stajališta da nema apolitičnih tekstova. Strategija neprestanog nomadizma i otpora institucionalnom životu likova u romanu tumači se kroz koncepte nomadologije Deleuzea i Guattarija i privremenih autonomnih zona Hakima Beya, no pritom se nailazi na ambivalenciju unutar Šoljanova teksta između eskapizma i nomadizma.

Ključne riječi: Antun Šoljan, krugovaši, proza u trapericama, Gilles Deleuze i Félix Guattari, nomadologija, otpor, Država, Hakim Bey, privremene autonomne zone, eskapizam, izdajstvo.

UVOD – NAJAVA

Šoljanov roman *Izdajice* objavljen je 1961. godine. Tome prethode vrlo dobro poznate činjenice. Hrvatska književnost pedesetih, zahvaljujući "krugovašima" kojima i Šoljan pripada, vrlo je rano utekla okovima socrealističke paradigme te prisilno bliskog odnosa političkih struktura i teksta te osvojila za sebe prostor umjetničke autonomije. U dosadašnjim čitanjima, tumačenjima i analizama *Izdajica* upravo je kontekstuiranje romana u navedeni "krugovaški" okvir bio prevladavajući kut gledanja. Intencija ovoga rada jest dobronamjerno distanciranje od inzistiranja na književnopovijesnom ključu, pri čemu se ta dimenzija nikako ne ignorira, no s mišlju da je to tek početak, a ne cilj istraživanja. Nastojat ću opovrgnuti uvriježeno mišljenje o apolitičnosti Šoljanovih junaka u maniri 'proze u trapericama', inzistirajući na gledištu da nema nepolitičnog književnog teksta i pokušati predstaviti ono što se do sada činilo kao eskapizam likova *Izdajica*, kao čin otpora prema institucionalnom životu općenito.

desničini susreti 3.indb 164 2.12.2013 9:53:42

Roman *Izdajice* prečesto se tumačio u optici književnokritičke birokracije čiji je cilj što preciznije odrediti taksonomiju književne proizvodnje, a koja oklijeva pred odlaskom u nepoznato. Tako su se reproducirale fraze o apolitičnosti, apatiji, rezignaciji, generacijskoj izgubljenosti junaka, što je legitiman i validan uvid, no predstavlja reduciranje značenjskog potencijala romana, nesvodljivoga na samo jednu paradigmu ili model.

Hrvoje Pejaković ističe "krugovaše" kao one koji još uvijek književnost "osjećaju kao jedno od posljednjih pribježišta ugrožene individualnosti"[1], gledajući istu kroz mogućnost oslobođenosti od ideoloških utjecaja i time sposobnu za "mogućnost istinske ljudske komunikacije, mogućnost izricanja duboko osobnih doživljaja i iskustava"[2], izražavajući, pomalo naivno, vjeru u mogućnost postojanja takvoga autentičnog umjetničkog glasa, ignorirajući da je distanciranje od socijalističkoga projekta izgradnje čovjeka te više ili manje eksplicitan otpor tome također političko-ideološki stav. U takav tradicionalni pristup interpretaciji *Izdajica* valja uključiti i promatranje toga romana kao nastavka kontinuiteta hrvatske književnosti, tako Pejaković spominje "glad za tradicijom"[3] koja je reakcija na socijalističko zatiranje prethodeće im tradicije, ali i "ravnopravnu uključenost u tkivo europske književnost svojega vremena"[4], osobite anglosaksonske.

Roman *Izdajice* često se spominjao kao preteča i/ili predstavnik proze u trapericama. Nesumnjivo je da roman sadrži neke karakteristike koje A. Flaker identificira u *Prozi u trapericama* (1983.) kao što su: 1. opozicija mi (klapa) – oni (institucionalno društvo), 2. upotreba kolokvijalnoga govora i žargona, 3. rezonirajući inteligentni pripovjedač, 4. bijeg iz grada u prirodu, 5. povoljan odnos prema daljoj tradiciji za razliku od one nedavne itd. No, jednako je tako točno da otpor likova *Izdajica* nije prolazni adolescentski bunt koji će nestati njihovim odrastanjem, već su oni njime egzistencijalno obilježeni, čime roman izlazi iz okvira modela.

Branimir Donat i Dalibor Cvitan rijetki su književni teoretičari i kritičari koji su ovaj roman promatrali u onome ključu koji će me prvenstveno zanimati u ovome radu, a to je antropološko-kulturološki. Tako D. Cvitan naglašava nemogućnost likova da žive u prošlosti zbog "nevjerovanja u istine"[5] te njihovu fiksiranost na svakidašnjicu i sukob s njome zbog "nevjerovanja u mogućnost izlaska iz kruga egzistencije u transcendenciju".[6] Donat je prvi koji je, pozivajući se na francuske sociologe marksističkoga usmjerenja, Vladimira Yankelevitcha i Henrija Lefebvrea, odmaknuo fokus sa strogo historijski situiranoga tumačenja otpora junaka *Izdajica* kao otpora socijalističkome projektu k univerzalnijem tumačenju koje naglasak stavlja na otpor prema svakidašnjici kao takvoj. "Kritika svakidašnjeg života vršila se na mnogobrojne načine tokom historije: preko filozofije i kontemplacije, preko maštanja i umjetnosti, preko nasilne, ratničke ili političke akcije. Bijegom i bježanjem."[7].

---

1 Antun Šoljan, "Izdajice", *Molitva na šetalištu*, Zagreb 1995., 7.

2 *Isto*, 7.

3 *Isto*.

4 *Isto*, 8.

5 Branimir Donat (ur.), *Književna kritika o Antunu Šoljanu*, Zagreb 1998., 47.

6 *Isto*, 48. Kako Deleuze i Guattari ističu, nomadi nemaju povijesti, oni imaju samo geografiju (Gilles Deleuze i Félix Guattari, *Nomadology: The War Machine*, Minneapolis 1986., 73.) Rekla bih da Šoljanovi likovi nemaju ni budućnosti.

7 Lefebvre, prema: Donat (ur.), 1998., 65. Henri Lefebvre, autor trovolumne *Kritike svakodnevnog života* (1. dio objavljen 1947., 2. dio 1961., a treći 1981. godine) svakako je vrlo inspirativan autor, no njegove su analize neodvojive od konteksta kapitalističkog, potrošačkog društva alijenacije, pa ga spominjem samo u kontekstu utjecaja na ono što će se kasnije oblikovati kao jedno od najintrigantnijih tema sociološke i kulturne teorije – analiza i kritika svakodnevice.

Dokolica koja je prevladavajuće stanje likova u romanu ne nudi nikakva rješenja ni 'lažno oslobođenje'[8], već predstavlja prostor (privremene) slobode. Kako Deleuze i Guattari pišu u *Nomadologiji*, "život nomada je intermezzo"[9].Vlastita egzistencija promatra se depatetizirano i u ironijskome modusu, a takve pojedince Yankelevitch opisuje ovako:

"Svuda izgnanik, uvijek na izdigu, vječno nomad, ironičar ne pronalazi mjesto gdje bi se skrasio ili razapeo svoj čador: to je apartid ili kako zbori Novalis, građanin svijeta.(...) Tako je ironičan život neprestano putovanje od okolnosti do okolnosti i od kategorije do kategorije, on nije ništa doli trenutna odrednica i trenutni epitet. Ironičar, putnik oniričkih putovanja vijek je jedan drugi, uvijek drugdje, uvijek kasniji"[10]

U takvom tumačanju, odbacuje se mogućnost ostvarenja pastoralne idile, sa sigurnim i trajnim utočištem od svijeta već sretna trenutnost dokolice postaje jedino sredstvo borbe protiv svakidašnjice.

Slijedeći tragove na toj interpretacijskoj liniji, ovaj rad teorijski će se osloniti na postavke trojice suvremenih teoretičara, čiji tekstovi unatoč svojoj prividnoj historijskoj ograničenosti na određeni odsječak vremena i prostora zbog svoje metodološke fleksibilnosti, eklekticizma i heurističnosti mogu mnogo pridonijeti čitanju *Izdajica*. Riječ je o djelu *Nomadologija: Ratni stroj* (1986, zasebno objavljeni izvadak iz djela *Tisuću platoa*, 1980.) Deleuza i Guattarija te *Privremenim autonomnim zonama* (1991.), Hakima Beya. Oba teksta nagađaju o mogućnostima otpora institucionalnom sistemu zvanom Država. Može li se, uopće, djelovanjem izvan formalnih političkih struktura postići autonomija mišljenja i djelovanja bez ograničavajućeg djelovanja tih istih političkih struktura. Čak i ako se zanemari sklonost autora da totalitariziraju moć Države, i pokušavajući izbjeći izjednačavanje Politike i Države (jer je prvi pojam mnogo širi od drugog), jasno je da se mnoge preddržavne strukture i odnosi nakon njezine uspostave stavljaju pod nadzor i kontrolu državnog aparata, npr. obitelj, rad, dok su neki tek produkt Države (obrazovanje, vojska). Deleuze i Guattari državnom aparatu suprotstavljaju vojni stroj, malu grupu povezanu nestalnim, fluidnim odnosima sačinjenu od ratnika koji bi prebacivanjem na skalu nekog pretpostavljenog evolucijskog razvoja društva bili nomadi, prije uspostave sjedilačkog načina života. Primjetljivo je da Deleuze i Guattari čvrstoj strukturi Države suprotstavljaju labavu mrežu ratnika čija je najveća prednost egzistiranje izvan državnog aparata, što je omogućeno upravo neprekidnim seljenjem s jednog mjesta na drugo. Jedna od osnovnih značajki Države jest njezina težnja ovladavanja teritorijem te provođenje te težnje: označivanjem, razgraničavanjem, neprestanim kartografiranjem, što Bey zove "teritorijalnim gangsterizmom". Ista ideja javlja se kod Šoljana u *Uvodu u priču petu* kao apologija barbarima i njihovom slobodnom protoku kroz prostor, čime izmiču progoniteljima:

" I dok bi nekoć vojske barbara dogalopirale u divljem neredu, u divnom neredu, paleći osamljene zamke, raspršujući začahurena plemena starosjedilaca, sijekući krivošijama posljednje odvjetke ishlapjelih porodica, danas armije na pokretnim tvrđavama, s kompliciranim razgranatim čeličnim mrežama, upotrebljavajući iskustva stoljeća, sustavno pretražuju mračnije podzemne kanale da bi dotukli i posljednjeg barbara koji se od osvajača pretvorio u bjegunca. Ima još nade da je poneki utekao i da je živ i da, premještajući se brzo s mjesta na mjesto, uspijeva i dalje izmicati, ali nemojte se u to previše pouzdavati. On je već slab i

[8] Donat (ur)., 1998., 63.

[9] Deleuze – Guattari, 1986., 50.

[10] Prema: Donat (ur.), 1998., 59.

iscrpljen i umoran, rane mu ne zacjeljuju i neće više daleko. (...) Zar nismo donijeli bezbroj zakona protiv skitnje, zar parlamenti ne progone klošare, zar svaki hobo nije izvan zakona? Zar nismo krajolik isparcelirali međama, svijest isprekrižali granicama?"[11]

Dakle, sveopćoj teritorijalizacijskoj težnji Države suprotstavlja se radikalna deteritorijalizacija nomada, pri čemu valja naglasiti njihovu razliku u odnosu na migrante kojima nakon deteritorijalizacije uvijek slijedi reteritorijalizacija na novom mjestu boravka.[12]

Kao što je vidljivo i kod Deleuzea i Guattarija i kod Beya i kod Šoljana, riječ je o vrlo nedefiniranom i apstraktnom viđenju hiperstrukture koja ima neprestanu potrebu za gutanjem još neosvojenog, čime neprestano izmicanje postaje gotovo paranoična potreba. *Uvod u priču osmu* stoga funkcionira kao manifest paranoičnog nomadizma. Kretanje, tj. uzmicanje progoniteljima postaje jedina životna funkcija, poput ovisnosti kojoj je sve podređeno. No, za razliku od Deleuzea i Guattarija i Beya koji optimistično gledaju na uspješan ishod otpora, Šoljan je pesimist, inzistira na njemu, ali vjeruje u konačan poraz. Ako je linija životnog puta likova *Izdajica* u konačnici tragična i uzaludna, izolirane sekvence toga životnog puta uspješan su otpor privremenih autonomnih zona. Taj ključan pojam Beyove teorije je "poput ustanka koji ne stupa u borbu s Državom izravno, poput gerilske operacije koja oslobađa područje (prostora, vremena, imaginacije), a potom se rasplinjuje da bi se nanovo formirao (re-formirao) drugdje/drugi put, prije nego ga Država uspije ugušiti. Kako je Država primarno zaokupljena Simulacijom, a ne zbiljom, TAZ može potajno 'zaposjesti' ova područja i nastaviti sa svojim prazničnim nakanama na neko vrijeme relativno na miru."[13] Dakle, alternativa Državi nije ni u eskapizmu ni u revoluciji. Riječ je o osiguravanju prostora u kojem se može neko vrijeme, privremeno vrijeme, živjeti sadašnjost, bez velikih historijskih događaja, bez obzira na prošlost i na budućnost. Njezina bit jest privremenost i prolaznost, odbijanje Vječnosti i Historije. U prvoj priči, *Vrt slavuja*, Mogor, Ćuk i Beba skvotiraju napuštenu, zapuštenu kuću i prepuštaju se životu "bez događaja" ispunjenim pijanstvom, slikanjem, kartanjem, lutanjem gradom, smijehom, prijateljstvom. Posvemašnja antiutilitarnost i prazničnost prožima njihovo ponašanje i djelovanje, te subverzivno djeluje na službene strukture jer leži izvan dosega tzv. 'profanog vremena' – "mjernog štapa Države i Povijesti"[14]. Igra kao ideal, klaun kao simbol, smijeh kao sloboda, zabava kao otvoreno polje "jer nije propisana; može biti isplanirana, no sve dok se ne dogodi ona nije uspjela".[15] U taj privremeno savršeni svijet razdor unosi Mogorova veza s Njemicom Gretom koja ga navodi da se pita koliko je moguće ignorirati prošlost i koliko je prošlost opterećujuća. Sjećanje na nedavni Drugi svjetski rat i stradanje vlastite obitelji dovode do povratka Velike Historije u priču. I kao što je njihov ples simbol apsolutnog prepuštanja, stapanja i razumijevanja, tako su sjećanje na prošlost, nacionalni stereotipi i iracionalna mržnja doveli do razdora i njihovog konačnog rastanka, a time je i došao kraj privremenom utočištu i vrijeme je za ponovni pokret do sljedećeg logornog mjesta. Sukobi se ne razrješavaju, već se odbija sudjelovati u Velikim rješenjima i Velikim odlukama te se naprosto odlazi.

Bitna karakteristika književnih junaka *Izdajica* jest osjećaj tribalizma. U romanu gotovo i nema života likova izvan grupe, ako se na rijetkim mjestima on kao takav i javlja, prožet je pitanjima o Nama, promjeni među Nama, Nama u prošlosti za razliku od Nas u

[11] Šoljan, 1995., 144.
[12] Deleuze – Guattari, 1986., 52.
[13] Hakim Bay, *Privremene autonomne zone i drugi tekstovi*, Zagreb 2003., 17.
[14] *Isto*, 21.
[15] *Isto*, 23.

sadašnjosti i sl. Postavlja se pitanje tko su to Mi i što ih definira. Nesumnjivo je da iz same učestale uporabe zamjenice 'mi' proizlazi zaključak da postoji izrazit osjećaj kolektivnog identiteta zbog kojeg je moguće različite individue stavljati pod zajednički nazivnik. Oni nisu povezani rodbinskim, etničkim ili nacionalnim vezama; njihovo zajedništvo proizlazi iz privrženosti određenom načinu života koji ih izdvaja, čini drugačijima od većine populacije, ali i međusobno povezuje. Za život u privremenoj autonomnoj zoni, tj. psihički nomadizam, važan je aspekt odbijanja. Šoljanovi likovi odbijaju isprva život u dijadi, život u paru, romantičnu ljubav, kasnije nukleusnu obitelj. Kao što i H. Bey ističe, nukleusna obitelj rezultat je neolitske revolucije i prelaska na sjedilački način života. U paleolitskim kulturama osnovna jedinica jest lovačko/sakupljačka nomadska ili polu-nomadska grupa,[16] koja je oslobođena vertikalnog odnosa moći, "nije dio šire hijerarhije, već je prije dio horizontalnog uzorka običaja, duhovnih afiniteta, itd".[17] Nadalje, odbijaju utilitarnost svakodnevnoga života: zaposlenje, boravak na istome mjestu, svrsishodnu upotrebu vremena. To su "psihički putnici koje pokreće želja ili radoznalost, lutalice plitke lojalnosti (zapravo nelojalne "europskom projektu"), (op. a. u kontekstu Šoljana, nelojalne socijalističkom projektu ili uopće bilo kojem Projektu), nevezane ni za kakvo posebno mjesto i vrijeme, u potrazi za različitostima i avanturama...".[18] Među njih spadaju "umjetnici, intelektualci X-te klase, radnici migranti, izbjeglice, beskućnici, turisti, kultura kamp kućica i pokretnih domova...".[19]

No, jedna vrsta lojalnosti ipak je jako bitna, koju Bey u svojim postavkama uopće ne problematizira, a to je lojalnost grupi, osjećaj solidarnosti i opasnost od moguće izdaje nekog člana grupe, čime nestaje očaravajuća lakoća i fluidnost takvog oblika zajednice, a javlja se strah i obrambeni mehanizmi koji tako nešto nastoje spriječiti, čime se ponovno upada u zamku mehanizama okoštalih, krutih institucija koji su se nastojali izbjeći. Za to su ilustrativne treća i četvrta priča. U trećoj priči, *Izdajice*, jedan član grupe, Beba, prijeti solidarnosti grupe svojom težnjom za izdajom ideala na kojima je grupa zasnovana, i to prodorom u romantičnu dijadu Vera-Pierre. Moral grupe, tj. preostala dva člana, može to ocijeniti kao izdaju te želju za povratkom na odbačene vrijednosti. No, Beba, kao nečista savjest, postavlja pitanje mogu li se te, tako olako odbačene vrijednosti tako jednostavno eliminirati:

Ne, nije to ljubav, ili bar ne samo ljubav; čini mi se da je to nešto više, nedostupnije... kao traženje neke prisnosti i topline koja je sakrivena u posve drugim stvarima, ne u onima gdje je obično tražimo...To je drukčije, puno dublje i ozbiljnije nego ono što smo mi valjda uvijek htjeli: izdvojiti se, držati se čvrsto zajedno na bazi ono malo nekih vrijednosti u koje čovjek još može vjerovati, i sve što nije naše proglasiti nevažećim!...[20]

Zašto Mogor i Ćuk reagiraju tako obrambeno i zašto ističu upravo Bebinu moguću izdaju kao izrazito nepoželjnu? U tribalističkoj koncepciji zajedništva i solidarnosti, žena je središte identiteta, identitetski stup zajednice; cijela zajednica dobiva epitet časne ili nečasne ovisno o ženinu ponašanju, a to je moguće upravo zbog uzajamnosti članova grupe i određivanju vlastita identiteta u odnosu na druge identitete. Riječ je o složenoj međuigri, koja djeluje u oba pravca:

[16] *Isto*, 20.
[17] *Isto*, 21.
[18] *Isto*, 23.
[19] *Isto*, 23.-24.
[20] Šoljan, 1995., 113.

"I nema te. Potpuno si u pravu. Nema te. Mjehur od sapunice. Ni mene nema. Ni Bebe nema kad se pravo uzme – što mi znamo tko je ona? Ali mi smo ovdje, nas ima, mi smo sadržani u nama svima, u svakom od nas. I ti i ja i Beba i drugi. Mi određujemo što je svaki od nas pojedinačno."[21]

Svaki je pojedinac važan, ali je Beba središte koje ih povezuje: "Ona, koja je bila središte, bit će prva koja će nas napustiti, i to u ime nečega što ne postoji."[22] Šoljan izvanredno pronicavo razotkriva naličje privida potpunog pomanjkanja stege u grupi oblikovanoj na već navedenim načelima. Potreba za grupnom kohezijom, težnja k zatvaranju i skepsa prema strancima, tj. Drugom kao uljezu, koji prijeti razoriti postojeći poredak na kraju se obnavlja i u grupama koje su nastale upravo na otporu institucijama ili drugim grupama koje djeluju na tim principima. I to je paradoks na koji *Izdajice* ukazuju, a koji H. Bey i Deleuze i Guattari ne spominju. Najbolji primjer sumnjičava odnosa prema Drugome jest Mogorov odnos prema Pierru. On označava Pierrovo nečisto, miješano podrijetlo, njegove namjere da se uklopi, asimilira, pronađe domovinu i ljude koji će ga prihvatiti, kao nešto zazorno, prema čemu treba gajiti oprez i distancu jer bi se mogao infiltrirati među Nas. Njegovim odlaskom iz mjesta opasnost je privremeno uklonjena:

Nismo govorili ni riječi već smo se samo zlurado cerili, osjećajući svoju pobjedu i uživajući svoju superiornost, opet, kao nekada. Naša su lica govorila da je sve kao i prije, da se ništa nije promijenilo, i da se tezulja vratila u prirodni položaj nakon trenutnog poremećaja uzrokovanih našom nepažnjom. Pierre, stranac i cirkusant, stajao je na prozoru vagona (cirkuskog vagona) koji ga je vodio na njegovo pravo mjesto. A mi, jedini pravi narod, jedini rođaci u svijetu od karata, stajali smo na peronu na koji će doći još mnogi vlakovi i s kojeg će još mnogi vlakovi krenuti.[23]

U odnosu nomada prema Drugima ilustrativan je slučaj iz Četvrte priče, *Treća momčad*, u kojoj Mogor i Ćuk na svojim lutanjima igrom slučaja dospiju u zabačeno istarsko selo u kojem se održava seoska svečanost. Njih dvojica nomada, lutalica i skitnica gaje izvjesni prezir, ali u isti tren i divljenje prema tom sjedilačkom narodu, koji kada se i zabavlja to čini oprezno, umjereno i staloženo. I oni imaju svoje rituale zajedništva i solidarnosti, a jedan od njih je penjanje po stupu do vrha i dosezanje praseta koje stoji na vrhu. Izvjesna zavist prema njihovom mirnom načinu života i iznenadna, iako kratkotrajna želja da bude kao i oni, natjera Mogora da se okuša u navedenom ritualu. U zadnji tren, prije dosezanja vrha, svjesno odustaje jer postaje svjestan da bi na taj način utjelovio kolektivne ideale i ojačao kolektivni identitet onih od kojih bježi. A ni njima zacijelo ne bi bilo drago da je autsajder heroj kojega se slavi na svetkovini njihova sela i zajednice. Mogorovim odustajanjem je paralelizam njihovih svjetova očuvan.

Često se u književnoj kritici nagađalo nastoji li Šoljan stvoriti izoliranu arkadiju koja bi poslužila kao sklonište izgubljenim pojedincima pred nesklonim svijetom u pokušaju rekonstrukcije zlatnoga doba. No, imavši u vidu pripovjedačku strategiju i intenciju, čini se da je sama ideja arkadije, tj. ideja o uspješnom uspostavljanju iste, u romanu ironizirana, iskorištena kao zgodna prilika za poigravanje s književno-filozofskom tradicijom Arkadije, Dubrave, Sretnog grada ili Grada sunca te čija je funkcija u romanu prikazati njezino izjalovljenje. U priči sedmoj, *Poljubac za tratinčicu*, Mogoru se Arkadija pojavljuje neočekivano,

21 *Isto*, 104.

22 *Isto*.

23 Šoljan, 1995., 109.

u kršu, kao livada puna tratinčica, u društvu djevojčice Tikice, kao kontrapunktni kraj nakon razočaranja u bivše suplemenike, sada uredne konformističke građane. Artificijelna konstruiranost, upotreba stereotipa, pa čak i kiča u opisivanju, te u fabulativnom smislu nemotivirano pojavljivanje ukazuju da se radi o svojevrsnom mentalnom eksperimentu, ispitivanju mogućnosti, nagoviještenom uvodom iz prvoga izdanja *Izdajica*, *Drugu inžinjeru*:

"Zato sam i konstruirao ove okolnosti, stavio ih kao pokusne kuniće u pogodnu i naklonu sredinu, da bi eksperimentom došao do nekakvog, makar donekle naučnog rješenja (...) Pokušao sam im pružiti sve ono što nemaju; po uzoru na stare pisce načinio sam im Arkadiju, kakvu oni sebi nikada ne bi mogli stvoriti, i u njoj odgojio čistu kulturu rijetkog današnjeg čovjeka, (...). Ja tim svojim štićenicima dajem šansu, kakvu im priroda nikada nije pružila."[24]

Koje su posljedice toga eksperimenta? Iz, samosvjesnim autorovim postupkom stvorene Arkadije se bježi, odlazi dalje, čime se naglašava nemogućnost njezina postojanja ili opstanka te potvrđuje mobilnost, nemir, te posvemašnja posvećenost ili osuđenost na sadašnjost i privremenost.

"Dopratio sam Tikicu do kuće, pomilovao je po kosi i poslao je da doručkuje, a ja sam još neko vrijeme stajao na suncu, žmirkajući, a onda sam pošao svojim putem, prema željezničkoj postaji, desetak minuta hoda odavde, da se raspitam kad idu vlakovi za dalje."[25]

U priči osmoj, *Rođendan*, ispituje se mogućnost insularizma, tj. "mogućnosti otoka" (Houellebecq) kao utočišta od svijeta. No, i taj pokušaj završava ponovnim kretanjem na put, ovaj put brodom. Ne postoji mjesto na kojem se možemo sakriti od svijeta, eskapizam nije opcija, ne postoji sretno mjesto, ne postoji sretno vrijeme, već samo sretni trenutci, do ponovnog kretanja kao jedinog čina koji ne vodi u neslobodu, ali ni ne daju iluziju mogućnosti slobode koja se može osigurati zauvijek.

Naposljetku, može se postaviti pitanje iznevjerava li roman ili pak afirmira nomadističku koncepciju? Je li riječ o prisiljenom nomadizmu jer za drugo rješenje im nedostaje snage, sposobnosti ili smisla? Je li možda njihova kapitulacija iznuđena ili je pak željena? U Bebinom pismu Mogoru, u posljednjoj priči, čitateljima je jasno da se pleme raspalo: žive urednim građanskim životima ili su zapeli u alkoholizmu i depresiji. Još jedino Mogor, pomalo patetično, nije izdao izdajstvo institucionalnog života. I on, poput usamljenog jahača u sumrak, kreće novim putovima, možda će i osnovati neko novo pleme. Taj završni, pomalo i romantičarski idealizam može nas zavesti da se cinično postmodernistički zapitamo postoji li danas Mogor i njegovo pleme koje zabavom, praznikom i užitkom privremenosti pružaju otpor Državi? Problem nastaje kada shvatimo da je današnja službena ideologija Društva Spektakla upravo propagiranje zabave i hedonizma u jednom hiperkonzumerističkom diskursu utjelovljenom u paroli *You gotta fight for your right to party*. Nije li time kapital, sada oslobođen stega državne kontrole ili premrežen s njome, izvršio još jednu svoju hegemoniju, usisavši i taj oblik mogućeg otpora u sebe i nije li time Država, ironično, izgubila šansu da možda ovaj put odigra ulogu historijskog pozitivca?

[24] Šoljan, prema: Donat (ur.), 1998., 207.
[25] *Isto*, 201.

Between Escapism and Nomadology

Summary: This paper tries to open new ways of interpretation of Antun Šoljan's *Izdajice* (1961). This text has often been presented in literary criticism as an apolitical text in the times of communist ideological imperative. My paper discusses the possibility of reading this text as a political text, starting from the position there are no apolitical texts. Strategy of permanent nomadism and resistance to institutional life of characters in the novel is interpreted through the theories of G. Deleuze and F.Guattari expressed in the text *Nomadology* and Hakim Bey's theory of temporary autonomous zones. However, *Izdajice* is the ambivalent novel – indecision between nomadism as a resistent strategy and utopian escapism is obvious but the novel ends in pessimism and failure of characters' life principles and attitudes.

Key words: Antun Šoljan, krugovaši, jeans prose, Gilles Deleuze and Félix Guattari, nomadology, resistance, State, Hakim Bey, temporary autonomous zones, escapism, betrayal.

Literatura (primarna)

Antun Šoljan, "Izdajice", *Molitva na šetalištu*, Zagreb 1995.

Literatura (sekundarna)

Hakim Bay, *Privremene autonomne zone i drugi tekstovi*, Zagreb 2003.

Gilles Deleuze – Félix Guattari, *Nomadology: The War Machine*, Minneapolis 1986.

Branimir Donat, *Bogatstvo vrta*, Zagreb 1993.

Branimir Donat (ur.), *Književna kritika o Antunu Šoljanu*, Zagreb 1998.

Aleksandar Flaker, *Proza u trapericama*, Zagreb 1983 .

Henri Lefebvre, *Critique of Everyday Life*, vol. II, New York 2002.

17.
IDENTITET ROMAN: *PROLJEĆA IVANA GALEBA* VLADANA DESNICE

Dragan Bošković

Sažetak: Identitet koji se konstituiše u Desničinom romanu *Proljeća Ivana Galeba*, iako "edipalizovan" frojdističkim psihološkim kompleksima, (malo)građanskom tradicijom, modernističkim idealom lepog i obrisima prosvetiteljskog morala, kao da ne dopušta da bude jednostavno uklopljeno u očekivane zakonitosti/predrasude identiteta. Nasuprot, dakle, identiteta posredovanog stereotipima (građanstvo, estetika, moderni subjekt, itd), Ivan Galeb se konstituiše kao žanr, kao roman koji omogućava da se ovakav identitet uopšte pojavi. Svest romana, čovek-roman, ja-fikcija, strukturiraju (trans)humani, metapripovedni i metanarativni Galebov identitet, tako da se pred nama ne nalazi psihološko-prosvetiteljski subjekt već roman-subjekt, mi ne vidimo svest junaka nego svest romana, i to kao svest o sebi, pripovedanju, poetici, kulturi, modernističkoj tradiciji, epohi. Naša istraživanja pokušaće, dakle, da odrede dva mehanizma (de)konstruisanja identiteta u *Proljeća Ivana Galeba*: 1. fikciono konstruisan identitet posredstvom stereotipa (porekla, tradicije, umetnosti, itd), koji se dekonstruiše u korist 2. identiteta koga metafikciono i metanarativno konstruiše poetika romana.

Ključne reči: identitet, roman, subjekt-roman, stereotip

Od Ničeove ideje transpersonalnog subjekta, što predstavlja istorijsko-humanistički momenat ranomodernističke načetosti identiteta, do poststrukturalističkog gašenja ideje subjekta, dakle, unutar epohalno-istorijskog luka moderniteta uporno se gradi i istovremeno razgrađuje autonomija humanističkog subjekta, koji se formira u permanentnoj igri različitih ontoloških, ideoloških, (meta)kulturoloških, sociooloških, psiholoških, dodajmo i rasnih, klasnih i rodnih semiotizovanih i diskurzivnih registara. Impersonalnost i transpersonalnost, kao diskurzivne strategije formiranja identiteta, potvrđuju višestruke oblike "edipalizovanja" modernog subjekta, a prepoznavanje značaja diskurzivnih tehnika za konstituisanje njegove (virtuelne) prirode nameće se kao obaveza. Podrazumevajući, dakle, jednu prelogičku, transcendentalnu i metasubjektivnu teritoriju koja se skriva iza njegove utopijske istosti i samorazumljivosti, identitet proizvode civilizacijski, kulturni, etnički, politički i nacionalni stereotipi, pa se traganje za njim ne može odigravati u nekom nepristrasnom prostoru.

Identitet – poststrukturalistički pre shvaćen kao upražnjeno mesto identiteta – uvek je laž, višak, nestabilno mesto naših ideoloških, sociooloških ili psiholoških projekcija. Njega "edipalizuju" tragovi porekla, rase, pola, seksualne energije; on tako postaje mnogostruki znak, nesvodiv na jedno moguće značenje kroz koje bi sebi pribavljao legitimitet (lič-

nost, "ja", sopstvo, personu). Poststrukturalistički diskursi zato naglašavaju otpor prema unapred definisanom, celovitom i konačno osmišljenom identitetu, u koji je pohranjena transcendentalna i teleološka hegelijanska ideja emancipacije. Međutim, koliko god su savremeni teorijski diskursi, ugasivši humanistički shvaćen subjekt, emancipovali identitet, toliko su ga zatvorili u beskrajni lavirint postderidijanske igre simboličkih, semantičkih, semioloških ili gramatoloških "žmurki". Ako diskurzivne sile pozivaju pojedince u odgovarajuće uloge identiteta, onda svaka diskurzivna formacija obezbeđuje transcendentalni simbolički prostor kojim određuje identitet. Zato pred nama ostaje pitanje: da li mi opšte posedujemo identitet, da li je moguća personalna (samo)identifikacija, da li je moguće da ga proizvedemo i sačuvamo, dosegnemo i njime ovladamo, a da ne budemo proizvedeni, da li u preraspodeli društvenih dikurzivnih moći naše "ja" uopšte može da pretenduje da bude protumačeno, i koju to masku moramo navući na lice da bi ona postala znak naše trajne drugosti, naše slobode.

Pošto je nemoguće prisvojiti temelje vlastitog identiteta, uvek iznova krećemo u potragu za nekim novim, drugim identitetom, za nekom drugom ulogom, za nekom drugom igrom diskursa. Zato u ovom radu – istovremeno rasterećeni i opterećeni autoritetima i teorijama – nudimo jedno *staro/novo* prezentovanje identiteta, i to identiteta kao romana, fikcionog/estetskog identiteta, ovoga puta posredovano romanom *Proljeća Ivana Galeba* Vladana Desnice. Naše interesovanje je tako usmereno ka opisu dva mehanizma (de)konstruisanja identiteta u *Proljeća Ivana Galeba*: 1. fikciono konstituisanje identiteta posredstvom stereotipa (porekla, tradicije, umetnosti, itd), koji se dekonstruiše u korist 2. identiteta koga metafikciono i metanarativno konstituiše poetika romana. Ovde ćemo, takođe napominjemo, govoriti ne o romanu kao žanru koliko o romanu kao diskursu, kao jednoj transnarativnoj figuraciji, funkcionalnoj fikcionoj figuri koja je odavno samoovladala tehnikama zasnivanja i održavanja sopstvenog poetičkog identiteta i ljudskog humanističkog identiteta.

Figura romana, podsetimo se, simbolički ukazuje na jedan širi, istorijski, civilizacijski, ako hoćete, evropski kulturološki kontekst kojem on pripada. Figura romana nam, takođe, raskriva jednu fenomenološki, istorijski, poetički i kulturološki semiotizovanu diskurzivnu figuru upletenu u vrtlog umnoženih (re)konstruisanja. Roman, dakle, znak je istorijski uslovljenog interdiskurzivnog posredovanja, prekritički prihvaćana paradigma identiteta; kroz roman rade kultura, civilizacija, epoha, ideologije. Roman tako nije nevini prostor prenošenja značenja već, rasklapajući značenja, on prisvaja, nasilno preuzima i do neprepoznatljivosti skriva autorsku intenciju, društvene, ideološke i kulturne kontekste. U tom smislu, nemoguće je govoriti samo o njegovom čisto narativnom, koliko o (meta)narativnom, (meta)diskurzivnom, (meta)kulturološkom identitetu romana.

Proljeća Ivana Galeba su roman koji se nakon Drugog svetskog rata u tadašnjem jugoslovenskom književnom kontekstu možda po prvi put strukturira kao metanarativna figura: ona koja u samom tekstu romana neprekidno signalizira novu epohalnu pripovednu i poetičku situaciju i mesto samog teksta romana u njoj; ona koja figuru subjekta konstituiše uzajamno konstituisanju poetike romana; ona koja, uveliko u modernitetu ali nedaleko od granica postgrađanskog i posthumanističkog sveta, neprekidno razotkriva sam poduhvat pripovedanja kao (ne)mogući poduhvat, a sam čin pisanja kao utopijski projekat. Ovako strukturirana metanarativna figura romana analogna metanarativnoj figuri identiteta temelji se upravo na svesti o kraju jednog sveta, njegove poetike, njegovog identiteta i njegovog romana. Otuda se roman/identitet sa vrhovnog mesta autoriteta apsolutno Drugog, koji daje pravo na govor i ovlašćuje narativni glas da postane narator, mora povući u

metapoziciju sa koje je dozvolu za naraciju moguće dati samo posredno, kroz ukazivanje na njenu krhkost, fragmentarnost, dislociranost ili odsutnost, onoliko koliko su i roman i identitet upražnjena mesta identifikacije. Dozvola za naraciju izdaje se posredstvom poetičkih i intertekstualnih modela i veza, i metafikcionog odsustva priče tj. ustanovljavanjem jednog beskonačnog i disperzivnog sistema referenci (evropske) kulturne i književne tradicije koji su pod indirektnom kontrolom figure romana i samo preko odnosa sa tom figurom dostupni i razumljivi naratoru *Proljeća Ivana Galeba*.

Ono narativno "ja" koje se konstituiše u Desničinom romanu – iako klišetizirano modernističkim predeterminantnim repertoarom identiteta: frojdističkim psihološkim kompleksima, (malo)građanskom tradicijom, modernističkim idealom lepog, čvrstim obrisima prosvetiteljskog pogleda na svet[1] – kao da ne dopušta da bude jednostavno uklopljeno u očekivane zakonitosti/predrasude antropološki shvaćenog identiteta. Identitet se, dakle, "krivi" potencijalnim viškom narativnog teksta; on, dakle, ne podleže mimetičkim predrasudama. Njegova struktura tako odbija da bude shvaćena u referencijalnom smislu: ono je isuviše kompleksno, ono mnogo zna, previše misli, opsednuto je sobom, ono je megalomansko, ono želi sve i ništa, ono je uništilo sebe kao prirodno-humani i otvorilo kao romaneskno/estetsko-humani identitet onoliko koliko je defabuliranjem[2] roman podrio svoj dvomilenijumski imanentni poetički "zakon fabule". Ono je, dakle, preglomazno da bi odgovaralo konvencionalnoj strukturi opšteshvaćenog humanog identiteta jer ga nadilazi onoliko koliko roman nadilazi bilo koji humani identitet. Ovakav identitet zapravo jedino i može biti uspostavljen romanom, što znači da ovakav identitet može biti samo figura, kao što je to i roman: tu ne treba tragati za realnim subjektom koliko za jednim viškom, prelazom, ukrštanjem, koji od subjekta prave metafikcionu i metasubjektivnu figuru. Preterane refleksije i poetičko-žanrovska divergencija, "neprestane digresije" i narativne igre ("stalno mi se mrsi i prekida nit"[3]), razvejavaju samoidentičnost romana i subjekta, i određuju identitet nečega što je više od subjekta, a što je blisko romanu. *Proljeća Ivana Galeba*, dakle, neće prezentovati samo kako "ja" postoji u sebi, koliko kako "ja" postoji svuda osim u sebi, jer čim progovori, opšte je mesto, "ja" je istog momenta preraslo u meta-"ja": "Pored onog *ja* koje pati, smjesta nikne ono *ja* koje tu patnju okrutno zapaža i hladno zarezuje."[4] Ukoliko modernističke teorije upadaju u zamke analogija i mimetizma, nihiliranjem analoške veze stvarnost – fikcija i samoidentičnosti subjekta aktiviraju se rezovi, pukotine, mimoilaženja i granice, pa se tako identitet (kao) roman javlja kao jedna od specifičnih mogućnosti razumevanja modernističkog subjekta koji se u romanu samootkriva i samoprepoznaje.

Za Ivana Galeba nije karakteristična metodička skepsa u klasične pojmove istine, razuma, identiteta, objektivnosti, naracije, progresa – još uvek mlad, modernizam u Ivanu Galebu razvija svoju višestruku egzistencijalističku dijalektiku (biće – ne-biće, svetlo – tama, ja – ne-ja, postojanje – nepostojanje, bol – radost, "ugoda" – "neugoda", duh –materija, racio – fantazija itd) – pa se još uvek neće osetiti kao (post)modernistički definitivno nepredvidiv, nezasnovan, divergentan, nestabilan i neodređen. Međutim, sa *Proljeća Ivana Galeba*

[1] "Samo je jedna stvar jedincata i nenadoknadiva u svemiru: to je *ja*. Doista, u čitavom svemiru postoji samo jedno jedino *ja*. I, ujedno, (gle čudna slučaja!) to je *ja* u čitavom svemiru jedina stvar koja postoji samo u jednom jedincatom primjerku. – Čudno! Čudno, ali ipak tako!" (Vladan Desnica, *Proljeća Ivana Galeba*, Beograd 1968., 45.)

[2] "Čovječanstvo je već dovoljno odraslo, dovoljno se prozlilo a da bi mu trebalo fabulirati." Čovečanstvu, dakle, ne treba fabulirati, nije mu potrebna priča, koliko solipsistički "intelektualistički" roman jer "o ma čemu pričao (čovek), u stvari uvjek i samo priča o sebi, 'ispoljava svoju unutrašnjost', 'ostvaruje svoju ličnost'." (*Isto*, 81.)

[3] *Isto*, 101.

[4] *Isto*, 120.

po prvi put su u srpskoj/hrvatskoj književnosti istaknute i prevaziđene granice ispovednog govora u korist poetike romana. Romaneskni diskurs zatvoren unutar figure subjekta kao da ne dozvoljava da poetička svest definitivno prodre u oblik/diskurs/svet romana i razvije i njega i subjekt, ali otvara prostor da se ona razvija i razigrava. Jedna nemoguća pripovedna i poetička, epohalna i egzistencijalna situacija, koju u prvi plan istura Desničin roman, podrazumeva da permanentno naglašavanje apsolutne *artificijelnosti* identiteta jeste relevantan odgovor figuracije jednog subjekta na figuracije jednog romana. Samosvest pripovedača postaje svest o oblikovanju romana, zapravo o oblikovanju sebe, svoga glasa, identiteta, jedna uporna predstava subjekta na osvešćenim marginama poetike.

Preuzimanje ja-pozicije i to kao afirmacije individualnosti subjekta iskazivanja, u *Proljeća Ivana Galeba* zatiče sebe već ubačenog u označiteljski lanac modernističkih diskursa. Subjekt, naime, postaje odsutni zasnivajući uzrok diskursa, a ne njegov vlasnik: on ne vlada diskursom već diskurs vlada njime. Ovaj subjekt deluje u ime društvenog simboličkog poretka (romana), da bi učvrstio imaginarne identifikacijske matrice pre svega odražava "dobrog" univerzalnog subjekta. Pripovedač Desničinog romana samo navodno pokušava da se oslobodi civilizacijskih predrasuda subverzivnim govorom. Njegova potreba da ostane u stereotipu, međutim, ipak ga osposobljava da nadiđe stereotip, da sebe prepozna kao roman. Kada kaže:

"Čitavog sam se svog života od nečega oslobađao. Život mi i nije bio drugo do niz susljednih oslobađanja. (...) Vjerovao sam da tako postajem cjelokupniji, više svoj, više ja..."[5]

samo je predrasuda koja nam ukazuje da su i roman i subjekt u vlasti ideje emancipacije, kao i da produženje i nadogradnja subjekta mora da krene negde van njega, ili baš u njega kao drugog, u njega-roman jer "prilično mi je prihvatljiva misao da je osnovni, ili bar najglavniji poticaj na pisanje težnja za oslobođenjem"[6]. Samoidentifikacija pripovedača raskriva ga kao onog koji je zarobljen u humanističkoj i emancipirajućoj ideji o sebi i romanu kao oslobađajućim procesima, iznad svega u romanu koji misli na njega, proizvodi ga i analizira bez njegovog znanja.

Ideje Boga, drugog, znanja, umetnosti, besmrtnosti, beskonačnosti, smrti, života, istine, muzike, vremena, prirode, lepog – kojima je opsednut pripovedač Desničinog romana – jesu "rekviziti" sa kojim se tradicionalno predstavlja humani autoritet: to su ona obeležja koja određuju identitet pre njegovog samoprepoznavanja, formirajući ga kao-već-prepoznat tj. kao-već-ustanovljen. Utoliko je u *Proljeća Ivana Galeba* do granica dovedena pozicija građanske koncepcije celovitog identiteta, kao svojine i procesa prisvajanja, i načet kontekst novih ideja o identitetu. Ako pripovedač uvek i svuda vidi predrasudu lepog i smisla ("Ideal i osmišljenje čitavog (...) života i djela"[7]), onda se on u svemu tome prepoznaje i samoosmišljava: ako u "nedelji" vidi "nadljudski, s višeg mjesta određen"[8] dan, koji je upisan "u prirodi, u čitavom njenom ritmu, pa i u takozvanim mrtvim stvarima", a u "pohanoj piletini", kao bolničkoj ponudi, vidi "građansko (zašto baš građansko? vjerovatno je to opšteljudsko)", "jedan apsolut ponude"[9], onda nam on – supstancijalizacijom konvencija i modernističkom remitologizacijom i humanističkom reinterpretacijom podkulturnog ste-

[5] *Isto*, 71.
[6] *Isto*, 72.
[7] *Isto*, 58.
[8] *Isto*, 51.
[9] *Isto*.

reotipa hrišćanskog euharistijskog poimanja nedelje kao svetog dana, ponude kao obrednog jela – otkriva sopstvenu zarobljenost u tim novokonstruisanim stereotipima koji su plod samo jedne humanistički projektovane (ne)moći i sigurnog okvira.[10] Rečima Ivana Galeba, to nije metafizičko "instaliranje" stvari, već je "takvo poimanje čisto instinktivno i više-manje općenito, i da ga sama stvarnost, neprestano i u sva vremena, učvršćuje i potvrđuje!"[11] To je samo, pod snažnim pritiskom stereotipa, supstancijalizacija konvencija: ono što je, dakle, za pripovedača prirodno to je zapravo supstancijalno; ono što je, opet, građansko, civilizacijsko, to je za njega opšteljudsko, dakle, opet supstancijalizovano.

Iako insistira na poetici koja je kao "jedan kosmos, cjelokupan i završen"[12], otvaranje pitanja početka i kraja teksta, fragmentarizacije, eliptičnih pasaža, odsustva hronikalnog načela (dnevničke) proze – što su strategije uključene u roman kasnog modernizma – postavljaju granice subjektivnom glasu kao poetičke rezove romana. Tu se prelamaju "tačke gledišta" poetike, romana i subjekta; tu se otvaraju metasubjektivni romaneskni i metapoetički subjektivni prostori. One su još drastičnije izražene u autopoetičkim deonicama u kojima se pripovedač pita o pisanju kao o nikada dosegnutoj mogućnosti jer, reći će, "Da ja pišem knjige (...)"[13] ili "Da sam pisac (...)".[14] Da je Ivan Galeb, dakle, pisac, pisao bi knjige u kojima se "ne bi događalo ama baš ništa"[15], u čemu možemo primetiti da autopoetički formulisana defabulizacija postaje drugo ime za "dehumanizaciju" i denarativizaciju identiteta i nagoveštaj njegovog rasipanja. Kada Ivan Galeb konstatuje da "Jutros sam listao ove bilješke i opet se nasmijao nad samim sobom"[16], nije li to modernistički marker poraza subjekta. Kome pripada čitanje beležaka i "smeh nad samim sobom": subjektu i/ili romanu? I ko se tu uopšte kome smeje?

"Irealni dnevnik"[17] ili "Jedan neosmišljeni životopis"[18], kako pripovedač naziva ovaj svoj narativ, jeste u potpunosti hipotetički tekst čija je pouzdanost, kao svakog drugog fikcionog dnevnika, uvek samo prividna. Utoliko se subjekt govora ovoga romana, koga bi Derida odredio kao instancu kulturnog "zaborava", odnosno "pamćenja", takođe nalazi u sablasnoj poziciji mučnog prepoznavanja i neizvesnosti konstituisanja vlastitog narativnog identiteta. Onaj identitet koji "panički zazire" kada mu kažu da je "čista kontradikcija"[19], kasnije to mirno prihvata, kada fra Anđelo konstatuje da je "pun kontradikcija! Jedno klupko intimnih kontradikcija"[20], iz čega se može zaključiti da su i Ivan Galeb i poetika romana zasnovani na paradoksu kontradikcija. Jer ono što se "zove čovjek", a ne ono što jeste čovek, "skup je intimnih kontradikcija zašivenih u jednu ljudsku kožu"[21], pa, saglasno tome, "Da sam pisac" – što znači da nije pisac i da *Proljeća Ivana Galeba* nisu roman – tvrdi Galeb, "nikada ne bih strahovao da ne upadnem u kontradikciju i nedosljednost. (...) Kontradik-

[10] Ovo je samo nasumično izabran stereotip ne bi li se ukazalo na mehanizam njegove supstancijalizacije u Desničinom romanu. Njegovoj dominantnosti, opet, ne može da uzmakne niti jedna egzistencijalna katagorija unutar romana, od konvencija i predrasuda vezanih za mleko i dojenje do smrti ili od tela do Boga.

[11] Desnica, *n. dj.*, 59.

[12] *Isto*, 58.

[13] *Isto*, 80.

[14] *Isto*, 82.

[15] *Isto*, 80.

[16] *Isto*, 122. Ili, na drugom mestu: "Pročitao sam ovo što sam dosad napisao, i prasnuo u smijeh" (76.).

[17] *Isto*.

[18] *Isto*, 124.

[19] *Isto*, 77.

[20] *Isto*, 141.

[21] *Isto*, 141.

tornost je jedan od temeljnih zakona ljudske psihe, i ko to nije shvatio, nije shvatio ama baš ništa o čovjeku!"[22] Iako jedno drugo transcendiraju, poetika romana saobražava se poetici identiteta, a Desnica nas dovodi do situacije u kojoj se više ne zna šta je identitet, a šta roman, i signalizuje da se nešto, već preliveno u drugo i tako prevladano i preoblikovano, samo zove subjekt ili roman.

Nasuprot, dakle, identiteta predeterminisanog stereotipima (građanstvo, estetika, (auto)poetika, itd) – što su tropi koje pisci Desničine epohe (ne)svesno biraju – Ivan Galeb se nesvesno konstituiše kao metažanr, kao roman koji omogućava da se njegov identitet uopšte pojavi. Svest romana, čovek-roman, ja-fikcija, "edipalizovani" žanr, strukturiraju ovaj (trans)humani, (meta)narativni Galebov identitet, tako da se pred nama ne nalazi zreli psihološko-prosvetiteljski subjekt već roman-subjekt; mi ne vidimo svest junaka nego svest romana i to kao svest o sebi, autoru, naratoru, junaku, pripovedanju, poetici, kulturi, modernističkoj tradiciji, epohi. To ukratko znači da je (ne)moguće pozivati se na izričitu, apriornu vezu između romana i čoveka, ali da je naša obaveza da mislimo izvedeni meta-narativno-simbolički identitet. Ukazivanje na prirodu ove veze predstavlja prevazilaženje pokušaja da se koncept identiteta struktuira esencijalistički, u skladu sa idejom o postojanju nekakve zadate i nepromenjive suštine, kako se u romanu, istaknuto je već, u mnogo navrata čini. Jer ako je identitet roman, onda je identitet fikcija, a to znači da roman ne postoji kao "nulti" ili realni identitet, kao što ne postoji ni njegov potomak, pripovedač, odnosno čovek. Fikcija/roman, dakle, konstruišu identitet kao (ne)koherentan i omogućavaju mu da u tom smislu sebe prepozna i imenuje. Otuda se u savremenim antropološkim, sociološkim i kulturološkim promišljanjima koncepta identiteta i subjektiviteta nimalo slučajno ne pojavljuje roman, mada ga ove teorije sagledavaju više na planu semantike i planu ideja. Otuda je neophodno razumevanje kategorije romana redefinisati i restruktuirati i vratiti se njegovoj poetici u cilju razumevanja moguće poetike, ali i politike reprezentacije identiteta.

Podsetimo se: svaka politika predstavljanja identiteta podrazumeva neprekidno transformisanje jedne figure u druge, čime se one međusobno "tumače", "dešifruju" i "usaglašavaju". Ovaj proces (de)kodiranja figure zapravo je beskonačan, pa se tako figura romana može sagledati kao neprekidno transformisanje u figuru Ivana Galeba, i obratno. U Desničinom romanu ove figure se dalje transformišu u kontekst kulturološke i prosvetiteljske naracije, humanističkog jezika i kasnomodernističke poetike. Iako je neophodno braniti ideju o prevazilaženju kulturno-istorijskih kodova u romanu, o romanu kao nadsubjektu, naddiskursu, ona nam se vraća kao bumerang. Subjekt-roman je posrednik nečeg drugog/istog, jer i roman, kao i subjekt, strukturira građanska svest, zapadna kultura, diskurzivne prakse, narativni stereotipi, fikcione igre, itd. Pomeranja u identitetu, dakle, događaju se istovremeno na planu subjektiviteta koliko i na planu poetike romana, pa roman i subjekt tako ostaju otvoreni za nove metanivoe kontekstualizacije, znak jedne borbe za poetiku/priču/diskurs kao sinonime za vlast nad sobom, svetom, identitetom.

Pa ipak, celokupni opseg kritike malograđanske svesti humanog subjekta možemo premestiti i na roman. Iza teksta romana, kao i iza teksta subjekta, mogu se prepoznati umnožene strukture moći (politička, društvena, klasna, kolonijalna, kulturna, itd). Ona može biti identifikovana i kao sveprožimajuća moć koja u svoju mrežu uključuje i diskurs romana: ukoliko su stereotipi identiteta bili podriveni romanom, roman sada biva podriven sopstvenim svesnim/nesvesnim humanističkim, prosvetiteljskim, poetičko-narativnim stereotipi-

[22] *Isto*, 142.

ma, ali i svesnim/nesvesnim stereotipima subjekta. Moć upravo traži subverzivna područja, naglašava Fuko u *Istoriji seksualnosti*, kakvo je i roman, ili umetnost, koja naizgled počivaju izvan njene institucionalne nadležnosti, ne bi li sebe samu maskirala, učinila podnošljivijom i garantovala sopstvenu produktivnost. Da li nas, konsekventno tome, roman zavodi univerzalnim/partikularnim stereotipima, utvrđujući nas u ideološki kontrolisanim prostorima ili se mi samo selimo sa (meta)ravni na (meta)ravan, sa diskursa na diskurs, nikada ne sagledavajući kraj humanističkog pisma i granice igre identiteta? Da li je, dakle, roman prostor emancipacije ili našeg zatvaranja u jedan bezizlazni lavirint predrasuda i iluzija emancipacije? Da li posredstvom romana nama vlada društveno-politička moć? Nesumnjivo da, ali ako je tako, znam da bih voleo da mnome vlada isključivo posredstvom romana, i to takvih kakav je, između ostalih, *Proljeća Ivana Galeba* Vladana Desnice.

The identity Novel: *The Springs of Ivan Galeb* by Vladan Desnica

Abstract: The identity constituted in Desnica's novel *The Springs of Ivan Galeb*, though "oedipalised" by Freudist psychological complexes, the *petit-bourgeois* tradition, the modernist ideal of beauty and the outlines of enlightenment morals, does not seem to allow to be simply fitted into expected rules/prejudices of identity. Contrary to the identity mediated by stereotypes (middle class, aesthetics, the modern subject etc.), Ivan Galeb is constituted as a genre, a novel which makes it possible for such an identity to emerge. The consciousness of the novel, the person-novel, the I-fiction, shape the structure of Galeb's (trans)human, metanarrative identity. Hance, we are not dealing with a psyhological Enlightenment subject, but with a novel-subject, we do not see the consciousness of the hero, but the world of the novel, and moreover, we see it as a consciousness of oneself, of narration, poetics, culture, modernist tradition, the epoch. Our investigation shall try, therefore, to define two mechanisms of (de)constructing identity in *The Springs of Ivan Galeb*: 1. an identity constructed fictionally, by means of stereotrypes (heritage, tradition, art etc.) and deconstructed in flavour of 2. the identity constructed metafictionally and metanarratively by the poetics of the novel.

Key words: identity, novel, subject-novel, stereotype.

Literatura

Vladan Desnica, *Proljeća Ivana Galeba*, Beograd 1968.

18.
KAKO MISLITI KULTURU: SUVREMENE TEORIJE KULTURE I PROBLEM KULTURNE RAZLIKE

Zrinka Blažević

Sažetak: Iz perspektive aktualne proliferacije različitih kulturalističkih teorija i paradigmi kao posljedice tzv. kulturnoga obrata, u radu se iz metateorijske pozicije ispituju različite teorijske i disciplinarne artikulacije te općenito objasnidbena validnost iznimno složenog koncepta kulture. Nakon sumarnog pregleda semantičke povijesti, teorijskih konceptualizacija i heurističkih upotreba toga pojma, slijedi kritički prikaz triju suvremenih kulturalističkih teorija: hibridizacije, transkulturacije i transdiferencije. S posebnim osvrtom na teorijsku elaboraciju i epistemološki tretman kulturne razlike propituje se njihov kognitivno-eksplanatorni potencijal i interpretativno-analitičke mogućnosti, da bi se zaključno predložio alternativni model mišljenja kulture kao "heterotopije atopičnoga".

Ključne riječi: kultura, teorije kulture, hibridizacije, transkulturacija, transdiferencija

Odgovor na pitanje "kako misliti kulturu" uvjetovan je dvjema pretpostavkama, koje na stanovit način dovode u pitanje i samu mogućnost određenoga odgovora: to su metateorijski opis značenjskoga polja pojma "kultura" i sociohistorijski uvjetovana spoznajna pozicija "mislećega subjekta". Ipak, kao specifično ljudska praksa, kultura je nesumnjivo fenomen o kojemu valja misliti i trajno ga preispitivati, te ću stoga u ovome radu najprije pokušati prikazati kratak pregled povijesti toga epistemološki iznimno kompleksnoga koncepta, a potom ponuditi kritički osvrt na aktualne teorijske konceptualizacije kulture iz perspektive recentnoga poststrukturalističkog interesa za fenomen razlike.

Etimološki gledano, pojam "kultura" izvodi se od latinskog glagola *colo, 3* (živjeti, poštivati i obrađivati) koji zapravo sažima tri temeljne dimenzije kulturne prakse: egzistencijalnu, normativno-konzervativnu i kreativno-inovativnu, između kojih "kultura" oscilira tijekom čitave svoje konceptualne povijesti. Ta semantička složenost uvjetuje i potencijalne pristupe tom pojmu kojega je sukladno tome moguće teorijski konceptualizirati kao eksplanatornu, kritičku i normativnu kategoriju.[1] Značenjsko polje latinske imenice *cultus* odnosno *cultura* upućuje i na njezin materijalni i simbolički aspekt, a implicira i usku vezu "kulture" s društvenim, odnosno s prirodnim svijetom, čime se dodatno usložnjava inherentni cijep ugrađen u samu značenjsku strukturu toga termina. Od svojih antičkih poče-

[1] Claus-Michael Ort, "Kulturbegriffe und Kulturtheorien", (ur. Ansgar Nünning – Vera Nünning), *Konzepte der Kulturwissenschaften*, Stuttgart 2003., 19.

taka koncept kulture bio je osim toga usko povezan i s pedagoškim idealom kognitivnog, komunikacijskog i moralnog usavršavanja pojedinca kao temeljnog preduvjeta za stvaranje kreposne zajednice, što pojmu kulture pridodaje i političku dimenziju.[2] Zahvaljujući utjecaju evolucionističkih teorija pojam kulture tijekom 19. stoljeća dobiva i temporalni i teleološki karakter,[3] što je, dakako, nova prepreka za svaki analitički pokušaj, ali i poticaj za ustrajanje u promišljanju te potencijalne aporije.

Kad je pak riječ o povijesti uporabe pojma "kultura", situacija se u spoznajnom pogledu čini jednako obeshrabrujućom. Nakon što se oslobodila partikularističke denotacije specifične ljudske djelatnosti (*cultura animi*), kako se uglavnom koristila tijekom srednjovjekovlja, od otprilike sredine 17. stoljeća, točnije zaslugom Samuela Puffendorfa, termin "kultura" počinje se rabiti u formi kolektivnog singulara, poglavito za označavanje progresivnih kolektivnih misaonih, običajnih i tehničkih praksi nekoga naroda ili društva. Komplementarnu, historijsku i antropološku dimenziju pojam kulture dobiva 1725. godine u glasovitoj studiji Giambattista Vicoa *Principi di una scienza nouva* koja se drži utemeljiteljskim djelom moderne kulturne historije.[4] Stoljeće kasnije kultura dobiva parnjak u pojmu civilizacije, najprije u sinonimijskom, a potom, zahvaljujući ponajviše Kantovom povezivanje kulture s idejom moralnosti i organskog obrazovanja, u antonimijskom smislu, što unekoliko reproducira razliku između prosvjetiteljsko-racionalističke impostacije francuskog pojma "civilisation" i romantičko-idealističke impostacije njemačkog termina "Kultur".[5]

Pluralno i partikularističko shvaćanje kulture koje je postalo temeljnom epistemološkom pretpostavkom za većinu dvadesetostoljetnih etnoloških i antropoloških konceptualizacija[6] razvio je krajem 18. stoljeća J. Gottfried Herder u djelu *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menscheit*. Gledano iz današnje perspektive, njegovo najveće značenje leži u činjenici da je koncept kulture izašao iz normativnih i teleoloških okvira te dobio konkretno vremensko-prostorno utemeljenje, što je iznimno poticajno djelovalo na socioantropološke, sistemskoteorijske i, u najnovije vrijeme, postkolonijalne pristupe.[7]

Tijekom 20. stoljeća, s ekspanzivnim razvojem društvenih i humanističkih znanosti i, sukladno tome, njihovim nastojanjem da artikuliraju primjeren autolegitimacijski konceptualni aparat, upotrebe i značenja pojma "kultura" se do te mjere umnogostručuju da samome konceptu prijeti ozbiljna opasnost da postane u heurističkom pogledu potpuno nefunkcionalnim. Osim toga, demokratizacijom i globalizacijom društva pojam "kultura" se iz elitne sfere seli u domenu jezika svakodnevne komunikacije, zbog čega njegov semantički razvoj i modifikacije postaje gotovo nemoguće pratiti, a kamoli nadzirati, što emfatički naglašavaju svi recentni pregledi kulturalističkih paradigmi (Smith, 2001.; Böhme i sur., 2002.; Milner- Browitt, 2002.; Nünning- Nünning, 2003.; Jenks, 2004.; Muller, 2005.; Edwards, 2007.; Fuchs, 2008.).

Nakon "kulturnog obrata" u društveno-humanističkim znanostima koji se kronološki više-manje poklapa s pojavom poststrukturalizma, već prilično fragmentiran i pluraliziran pojam kulture počinje pokazivati i hegemonističke i totalizacijske pretenzije, tako da go-

[2] Jörg Fisch, "Zivilisation, Kultur", *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, sv. VII (ur. Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck), Stuttgart 1992., 679.

[3] Adam Muller, *Concepts of Culture. Arts, Politics and Society*, Calgary 2005., 7.-11.

[4] Friedrich A. Kittler, *Eine Kulturgeschichte der Kulturwissenschaft*, München 2000., 19.-28.

[5] Norbert Elias, *O procesu civilizacije*, Zagreb 1996., 55.-98.

[6] Jerry D. Moore, *Uvod u antropologiju. Teorije i teoretičari kulture*, Zagreb 2002.

[7] Ort, 2003., 20.-23; Muller, 2005., 27.

tovo postaje nemoguće misliti, a da se pritom istovremeno ne misli "kultura". Premda je zbog toga vrlo teško pružiti sustavan metateorijski prikaz epistemoloških orijentacija i interetativno-analitičkih usmjerenja današnjih kulturalističkih pravaca i istraživačkih paradigmi koje elaboriraju neke od aspekata krajnje diverzificiranog pojma kulture, suvremene ću kulturalističke paradigme s obzirom na njihove dominantne teorijske i konceptualne pretpostavke ipak okvirno pokušati razvrstati u četiri osnovne kategorije: psihologijsku, semiotičku, materijalističku i prakseološku te, uz neizbježne simplifikacije, skicirati njihova karakteristična obilježja. Naravno, odmah valja upozoriti da je taj model uvelike arbitraran jer su u aktualnoj situaciji funkcionalne konvergencije različitih teorijskih i disciplinarnih pristupa i paradigmi kao izravne epistemološke posljedice "translacijskoga obrata",[8] granice između pojedinih kulturalističkih pravaca vrlo elastične i propusne.

Suvremeni psihologijski pristupi kulturi crpe poticaje od devetnaestostoljetnih evolucionističkih teorija[9] u nastojanju da pronađu poveznice između individualnog, interpersonalnog i kolektivnog sustava vrijednosti, normi i ponašanja. Svojom ključnom epistemološkom zadaćom drže objašnjenje kako psihološki procesi utječu na pojavu, trajnost i promjene neke kulture.[10] S obzirom na elemente koje smatraju dominantnim formativnim faktorima individualne i kolektivne kulturalnosti, psihologijske konceptalizacije kulture općenito se dijele na biološke, evolucionističke, neurološke, motivacijske, afektivno-emotivne i kognitivne. Njihova je zajednička pretpostavka uzajamna konstitutivnost psihičkoga i kulturnoga, dok kulturu ponajviše konceptualiziraju u formi "kulturnih obrazaca" koje definiraju kao "eksplicitne i implicitne obrasce historijski oblikovanih i selektiranih ideja i njihove artikulacije u institucijama, praksama i artefaktima koji se mogu s jedne strane smatrati proizvodima djelovanja, a s druge strane poticajima za buduće djelovanje."[11] To je ujedno i okosnica konceptualizacije ljudskih psiholoških iskustava koja se oblikuju u dijalektičkoj uzajamnosti psiholoških procesa (npr. spoznaja, pamćenje, jezična djelatnost) i kulturnih obrazaca, kreirajući tako dinamički model kulture kojeg ne obilježava pasivna replikacija već aktivna re-kreacija kulturnih obrazaca.[12]

Semiotički pristupi kulturi imaju epistemološko izvorište u strukturnoj lingvistici Ferdinanda de Saussurea, a njihove se mnogobrojne varijante mogu okvirno podvrstiti pod klasične strukturalističke i novije, poststrukturalističke inačice. Polazeći od de Saussureove vizije semiotike kao "znanosti koja proučava život znakova u društvu", kulturno-semiotički pravci nastoje istražiti znakovne sustave neke kulture odnosno, analogijom, samu kulturu konceptualiziraju kao specifičan znakovni sustav. Istražujući znakovne sustave neke kulture klasična se kulturna semiotika poglavito bavi analizom semiotičkih procesa, kodova i medija, u novije vrijeme proširujući fokus svoga interesa i na mehanizme kulturne razmjene i fenomene kulturne promjene.[13] Valja istaknuti i važne teorijske i metodološke poticaje kulturne semiotike na humanističke discipline poput kulturne i materijalne antropologije, arheologije, historije mentaliteta, mnemohistorije i muzikologije koje sve više koriste kategorijalni apa-

8 Bachmann-Medick 2007., 238.-283.

9 Muller, 2005., 9.

10 Philip Smith, *Cultural Theory*, Oxford 2001., 202.-213.; Mark Shaller – Christian S. Crandall, *The Psychological Foundations of Culture*, Mahwah 2004.)

11 Shaller – Crandall, 2004., 341.

12 *Isto*, 353.-355.

13 Roland Posner, "Kultursemiotik", (ur. Ansgar Nünning – Vera Nünning), *Konzepte der Kulturwissenschaften*, Stuttgart 2003., 39.-72.

rat i procedure semiotičke analize u istraživanjima nositelja kulture (pojedinci, grupe, institucije), materijalnih artefakata (tekstovi, umjetnička djela, arhitektura, muzičke kompozicije) i tzv. mentefakata (ideje, vrijednosti i konvencije koji tvore mentalitet nekog društva).

Za razliku od strukturalističkih pravaca koji polaze od pretpostavke da je do jezičnog odnosno kulturnog značenja moguće doprijeti na osnovu sinkronijske analize međuovisnih elemenata koji tvore relacijski sustav odnosno strukturu, poststrukturalistički pristupi odbacuju strukturalističku epistemologiju hijerarhijski organiziranih binarnih opozicija (označitelj-označeno, jezik-govor, tekst-kontekst), dovodeći u pitanje i samu mogućnost objektivne semiotičke analize zbog nezaustavljive i nesvodive jezične odnosno kulturne "igre razlika".[14] Premda je raznolikim i često inkompatibilnim poststrukturalističkim pristupima gotovo nemoguće pronaći zajednički epistemološki nazivnik, teoretičari kulture u ovu kategoriju najčešće smještaju dekonstrukciju Jacquesa Derride, genealošku konceptualizaciju odnosa znanja i moći Michela Foucaulta, "semiotičku" psihoanalizu Jacquesa Lacana i "rizomatsko" mišljenje Gillesa Deleuza i Felixa Guattarija.[15]

Materijalistički pristupi kulturi počivaju na "ontološkom dualizmu"[16] "idejnih" i "materijalnih" faktora odnosno socioekonomske baze i kulturne nadgradnje s izvorištima, dakako, u klasičnoj marksističkoj teoriji. Druga dihotomija koja obilježava posebice marksističku književnu sociologiju (npr. G. Lukács, L. Goldman), neomarksističku kritiku (W. Benjamin) i kritičku teoriju tzv. Frankfurtske škole (M. Horkheimer, T. Adorno, H. Marcuse) jest kantovska opreka između činjenice i vrijednosti[17] koja se u njihovoj neoromantičkoj esteticističkoj teorijskoj projekciji hipostazira u manihejski sraz visoke odnosno "napredne" i masovne kulture kao produkta modernog procesa industrijalizacije, standardizacije i komodifikacije.[18]

Pluralističnije i neelitistično viđenje kulture pak pod utjecajem gramšijevske teorije hegemonije propagiraju britanski kulturni materijalizam (R. Williams, T. Eagleton), novi historizam (S. Greenblatt i dr.) i kulturalni studiji (S. Hall i dr.). S eksplicitnim osloncem na tradiciju britanske marksističke socijalne historije (E. P. Thomson) kulturni materijalizam nastoji prevladati klasičnu dihotomiju baza *vs.* nadgradnja konceptualizirajući kulturu kao istodobno društveni, materijalni i simbolički proizvodni proces, uglavnom se teorijski i istraživački fokusirajući na odnos kulture, društvenih klasa i kolektivne emancipacijske politike. Novi historizam, koji mnogi kulturni teoretičari smatraju "kulturnim materijalizmom u postmodernom registru", u žarište pak svoga interesa stavlja fenomen historizacije tekstova i djelovanje mehanizama kulturne moći, poglavito u procesima konstrukcije subjektivnosti, roda, rase i klase.[19] Konačno, kulturalni se studiji bave u najširem smislu shvaćenom suvremenom popularnom kulturom, posebice onom posredovanom masovnim medijima, te različitim supkulturnim praksama, ispitujući njihov subverzivni i transgresivni potencijal u konkretnom sociopolitičkom okviru.[20]

---

14 Andrew Milner – Jeff Browitt, *Contemporary Cultural Theory*, Crows Nest 2002., 112.-114.

15 *Isto*, 113.-127.; Chris Jenks, *Culture*, New York 2004., 195.-204.

16 Ort, 2003., 26.

17 Jenks, 2004., 9.

18 Milner – Browitt, 2002., 57.-91.; Jenks, 2004., 64.-93.; Tim Edwards, *Cultural Theory. Classical and Contemporary Positions*, London 2007., 49.-68.

19 Milner – Browitt, 2002., 35.-48. David Šporer, *Novi historizam: poetika kulture i ideologija drame*, Zagreb 2005.)

20 Smith, 2001., 151.-166.; Milner – Browitt, 2002., 49-56; Graeme Turner, *British Cultural Studies: An Introduction*, New York 2002.; Dean Duda, *Kulturalni studiji: ishodišta i problemi*, Zagreb 2002.)

desničini susreti 3.indb 182 2.12.2013 9:53:43

Taj kompleksan i uvelike proturječan odnos između pojedinca/društva i kulture, odnosno spoznajnoteorijskom terminologijom, strukture i djelovanja, iz nešto drugačije perspektive nastoje osvijetliti i prakseološke teorije kulture koje se u posljednje vrijeme sve snažnije afirmiraju na području društvenih i humanističkih znanosti, najavljujući tako novi, "prakseološki obrat".[21] Francuski sociolog Pierre Bourdieu, autor "Nacrta teorije prakse", glavni mehanizam proizvodnje društvenog svijeta tako vidi u međudjelovanju habitusa, složenog sustava trajnih i prijenosnih dispozicija koje generiraju mišljenje, percepcije i djelovanje, i polja, kao konfiguracije odnosa među akterima koje je trajno obilježeno nejednakim odnosima moći.[22] Utjecajan britanski sociolog Anthony Giddens pak u svojoj teoriji strukturacije uspostavlja rekurzivan odnos između društvenih struktura i praksi koje shvaća međusobno konstitutivnima,[23] dok njihov mlađi njemački kolega Andreas Reckwitz, nastojeći prevladati slijepe pjege "mentalističke, tekstualističke i intersubjektivističke" teorije kulture, razvija kompleksnu teoriju prakse koja se fokusira na ispitivanje djelatnog potencijala rutiniziranih, nadsubjektivnih kompleksa tijela/znanja/stvari.[24] Na sličnim teorijskim osnovama kulturu kao krajnji učinak dijalektičkog procesa iteracije i inovacije konceptualizira i aachenski sociolog Karl H. Hörning,[25] dok se komunikolog Siegfried J. Schmidt u svojoj elaboraciji dinamičke i relacione teorije "kulturnih programa" većma oslanja na sistemsku teoriju Niklasa Luhmanna koja cjelokupnu unutar- i izvansistemsku dinamiku temelji na principu diferencijacije.[26]

Upravo su fenomen razlike i mehanizmi diferencijacije danas u središtu teorijskih rasprava o fenomenu kulturalnosti i identitetu kulture uopće. Polazeći od Freudove i Lacanove psihoanalitičke teorije o konstituciji sebstva te aksioma o strukturnoj homologiji jezika i kulture američkih lingvista Edwarda Sapira i Benjamina Whorfa,[27] suvremena kulturna teorija svojim polazišnim aksiomom smatra međusobnu konstitutivnost identiteta i razlike.[28] Radikalni poststrukturalistički pravci, a posebice derridaovska dekonstrukcija, pak hipostaziraju razliku u ontološki nesvodivu, nesumjerljivu i neizrecivu kategoriju[29] što, imajući u vidu i aktualne procese ekonomske, političke i kulturne globalizacije koji se manifestiraju u paradoksalnoj dijalektici univerzalizacije i partikularizacije, problem teorijske elaboracije kulturne razlike čini jednim od danas etički, estetički, ali i politički najkontroverznijih pitanja.

Jednu od svakako najintrigantnijih novijih teorijskih analiza fenomena kulture pruža knjiga marksističkog književnog kritičara Terryja Eagletona *Idea of Culture*, koja je objavljena na samom prijelomu tisućljeća. Smještajući pojam kulture unutar trijade "estetika", "identitet" i "ekonomija", Eagleton se posebno žestoko obrušava na postmodernistička

21 Theodore Schatzki – Karin Knorr Cetina, Eike von Savigny, *The Practice Turn in Contemporary Theory*, New York 2000.

22 Pierre Bourdieu, *Outline of the Theory of Practice*, Cambridge 1977.; Rade Kalanj, *Globalizacija i postmodernost*, Zagreb 2004., 168.-188.

23 Anthony Giddens, *The Constitution of Society*, Berkeley 1984., 2.-40.

24 Andreas Reckwitz, "Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing", *European Journal of Social Theory*, 5/2002., br.2, 243.-263.

25 Karl Heinz Hörning, Julia Reuter, *Doing Culture. Neue Positionen zum Verhältnis von Kultur und sozialer Praxis,* Bielefeld 2004., 19.-39.

26 Siegfried J. Schmidt, "Eine Kultur der Kulturen", *Kulturschutt: über das Recycling von Theorien und Kulturen*, (ur. Christoph Jacke – Eva Kimminich – Siegfried J. Schmidt), Bielefeld 2006., 21.-22.

27 Moore, 2002., 127.-130.

28 Mark Currie, *Difference*, New York 2004., 4.-31.

29 *Isto*, 45.-66.; Jacques Derrida, *Pisanje i razlika*, Sarajevo-Zagreb 2007., 83.-164.

desničini susreti 3.indb 183 2.12.2013 9:53:43

tumačenje kulture, predbacujući im promoviranje "univerzaliziranog partikularizma" i "kozmopolitizma" koji su u službi globalnog kapitalizma, da bi kao alternativu, s osloncem na kulturalističke koncepcije T. S. Eliota i opus svoga učitelja Raymonda Williamsa, predložio model "zajedničke kulture" koji se, suprotno postmodernističkima, temelji na partikularnom univerzalizmu, internacionalizmu i solidarnosti.[30] Izuzev Eagletonove retorički efikasne, ali logički prilično neuvjerljive antitetičke argumentacijske metode koja se zasniva na trijumfalnom prokazivanju potisnutih opreka koje čine konstitutivnu okosnicu svakog kulturnog fenomena i teorijske paradigme, čini mi se da je ključna manjkavost njegova teorijskog projekta "zajedničke kulture" upravo zanemarivanje fenomena razlike (diferencije) koji je *volens-nolens* konstitutivni i destabilizacijski faktor svake kulture, pa i kulture solidarnosti koju propovijeda Eagleton.

Sa sličnih ideoloških pozicija poststrukturalističko glorificiranje razlike napadaju i ostali neo- i postmarksistički filozofi i teoretičari poput, primjerice, Ernesta Laclaua, Judith Butler, Slavoja Žižeka i Alaina Badioua, nastojeći na novim ontološkim temeljima uspostaviti koncept "konkretne univerzalnosti" kao temeljni preduvjet solidarnosti odnosno ključni uvjet mogućnosti (političke) akcije.[31] Pritom problem razlike nastoje teorijski neutralizirati pomoću različitih heurističkih modela kao što je, primjerice Laclauov "lanac ekvivalencije" ili čak, poput Alaina Badioua, utječući se matematičkoj teoriji skupova.[32]

Priroda, funkcije i učinci (kulturne) razlike su pak u žarištu interesa triju danas najaktualnijih teorija kulture: hibridizacije, transkulturacije i transdiferencije. Premda su u mnogim aspektima vrlo slične, svaka od tih teorija kulture želi izboriti vlastito mjesto na tržištu akademskih dobara zbog čega inzistiraju na epistemološkoj distinktivnosti, no srećom, nisu međusobno isključive pa se mogu promatrati kao komplementarne, a ne nužno kontrastne paradigme. Njihovo je zajedničko obilježje svakako pozitivan odnos prema fenomenu razlike koju drže kompleksnijom i slojevitijom nego li je opisuje klasični binaristički kulturalistički model, prostorno i vremenski uvjetovanom te uvijek kontaminiranom odnosima nejednakosti i moći. Štoviše, spomenute teorije konceptualiziraju kulturu kao nedovršeni proizvod neprekidne i nezaustavljive igre razlika koje u nizu nijansi čine okosnicu njezina nestabilnog i fluidnog identiteta.

U tom se pogledu i najviše odvajaju od dviju starijih paradigmi, multi- i interkulturalizma, koji su, očito zahvaljujući činjenici da se smatraju dovoljno aseptičnima i samim time bezopasnima po strukturu liberalnokapitalističke ideologije, danas inkorporirani u službene kulturne politike većine zapadnih zemalja odnosno same Europske unije.[33] Teorija multikulturalizma općenito pretpostavlja postojanje čvrsto odijeljenih homogenih kultura koje supostoje u nekom društvu, odnosno državi. Prema taksonomiji Petera McLarena moguće je razlikovati tri tipa multikulturalizma: konzervativni, liberalni i kritički.[34] Konzervativni multikulturalizam promovira politiku tolerancije u smislu poštivanja etničke i kulturne različitosti na osnovu principa *cuicumque suum*, no ne dovodeći u pitanje dominaciju matične kulture. Oštro se protivi svim vrstama kulturnih miješanja i sinkretizama, a najefek-

[30] Terry Eagleton, *Ideja kulture*, Zagreb 2002., 135.-156.

[31] Alain Badiou, *Ethics. An Essay on the Understanding of Evil*, London 2002.; Judith Butler – Ernesto Laclau – Slavoj Žižek, *Kontingencija, hegemonija, univerzalnost*, Zagreb 2007.

[32] Currie, 2004., 118.-129.

[33] Vjeran Katunarić, "Tri lica kulture", *Društvena istraživanja*, 5/1996., br. 5/6, 849.-850.

[34] Peter McLaren, "White Terror and Oppositional Agency: Towards a Critical Multiculturalism", *Multiculturalism. A Critical Reader*, (ur. Thomas D. Goldberg), Oxford 1994., 45.-74.

desničini susreti 3.indb 184 2.12.2013 9:53:44

tivnijim modelom kulturnog suživota drži sustav aparthejda. Liberalni multikulturalizam, kakvoga, primjerice, zagovara kanadski filozof Will Kymlicka, polazi od principa jednakovrijednosti kulturnih razlika svih etničkih i socijalnih grupa koji čine neku političku zajednicu,[35] dok kritički multikulturalizam, koji propagira njegov sunarodnjak Charles Taylor, traži radikalno preispitivanje sustava isključivanja marginalnih grupa i protivi se svim represivnim i asimilatorskim tendencijama zagovarajući tzv. "politike priznavanja".[36] Premda među njima postoje važne razlike, posebice u pogledu teorijskog tretmana problema socijalne i političke nejednakosti i moći, multikulturalističke paradigme ne propituju "prirodnost" etničkih i kulturnih razlika odnosno fenomen kolektivnog identiteta uopće, vodeći se uglavnom idejom "nacionalnog interesa" koji nastoji pomiriti program očuvanja "samobitnosti" različitih etničkih i nacionalnih grupa s politikom kulturne integracije.[37]

Teorija interkulturalizma, s pratećim konceptima poput interkulturne komunikacije i interkulturne kompetencije, razvija se od 50-ih godina 20. stoljeća u SAD vezano uz djelatnost tzv. *Foreign Service Center* na čelu s antropologom Edwardom Twitchellom Hallom, da bi tijekom 1990-ih značajnu konjunkturu doživjela u njemačkim društvenim i humanističkim znanostima, posebice interkulturnoj germanistici. Polazište interkulturalističke paradigme jest podređivanje kulturnih razlika odnosno kulturnih gramatika koje nastaju u kontaktu dviju ili više kultura idealu zajedničkoga fundusa interkulturnog znanja koji potom u vlastitom kulturnom kontekstu modificira kulturna očekivanja i djelovanja, dovodeći time u pitanje samorazumljivost vlastite kulture. Premda se inzistiranjem na svestranom razvijanju jezičnih, socijalnih i psihičkih kompetencija u sklopu procesa interkulturnoga obrazovanja kao temelja za razumijevanje i prihvaćanje strane kulture interkulturalizam ukazuje daleko otvorenijim za mogućnosti kulturnih prožimanja negoli multikulturalizam, interkulturalistička se teorija uglavnom ne bavi istraživanjem fizionomije kulturnih granica i prirode kulturnih razlika, zanemarujući također problem asimetrije moći, kao i pitanje neperceptivnih oblika kulturne razmjene.[38]

Za razliku od multi- i interkulturalizma koji kulture konceptualiziraju kao različite i razlikovne entitete, teorija hibridizacije i transkulturacije odbacuju statičko i monističko poimanje kulturnih identiteta fokusirajući se poglavito na mehanizme kulturne razmjene kao katalizatore generiranja i umnažanja razlika. Teorija hibridnosti gradi se oko istoimenog koncepta, izvorno preuzetog iz botanike, koji je 1982. godine skovao književni teoretičar Tzvetan Todorov da bi označio stvaranje novih transkulturnih formi unutar kontaktne zone kao posljedicu procesa kolonijalizacije.[39] U svojim je radovima koncept hibridnosti osobito popularizirao "guru" postkolonijalne teorije Homi K. Bhabha. Dominantno se fokusirajući na problem konstrukcije kulturnog autoriteta u asimteričnim konstelacijama političke moći, Bhabha u derridaovskoj inspiraciji manifestaciju kulturnih razlika vidi isključivo u domeni njihove simboličke, odnosno tekstualne reprezentacije. Sukladno tome hibridnost povezuje s tzv. "Trećim Prostorom Iskazivanja" koji bi se mogao opisati kao kontradiktorno i ambivalentno polje konstituiranja kulturnog identiteta u "diskontinui-

35 Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights.* Oxford 1995.

36 Charles Taylor, *Multiculturalism and the Politics of Recognition*, Princeton 1992.

37 Lars Allolio-Näcke, "Multikulturalität", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 151.-204.

38 Britta Kalscheuer, "Interkulturalität", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 223.-286.

39 Tzvetan Todorov, *The Conquest of America: the Question of the Other*, New York 1984., 202.-219.

ranoj intertekstualnoj temporalnosti kulturne razlike".[40] Štoviše, zahvaljujući sposobnosti trajnog inficiranja istosti različitošću odnosno "asimilacije suprotnosti", u Bhabhinoj utopijskoj projekciji taj međuprostor kulturne hibridnosti postaje privilegiranom domenom ne samo produktivnog generiranja kulturnih značenja, nego i formiranja istinskih ljudskih individualnih i kolektivnih identiteta, čime ujedno zadobiva i emancipacijsku i kritičku funkciju, u smislu destabilizacije hegemonističkih kulturnih hijerarhija. Zbog toga Bhabhin koncept hibridnosti neodređeno oscilira između polova kulturne kritike i utopije, više se baveći kulturnopolitičkim ulogama i funkcijama hibridnosti, negoli njezinim formama i manifestacijama.

Za razliku od Bhabhina, dominantno diskurzivnog koncepta hibridnosti, sociolog Jan Nederveen Pieterse tom fenomenu pristupa empirijski, kao prirodnoj posljedici povijesno uvjetovanih kulturnih miješanja i prožimanja. Taj se proces, smatra Nederveen Pieterse, obično ignorira ili niječe zbog "fetišizma" kulturnih granica koje on smatra arbitrarnim, ali nužnim kognitivnim barijerama u funkciji održavanja epistemičkoga poretka.[41] Premda komparativno analizira konkretne ekonomske, socijalne, političke i kulturne oblike i prakse hibridizacije na globalnoj razini, Pietersenov koncept hibridizacije je prije svega vrst autorefleksivne kulturne kritike koja se ne iscrpljuje u prokazivanju kontingentnosti kulturnih granica i kartezijanske epistemologije, već, poput Bhabhe, i on pledira za stvaranje globalne kulture gdje bi hibridna različitost u činu radikalne dekonstrukcije naposljetku mogla paradoksalno dokinuti i samu razliku kao uvjet vlastite mogućnosti.

U otklonu od teorije hibridnosti koja pretpostavlja dekonstrukciju kulturne razlike, koncept transkulturalnosti tom fenomenu pristupa integralistički. Kad je riječ o recentnim teorijskim elaboracijama koncepta transkulturalnosti, moguće je razlikovati dvije distinktivne tradicije koje povezuju neke zajedničke pretpostavke kao što su kritika dogme o autentičnosti kultura, odbacivanje dihotomije vlastito *vs.* strano, te uvjerenje da se individualni i kolektivni identiteti ne formiraju u zatvorenim kulturnim zonama, već u sklopu složenih transkulturacijskih procesa.[42] Začetnik anglo-hispanske teorije transkulturacije je kubanski sociolog Fernando Ortiz koji je četrdesetih godina prošlog stoljeća i skovao termin *tranculturación* kako bi opisao način na koji subordinirane ili marginalne grupe u kompleksnim procesima akulturacije, dekulturacije i neokulturacije odbacuju, odabiru, modificiraju i transponiraju različite kulturne elemente.[43] Pedesetih godina koncept transkulturacije aproprira socijalna antropologija, nešto kasnije i lingvistika, da bi tijekom 90-ih godina 20. stoljeća ušao i u književnu teoriju. Zasluge za njegovu teorijsku promociju poglavito pripadaju Mary Louise Pratt koja u knjizi *Imperial Eyes. Travl Writing and Transculturation* pojam "transkulturacija" upotrebljava za označavanje procesa interkulturnih pregovaranja i selekcija, odnosno smatra ga trajnim obilježjem "kontaktne zone" ili socijalnog prostora "gdje se susreću, križaju i sukobljavaju disparatne kulture".[44] Pritom kao nezaobilazne popratne posljedice transkulturacije ističe dvosmjerne aproprijacije, interakcije i posudbe koje otežavaju uspostavu svake binarne opozicije između Europe i njezinih drugih.

[40] Homi Bhabha, *The Location of Culture*, London 1994.

[41] Jan Nederveen Pieterse, "Hybridität, ja und?", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 396.-430.

[42] Kalscheuer, 2005., 290.

[43] Fernando Ortiz, "Tabak und Zucker", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 293.-313.

[44] Mary Louise Pratt, "Putopis i transkulturacija: znanost, planetarna svijest, unutrašnjost", *Quorum*, 17/2001., br. 4, 128.-155.

Njemačku teoriju transkulturacije je, nezavisno od Ortiza i Pratt, početkom 90-ih godina 20. stoljeća utemeljio filozof Wolfgang Welsch. Polazeći od kritike "inzularnog" herderovskog poimanja kulture i pretpostavke da za kulturnu integraciju nije toliko važno hermeneutičko razumijevanje drugog koliko samorazumijevanje, Welscheva teorija transkulturacije nastoji zahvatiti kompleksne procese simboličke konstrukcije identiteta koji se realiziraju u mnogostranim i mnogostrukim praksama generiranja razlika. Tako se prema Welschevu mišljenju stvaraju inkluzivne transkulturne identitetske mreže što pak vodi "enormnom povećavanju kulturne kompleksnosti". Kad je riječ o ontološkom statusu razlike, Welschevo poimanje transkulturacije obuhvaća ne samo fenomene unifikacija, nego i novih diferencijacija i diverzifikacija u dvostrukoj igri stvaranja jedinstva i razlika koje omogućavaju "stalnu promjenu aspekata pripadnosti".[45] Da bi se koliko-toliko moglo intelektualno zahvatiti taj posvemašnji racionalni "nered" nastao procesima pluralizacije i konstantne identitetske tranzicije, Welsch predlaže i novo kognitivno oruđe – transverzalni razum – kao sredstvo promišljanja "dijalektičkih prijelaza bez konačne sinteze".[46] Welscheva teorija transkulturalosti, slično kao i teorija hibridizacije, jest prije apstraktan model za teorijsku analizu permanentnih kulturnih promjena i razmjena koje vode enormnom povećavanju društvene kompleksnosti i stvaranju postnacionalnih kolektivnih i individualnih identiteta što u konačnosti iznova pretpostavlja utopiju posthumanog društva, negoli je opis aktualne kulturne situacije sa svim njezinim inherentnim proturječnostima, od kojih su najvažniji nimalo bezopasni identitetski fundamentalizmi.

Kronološki najmlađa, no možda teorijski najambicioznija jest paradigma transdiferencije koju su 2002. godine u članku *Difference and Transdifference* podrobno pojmovno i fenomenološki elaborirali njemački teoretičari Helmbrecht Breinig i Klaus Lösch.[47] Transkulturacijska teorija izvorno nastaje kao kritika koncepata multikulturalizma i interkulturalizma koji podrazumijevaju binarističko poimanje kultura kao homogenih i autohtonih entiteta i u epistemološkom se pogledu ograničavaju na probleme kulturne (in)tolerancije odnosno kulturne (in)kompetencije. Nasuprot tome, kulturna teorija transdiferencije u fokus svoga epistemičkog interesa stavlja transgresivno i nelinearno, odnosno fenomene koji prolaze preko (*trans*) demarkacijske linije binarnih opreka oscilirajući u konstantnom procesu vlastita (re)konfiguriranja. U heurističkom smislu teorija transdiferencija bi se mogla opisati kao paradigma koja simultano operira na teorijsko-analitičkoj, fenomenološko-empirijskoj i kritičko-normativnoj razini, nastojeći zahvatiti kompleksne procese re/de/konstrukcije kulturnih identiteta i razlika u uvjetima kulturnih višepripadnosti i miješanja. Osim toga, prema mišljenju njezinih "očeva utemeljitelja", teorija transdiferencije može poslužiti kao odličan heuristički model za konceptualiziranje fenomena socijalnog i egzistencijalnog iskustva, elaboriranje epistemoloških problema, osvjetljavanje procesa kulturne produkcije i reprodukcije, interferencija kulturnih semantika i kulturnih identiteta te konačno, za

[45] Wolfgang Welsch, "Auf dem Weg zu transkulturellen Gesellschaften", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 314.-341.

[46] Wolfgang Welsch, *Vernunft. Die zeitgenössische Vernunftkritik und das Konzept der transversalen Vernunft*, Frankfurt 1995.

[47] Helmbrecht Breinig – Klaus Lösch, "Difference and Transdifference, *Multiculturalism in Contemporary Societies: Perspectives on Difference and Transdifference*, (ur. Helmbrecht Breinig – Jürgen Gebhardt – Klaus Lösch), Erlangen 2002., 11.-36.

analizu simboličkih reprezentacija.[48] Zbog takva visoko postavljenog spoznajnoga cilja, teorija transdiferencije polazi od principa "kognitivne disonancije"[49] što joj omogućuje zahvaćanje fenomena nelinearnog, nerazlučivog i nerazumljivog, zbog čega bi se, pomalo paradoksalno, transdiferencijska hermeneutika mogla opisati kao svojevrsna hermeneutika nerazumijevanja odnosno pogrešnog razumijevanja procesa kondenzacija razlike ili, metaforički rečeno, "kultiviranje (kulturnoga) korova". Naime, temeljno polazište transdiferencijske hermeneutike jest asimetričnost hermeneutičke situacije trajno obilježene fluktuirajućim razlikama, što naglašava tranzitoran i kontingentan karakter razumijevanja samog. Drugim riječima, transdiferencijska hermeneutika se zalaže za istraživanje fenomena razumijevanja u znaku rodne, socijalne, etničke i svake druge razlike, čime se odmiče od idealističkog projekta koncipiranja kulturnog alteriteta u okviru horizonta univerzalne ljudske kulturalnosti. U tom se smislu transdiferencijska hermeneutika približava hermeneutičkoj teoriji Wernera Koggea koji razumijevanje konceptualizira kao kulturni performativ odnosno opisuje ga kao čin kolebanja između poznatog obrasca i nove konfiguracije smisla koji je uvijek i nužno aficiran nerazumijevanjem i nesigurnošću.[50]

Ono što u epistemološkom smislu transdiferenciju najviše razlikuje od prethodnih paradigmi jest njezino svjesno nastojanje da ne dokine, odnosno integrira razlike, već da ih samo privremeno suspendira, unoseći u samu jezgru razlike element neodlučivosti i otpora. Na taj je način razlika, doduše, destabilizirana, no ostaje sačuvana kao nužan preduvjet konstruiranja smisla te kognitivne i afektivne orijentacije čovjeka i, dakako, temeljni uvjet mogućnosti svake kulturalnosti, što razotkriva implicitnu antropološku utemeljenost kulturne teorije transdiferencije.[51] Osim antropološke impostacije, transdiferencijsku teoriju obilježavaju dinamičnost, relacionost i procesualnost koje se mogu izdvojiti i kao ključne metateorijske pretpostavke same paradigme. To se najbolje očituje na primjeru transdiferencijske konceptualizacije osobnih i kolektivnih identiteta odnosno kulture općenito. Polazeći od dijalektičkog načela "povratne sprege" između strukture i djelovanja te s osloncem na bourdieuovski koncept habitusa, teorija transdiferencije gradi dinamičan i fluktuirajući identitetski model koji se trajno restrukturira u kompleksnim interakcijama unutar socijalne mreže, pri čemu se osobni i kolektivni identitetski obrasci i mehanizmi poimaju međusobno konstitutivnima, omogućujući tranzitornu i fleksibilnu transdiferencijsku pozicioniranost subjekta.[52]

Slične premise stoje i u pozadini transdiferencijskog poimanja kulture. U otklonu od esencijalističkog i statičkog shvaćanja kulture kao objektivne formacije različitih kulturnih sadržaja i praksi, teorija transdiferencije se priklanja komunikacijskim i relacijskim konceptualizacijama kulture (npr. Jameson, Nancy, Agamben), što joj omogućuje analitičko zahvaćanje fenomena kulture i na inter- i na intrasistemskoj razini, čime se afirmira kao

[48] Helmbrecht Breinig – Klaus Lösch, "Lost in Transdifference: Thesen und Anti-Thesen", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 854.-855.

[49] Leon Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford 1962.

[50] Werner Kogge, *Die Grenzen des Verstehens. Kultur – Differenz – Diskretion*, Weilerswist 2002., 266.-346.

[51] Klaus Lösch, "Begriff und Phänomen der Transdifferenz: zur Infragestellung binärer Differenzkonstrukte", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 28.

[52] *Isto*, 34.-38.

nadopuna klasičnoj luhmannovskoj sistemskoj teoriji.[53] Drugim riječima, teorija transdiferencije ne poima kulturu kao autoreferencijalni i autopoietički sistem koji se afirmira i reproducira u procesu konstruiranja granica između samoga sebe i okoline, već kao relacijski sustav odnosno procesni proizvod interakcija sistema, granice kojega se konstantno revidiraju u povijesnom procesu izmještanja. Sukladno tome, iz perspektive teorije transdiferencije kulturne se granice konceptualiziraju kao međuprostori, zone interakcije i međudjelovanja, prostori prožimanja i preklapanja koji konstantno fluktuiraju formirajući zone neodredivosti u kojima se stvaraju kulturni identiteti i alteriteti. Za razliku od sistemske teorije koja funkciju sistema primarno vidi u redukciji kompleksnosti, teorija transdiferencije smjera afirmirati potisnutu kompleksnost, omogućujući isključenoj razlici ponovno upisivanje u "palimpsest" kulture. Na taj način razlika zadobiva subverzivnu i destabilizacijsku, ali istodobno i kreativno-inovacijsku funkciju, budući da kulturni palimpsest obdaruje novom, premda uvijek nestabilnom kvalitetom. Iz tog se razloga kao najprimjerenija heuristička metoda za ispitivanje kulture preporučuje transdiferencijska kulturna poredba koja, za razliku od klasične kulturne poredbe koja ih poima kao zatvorene sisteme, kulture vidi kao zone prijelaza i otvorene prostore razmjene te u okviru modela sukcesivnih mnogostrukih poredbi nastoji analitički zahvatiti višesmjerne poveznice unutar multipolarnoga kulturnog sustava.[54]

Osim toga, kulturna teorija transdiferencije se ne iscrpljuje u nivelaciji proturječja i razlika u nekoj naddeterminiranoj sintezi odnosno u prostornom umrežavanju kulturnih sustava koji grade decentrirane i dinamične konfiguracije, već polazeći od pretpostavke o međuovisnosti prostora i vremena istražuje fenomene kulturne višepripadnosti u sociohistorijskim koordinatama, što transdiferenciju čini strukturno analognom Foucaultovu konceptu heterotopije kao "nemogućeg prostora" koegzistencije suprotnog, različitog i nesumjerljivog.[55] U tom se pogledu teorija transdiferencije približava i translacijskom kulturnom modelu sociologa Zygmunta Baumana koji drži da susretište odnosno kontaktnu zonu kultura karakterizira "opsesivno zacrtavanje, pa uništavanje granica" čime se stvaraju strukturne pretpostavke za trajni i u biti nedovršivi proces translacije koja omogućava paradoksalnu "kohabitaciju ljudi koji niti mogu zapremati isti prostor niti taj zajednički prostor mapirati na zasebne načine".[56] Konačno, za razliku od teorije multikulturalnosti koja moć ne propituje, interkulturalnosti koja je pokušava nivelirati i transkulturalnosti koja je nastoji neutralizirati, kulturna teorija transdiferencije računa s konstantnim izmjeničnim djelovanjem moći koja oscilira između polova slobode i prisile, priznajući time kulturi i njezinu inherentnu agonalnu dimenziju.[57]

Na temelju svega rečenog nedvojbeno proizlazi da iz transdiferencijske perspektive kulturne granice nisu demarkacijske linije, već intersticijalne zone interakcije, prostori prožimanja i preklapanja gdje se u kontingentnoj igri privlačenja i odbijanja konstantno (re) kreiraju kulturni identiteti. Oni su uvijek kontaminirani drugošću i razlikom, zbog čega

[53] Christian Huck, "Kultur – Transdifferenz – Gemeinschaft", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 53.-67.

[54] Lösch, 2005., 45.-47.

[55] Michel Foucault, "Of Other Spaces", *Diacritics* 16/1986., br.1, 22.-27.

[56] Zygmunt Bauman, *Culture as Praxis*, London 1999., xIviii

[57] Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, "Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz – Resümee und Ausblick", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 445.-450.

desničini susreti 3.indb 189 2.12.2013 9:53:44

dolazi u pitanje i klasična ontološka opreka između sebstva kao prisutnosti i Drugog kao odsutnosti. Naime, transdiferentni kulturni identiteti trajno osciliraju u paradoksalnoj, ali nerazrješivoj podvostručenoj dihotomiji između odrugovljenog vlastitog i apropriranog tuđeg. Transdiferencijska teorija time u neku ruku transcendira tradicionalno zapadnjačko supstancijalno poimanje identiteta približavajući se filozofskim sustavima dalekoistočnih kultura koje identitet ne konceptualiziraju u kartezijanskim kategorijama unutarnjeg i vanjskog, sebstva i drugosti, nego kao relaciju koja počiva na "recipročnoj inkluzivnosti" i ostvaruje se u sinergijskoj formi koegzistencije ontološki i epistemološki različitoga.[58]

Vraćajući se zaključno na pitanje apostrofirano u naslovu, predložila bih odgovor koji mi se čini ne samo primjerenim opisom prilično neuhvatljivoga pojma kulture, nego i vrlo efikasnim antidotom protiv uvijek prijetećih "kulturnih ratova":[59] misliti kulturu kao heterotopiju atopičnoga, mjesto nemoguće koegzistencije izmještenih, nesumjerljivih i neproničnih, ali jedinstvenih i začudnih kulturnih entiteta.

How to think culture: contemporary cultural theories and cultural difference question

Abstract: Initiated by contemporary proliferation of cultural theories and paradigms as consequences of the *cultural turn*, this paper is a kind of metatheoretical analysis of various theoretical and disciplinary articulations, as well as of explanatory value, which this highly controversial concept of culture has attained. After a short outline of its semantic history, theoretical conceptualizations and heuristic uses, it follows a critical review of three contemporary cultural theories: hybridization, transculturation and transdifference. Primarily focusing upon how these theories elaborate and epistemologically deal with the complex issue of cultural difference, both their cognitive and explanatory potential and analytical and interpretative possibilities are scrutinized. Consequently, in the concluding part of the paper an alternative model of thinking culture as heterotopy of atopic is proposed.

Key words: culture, cultural theories, hybridization, transculturation, transdifference.

Literatura

Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, "Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz – Resümee und Ausblick", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 443.-453.

Lars Allolio-Näcke, "Multikulturalität", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 151.-204.

[58] Peter Pörtner – Jens Heise, *Die Philosophie Japans. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart 1995., 43.-44.; Byung-Chul Han, *Hyperkulturalität. Kultur und Globalisierung*, Berlin 2005., 56.-57.

[59] Eagleton, 2002., 67.-106.

Doris Bachmann-Medick, *Cultural turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Reinbek bei Hamburg: 2007.

Alain Badiou, *Ethics. An Essay on the Understanding of Evil*, London 2002.

Zygmunt Bauman, *Culture as Praxis*, London 1999.

Homi Bhabha, *The Location of Culture*, London 1994.

Hartmut Böhme – Peter Matussek – Lothar Müller, *Orientierung Kulturwissenscaft. Was sie kann, was sie will*, Reinbek 2002.

Pierre Bourdieu, *Outline of the Theory of Practice*, Cambridge 1977.

Helmbrecht Breinig – Klaus Lösch, "Difference and Transdifference, *Multiculturalism in Contemporary Societies: Perspectives on Difference and Transdifference*, (ur. Helmbrecht Breinig – Jürgen Gebhardt – Klaus Lösch), Erlangen 2002., 11.-36.

Helmbrecht Breinig – Klaus Lösch, "Lost in Transdifference: Thesen und Anti-Thesen", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 854.-855.

Judith Butler – Ernesto Laclau – Slavoj Žižek, *Kontingencija, hegemonija, univerzalnost*, Zagreb 2007.

Mark Currie, *Difference*, New York 2004.

Jacques Derrida, *Pisanje i razlika*, Sarajevo-Zagreb 2007.

Dean Duda, *Kulturalni studiji: ishodišta i problemi*, Zagreb 2002.

Terry Eagleton, *Ideja kulture*, Zagreb 2002.

Tim Edwards, *Cultural Theory. Classical and Contemporary Positions*, London 2007.

Norbert Elias, *O procesu civilizacije*, Zagreb 1996.

Leon Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford 1962.

Jörg Fisch, "Zivilisation, Kultur", *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, sv. VII (ur. Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck), Stuttgart 1992., 679.-774.

Michel Foucault, "Of Other Spaces", *Diacritics* 16/1986., br.1, 22.-27.

Max Fuchs, *Kultur macht Sinn*. Wiesbaden 2008.

Anthony Giddens, *The Constitution of Society*, Berkeley 1984.

Byung-Chul Han, *Hyperkulturalität. Kultur und Globalisierung*, Berlin 2005.

Karl Heinz Hörning – Julia Reuter, *Doing Culture. Neue Positionen zum Verhältnis von Kultur und sozialer Praxis,* Bielefeld 2004.

Christian Huck, "Kultur – Transdifferenz – Gemeinschaft", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 53.-67.

Chris Jenks, *Culture*, New York 2004.

Rade Kalanj, *Globalizacija i postmodernost*, Zagreb 2004.

Britta Kalscheuer, "Interkulturalität", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 223.-286.

Vjeran Katunarić, "Tri lica kulture", *Društvena istraživanja*, 5/1996., br.5/6, 831.-858.

Friedrich A. Kittler, *Eine Kulturgeschichte der Kulturwissenschaft*, München 2000.

Werner Kogge, *Die Grenzen des Verstehens. Kultur – Differenz – Diskretion*, Weilerswist 2002.

Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford 1995.

Klaus Lösch, "Begriff und Phänomen der Transdifferenz: zur Infragestellung binärer Differenzkonstrukte", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 26.-52.

Peter McLaren, "White Terror and Oppositional Agency: Towards a Critical Multiculturalism", *Multiculturalism. A Critical Reader*, (ur. Thomas D. Goldberg), Oxford 1994., 45.-74.

Andrew Milner – Jeff Browitt, *Contemporary Cultural Theory*, Crows Nest 2002.

Jerry D. Moore, *Uvod u antropologiju. Teorije i teoretičari kulture*, Zagreb 2002.

Adam Muller, *Concepts of Culture. Arts, Politics and Society*, Calgary 2005.

Jan Nederveen Pieterse, "Hybridität, ja und?", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 396.-430.

Ansgar Nünning – Vera Nünning, *Konzepte der Kulturwissenschaften*, Stuttgart 2003.

Claus-Michael Ort, "Kulturbegriffe und Kulturtheorien", (ur. Ansgar Nünning – Vera Nünning), *Konzepte der Kulturwissenschaften*, Stuttgart 2003., 19.-38.

Fernando Ortiz, "Tabak und Zucker", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 293.-313.

Peter Pörtner – Jens Heise, *Die Philosophie Japans. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart 1995.

Roland Posner, "Kultursemiotik", (ur. Ansgar Nünning – Vera Nünning), *Konzepte der Kulturwissenschaften*, Stuttgart 2003., 39.-72.

Mary Louise Pratt, "Putopis i transkulturacija: znanost, planetarna svijest, unutrašnjost", *Quorum*, 17/2001., br. 4, 128.-155.

Andreas Reckwitz, "Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing", *European Journal of Social Theory*, 5/2002., br.2, 243.-263.

Theodore Schatzki – Karin Knorr Cetina, Eike von Savigny, *The Practice Turn in Contemporary Theory*, New York 2000.

Siegfried J. Schmidt, "Eine Kultur der Kulturen", *Kulturschutt: über das Recycling von Theorien und Kulturen*, (ur. Christoph Jacke – Eva Kimminich – Siegfried J. Schmidt), Bielefeld 2006., 21.-33.

Mark Shaller – Christian S. Crandall, *The Psychological Foundations of Culture*, Mahwah 2004.

Philip Smith, *Cultural Theory*, Oxford 2001.

David Šporer, *Novi historizam: poetika kulture i ideologija drame*, Zagreb 2005.

Tzvetan Todorov, *The Conquest of America: the Question of the Other*, New York 1984.

Graeme Turner, *British Cultural Studies: An Introduction*, New York 2002.

Charles Taylor, *Multiculturalism and the Politics of Recognition*, Princeton 1992.

Wolfgang Welsch, *Vernunft. Die zeitgenössische Vernunftkritik und das Konzept der transversalen Vernunft*, Frankfurt 1995.

Wolfgang Welsch, "Auf dem Weg zu transkulturellen Gesellschaften", *Differenzen anders denken. Bausteine zu einer Kulturtheorie der Transdifferenz*, (ur. Lars Allolio-Näcke, Britta Kalscheuer, Arne Manzeschke), Frankfurt – New York 2005., 314.-341.

19.
NACIONALIZAM U TRANSNACIONALNOM PROSTORU: OD SOCIJALNOG PROSTORA DO HIPER-TERITORIJA

Saša Božić

Sažetak: Teritorij i fizički prostori nisu nestali iz transnacionalnog prostora. Oni nisu samo poveznica i osnova sadržaja komunikacije grupa koje grade transnacionalne socijalne prostore, poput dijaspora usmjerenih na domovinu. Sudionici transnacionalnih mreža i nositelji transnacionalnih socijalnih prostora pokušavaju rekreirati fizičke prostore i teritorij na različite načine. Teritorij, odnosno zakonitosti teritorijalnosti se iz transnacionalnog prostora mogu ekstrapolirati. Nacionalizam u transnacionalnom prostoru stvara zamišljene departmane političkih sustava pa i čitave transnacije. Cilj ovog rada je zato prikazati mehanizme teritorijalnosti, posebice njihovu ekstrapolaciju iz transnacionalnog prostora. Okolinu u transnacionalnom prostoru nije potrebno odvajati i isključivati druge jer je transnacionalni socijalni prostor već ograničen i isključiv. Akteri u transnacionalnim prostorima komuniciraju intenzivirano i nesmetano što vodi k saturaciji socijalnog prostora te je samo pitanje vremena kada će i zakonitosti teritorijalnosti dovesti do formiranja novih mjesta u fizičkom prostoru, reteritorijalizacije transnacionalnih mreža u barem kratkom vremenskom periodu. Ovakvi teritoriji se stvaraju privremeno i pokretljivi su, ali se mogu privremeno formirati na velikim fizičkim prostorima i preko granica nacija-država. Teritoriji transnacionalnih prostora mogu se realizirati kao stalni hiper-teritoriji koji se povremeno aktualiziraju u postojećim fizičkim lokalitetima.

Ključne riječi: teritorij, transnacionalni socijalni prostor, transnacionalne mreže, nacija, reteritorijalizacija

Jedno od centralnih mjesta u ideologiji nacionalizma zauzima prostor. Nacionalizam u svojoj ranoj verziji o prostoru još mašta te prizivajući krajolike i mitska mjesta polako ocrtava prostor za zajednicu nositelja kulture ili široku obitelj braće i sestara. Risorgimento nacionalizam ne budi samo "uspavanu" zajednicu već politizira građane i pronalazi svoju "svetu zemlju", a integralni nacionalizam brani ili širi već svoj jasno ocrtani teritorij na preciznim kartama milijunima ljudskih žrtava. Promatra li se nacionalizam kao proces nastajanja nacije i/ili nacije-države, a ne isključivo kao ideologija tada je najvažniji indikator za određenje uspjeha cjelokupnog procesa upravo kontrola teritorija koja završava demarkacijom i posljednjeg centimetra državne granice. Iz ove perspektive je nacionalizam,

desničini susreti 3.indb 193 2.12.2013 9:53:45

bez obzira promatra li ga se kao ideologiju ili kao široki društveni proces izgradnje nacije i države, nezamisliv bez jedne od svojih osnovnih komponenti – bez prostora. Objašnjenje procesa stvaranja domovine i uloga teritorija u nacionalističkim projektima, nacionaliziranje socijalnog prostora i teritorijaliziranje nacije nije uspješno postavljeno niti okončano, ali je usprkos tome zanemareno.[1]

Suvremena istraživanja u društvenim znanostima, međutim, sve se više fokusiraju na transnacionalne (socijalne) prostore u kojima se doduše pronalazi nacionalizam kao ideologija i nacionalizam kao politički projekt izgradnje nacije, ali se većina istraživača postavlja kao da fizički prostor i teritorij gube svoju socijalnu, političku te konačno i konceptualno-teorijsku relevantnost. Transnacionalni prostor se pri tome odnosi prije svega na socijalnu, ali i intimnu udaljenost odnosno blizinu aktera preko, iznad ili ispod nacionalnih granica. Transnacionalni socijalni prostor je relativni prostor s više dimenzija koji se ne preklapa s fizičkim prostorom, a kojeg čine sami akteri i njihove veze, umreženi pojedinci u dvije ili nekoliko zemalja. Transnacionalni socijalni prostori su i pluri-lokalni okviri koji strukturiraju svakodnevne prakse, socijalne pozicije, biografske projekte zaposlenja i identitete koji povezuju lokalitete iznad, između i izvan konteksta nacionalnih društava "kontejnera".[2] Sve više ljudi, posebice pripadnici dijaspora, transmigranti, članovi globalnih socijalnih pokreta, transnacionalne obitelji pa čak i pripadnici nacionalističkih pokreta stvaraju transnacionalne socijalne prostore i žive u njima, baš kao što istovremeno grade socijalne prostore koji su jasno lokalizirani poput susjedstva, različitih asocijacija, radnih organizacija i lokalnih mreža. Socijalni prostori, prema sve većem broju suvremenih autora,[3] više nisu vezani za fizičke prostore, a još manje za jasno politički ocrtane teritorije. Transnacionalni prostor je gotovo isključivo socijalni prostor koji se uz pomoć različitih tehnologija "oslobodio" fizičkog, geografskog prostora.

Teritorij i fizički prostori međutim nisu nestali iz transnacionalnog prostora. Oni nisu samo poveznica i osnova sadržaja komunikacije grupa koje grade transnacionalne socijalne prostore, poput dijaspora usmjerenih na domovinu, već sudionici transnacionalnih mreža i nositelji transnacionalnih socijalnih prostora pokušavaju rekreirati fizičke prostore i teritorij na različite načine. Utopijske, ali umrežene dijaspore stvaraju npr. samo zamišljene krajolike ili fantazmagorična mjesta,[4] no teritorij, odnosno zakonitosti teritorijalnosti se iz transnacionalnog prostora mogu ekstrapolirati. Nacionalizam u transnacionalnom prostoru stvara zamišljene departmane političkih sustava pa i čitave transnacije. Cilj ovog rada je zato prikazati mehanizme teritorijalnosti, posebice njihovu ekstrapolaciju iz transnacionalnog prostora. U transnacionalnom prostoru nema okoline od koje bi se trebalo odvajati niti drugih s alternativnim konceptima prostora koje bi trebalo isključiti. Transnacionalni prostor jest ograničen, isključiv i ograničavajući. Njega stvaraju pojedinci na principima kompatibilnosti, sličnosti i samom svojom ekskluzivnom komunikacijom potvrđuju isključenje svih ostalih. Posljedica učvršćivanja transnacionalnog prostora, tj. intenzivne komunikacije i razmjene među akterima sa sličnim atributima i ciljevima unutar transnacionalnog prostora, je zato potreba za teritorijalizacijom.

[1] Robert J. Kaiser, "Homeland making and the territorialization of national identity", *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism*, (gl. ur. Daniele Conversi), London 2002., 229.-247.

[2] Ludger Pries, "Configurations of Geographic and Societal Spaces: A Sociological Proposal between 'Methodological Nationalism' and the 'Spaces of Flows'", *Global Networks*, 5/2005., br. 2, 167.-190.

[3] Vidi npr. Peggy Levitt i Nina Glick Schiller, "Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society", *International Migration Review*, 38/2004., br. 3, 1002.-1039.

[4] Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Stanford 1990.

Od prostora do teritorija

Prema Jan Penrose razumijevanje značaja teritorija, odnosno njegovih manifestacija poput nacija, država, krajolika i domovina ovisi o razumijevanju prostora kao osnovne sirovine koja se koristi za izgradnju teritorija.[5] Usprkos velikim problemima u definiranju prostora može se reći da prostor predstavlja strukture stvarnog svijeta, a njegovo postojanje reflektira materijalnu dimenziju svijeta. Ljudska bića odgovaraju na materijalne i emocionalne kvalitete prostora, ulazeći u njega i transformirajući ga u mjesta i teritorije. Prostor postaje mjesto kada ga poznaje velik broj ljudi tj. kada postoji "jedinstvo percepcije" o mjestu, a teritorij kada prostor postaje na neki način ograničen. Tako postaje jasno da se mjesto i teritorij odnose na prostor koji je definiran, označen i ograničen.[6] Teritorijaliziranje je dakle proces ograničenja prostora i posljedica je ljudske aktivnosti, a teritorijalnost jest vrsta agensa koja ima moć preobraziti fizički prostor. To dakako ne znači da je teritorijalnost posljedica biološki programiranog ponašanja koje smjera prema osvajanju i obrani prostora. Socijalni odnosi uključuju i korištenje materijalnih kvaliteta prostora te se intenziviranjem, proširenjem i integracijom socijalnih veza i aktivnosti fizički prostori jednostavno moraju transformirati.

No, preobražavanje fizičkog prostora u teritorij nije moguće bez geografskih strategija povezivanja društva i prostora. Robert Sack na teritorijalnost gleda prije svega kao na primarni geografski izraz moći. Pojedinci ili grupe mogu kontrolirati druge pojedince i grupe, ali i socijalne odnose jedino ograničavanjem i kontroliranjem fizičkih prostora, odnosno geografskih područja koji nakon toga postaju teritoriji.[7] Odnosi moći uvijek uključuju i kontrolu prostora, no još važnija je činjenica da odnosi moći stvaraju teritorije. Od ulične granice kvartovske bande, do raspodjele prostorija, pa i stolova među suradnicima u nekom poduzeću, posvuda odnosi moći stvaraju teritorije. Stvaranjem granica prostor više nije samo osnova za ispunjenje materijalnih potreba jer se te potrebe sada ispunjavaju vezom s teritorijem odnosno unutar teritorija.[8] Na taj način teritorij postaje osnova i za osobno identificiranje jer se osobna iskustva mogu povezati s određenim i ograničenim mjestima. Teritorijalnost je značajan agens jer stvara teritorije koji ne samo da ispunjavaju materijalne potrebe pojedinaca i grupa već omogućuju i puno intimnije potrebe za pripadanjem.[9] Pojedinci i grupe se tako konačno mogu definirati i u prostoru. Stoga je i odvajanje teritorija i domovine prvenstveno analitički konstrukt, a u stvarnosti su oboje nerazdvojivo isprepleteni.

Čini se da svi oblici socijalne organizacije moraju pronaći simbolički i sadržajni izraz u uprostorenju, a nakon toga u teritorijalizaciji. Neki autori čak smatraju da se teritorijalnost treba promatrati kao koncept koji će naslijediti koncept socijalne distance, ali i kao osnovni koncept i fundamentalni proces cjelokupnog ljudskog života.[10] Teritorijalnost je međutim prije svega izraz političke moći. Ocrtavanje i kontrola teritorija predstavljaju prije svega

[5] Jan Penrose, "Nations, states and homelands: territory and territoriality in nationalist thought", *Nations and Nationalism*, 8/2002., br. 3, 277.-297.

[6] *Isto*, 279.

[7] Robert Sack, *Human Territoriality: Its Theory and History*, Cambridge 1986.

[8] Jan Penrose, n. dj.

[9] *Isto*, 282.

[10] Stanford M. Lyman, "Interstate Relations and the Sociological Imagination Revisited: From Social Distance to Territoriality", *Sociological Inquiry*, 65/1995, br. 2, 125.-142.

kontrolu društva nad samim sobom. Nacionalizam nije samo ideologija koja traži preklapanje kulture i teritorija nego i politički program koji traži aktivno pretvaranje prostora u socijalno i fizički integriran nacionalni teritorij. Ne postoji niti jedan nacionalistički projekt koji ne bi uključio mapiranje nacije i iscrtavanje (maksimalnih) granica za tu naciju, no ne postoji niti jedan primjer izgradnje nacije u kojem socijalni prostor ne bi bio povezan s jasnim teritorijem. Niti domovina nije produkt spontanih veza s fizičkim prostorom ili njegovim karakteristikama već posljedica izraza socijalne organizacije u prostoru. Mitovi i slike primordijalne domovine nastaju paralelno s učvršćivanjem nacionalističkih projekata i integracije fizičkog prostora različitim oblicima komunikacije. Domovine nisu prirodna staništa već proizvodi nacionalne konstrukcije socijalnog prostora.[11]Teritorijalizacija nacije i pretvaranje fizičkog prostora u izvornu domovinu su dinamični i paralelni procesi u kojem se s jedne strane mapira fizički, geografski prostor, a s druge strane produciraju nacionalni mitovi i simboli vezani uz fizički prostor koji omogućuju vezu s proširenim fizičkim prostorom i tlom koji nadilazi lokalne prakse i lokalne prostore. Teritorijalno ograničavanje i povezivanje i idejno i emocionalno vezivanje nacije s domovinom ili tlom je od kritične važnosti za izgradnju nacije jer između ostalog na taj način razgraničava i isključuje etnonacionalne druge.[12] Ograničenje prostora i stvaranje domovine pomaže naciji da postane "prirodna" i "vječna". Mehanizmi idejne i emocionalne teritorijalnosti koji stvaraju domovinu uključuju raznovrsne metode – od preciznog kartografiranja do produkcije zemljom nadahnute poezije i glorificiranja krajolika, povijesnih (stvarnih i izmišljenih) događaja. Postavljanje nacionalnih spomenika i oltara u simbolički važnim krajolicima izuzetno su važni za uspjeh stvaranja i održavanja domovine i nacije jer pomažu simboličkom označavanju teritoriju i emocionalnom vezanju uz fizički prostor i teritorij. Socijalni i simbolički prostor tako dobivaju svoj fizički jasan izraz.

Nacionalizam u transnacionalnom prostoru

Moderni socijalni prostor pronašao je svoj izraz u razgraničavanju teritorija i simboličkom vezivanju za tlo. U posljednjih nekoliko desetljeća međutim, počeo se razvijati socijalni prostor koji naizgled nije vezan za fizičke prostore te koji počinje spajati razdvojene lokalitete u fizičkom prostoru i to preko granica nacija i država. Danas je moguće, prvenstveno zbog jeftinih i razvijenih tehnologija komunikacije, održavati razvijene veze s pojedincima i grupama koje ne dijele iste fizičke prostore. Velik broj ljudi to počinje činiti koristeći neke od oblika veza koje su razvili ranije ili jednostavno tražeći druge prema sličnim socijalnim atributima (dob, spol, profesija, politička uvjerenja i sl.) bez obzira nalaze li se u istim lokalitetima. Danas je moguće ne sudjelovati u socijalnom prostoru lokaliteta već birati socijalne prostore van ili preko fizičkog prostora. Ekstremni primjeri uključuju pojedince koji ne sudjeluju u svakodnevnom životu unutar lokaliziranih mreža i asocijacija (od susjedstva do sportskih klubova) već svoj život usmjeravaju prema mrežama u transnacionalnom prostoru povezujući se s političkim istomišljenicima, igračima on-line igara, pripadnicima istih, ali raspršenih etničkih grupa itd. Suvremeni socijalni prostori sve su manje vezani uz teritorij.

[11] Colin Williams i Anthony Smith, "The national construction of social space", *Progress in Human Geography*, 7/1983., 502.-518.

[12] Robert J. Kaiser, n. dj.

Mjesto više nije ograničeni geografski prostor već artikulirani moment u mrežama socijalnih odnosa. Socijalni i geografski prostor do sada su uglavnom bili ukotvljeni jedan u drugom. Zato što je preklapanje društvenog i geografskog prostora bilo ekskluzivno, koncept prostora kao kontejnera unutar ocrtanih granica bio je dovoljan. Stoga se počeo razvijati koncept transnacionalnih socijalnih prostora koji uključuje kombinacije veza, položaja u mrežama i organizacijama i mrežama organizacija koje dosežu i preko granica više država. U području istraživanja migracija uvriježilo se mišljenje da su transnacionalni socijalni prostori ograničeni odnosima između organizacija civilnog društva i transnacionalne skupine migranata, ali i odnosima vlada i institucija u nekoliko zemalja.[13] Granice socijalnog prostora pronalaze se dakle u samim odnosima dok teritorijalnost počinje gubiti svoju snagu. Sadržaj veze koji održava transnacionalne prostore odnosi se na resurse unutar same veze. Tako npr. transnacionalne porodične veze opstaju zbog snažnog primarnog resursa u vezi – recipročnosti.[14] Ono što jedna strana dobiva od druge zahtijeva neki oblik povrata premda taj povrat vrijednosti ne mora biti istovremen. Glavna karakteristika ovakvih veza jest održavanje socijalne norme ekvivalentnosti, a tipični primjeri uključuju transfer novca migrantskih kućanstava. Fizički prostor i teritorij naizgled gube ne samo svoju važnost za održanje socijalne veze već i kao fizička stvarnost koja se nameće kao fizička udaljenost.

U slučaju transnacionalnih "mrežnih krugova" primarni resurs u vezi je razmjena koja se prvenstveno odnosi na uzajamne obveze i očekivanja aktera.[15] Sudionici u razmjeni koriste postojeće prednosti kao što su poznavanje jezika, jake i slabe socijalne veze u mrežama da bi inicirali razmjenu različitih resursa. Tipični primjeri u području istraživanja migracija uključuju trgovinske mreže poput kineskih, libanonskih i indijskih trgovaca. Ponovo se čini da se socijalni prostor konstruiran na snazi obveze ne mora ni na koji način teritorijalizirati te da ne mora postojati nikakva referenca prema domovini jer ovakve mreže koriste samo "insajderske prednosti", posebice jezik i međusobna poznanstva i dakako suvremene komunikacijske tehnologije da bi funkcionirale bez većih problema. Obveza prema ovoj logici nije dovoljno jaka da bi se ovakav socijalni prostor morao ostvariti u specifičnom mjestu, lokalitetu odnosno na određenom teritoriju. Trgovačke mreže funkcioniraju čak i kada članovi mreže ne znaju gdje se nalaze njihovi partneri. Legendarna je izjava jednog kineskog trgovca koji je tvrdio da mu je dom svugdje, ako se nalazi u blizini zračne luke.[16]

Štoviše, čak se i transnacionalne zajednice u raspravama o posljedicama migracija mogu u velikoj mjeri odvojiti od fizičkog prostora, a princip teritorijalnosti se postupno gubi. Primarni resurs u vezama članova transnacionalnih zajednica je solidarnost koja se prema Faistu[17] odnosi na zajedničke ideje, vjerovanja i simbole koji se izražavaju u nekom obliku simboličkog identiteta. Mobilizacija kolektivnih reprezentacija unutar simboličkih veza može aktivirati solidarnost i recipročnost među članovima transnacionalnih zajednica i stvoriti socijalnu koheziju koja održava raspršenu zajednicu u nekoliko lokaliteta i nekoliko kontinenata. Najkasnije na primjeru transnacionalnih zajednica trebalo bi se zapitati je li teritorijalnost stvarno izgubila svoj značaj u transnacionalnim prostorima ili se možda izražava na nov način koji se često previđa.

---

13 Thomas Faist, "Transnationalization in International Migration: Implications for the study of Citizenship and Culture", *Ethnic and Racial Studies* 23/2000., br. 2, 189.-122.

14 *Isto*, 195.

15 *Isto.*

16 Aihwa Ong, *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*, Durham, 1999., 135.

17 Thomas Faist, "Transnationalization in International Migration", 195.

Prije negoli je nastala serija radova o transmigrantima, transnacionalizmu i transnacionalnim prostorima Benedict Anderson je primijetio da svjedočimo nastanku novog tipa nacionaliste na velike udaljenosti.[18] Primjerice naturalizirani migranti osjećaju slabu povezanost s nacijama, državama i teritorijima u kojima obitavaju, a kada se pri tome pridruže različiti oblici diskriminacije koju doživljavaju nije začuđujuće da se angažiraju u politikama identiteta sudjelujući često u konfliktima u svojim bivšim domovinama investirajući u propagandu pa čak i oružje ne razmišljajući o vlastitoj odgovornosti.[19] To je participacija u rekreiranju teritorija i domovine bez građanstva i bez odgovornosti koju bi se moglo utvrditi jedino u fizičkom prostoru i na tlu same domovine. Usprkos tome pripadnici dijaspore koji stvaraju transnacionalne zajednice i transnacionalne socijalne prostore osjećaju gotovo isključivu odgovornost prema domovini. Nisu rijetki pripadnici dijaspore koji najveći dio svog vremena provode upravo u transnacionalnim socijalnim prostorima koje održavaju s umreženim pripadnicima dijaspore u različitim lokalitetima. Gotovo isključivi razlog produkcije i održanja ovakvih socijalnih prostora je domovina, a u brojnim slučajevima i izgradnja nacije-države uključujući i teritorijalizacije i reteritorijalizacije udaljenih fizičkih prostora. Ako je teritorijalnost primarni geografski izraz moći[20] onda su aktivnosti pripadnika dijaspore prvenstveno pokušaj dobivanja moći kontroliranjem domovine ili utjecanjem na domovinu koju u nekim slučajevima tek treba izgraditi, pa čak i izmisliti.

U slučaju utopijskih dijaspora domovina se tek treba pronaći ili zamisliti na geografskoj karti, a jednocrtna i konzistentna povijest grupe manje je važna od kompenzacijske vrijednosti zamišljene domovine zbog primjerice diskriminacije u zemljama gdje se nalaze pripadnici utopijske dijaspore. Obećana ili davno izgubljena zemlja je kompenzacija za nedostatak osjećaja pripadnosti u trenutnim uvjetima. Trenutna nemoć se može barem nadomjestiti pokušajem mentalne kontrole zamišljenog teritorija, a u nekim slučajevima takva kontrola može postati i stvarni politički angažman.[21]

U slučaju radikalnih dijaspora stanje dislociranosti se osjeća najjače, možda zato što ove dijaspore najčešće nastaju prisilno. Upravo ove dijaspore pokušavaju dokinuti takvo stanje potpunom kontrolom domovine. Ova kontrola se ne može konzumirati samo zamišljanjem i mentalnim kreiranjem domovine i teritorija, niti se može prakticirati u virtualnom prostoru jer to ne može poništiti neizdrživu diskrepanciju između trenutnog doma i daleke domovine. Najjaču kontrolu nad fizičkim prostorom i teritorijem ima država te nije čudno da se brojne, a posebno radikalne dijaspore aktivno uključuju u etnonacionalne konflikte, u projekte izgradnje nacije i države ili u političko preslagivanje društava u zemljama koje se socijalno i politički pregrupiraju. Izgradnja institucija i crtanje granica u domovini je jedna od najvažnijih aktivnosti dijaspora kao transnacionalnih zajednica.

Međutim teritorijalnost u socijalnim prostorima ne dolazi samo odozdo već se u nju mogu uključiti i institucije u zemljama porijekla, zemljama boravišta, nevladine organizacije u više zemalja. Projekt transnacije je najbolji primjer pokušaja teritorijaliziranja gustih socijalnih i političkih odnosa koji stvaraju nove transnacionalne socijalne prostore. Khachig

[18] Benedict Anderson, "Long-Distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics", *Wertheim Lecture*, Amsterdam, 1992.

[19] *Isto*, 13.

[20] Robert Sack, *Human Territoriality: Its Theory and History*, Cambridge 1986.

[21] Dovoljno je prisjetiti se pripadnika treće i četvrte generacije imigranata u Sjedinjenim Državama koji su otišli boriti se za domovinu u etnonacionalnim sukobima u bivšoj Jugoslaviji ne poznajući ni jezik ni povijest vlastite domovine.

Tölölyan pokazuje na primjeru armenske dijaspore[22] da gusti i intenzivni odnosi između organizacija dijaspore u različitim zemljama s institucijama u domovini mogu stvoriti nove političke formacije koje do sada nisu bile poznate. Za njega je transnacija integrirana suma teritorijaliziranog državnog sektora u domovini, kvazi-državnog sektora u osvojenim susjednim područjima gdje obitava nacionalna manjina istog etničkog porijekla i sektora dijaspore,[23] što je u armenskom primjeru više nego jasno izraženo. Politički mobilizirana dijaspora ne može se zadovoljiti samo intenzivnom komunikacijom i razmjenom preko granica nacija-država niti stvaranjem pluri-lokalnih referentnih okvira već saturirani odnosi među članovima mreže (uključujući i institucije) moraju pronaći svoj izraz u novom obliku teritorijalizacije. Teritorijalnost u ovom slučaju producira politički projekt Velike Armenije, ali i ideju ukupnog teritorijalnog jedinstva svih Armenaca bez obzira na njihovu geografsku poziciju.

Sličan projekt postojao je u Hrvatskoj kada je državni sektor u domovini pokušao integrirati kvazi-državne sektore u susjednoj Bosni i Hercegovini zajedno sa svim hrvatskim manjinama u Austriji, Mađarskoj, Srbiji, Rumunjskoj i sektorom dijaspore. Projekt hrvatske transnacije međutim nije uspio jer nije stvoren dovoljno saturiran transnacionalni socijalni prostor koji bi mogao pronaći svoj izraz u "globalnoj Hrvatskoj". Projekt koji je krenuo isključivo odozgo prema dolje nije računao da jezična i etnička identifikacija dijela hrvatske manjine (primjerice Gradišćanski Hrvati) ne može biti mobilizirana u nacionalnom političkom projektu istim simbolima kao dijelovi hrvatske politizirane dijaspore, niti je računao s činjenicom da se većina pripadnika dijaspore zadovoljava teritorijalizacijom svojih lokalnih socijalnih prostora u mjestima iseljenja formiranjem klubova, nogometnih liga i sl. Slabi transnacionalni socijalni prostori vjerojatno ne mogu rezultirati snažnim mehanizmima teritorijalnosti jer se isključenje i ograničenje ne dešava kroz izgradnju ekskluzivnih pluri-lokalnih, transnacionalnih konstelacija već isključenjem pripadnika drugih etničkih grupa, posebice Srba i Bošnjaka u imigracijskim lokalitetima. Pokušaj teritorijalizacije odnosa s dijasporom stvaranjem transnacije nije uspio i zato što je teritorijalizacija izraz odnosa moći, a u hrvatskom slučaju politički projekt iz domovine nije imao niti moć nad dijasporom niti medij u kojem bi se izražavao. "Iseljena Hrvatska" kao politički projekt također nije našla svoj izraz u transnacionalnom prostoru te nije rezultirala nad-teritorijalnim, globalnim hrvatskim političkim projektom. Organizacije hrvatske dijaspore pokušale su intenzivirati kontakte, potaći razmjenu među hrvatskim udrugama i asocijacijama kao i solidarnost s domovinom preko granica zemalja i kontinenata početkom 1990-ih, no raspadanje jedinstvenog transnacionalnog prostora bilo je zamjetno već u drugoj polovini 90-ih.

Očigledno je vrlo teško održati transnaciju kao sumu različitih teritorijaliziranih i neteritorijaliziranih sektora i to konstrukcijom transnacionalnih socijalnih prostora odozgo prema dolje. Da bi se održali transnacionalni socijalni prostori nije dovoljno samo potaknuti kolanje simbola između različitih lokaliteta, već recipročnost i solidarnost kao primarni resursi u vezi na daljinu moraju biti dovoljno jaki. No, transnacija se može formirati na druge načine i to svjesnom političkom transformacijom nacije. Michel Laguerre smatra da transnacija ne može biti samo suma različitih državnih i kvazi-državnih sektora.[24] Koristeći primjer Haitija 1990-ih pokazuje kako konstrukcija dijaspore kao provincije domovine može

[22] Khachig Tölölyan, "Elites and Institutions in the Armenian Transnation", *Diaspora* 9/2001., br. 1, 107.-135.

[23] *Isto*, 125.

[24] Michel Laguerre, "State, Diaspora and Transnational Politics: Haiti Reconceptualised", *Millenium: Journal of International Studies*, 28/1999., br. 3, 633.-651.

rezultirati gubljenjem granica između dijaspore i domovine, kao i stvaranjem posebnog "režima" odnosa u kojima dijaspora nije odvojena grupa već dio nacije koja je nadrasla državu.

Ovakva transnacija ne pronalazi se samo na teritoriju nacionalne države već posvuda gdje se nalaze pripadnici dijaspore. Može se reći da transnacija može postojati jedino kada ima i svoj teritorij – u ovom slučaju hiper-teritorij kojeg nije moguće potpuno jasno odvojiti i ocrtati, koji nije stabilan već mobilan, ali kojeg održavaju pripadnici dijaspore i ljudi u domovini zajedničkim političkim projektom i održanjem transnacionalnog socijalnog prostora.

Od socijalnog prostora prema hiper-teritoriju

Političko zajedništvo i zajednička moć u transnacionalnim prostorima dijaspora i državnih sektora u domovini počelo se teritorijalno izražavati u različitim političkim projektima koji završavaju posebnim režimom transnacije. Nastaje poseban hiper-teritorij u obliku "velikih nacija", poznatih već i iredentistima, ali i u obliku "globalnih nacija".

Međutim i transnacionalni prostori u kojima nema aktivnih institucija, velikih nevladinih organizacija već samo malih članova transnacionalnih mreža, mogu stvarati nove teritorije. Okolina u transnacionalnom prostoru nije potrebna za odvajanje i isključivanje drugih jer je transnacionalni socijalni prostor već ograničen i isključiv. U njemu sudjeluju isključivo oni koji su povezani resursom veze – recipročnošću, obvezama i solidarnošću. Oni komuniciraju intenzivirano i nesmetano što vodi k saturaciji socijalnog prostora te je samo pitanje vremena kada će i zakonitosti teritorijalnosti dovesti do formiranja novih mjesta u fizičkom prostoru, reteritorijalizacije transnacionalnih mreža u barem kratkom vremenskom periodu. Sve su češći susreti pripadnika mikrodijaspora u svojim selima i krajevima, ako su već dio transnacionalnih socijalnih prostora. Transnacionalne zajednice igrača različitih on-line igara stvaraju svoje konvencije i teritorijaliziraju svoje igre ulazeći iz virtualnog u stvarni svijet. Transnacionalne profesionalne udruge teritorijaliziraju svoje veze u ljetnim školama, konferencijama i tečajevima.[25] Ovakvi teritoriji se stvaraju privremeno i pokretljivi su, ali se mogu privremeno formirati na velikim fizičkim prostorima i preko granica nacija-država. Teritoriji transnacionalnih prostora mogu se realizirati kao stalni hiper-teritoriji koji se povremeno realiziraju u postojećim fizičkim lokalitetima. Možda je samo pitanje vremena kada će i pripadnost hiper-teritoriju preko brojnih granica nacija i država stvoriti nove pokretne, ali možda i fiksne mikro-domovine.

Nationalism Within Transnational Space: Towards Hyper-Territory

Abstract: Territories and physical space didn't disappear from the transnational social space. They are the content of communication of the groups who build transnational social spaces, such as diasporas oriented towards the homeland. The actors within transnational networks and transna-

[25] Pripadnici nekih profesionalnih, znanstvenih transnacionalnih prostora pronašli su npr. svoju mikro-"domovinu" u zgradi IUC-a i gradu Dubrovniku. A neki su riskirali i vlastiti život tijekom napada 1991. kako bi joj pomogli.

tional social spaces try to re-create physical spaces and the territory in different manners. Territory, i.e. the laws of territoriality can be extrapolated from the transnational space. Nationalism within the transnational space creates imagined departments of political systems and even transnations. The goal of this paper is to present the mechanisms of territoriality, particularly its extrapolation from the transnational space. It is not necessary to exclude the environment and the other from the transnational space because it is already delimited and exclusive. Actors within transnational space communicate in an intensified and unlimited manner which leads towards saturation of social space and it is only a matter of time when the laws of territoriality will form new places within physical space or enable re-territorialization of transnatoinal networks for at least a short period of time. Such territories are made only for short periods and are mobile, but can be temporarily formed on wide surfaces and across the borders of nation-states. The territories of transnational spaces can be realized as permanent hyper-territories that occasionally actualized in the existing localities.

Key words: territory, transnational social space, transnational networks, nation, reterritorialization.

Literatura

Benedict Anderson, "Long-Distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics", *Wertheim Lecture*, Amsterdam 1992.

Thomas Faist, "Transnationalization in International Migration: Implications for the study of Citizenship and Culture", *Ethnic and Racial Studies* 23/2000., br. 2, 189.-122.

Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Stanford 1990.

Robert J. Kaiser, "Homeland making and the territorialization of national identity", *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism*, (gl. ur. Daniele Conversi), London 2002., 229.-247.

Michel Laguerre, "State, Diaspora and Transnational Politics: Haiti Reconceptualised", *Millenium: Journal of International Studies*, 28/1999., br. 3, 633.-651.

Peggy Levitt – Nina Glick Schiller, "Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society", *International Migration Review*, 38/2004., br. 3, 1002.-1039.

Stanford M. Lyman, "Interstate Relations and the Sociological Imagination Revisited: From Social Distance to Territoriality", *Sociological Inquiry*, 65/1995, br. 2, 125.-142.

Aihwa Ong, *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*, Durham 1999.

Jan Penrose, "Nations, states and homelands: territory and territoriality in nationalist thought", *Nations and Nationalism*, 8/2002., br. 3, 277.-297.

Ludger Pries, "Configurations of Geographic and Societal Spaces: A Sociological Proposal between 'Methodological Nationalism' and the 'Spaces of Flows'", *Global Networks*, 5/2005., br. 2, 167.-190.

Robert Sack, *Human Territoriality: Its Theory and History*, Cambridge 1986.

Khachig Tölölyan, "Elites and Institutions in the Armenian Transnation", *Diaspora* 9/2001., br. 1, 107.-135.

Colin Williams – Anthony Smith, "The national construction of social space", *Progress in Human Geography*, 7/1983., 502.-518.

20.
ZAROBLJENI IDENTITETI: IZMEĐU "BALKANA" I "EVROPE"

Aleksandar Bošković

Sažetak: Tekst se bavi nekim problemima koji utiču na razumevanje ponašanja i motivacije aktera na političkoj sceni Srbije. Mada su pitanja identiteta bila prisutna u akademskoj sferi i istraživanjima u poslednjih dvadesetak godina, u dosadašnjim istraživanjima malo ili nimalo pažnje je posvećeno konceptu kulture – šta je to što su, na primer, građani Srbije ili Jugoslavije doživljavali kao sopstvene kulturne specifičnosti i kako su one doprinosile konstrukciji njihovih identiteta? Autor upućuje na odeđene paradokse koji su prisutni na javnoj sceni Srbije (kao što je to bio izborni slogan "i Kosovo, i Evropa"), kao i na nedoumice u vezi identiteta (između balkanskog i evropskog), i na njihove moguće praktične posledice.

Ključne reči: identitet – Srbija; evropski identiteti; Balkan i Evropa; kultura i identitet.

Uvod: Pitanja identiteta – pitanja kulture

U ovom tekstu bavim se nekim problemima koji utiču na razumevanje ponašanja i motivacije aktera na političkoj sceni Srbije. S obzirom da su neki od elemenata istraživanja koja se pominju u ovom radu još uvek u toku, zaključak je prilično uopšten, ali smatram da su pitanja i problemi koji se otvaraju potencijalno zanimljivi za stručnu javnost u čitavom regionu.

Pitanja u vezi konstrukcije identiteta u nekadašnjoj Jugoslaviji su se svom silinom pojavila na svetskoj (i južnoslovenskoj[1]) akademskoj sceni od početka 1990-tih. S jedne strane, operisalo se sa veoma uopštenim (i čak rasističkim[2]) kategorijama, dok se sa druge pokušavala re-invencija pojma identiteta u opštim kategorijama "Balkana" kao ponovo pronađene kategorije.[3] Međutim, u dosadašnjim istraživanjima malo ili nimalo pažnje je posvećeno konceptu kulture – šta je to što su na primer građani Srbije ili Jugoslavije doživljavali kao sopstvene kulturne specifičnosti i kako su one doprinosile konstrukciji njihovih identiteta?

Osnovna pitanja koja se ovim pokreću uključuju sledeće konkretne aspekte:

[1] V. pre svega radove Rihtman-Auguštin (1996., 1998.a, 2000.), Čolovića (1993., 1997.) i Naumovića (1995., 1999.)

[2] Kao npr. Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey through History*, New York 1993.

[3] Bakić-Hayden (1995.), Todorova (1997.), Močnik (1998.a), Bjelić i Savić (2002.)

desničini susreti 3.indb 202 2.12.2013 9:53:45

Kako su "drugi" ("stranci", ali i donedavni stanovnici zajedničke države) posmatrali sve te identitete iz svojih perspektiva?

Šta to znači biti Srbin – nasuprot tome da se bude, na primer, Jugosloven, Hrvat, Slovenac, Crnogorac, Englez, Francuz, Evropljanin ili Balkanac?

Koje je značenje pojmova kao što su "Balkan" ili "Evropa"?

Kako su kategorije etničkog ili nacionalnog identiteta istorijski konstruisane u naučnim diskursima – pre svega u etnologiji i sociologiji?

Konačno, koji su to aspekti *kulture* koji su odlučujuće uticali na procese konstrukcije identiteta?

Naravno, u jednom relativno kratkom radu, nemoguće je potpuno odgovoriti na ovako kompleksna pitanja. Međutim, smatram da je veoma važno bar započeti ispitivanje mogućih pravaca istraživanja prepreka, nedoumica i problema u komunikaciji između građana Srbije i drugih, kao i nedoumica u vezi nekih ključnih pojmova, kao što su to, na primer, "nacija", "nacionalni interes", "globalizacija", "ljudska prava" ili "multikulturalizam". Kulturni aspekti konstrukcije identiteta odlučujuće utiču na percepcije ljudi, na to kako oni vide sebe same i druge, a zatim određuju način na koji će oni tumačiti određene pojmove, kao i kakve će odluke doneti povodom njih.

O pojmu kulture već sam pisao na drugom mestu u okviru rasprave o multikulturalizmu[4] – u kontekstu ovog istraživanja polazim od "klasične" Tylorove definicije, kada je kulturu odredio u prvoj rečenici svog monumentalnog dela kao "složenu celinu koja uključuje znanje, veru, umetnost, moral, običaje i ma koje druge sposobnosti koje čovek stekne kao član društva".[5] Ovo naravno ne isključuje druge definicije, kao što je Geertzova konstruktivistička ("kultura kao simbolički sistem"[6]), sve će zavisiti od konkretnih konteksta i istraživačkih situacija.

Pa ipak, Tylorova definicija (vrlo verovatno preuzeta od nemačkog muzeologa Gustava Klemma) je dovoljno uopštena da bude veoma upotrebljiva, pa su zato antropolozi u poslednjih 137 godina morali bar da je uzmu u obzir – makar se i ne slagali sa njom. S druge strane, ovako zamišljen koncept "kulture" je implicitno podrazumevao da postoji *jedna* Kultura (kao "model") koja treba da posluži kao obrazac ili uzor "progresa" ostalima, koje su smatrane za "primitivne" ili nešto manje razvijene.

Identitet u ovom kontekstu shvatam kao promenljivu i fluidnu konstrukciju – kao nešto što pojedinac ili pojedinka sklapa iz dostupnih kategorija, dakle, ne kao nešto "urođeno" ili "dato". (Da parafraziram Simone de Beauvoir: niko se ne rađa kao Srbin ili Hrvat, već takvim *postaje*.) Ono što je posebno značajno jeste da se do sada veći broj tekstova bavio konstrukcijom etničkih/nacionalnih identiteta, kao i diskursima koji su te identitete pokušavali (i pokušavaju) da prisvoje, protumače, negiraju ili ignorišu.[7] Ono što je posebno zanimljivo za neke od tekstova (pre svega autora iz Srbije u knjizi *Balkan as Metaphor*) jeste prihvatanje obrazaca (i načina razmišljanja) međusobno potpuno suprotstavljenih i logički

[4] V. Bošković (1997.c), gde sledim Eca (1994.) – ali v. takođe Thornton (2000.)

[5] Edward Burnett Tylor, *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*, London 1871., 1.

[6] Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York 1973.

[7] V. npr. Bakić-Hayden i Hayden (1992.), Balibar (1996.), Balibar i Wallerstein (1997.), Bowman (2003.), Danforth (1993.), Pusić (1995.), a posebno Hjerm (1998.) za razornu kritiku Andersona, Smitha i Gellnera o naciji i nacionalizmu.

nekompatibilnih stanovišta, o čemu je na primeru političke nauke u Srbiji već pisao Ilić.[8] Na primer, mada se autori[9] zalažu za integrisanje Balkana u "Evropu" (popularni slogan sa protesta iz zime 1996/97: "Beograd je svet"), oni u isto vreme insistiraju na specifičnostima sâmog Balkana i na tome "kako nas niko ne razume", ali o ovome će nešto više reči biti u narednim odeljcima ovog teksta.

Nacije i nacionalizmi

Još nešto što je veoma važno, a što do sada nije rađeno na području Srbije, jeste proučavanje svakodnevnih diskursa o naciji/nacionalizmu, pre svega kroz dnevnu i nedeljnu štampu. U proučavanju svakodnevnih diskursa, moglo bi se slediti ono što je britanski socijalni psiholog Billig nazvao "banalnim nacionalizmom"[10] (model koji su na primeru turske štampe već izvanredno istražili Yumul i Özkırımlı[11]) – diskurse o naciji i nacionalnom u oglasima, u umrlicama i u naizgled "običnim" (odnosno svakodnevnim) kontekstima, na koje istraživači iz područja društvenih nauka najčešće ne obraćaju pažnju. Ovo je istraživanje koje tek počinjem, pa neću ulaziti u detalje, ali želim da napomenem da ovde sledim metodološka polazišta koja već koriste Herzfeld (1987.), Hjerm (1998.), Holy i Stuchlik (1983.) i Holy (1996.) – a nasuprot idejama o nekakvom "kulturnom" nacionalizmu kod npr. Pusićeve (1995.).[12] Da bi se dobila što potpunija komparativna slika, kao i da bi se predstavile tendencije unutar regiona, bilo bi poželjno sprovesti jedno ovakvo istraživanje paralelno (uz učešće stručnjaka za analizu sadržaja) u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Sloveniji. Ovo bi značajno doprinelo razumevanju ovih konstrukcija u jednoj široj, regionalnoj, odnosno komparativnoj perspektivi.

Drugi značajan aspekt za razumevanje oblikovanja identiteta jeste obrađivanje relevantne literature o "mitotvorcima", odnosno arhitektima nacionalnih/etničkih identiteta, kao i konstrukcija ovih identiteta kroz naučne diskurse, pre svega kroz etnologiju i folklor. Etnologija je kao "nauka o kulturi" među južnoslovenskim narodima u poslednjih sto godina imala pomalo paradoksalan položaj — s jedne strane osporavana i omalovažavana (ovih godina čak i više nego u prethodnom, socijalističkom periodu), dok je sa druge strane (posebno u periodu posle 1950.) posmatrana kao nauka koja ne samo proučava, već i "čuva" i neguje narodne tradicije, i kroz njih suštinu onoga što čini određenu naciju. U takvoj situaciji, u periodu posle 1991., neki etnolozi su svoj zadatak doživeli i kao "odbranu" svoje nacije/etničke grupe od "drugih".[13] U ovom kontekstu, posebno je zanimljiva Naumovićeva rasprava[14] o "dvostrukim insajderima" u Srbiji i ulozi etnologa/antropologa u svakodnev-

[8] V. Ilić (1995.a) i (1995.b)

[9] Kao Longinović u Bjelić i Savić (2002.), na primer.

[10] Michael Billig, *Banal Nationalism*, London 1995.

[11] Arus Yumul, Umut Özkirimli, "Reproducing the nation: 'banal nationalism' in the Turkish press", *Media, Culture & Society* 22/2000., br. 6, 787.-804.

[12] Ideja "kulturnog" nacionalizma (ili finog, zapadnog – nasuprot sirovom, etničkom, istočnoevropskom) naravno potiče od Hansa Kohna iz 1940-tih, a poslednjih godina je više autora ukazalo na njenu neodrživost – v. npr. Kuzio (2002.). Naravno, i Billig (1995.) je, kao i čitav niz autora još od 1960-tih ukazao na rasističke i neo-kolonijalne tonove ovakvog načina racionalizacije.

[13] O tome sam – na primerima Hrvatske, Slovenije i Srbije – pisao pre nekoliko godina (Bošković, 2005.).

[14] Slobodan Naumović, "Romanticists or double insiders? An essay on the origins of ideologised discourses in Balkan ethnology", *Ethnologia balkanica* 2/1998., 101.-120.

nom životu – nasuprot konceptu rada na terenu "kod kuće" kakav je u savremenoj teoriji artikulisala Peirano.[15]

Pojam *tradicije* posmatram u savremenom antropološkom smislu[16] kao važan koncept koji samo prividno pokušava da uspostavi vezu sa prošlošću, dok u stvari uvek polazi od tekućih dnevnopolitičkih potreba u cilju zadovoljavanja potreba učesnika u strukturama moći u budućnosti. Kao takav, ovaj pojam je izuzetno podložan instrumentalizaciji i manipulaciji – ali i sâm može bitno uticati na manipulaciju, kao što u vezi sa "tradicionalističkim" upotrebama religije u Srbiji u poslednjih desetak godina ukazuje, na primer, Gredelj.[17]

Razmatranje suprotstavljenih i često ambivalentnih identiteta je ključno za razumevanje ponašanja aktera iz ovog dela sveta. Balkan ili Jugoistočna Evropa? Ili samo "Evropa"? Ali šta ovi pojmovi u stvari znače, i šta oni predstavljaju za ljude koji treba da se opredele u kom će se smeru kretati integracije države u kojoj žive? Šta oni znače u aktuelnim procesima globalizacije i (željenih ili mogućih) evropskih integracija? Ovo su vrlo kompleksna pitanja, i da bi se na njih odgovorilo neophodno je dekonstruisati određene pojmove kojima se pridaje gotovo mitsko značenje (kao što je na primer "Evropa" – proces dekonstrukcije tu je već započeo Mastnak,[18] ali i neke za koje svi misle da znaju šta znače.[19] Dok neki delovi bivše zajedničke države (Slovenija, Hrvatska) izgleda pokušavaju da se na svaki način oslobode svakog pominjanja reči "Balkan" iz njihove istorije,[20] ideja Balkana[21] doživljava pravu renesansu u delu srpske inteligencije, ali i u nekim susednim zemljama (za šta je dobar primer knjiga *Balkan as Metaphor* – izuzimajući tu naravno Močnika, koji je daleko skeptičniji prema ovoj vrsti uopštavanja). U ovom drugom smislu, ideja "Balkana" se konstruiše kao korektiv "Zapadu", kao nešto bez čega ni sam "Zapad" ne bi mogao da postoji.[22] Iz ove tačke gledanja, "nama" (pre svega Srbiji) "Zapad" ("Evropa" u nedavnim istupima ostrašćenih predstavnika nacionalističke desnice i Srpske pravoslavne crkve) ne treba – naša kultura je ionako bolja, lepša, starija i uzvišenija.

U ovakvom diskursu, "Zapad" ostaje zarobljen svojim predrasudama i nije u stanju (niti ikada može biti u stanju) da shvati "Balkan" – i ovde je dominantna paradigma ideja *orijentalizma* koju je postavio Said u svojoj knjizi iz 1978.[23] Ovo shvatanje je važno imati u vidu i kada se posmatra komunikacija Srbije sa predstavnicima tzv. "međunarodne zajednice", od koje se s jedne strane stalno nešto očekuje ili zahteva, a s druge strane insistira na nerazumevanju (od strane "stranaca") procesa unutar Srbije. Ili, kako je to nedavno napisao jedan komentator: "Kada se govori o EU, u Srbiji se obično misli na nekakvu riznicu koja bi trebala rešiti sve naše probleme"[24]. Naravno, preuzi-

[15] Mariza G. S. Peirano, "When Anthropology is At Home: The Different Contexts of a Single Discipline", *Annual Review of Anthropology*, 27/1998., 105.-128.

[16] Kao na primer Holy (1996.), u njegovoj studiji češkog nacionalnog identiteta.

[17] Stjepan Gredelj, "Slova i brojke oko veronauke", *Filozofija i društvo* XIX-XX/2001.-2002., 279.-304.

[18] V. radove Mastnaka (1998.), (2001.), (2002.)

[19] V. npr. Iveković (1998.) i (2000.), Žižek (1997.-1998.), Roth (2006.)

[20] V. primere koje navodi Živković (2001.), takođe Rihtman-Auguštin (1998.b); Marija Todorova uopšte ne ubraja Sloveniju u Balkan – što je samo jedan od bitnih metodoloških problema njene knjige.

[21] O brisanju „Balkana" tokom 1930-tih, v. Ristović (1995.). Kad se radi o knjizi Marije Todorove, Slovenija je postala deo Blakana u srpskom (srpskohrvatskom) izdanju njene knjige. Slovenačko, kao i originalno, englesko, izgledaju drugačije, jer tu, za Todorovu, Slovenija *nije deo Balkana*.

[22] O sličnim načinima konstruisanja grčkog identiteta puno je pisao Herzfeld, na primer (1987.) i (1995.).

[23] Edward Said, *Orientalism*, Harmondsworth 1996.

[24] Bojan al Pinto-Brkić, "Između profesora i palikuća". *Helsinška povelja*, br. 115-116/2008., 8.

majući ovakvu ideju (ili sledeći Todorovu koja je preuzima) ovi autori se izlažu istim metodološkim kritikama koje je trpeo i Said: naime, čak i da je tačno da su "drugi" nekada "orijentalizovali" "nas", sada dolazi do procesa obrnute "orijentalizacije" i nepotrebne esencijalizacije svega što nije "naše", "domaće", "poznato". Sâma esencijalizacija, naravno, ne mora sama po sebi predstavljati nešto loše ili negativno, međutim, nije naročito teško pokazati kako ovakav način konstrukcije unificiranog balkanskog subjekta onemogućuje komunikaciju sa "drugima" i kao takav dodatno izoluje "Balkan" i njegove izabrane predstavnike. Na ovom geografskom i kulturnom području, široj javnosti je još uvek nažalost nepoznata odlična studija Jezernika,[25] koji je uspeo da korišćenjem obimne istorijske građe izbegne zamke u koje pada Todorova (a još više njeni sledbenici i interpretatori "lika i dela").

Varijanta ovog načina gledanja na svet je predstavljena kod Glennyja, koji je celokupnu istoriju Balkana posle 1804. pre svega video kao posledicu zavere velikih sila i ostvarivanja njihovih geostrateških interesa.[26] Osim preciznog i bitnog ukazivanja na *stvarne* događaje i njihovu geopolitičku pozadinu (dakle, i uticaja koje su velike sile zaista imale na ovim prostorima), ova teorija pati od svođenja balkanskih naroda i njihovih političkih elita na gomilu ne naročito inteligentnih jedinki kojima se vrlo lako manipuliše, i koji nikada nemaju sopstvene strategije i sopstvene interese.[27] Kao takvo, ovo shvatanje je, po svojim implikacijama, prilično uvredljivo za stanovnike Balkana.

Identiteti kao konstrukcije

Ideja o identitetima kao konstrukcijama nije još korišćena u proučavanju kultura južnoslovenskih naroda i njihovih uticaja na formiranje kolektivnih identiteta. Naravno, neke ranije studije, kao na primer briljantan Popovićev ogled iz 1976. (preštampan još četiri puta nakon toga)[28] o konstrukciji kosovskog mita, mogu da posluže kao važni orijentiri u tom pravcu. Dekonstrukcija pojmova kao što su "Evropa" ili "Balkan" takođe još nije preduzeta ni na području srpskohrvatskog jezika. (Ovo je još jedan kompleksan primer konstrukcije i rekonstrukcije identiteta: lingvistički posmatrano, srpskohrvatski ili hrvatskosrpski je naravno jedan jezik, ali je u post-1991. periodu politički postao dva ili više jezika – u zavisnosti od aktuelnih političkih tendencija. Bosansko-hrvatsko-srpski je izraz koji se koristi u administraciji Tribunala Ujedinjenih nacija u Hagu, na primer. Očekujem da se i crnogorski doda ovoj složenici u vrlo kratkom periodu.) Gotovo po pravilu, ovi pojmovi se prihvataju kao nešto samo po sebi razumljivo, i onda se naknadno pokušava da se odredi mesto sebe (i drugih) u odnosu na ove pojmove kao "date". Jedan od važnih elemenata dekonstrukcije ovih "samo-očiglednih" pojmova jeste ukazivanje na artificijelnost odrednica kao što su "Evropa" ili "Balkan" (što naravno ne menja činjenicu da ovi konstrukti imaju *vrlo realne posledice* u svakodnevnom životu).

[25] Božidar Jezernik, *Dežela, kjer je vse narobe: Prispevki k etnologiji Balkan*a, Ljubljana 1998.

[26] Misha Glenny, *The Balkans 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*, London 1999.

[27] Za kritiku Saida iz iste perspektive, v. Sax (1998., 292.-293.) V. argumentovanu kritiku ovakvih stavova u Crampton (2001.). Kao zanimljiv kontrapunkt stavovima kakve zastupa Glenny, v. npr. Mirčev (1993.), kao i Bošković (1997.a) i (1997.b).

[28] Miodrag Popović, *Vidovdan i Časni krst. Ogled iz književne arheologije*, Beograd 1998.

U istraživanju konstrukcije identiteta poželjno je koristiti kritičku aparaturu koja potiče iz antropologije,[29] sociologije,[30] političkih nauka[31] i filozofije.[32] Naglasak ovde stavljam na radove objavljene u poslednjih 10-15 godina, kao i na tekstove koji omogućavaju poređenje izražavanja identiteta u različitim kulturnim i etničkim kontekstima.[33] Antropološko istraživanje različitih aspekata identiteta je u poslednjoj deceniji posebno zanimljivo na primeru Makedonije[34] – što otvara prostor za poređenja između različitih metodoloških opcija. Za Srbiju kao specifičnu "studiju slučaja" su zanimljivi pre svega radovi Čolovića, Naumovića, Judah, Van der Porta, kao i tekstovi objavljeni u zborniku *Balkan as Metaphor*.

Moje osnovno polazište je da se promene koje su se dogodile na ovim prostorima u poslednjih 20-25 godina ne mogu razumeti bez shvatanja i detaljne interpretacije određenih kulturnih pretpostavki. Ove pretpostavke moraju polaziti od nečega supstancijalnijeg i metodološki uverljivijeg nego što su to priče o nekakvom "nacionalnom karakteru" ili "seljačkom mentalitetu". Teorije zavere, kao i teorije po kojima je jedan jedini neosporni politički lider (kao što je to između 1987. i 2000. bio Milošević u Srbiji) jednostavno narod poveo na pogrešan put (nešto slično situaciji u briljantnoj Domanovićevoj pripoveci "Vođa"), nalazim krajnje neubedljivim. Takođe nalazim da su krajnje neuverljive teorije po kojima su mediji u potpunosti istrumentalizovali ponašanje delova ili čitavih naroda na južnoslovenskim prostorima – ovakav način posmatranja implicira pomalo elitistički stav da su "mase" samo beslovesni objekti manipulacije, te da ničim i nikada ne utiču na medije koji ih informišu, kao i da uvek i bespogovorno tim medijima apsolutno veruju. Ovakva shvatanja potiču iz nerazumevanja prirode medija, potcenjivanja procesa koji se karakterišu kao "populistički" (o čemu je pisao Ilić,[35] kao i iz nerazumevanja oblika komunikacije koje ljudi uspostavljaju. (Naravno, niko ne može osporiti da mediji *utiču* na formiranje identiteta – ali oni su samo *jedan* od činilaca koji utiču na formiranje nacionalnih/kulturnih identiteta, nikako jedini niti nužno odlučujući.)

Posmatranje različitih kulturnih koncepata (kao što je, na primer, pojam "tradicije") i načina njihove aproprijacije pruža dosta materijala za razumevanje načina na koje učesnici u kulturama oblikuju, artikulišu i prilagođavaju svoje potrebe, kao i načina na koje oni vide svoje učešće (i učešće svoje etničke grupe ili državne zajednice kojoj pripadaju) u integracionim procesima. Moja osnovna pretpostavka jeste da je u cilju integracije Srbije u evropskim i svetskim procesima neophodna adekvatna komunikacija – da bi ljudi znali šta treba da prihvate ili čemu da se nadaju, to im se mora na adekvatan način objasniti. U svakodnevnom životu, sada se (druga polovina 2008.) mnogo insistira na neophodnosti donošenja zakona koji treba da doprinesu procesu integracije Srbije u evropske tokove – ali još uvek se niko od političara ne trudi da javnosti (takozvanim "običnim ljudima") objasni zašto su te integracije dobre za njih pojedinačno, i kako će uticati na njihove živote. S druge strane, nedostatak komunikacije može dovesti do komičnih, ali ponekad i tragičnih dalekosežnih posledica (jer ako smo "mi" u svemu bolji, lepši i pametniji od "njih" sa "Zapada", zašto

29 Polazeći od radova koji se bave identitetom, od insistiranja na uspostavljanju granica kod Bartha (1969.) pa sve do njegove revizije i drugih tekstova u Cohen (2000.), kao i metodoloških radova poput Segalen (1989.).

30 Golubović (1995.), Ilić (1995.a), (1995.b), (1995.c), (1996.) i Mirčev (1993.)

31 Iveković (1997.) i (2000.)

32 Balibar (1997.), Konstantinović (1991.)

33 Na primer, Göle (2002.) na primeru "vidljivosti" islama.

34 Bošković (1996./1997.), Cowan (2000.), Danforth (1993.), Karakasidou (1997.) i (2000.), Mirčev (1997.)

35 Vladimir ILIĆ, *Oblici kritike socijalizma*, Zrenjanin 1998.

bismo uopšte kretali u bilo kakve integracione procese sa "njima"?). Ovakvo nerazumevanje je prisutno i u spoljnopolitičkim pokušajima aktuelne srpske vlade, pre svega na primerima pomalo shizofrenih stavova u odnosu na neke jasne međunarodne obaveze (kao što je saradnja sa Tribunalom u Hagu, na primer), u odnos prema Kosovu (politička krilatica "i Kosovo, i Evropa", sa srpskih parlamentarnih izbora iz maja 2008, itd.).

Zaključak: "Balkan Express"

Na osnovu dosadašnjeg uvida u relevantnu literaturu, kao i praćenja medija i naučnih i političkih diskursa u Srbiji, činjenica je da postoji velika konfuzija oko razumevanja pojmova kao što su "Balkan", "Evropa" ili "globalizacija", kao i konfuzija oko toga šta predstavlja "srpski" (ili ranije "jugoslovenski") identitet. U ovom "teatru apsurda", ključnu ulogu igraju mediji u Srbiji, kao i lokalni političari, koji od kraja 2000. nisu uspeli (a ni pokušali) da široj javnosti objasne šta bi uključivanje u šire integracione procese praktično značilo za građane Srbije. Tako se, na primer, i saradnja sa Tribunalom u Hagu predstavlja kao nekakav (često nepravedan) "međunarodni pritisak", a ne *conditio sine qua non* demokratizacije društva i izgradnje pravne države. Ova konfuzija otežava s jedne strane komunikaciju unutar samog društva, dok sa druge strane takođe negativno utiče na komunikaciju sa predstavnicima međunarodnih institucija. Osnovni cilj ovog kratkog rada (kao i mojih istraživanja, ali u nešto širem kontekstu) jeste da ukaže na ključne nesporazume i na neke konkretne mogućnosti za njihovo prevazilaženje.

Situacija u kojoj se značajan procenat stanovnika jedne države nalazi između različitih shvatanja međusobno suprotstavljenih identiteta (jesmo li "Srbi", "Balkanci", "Evropljani", sve to zajedno, ili samo u određenim procentima?) je paradoksalna, i negativno utiče na razvoj te države, kako u ekonomskom, tako i u političkom smislu. S obzirom na povezanost država u regionu, ovakva situacija potencijalno utiče i na stabilnost u nešto širem kontekstu.

Proučavanjem kulturnih aspekata koji utiču na formiranje identiteta (kao što su tradicija, religija, i tome slično) otvara se prostor za dalja istraživanja i za bolje razumevanje konkretnih situacija koje određuju načine na koje ljudi sa ovog područja tumače, određuju i konstruišu sebe, druge i svet u kome žive. Na primer, mnogi učesnici u javnim diskursima često krajnje naivno upotrebljavaju pojam "tradicije" – naizgled, bez ikakvog razumevanja da se ovaj koncept, mada navodno okrenut *prošlosti*, u stvari uvek formira i koristi u *sadašnjosti* radi *konkretnih tekućih (ali i budućih)* političkih ciljeva ili projekata. Zato je, između ostalog, njegovo razumevanje neodvojivo od razumevanja koncepata "etniciteta", odnosno "nacije" ili "nacionalnog interesa".

Komparativna analiza shvatanja nacije i nacionalnih diskursa mogla bi da posluži stručnjacima iz više oblasti (sociologija, ekonomija, filozofija, komunikologija), kao i onima koji planiraju svakodnevnu politiku, da razumeju shvatanja i tendencije ljudi u regionu. Ovo je aspekt koji je uglavnom ignorisan u dosadašnjim istraživanjima ovoga prostora. Poseban akcenat stavljam na *razumevanje* procesa koji se odvijaju i delatnosti njihovih učesnika i kreatora – samo kritikovanje određenih pojava može poslužiti otklanjanju individualnih trauma ili izražavanju lične ljutnje, ali tek kroz *razumevanje* ćemo biti u stanju da sagledamo *kako se određeni procesi formiraju* i *koje su to konkretne kulturne vrednosti koje njihovi*

učesnici zastupaju ili promovišu. Zbog svega toga smatram da bi dalje istraživanje kulturnih aspekata konstrukcije identita u nekadašnjoj Jugoslaviji (odnosno, svim državama koje su iz nje nastale) značajno doprinelo razumevanju procesa integracije u evropske i svetske procese i načina na koji konstruisani identiteti određuju mesto koje stanovnici Srbije žele u ovim procesima.

Captured identities: between "Balkans" and "Europe"

Abstract: The chapter deals with problems that influence understanding of the behavior and motivation of actors on the Serbian political scene. Although issues of identity have been present in the academic sphere and research in the last few decades, previous studies devoted little or no attention to the concept of culture – for example, what is it that the citizens of Serbia and Yugoslavia perceived to be their cultural particuliarities, and how did they contribute to the construction of their identities? The author also points to certain paradoxes present on the Serbian public scene (like the slogan from the 2008 elections: "both Kosovo, and Europe"), as well as perplexities related to identities (between the Balkan and the European one), and their practical consequences.

Key words: identity – Serbia; European identities; Balkans and Europe; culture and identity.

Literatura

Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983.

Milica Bakić-Hayden, "Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia", *Slavic Review*, 54/1995., br. 4, 917.-931.

Milica Bakić-Hayden – Robert M. Hayden, "Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics", *Slavic Review*, 51/1992., br. 1, 1.-15.

Étienne Balibar, "Is European Citizenship Possible?", *Public Culture*, 8/1996., br. 2, 355.-376.

Étienne Balibar, *La crainte des masses. Politique et philosophie avant et après Marx*, Paris 1997.

Étienne Balibar – Immanuel Wallerstein, *Race, nation, classe. Les identities ambiguès*, Paris 1997.

Fredrik Barth, "Introduction", *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, (ur. Fredrik Barth), Boston 1969., 9.-38.

Michael Billig, *Banal Nationalism*, London 1995.

Dušan Bijelić – Obrad Savić (prir.), *Balkan as Metaphor: Between Fragmentation and Globalization*, Cambridge 2002.

Aleksandar Bošković, "Hyperreal Serbia", *Digital Delirium*, (prir. Arthur Kroker – Marylouise Kroker), New York 1997.(a).

Aleksandar Bošković, "Virtual Places: Imagined Boundaries and Hyperreality in Southeastern Europe", *CTheory*, 20/1997.(b), br. 3, Article 54. (http://www.ctheory.net/text_file.asp?pick=97) (http://www.ctheory.net/text_file.asp?pick=97)

Aleksandar Bošković, "Multikulturalnost i krajot na istorija", *Margina*, 2/1997.(c), br. 36, 142.-149.

Aleksandar Bošković, "Pol, jednakost i razlika u Prespi, Republika Makedonija", *Spectre of Nation. The Belgrade Circle Journal*, br. 3-4/1996. i 1-2/1997., 457.-464.

Aleksandar Bošković, "Constructing 'self' and 'other': Anthropology and national identity in former Yugoslavia", *Anthropology Today*, 21/2005., br. 2, 8.-13.

Glenn Bowman, "Constitutive violence and the nationalist imaginary: Antagonism and defensive solidarity in 'Palestine' and 'Former Yugoslavia' ", *Social Anthropology* 11/2003., br. 3, 319.-340.

Anthony P. Cohen (prir.), *Signifying Identities: Anthropological Perspectives on Boundaries and Contested Values*, London 2000.

Jane K. Cowan (prir.), *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*, London 2000.

Richard Crampton, "Myths of the Balkans", *The New York Review of Books*, 48/2001., br. 1.

Ivan Čolović, *Bordel ratnika*, Beograd 1993.

Ivan Čolović, *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*, Beograd 1997.

Ivan Čolović, "Kultura, nacija, teritorija", *Republika* 14/2002., br. 288-289.

Loring M. Danforth, "Claims to Macedonian identity: the Macedonian Question and the breakup of Yugoslavia", *Anthropology Today* 9/1993., br. 4, 3.-10.

Umberto Eco, "Does counter-culture exist? ", Umberto Eco: *Apocalypse Postponed*, (prir. Robert Lumley), London 1994., 115.-128.

Tonči Gabrič, "Europe as an impaired construction. By Tomaž Mastnak – interviewed in Feral Tribune", *Bosnia Report – New Series*, br. 21-22/januar-maj 2001.

Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York 1973.

Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford 1983.

Ernest Gellner, *Culture, Identity and Politics*, Cambridge 1987.

Olivier Gillet, *Les Balkans. Religions et nationalisme*, Bruxelles 2001.

Misha Glenny, *The Balkans 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*, London 1999.

Zagorka Golubović, "Social change in [the] 1990s and [the] social character. (The case of Yugoslavia.)", *Sociologija*, 37/1995., br. 4, 441.-453.

Nilüfer Göle, "Islam in public: New visibilities and new imaginaries", *Public Culture* 14/2002., br. 1, 173.-190.

Stjepan Gredelj, "Slova i brojke oko veronauke", *Filozofija i društvo* XIX-XX/2001.-2002., 279.-304.

Michael Herzfeld, *Anthropology Through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*, Cambridge 1987.

Michael Herzfeld, "Les enjeux du sang: La production officielle des stéréotypes dans les Balkans – Le cas de la Grèce", *Anthropologie et Sociétés*, 19/1995., br. 3, 37.-51.

Mikael Hjerm, "Reconstructing "Positive" Nationalism: Evidence from Norway and Sweden", *Sociological Research Online*, 3/1998., br. 2 (http://www.socresonline.org.uk/3/2/7.html)

Ladislav Holy, *The Little Czech and the Great Czech Nation: National Identity and the Post-Communist Transformation of Society*, Cambridge.

Ladislav Holy – Milan Stuchlik, *Actions, Norms and Representations: Foundations of anthropological inquiry*, Cambridge 1983.

Vladimir Ilić, "Neki pojmovni problemi u našoj sociologiji politike", *Sociologija*, 37/1995.(a), br. 1, 61.-70.

Vladimir Ilić, "Prilog raspravi o političkoj levici i desnici", *Sociologija*, 37/1995.(b), br. 3, 399.-405.

Vladimir Ilić, "Desnica u današnjoj Srbiji", *Srpska politička misao*, 2/1995.(c), br. 4, 89.-100.

Vladimir Ilić, "Nacionalistička orijentacija u našoj najnovijoj društvenoj misli", *Sociologija*, 38/1996., br. 1, 141.-153.

Vladimir Ilić, *Oblici kritike socijalizma*, Zrenjanin 1998.

Ivan Iveković, "State, Development and the Political Economy of International Relations: The Assymetrical Client-State in the Balkans and Transcaucasia", *The Balkans in International Relations*, (ur. Stefano Bianchini i Robert Craig Nation), Bologna – Ravenna 1997.

Ivan Iveković, "Usual bias, political manipulations and historical forgeries: The Yugoslav drama", *State Building in the Balkans: Dilemmas on the Eve of the 21st Century*, (ur. Stefano Bianchini i George Schopflin), Bologna – Ravenna 1998.

Ivan Iveković, *Ethnic and Regional Conflicts in Yugoslavia and Transcaucasia*, Ravenna 2000.

Ivan Iveković, "Nationalism and the Political Use and Abuse of Religion: The Politicization of Orthodoxy, Catholicism and Islam in Yugoslav Successor States", *Social Compass*, 49/2002., br. 4, 523.-536.

Božidar Jezernik, *Dežela, kjer je vse narobe: Prispevki k etnologiji Balkan*a, Ljubljana 1998.

Tim Judah, *The Serbs: History, Myth, and the Destruction of Yugoslavia*. New Haven 1997.

Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey through History*, New York 1993.

Anastasia Karakasidou, *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990*, Chicago 1997.

Anastasia Karakasidou, "Essential Differences: National Homogeneity and Cultural Representation in Four Recent Works on Greek Macedonia. Review Essay", *Current Anthropology*, 41/2000., br. 3, 415.- 425.

Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Beograd 1991.

Taras Kuzio, "The myth of the civic state: A critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism", *Ethnic and Racial Studies*, 25/2002., br. 1, 20.-39.

Tomaž Mastnak, *Evropa: med evforijo in evolucijo*, Ljubljana 1998.

Tomaž Mastnak, "Europe as an impaired construction" --- v. Gabrič 2001.

Tomaž Mastnak, *Crusading Peace: Christendom, the Muslim World, and Western Political Order*, Berkeley 2002.

Dimitar Mirčev, "Ethnocentrism and Strife among Political Elites: the End of Yugoslavia", *Governance: An International Journal of Policy and Administration*, 6/1997., br. 3, 372.-385.

Dimitar Mirčev, "Edificando nuevas estructuras democráticas: El caso de Macedonia", *Las nuevas instituciones políticas de la Europa oriental*, (prir. Carlos Flores Juberías), Madrid – Valencija 1997., 419.-447.

Rastko Močnik, "Balkan Orientalisms", *Mediterranean Ethnological Summer School II*, (prir. Bojan Baskar i Borut Brumen), Ljubljana 1998.(a), 129.-158.

Rastko Močnik, *Koliko fašizma?*, Zagreb 1998.

Rajko Muršič, "The Yugoslav Dark Side of Humanity: A View from a Slovene Blind Spot", *Neighbors at War: Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture, and History*, (ur. M. Halpern i David A. Kideckel), University Park (Pennsylvania) 2000., 56.-77.

Slobodan Naumović, "Srpsko selo i seljak: između nacionalnih i partijskih simbola", *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 44/1995., 114.-128.

Slobodan Naumović, "Od ideje obnove do prakse upotrebe. Ogled o odnosu politike i tradicije na primeru savremene Srbije", *Od mita do folka*, Beograd – Kragujevac 1996., 109.-145.

Slobodan Naumović, "Romanticists or double insiders? An essay on the origins of ideologised discourses in Balkan ethnology", *Ethnologia balkanica* 2/1998., 101.-120.

Slobodan Naumović, "Instrumentalised Tradition: Traditionalist Rhetoric, Nationalism and Political Transition in Serbia, 1987-1990.", *Between the Archives and the Field. A Dialogue on Historical Anthropology of the Balkans*, (prir. Miroslav Jovanović, Karl Kaser, Slobodan Naumović), Beograd – Graz 1999.

Mariza G. S. Peirano, "When Anthropology is At Home: The Different Contexts of a Single Discipline", *Annual Review of Anthropology*, 27/1998., 105.-128.

Bojan al Pinto-Brkić, "Između profesora i palikuća". *Helsinška povelja*, br. 115-116/2008., 8.-9.

Miodrag Popović, *Vidovdan i Časni krst. Ogled iz književne arheologije*. Treće, pregledano izdanje, Beograd 1998.

Maja Povrzanović, "The Imposed and the Imagined as Encountered by Croatian War Ethnographers", *Current Anthropology*, 41/2000., br. 2, 151.-162.

David Price, "Lessons from Second World War anthropology: Peripheral, persuasive and ignored contributions", *Anthropology Today*, 18/2002., br. 3, 14.-20.

Vesna Pusić, "Uses of Nationalism and the Politics of Recognition", *Anthropological Journal of European Cultures*, 4/1995., br. 1, 43.-61.

Filip Putinja – Žoslin Stref-Fenar [Philippe Poutignat – Jocelyne Streiff-Fenart], *Teorije o etnicitetu*, Beograd 1997.

Dunja Rihtman-Auguštin, "A national ethnology, its concepts and its ethnologists", *Ethnologia Europaea*, 26/1996., br. 2, 99.-106.

Dunja Rihtman-Auguštin, "An ethno-anthropologist in his native field: to observe or witness?", *Anthropological Journal of European Cultures*, 7/1998.(a), 129.-144.

Dunja Rihtman-Auguštin, "Kroatien und der Balkan: Volkskultur – Vorstellungen – Politik", *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, 101/1998.(b), br. 2, 151.-68.

Dunja Rihtman-Auguštin, "A Croatian controversy: Mediterranean – Danube – Balkans", *Narodna umjetnost*, 36/1999., br. 1, 103.-119.

Dunja Rihtman-Auguštin, *Ulice moga grada*, Beograd 2000.

Milan Ristović, "The Birth of 'Southeastern Europe' and the Death of 'The Balkans"', *Thetis. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns*, (uredili Reinhard Stupperich i Heinz A. Richter), 2/1995., 169.-176.

Klaus Roth, "Vom Nutzen der Kulturwissenschaften: Aufgaben und Perspektiven volkskundlich-ethnologischer Südosteuropa-Forschung", *Südosteuropa Mitteilungen*, 46/2006., br. 1, 51.-62.

Edward Said, *Orientalism*, Harmondsworth 1996.

William S. Sax, "The Hall of Mirrors: Orientalism, Anthropology, and the Other", *American* Anthropologist, 100/1998., br. 2, 292.-301.

Martine Segalen (prir.), *L'Autre et le semblable*, Paris 1989.

Anthony D. Smith, *National Identity*, Harmondsworth 1991.

Anthony D. Smith, "The Problem of National Identity: Ancient, Medieval and Modern", *Ethnic and Racial Studies*, 17/1994., 375.-400.

Anthony D. Smith, *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge 1995.

Anthony D. Smith, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford 1999.

Anthony D. Smith, *Nationalism: Theory, Ideology, History*, Cambridge 2001.

J. Robert Thornton, "Finding Culture", *Senses of Culture: South African Culture Studies*, (ur. Sara Nuttall i Cheryl-Ann Michael), Cape Town – Oxford 2000., 29.-48.

Marija Todorova, *Imagining the Balkans*, New York 1997.

Edward Burnett Tylor, *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*, London 1871.

Mattijs van der Port, *Gypsies, Wars & Other Instances of the Wild: Civilisation and Its Discontents in a Serbian Town*, Amsterdam 1998.

Mattijs van der Port, "'It Takes a Serb to Know a Serb': Uncovering the roots of obstinate otherness in Serbia", *Critique of Anthropology*, 19/1999., br. 1, 7.-30.

Arus Yumul, Umut Özkirimli, "Reproducing the nation: 'banal nationalism' in the Turkish press", *Media, Culture & Society* 22/2000., br. 6, 787.-804.

Marko Živković, "Nešto između: simbolička geografija Srbije", *Filozofija i društvo*, 8/2001., 73.-110.

Slavoj Žižek, "Multikulturalizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma", *Arkzin*, br. 4-6, decembar 1997-mart 1998.

21.
NACIONALNE MANJINE MULTIKULTURALIZAM I JEDNAKOST

Elvio Baccarini

Sažetak: Pitanje je ovoga teksta karakterizacija jednakosti, odnosno diskriminacije kada je riječ o nacionalnim manjinama, koje se prije svega karakteriziraju kao jezične manjine. Opća se načela raspravljaju na oprimjerenju romske nacionalne manjine i školovanja u Međimurju. Prikazuje se sudski spor u vezi ovih tematika s intencijom da se ustanove koje su praktične pretpostavke potrebne kako bi se uspostavila jednakost u obrazovanju, te razrađuju teorijske pretpostavke radi razlikovanja raznih mogućih oblika nepravične diskriminacije i postupaka koji predstavljaju pravičan različiti tretman.

Ključne riječi: jednakost, jezična prava, multikulturalizam, nacionalne manjine.

Filozofija politike nakon Drugoga svjetskog rata opredijelila se u svojim najčešćim i dominantnim manifestacijama za priznavanje prava isključivo na temelju općih osobina građanstva. U dominantnim pozicijama nisu se smatrale bitnima posebnosti pripadanja različitim skupinama, kao što su etnička pripadnost, rasna, spolna, rodna, religijska i druge. Takvo opredjeljenje za mnoge je izgledalo kao pobjeda univerzalističkih svojstava liberalizma i prosvjetiteljstva. Osamdesetih i devedesetih godina, zasigurno i pod utjecajem nacionalno uzrokovanih ratova, ali i pojačanih zahtjeva za nacionalnom autonomijom u mnogim sredinama, pojavila se struja razmišljanja koja je smatrala da je pogrešno pripisivanje prava prema kojemu se ona pridaju na temelju općih ljudskih svojstava a ne na temelju posebnosti pripadanja. Pored isključivo nacionalističkih i kolektivističkih teoretiziranja za koje su prava pojedinaca sekundarno pitanje (ako uopće i jesu relevantno pitanje), pojavili su se i teorijski prijedlozi koji su pokušavali pokazati da se prava pojedinaca mogu jamčiti samo kroz priznavanje i zaštitu njihovih posebnosti. Pitanje je specifično akutno za pripadnike nacionalnih manjina (iako, kako ću kasnije pokazati postoje i autori koji žele prevladati takvu terminologiju). Najvažniji teoretičar takve pozicije je Will Kymlicka, a njegova najvažnija knjiga *Multikulturalno građanstvo*.[1] Naravno, perspektiva privržena općim svojstvima građanstva nije ostala bez odgovora, a snažnu afirmaciju takve pozicije ponudio je Brian Barry.[2] U ovom tekstu pokušat ću doprinijeti raspravi ukazujući na rješenja za koja smatram da su uravnotežena u odnosu na različite normativne zahtjeve poštivanja prava pojedinaca.

[1] Will Kymlicka, *Multikulturalno građanstvo. Liberalna teorija manjinskih prava*, Zagreb, 2003. (*Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford 1995.).

[2] Brian Barry, *Kultura i jednakost. Egalitarna kritika multikulturalizma*, Zagreb 2006. (*Culture and Equality*, *An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Oxford 2001.). O Barryeom odgovoru, u tekstu sa znakovitim naslovom, kod

desničini susreti 3.indb 214 2.12.2013 9:53:46

1.

Počet ću ovo izlaganje uz prikaz nedavnog događaja (rujan 2009.) za koji mislim da je poučan u odnosu na ovu raspravu. Konačan cilj nije raspravljati ovaj konkretan slučaj, već izvući pouke koje su šire primjenjive, odnosno ukazati na oprimjerenja širih stavova. Mislim na događaj u Čakovcu, preciznije u Osnovnoj školi "Kuršanec". 160 roditelja ne-romske nacionalnosti su zabranila svojoj djeci da pohađaju nastavu zbog toga što su se protivili činjenici da su razredi sastavljeni u podjednakom omjeru ne-romske i romske djecom (50% : 50%). Zahtjev roditelja je bio da razredi budu sastavljeni od dvije trećine ne-romske i jedne trećine romske djece. Službeno objašnjenje je bila tvrdnja da romska djeca jako slabo poznaju hrvatski jezik i dolaze u školu loše pripremljena te zbog toga ugrožavaju nastavni proces.[3]

Ovaj događaj je izazvao kod mene misaonu asocijaciju na suprotstavljanje roditelja europskog porijekla na jugu SAD prije nekoliko desetljeća u odnosu na ustavne obveze utvrđene na Vrhovnom sudu da škole budu podjednako otvorene svima, bez obzira na rasnu pripadnost. U tom slučaju pojavio se javni neposluh roditelja europskog porijekla koji se temeljio na argumentaciji koja nije bila eksplicitno rasistička.[4]

Bez obzira na zabrinjavajuću asocijaciju, jako ograničene spoznaje o Čakovcu i školi "Kuršanec" koje posjedujem ne dopuštaju mi da izrazim precizan stav o realnim motivacijama roditelja. Načelno, može se reći da bi javna politika koja bi pozitivno odgovorila njihovim zahtjevima bila veoma štetna, a posebice s obzirom na sadržaj njihove argumentacije za takav zahtjev. Njihova je tvrdnja da treba smanjiti omjer romske djece na najviše trećinu razreda, s obzirom da je to limit loše pripremljene djece i djece s premalo spoznaja koji je moguće tolerirati bez ugrožavanja nastavnog procesa. Ovako izložen zahtjev s takvom argumentacijom stigmatizira romsku djecu kao unaprijed i nepromjenjivo učenike niže kvalitete, s dugotrajnim posljedicama. Kako ću i kasnije pokazati, u redovitom radu razreda važna je pravilnost Gaussove krivulje (tako da razred čine u većini prosječni učenici, a u manjem broju učenici koji su iznad i učenici koji su ispod prosjeka). U ovom slučaju, čini se da je Gaussova krivulja već unaprijed određena i fiksirana.

Ipak, vrijedi se paziti i previše jednostavnog zanemarivanja zahtjeva roditelja te točno odrediti u čemu se sastoji diskriminacija. Možda su roditelji ukazali i na realan problem. Bez obzira što ne poznajem specifičnosti situacije u Čakovcu i školi "Kuršanec", ne izgleda mi nevjerodostojno da pripadnici etničke manjine koriste jezik etničke većine sa specifičnim teškoćama. Takva pojava nije odsutna, na primjer, u talijanskoj nacionalnoj zajednici u Rijeci i Istri, barem kada je riječ o mojoj školskoj generaciji (iako ne do mjere otežavanja integracije, pa čak i upisa u škole s hrvatskim nastavnim jezikom). Unatoč tome, postoje i određene nedoumice u vezi konkretnog slučaja škole "Kuršanec". Kako ću pokazati u kasnijem dijelu teksta, učenici romske nacionalnosti prolaze provjere znanja za pohađanje mješovitih razreda. Iz tog razloga, nisam u stanju otkloniti sumnju o vjerodostojnosti faktičke tvrdnje dijela roditelja u školi "Kuršanec". U svakom slučaju, ako je istinita pretpostavka da pripadnici neke nacionalne manjine slabije poznaju većinski jezik, u mješovitim

nas je pisao Zoran Kurelić. Vidi u: Z. Kurelić, "Empire Strikes Back", *Rationality in Belief and Action*, (ur. Elvio Baccarini i Snježana Prijić-Samaržija), Rijeka 2006.

[3] O ovom sam događaju uspio pročitati komentar u *Novom listu* 11. 9. 2009.

[4] Usp.: Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Cambridge 1977., 218.

razredima s naglašenim njihovim prisustvom to može uzrokovati usporavanja u nastavnom procesu. Kada bi to bio slučaj u školi "Kuršanec" (naglašavam kondicional) postojao bi realan problem i ne bi se jednostavno mogao ignorirati zahtjev roditelja. Međutim, postoji diskriminatoran i nediskriminatoran odgovor na taj problem. Diskriminatoran odgovor je prisutan u onome što spomenuti roditelji traže kada romsku djecu kvalificiraju kao djecu koju se u razredu može tolerirati samo u omjeru jedne trećine. Preciznije, diskriminacija se ne očituje u konstatiranju činjenice prethodnog lošeg znanja djece nacionalne manjine (ako je to činjenica), već u nedostatku intencije da se to stanje promijeni. Ako je tvrdnja da djeca nacionalne manjine (ili ove specifične nacionalne manjine u ovoj konkretnoj sredini) imaju posebne teškoće u školskim predznanjima ili u praćenju nastavnog procesa istinita, diskriminacija se sastoji u tome što se konstatira da ta djeca u procesu stvaranja preduvjeta za uspješnost u postizanju životnih ciljeva (u ovom slučaju, u nastavnom procesu) nailaze na posebne teškoće koje su očito nezaslužene s obzirom da ovise samo o porijeklu djece i takva se situacija prihvaća kao konačna. Pri tome, trebam naglasiti da je očita pretpostavka u mom tekstu da nisu pravedne one teškoće koje su prisutne kod nekih osoba u vezi s mogućnosti postizanja društvenih položaja koja jamče bolju materijalnu situaciju, prestiž ili utjecaj, ako te teškoće ne ovise o zaslugama ili krivnji tih pojedinaca. U mojoj perspektivi, pitanje je pravde ispraviti ili kompenzirati takve teškoće, a diskriminirajuće je o(ne)mogućavati pristup takvim položajima s obzirom na takve teškoće.

Valja dodati da bi se onemogućavanjem pristupa određenim društvenim i radnim položajima s obzirom na specifične teškoće postiglo nešto što je posebno razorno kada govorimo o primjerenom odnosu prema nacionalnim manjinama. O tome se izjašnjava i Joseph Raz (iako on ne bi bio zadovoljan terminologijom koja se služi pojmovima 'manjina' i 'većina'). Kako on kaže: "Ključno je slomiti vezu između siromaštva, niskog obrazovanja i etniciteta. Do trenutka do kojeg su određene etničke skupine tako nadmoćno predstavljene među siromašnima, loše obrazovanima, nekvalificiranim ili polukvalificiranim radnicima, mogućnosti njegovanja poštovanja za njihov kulturni identitet, pa čak i mogućnosti članova skupine da budu u stanju posjedovati samopoštovanje i da osjećaju ponos u odnosu na vlastitu kulturu, snažno su ugrožene".[5]

Načelno, postoje dva moguća nediskriminatorna suočavanja sa spomenutim problemom. S jedne strane, moguće je rješenje organizacija dodatnih nastavnih sadržaja ili posebnih aktivnosti za podršku u učenju za djecu s prethodnim teškoćama. Pri tome, moguće je da bi se moglo ustanoviti i da je takvo rješenje svrsishodno i da će se moći uskladiti s regularnim odvijanjem nastave samo ako su učenici s takvim teškoćama prisutni u razredu najviše u određenom omjeru. Kad bi bilo tako, ne bi bilo diskriminatorno tražiti da takva djeca budu prisutna u razredu u, na primjer, najvećem omjeru od 1/3.[6] Diskriminatorno je tražiti da ta djeca budu prisutna u spomenutom omjeru a da se jednostavno prihvati činjenica njihovih teškoća, bez intencije da se te teškoće otklone. Po komentaru o događajima u školi "Kuršanec" koji sam pročitao, čini se da je upravo takav zahtjev dijela roditelja, s obzirom da se nigdje ne spominje intencija ispravljanja teškoća djece romske nacionalne manjine. S druge strane, rješenje bi moglo biti organizacija posebnih razreda ili čak škola za pripadnike nacionalne manjine. Time se na tu djecu ne ukazuje kao na manje vrijednu djecu, već jednostavno kao na djecu s drugačijim kulturnim potrebama. To je upravo rješenje u vezi

[5] Joseph Raz, "Multiculturalism", *Ratio Juris,* 11/1998., br. 3, 198.

[6] Naravno, ovaj omjer od 1/3, ili bilo koji drugi omjer, treba biti opravdan stručnom procjenom i, naravno, ne smije biti formuliran niti proveden u terminima etničke skupine, već u terminima osposobljenosti za nastavu.

s talijanskom djecom u Rijeci i Istri. Važno je da takve škole ili razredi ne predstavljaju segregacijske okvire, a zbog toga je potrebno da su manjinskoj djeci otvorene većinske škole, ali i da su većinskoj djeci otvorene manjinske škole.

Iako je takvo rješenje dobro za talijansku manjinu u Rijeci i Istri, ne postoji unaprijed dano jamstvo da će rješenje biti dobro i u vezi s romskom nacionalnom manjinom u Čakovečkom i drugim područjima. Talijanska manjina je dobro integrirana u području gdje živi. Škole koje postoje u njezinoj funkciji često su privlačne i za roditelje iz drugih nacionalnih skupina, uključujući iz većinske nacije, koji u njima upisuju svoju djecu. S druge strane, djeca talijanske manjine nemaju problema s upisom u većinske škole, a pogotovo ne u socijalizaciji s djecom iz drugih nacionalnih skupina, uključujući i većinske nacije. Prirodna je situacija da škole za talijansku manjinu ne predstavljaju segregacijske okvire. Iz takve situacije nije moguće mehanički izvući analogije za druge kontekste.

Uistinu, čini se da bi odvojene škole, ili čak samo razredi, mogli biti problematičnije rješenje u sklopu romske nacionalne manjine u Međimurju. To je uočljivo i po sudskom sporu o kojemu je donio odluku Europski sud za ljudska prava 17. 7. 2008.[7]

2.

Spor je pokrenut još 19. 4. 2002. i vodio se na svim predviđenim razinama, sve do Ustavnoga suda Republike Hrvatske i, konačno, do Europskog suda za ljudska prava.[8] Motivaciju spora su iznijele 12 osoba romske nacionalnosti koje su se osjećale diskriminirane time što su, u različitim školama u Međimurju, trebale pohađati odvojene razrede, to jest specifične razrede za djecu romske nacionalnosti. Kao razlog svoje reakcije tužitelji tvrde da se nastava u romskim razredima obavljala u reduciranim programima, te da je takva situacija bila rasno diskriminirajuća i kršila je njihovo pravo na obrazovanje kao i njihovo pravo na slobodu od nehumanog i ponižavajućeg tretiranja. Kao potporu svojoj motivaciji, tužitelji su iznijeli psihološku studiju koja se tiče djece koja pohađaju zasebne romske razrede u Međimurju prema kojoj: većina takve djece nije nikada imala ne-romsko dijete za prijatelja; 86,9% se izjasnilo da želi imati ne-romsko dijete za prijatelja; 84,5% je izrazilo želju da pohađa mješoviti razred; 89% je izjavilo da se osjeća neprihvaćeno u školskoj sredini; 92% djece je izjavilo da se romska i ne-romska djeca ne igraju zajedno. Pored toga, tvrdi se da takva organizacija nastave izaziva kod romske djece psihološke štete u obliku nižeg samopoštovanja i samouvažavanja, kao i probleme u razvoju vlastitoga identiteta. Odvojeni razredi su se doživljavali kao prepreka za stvaranje društvene mreže romske i ne-romske djece.

U svojoj obrani osnovne su škole, Ministarstvo prosvjete i sporta i Međimurska županija izjavili da razmještaj učenika nije bio rasno motiviran, već stručnom procjenom povjerenstva kojeg su činili liječnik, psiholog, pedagog, socijalni pedagog i nastavnik. Temeljni je

[7] Preciznije, radi se o prvoj instanci Europskog suda za ljudska prava, odnosno o Malom vijeću od 7 sudaca. Trenutno je problem, po žalbi na odluku Malog vijeća, pred Velikim vijećem Europskog suda za ljudska prava, to jest plenumom sudaca, čija odluka će biti konačna.

[8] Dragocjenu informaciju o ovome sporu, kao i o presudi Europskog suda za ljudska prava, dobio sam od prof. dr. sc. Miomira Matulovića. Tekst presude je moguće pronaći na stranici http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=837978&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649 kojoj sam pristupio 21. 9. 2009. Na spomenutu presudu uložena je žalba 1. 12. 2008.

cilj bio da razredi budu formirani kao stimulativna okolina za učenike. Posebice, tuženici su tvrdili da su romska djeca grupirana ne na temelju etničkog porijekla, već po kriteriju poznavanja hrvatskog jezika i za njih je bilo potrebno više ponavljanja i vježbi kako bi svladali predmete. Na kraju, tuženici su izjavili da su romski učenici dobivali istu kvalitetu nastave kao i ostali, te da se opseg nastavnih sadržaja nije razlikovao u odnosu na to što je zakonski određeno.

Među objašnjenjima koja su iznesena u tijeku sudskih postupaka, rečeno je od strane svjedoka i školskog savjetnika i psihologa u jednoj od osnovnih škola da se razredi formiraju na temelju Gaussove krivulje, tako da većina u razredu budu prosječni učenici, a manjina ispod ili iznad prosječnosti. Međutim, u situaciji u kojoj 70% populacije ne govori hrvatskim jezikom potrebno je formirati razrede isključivo s učenicima koji ne govore hrvatski jezik, s obzirom da je u takvim razredima primarna dužnost nastavnika da učenike podučava taj jezik.

Tuženici su, dakle, tvrdili da je razmještaj učenika utemeljen isključivo na sposobnostima i potrebama svakog pojedinačnog djeteta. Pristup je individualiziran i u skladu s profesionalnim i pedagoškim standardima. U prilog tuženicima u tijeku sudskih postupaka ukazano je i na činjenicu da je značajno da je u tom razdoblju 40,93% romske djece u Međimurskoj županiji pohađalo mješovite razrede, odnosno utvrđeno je da su većina razreda u tuženim školama bili mješoviti.

Europski sud za ljudska prava je ustvrdio da nije bilo ponižavajućeg i nehumanog tretmana učenika Roma.[9] Razmještaj učenika u odvojenim razredima za određeno razdoblje u toku njihovog obrazovanja ne označava namjeru da ih se ponizi, niti da se negira poštovanje prema njihovom ljudskom dostojanstvu. Sud naglašava i činjenicu da je većina učenika pohađala izvannastavne aktivnosti u mješovitim skupinama koje su organizirale škole. Takve aktivnosti su bile otvorene svima i to bi trebalo pokazali trud škola da stvore uvjete zajedničke socijalizacije romske i ne-romske djece.

Europski sud za ljudska prava je ustvrdio i da tuženicima nije bilo oduzeto pravo na obrazovanje. Njihovi se školski sadržaji nisu razlikovali od onih u paralelnim razredima, dakle ne može se reći da je njihovo obrazovanje bilo niže razine. Prijelazi iz romskih u mješovite razrede predstavljali su uobičajenu praksu u višim razredima, a takve su prijelaze izvršili i neki od tužitelja. Dakle, Sud je ustvrdio da su romska djeca raspolagala primjerenim i dovoljnim obrazovanjem.

Sud je ustanovio i da nije bilo diskriminacije zbog razmještaja romske djece u odvojenim razredima. Diskriminacija označava različiti tretman, bez objektivnog i razložnog opravdanja, osoba u bitno sličnoj situaciji. Međutim, nema razloga da se različito ne tretiraju grupe s ciljem da se isprave činjenične razlike između njih. S obzirom na to, Sud je ustvrdio da različite prakse u odnosu na romsku djecu, koje su se temeljile na njihovo slabije poznavanje hrvatskog jezika a ne na rasno ili etničko porijeklo, nisu predstavljale diskriminaciju. U prilog tome, konstatirano je da su romska djeca pohađala uobičajene škole, što je olakšavalo prijelaz u mješovite razrede, iako to nije ovisilo o jasnim procedurama i standardima već o individualnoj procjeni razrednog nastavnika. Nedostatak takvih standarda i procedura može otvarati prostor arbitrarnosti i bilo bi bolje da oni postoje, ali takvo stanje ipak omogućava prijelaz bez formalnosti. Kao važan podatak, Sud je ustanovio i to da samo u jednoj od tuženih škola većina romske djece je pohađala zasebne razrede, dok u ostalima

[9] Stav, naravno, nije konačan, s obzirom na pojašnjenje koje sam ranije ponudio (v. bilješku 8.).

postotak je bio ispod 50%, što ukazuje na to da odvajanje romske djece nije predstavljalo sustavnu politiku.

Prvo pitanje s kojim ću se suočiti u narednoj raspravi jest postoji li suprotnost između moje procjene o zahtjevu roditelja o razmjernom prisustvu učenika romske nacionalnosti u mješovitim razredima koji je, prema mojoj prosudbi, diskriminatoran i presude Europskog suda za ljudska prava o nedostatku diskriminacije u međimurskim školama. Pokušat ću pokazati da nema takve suprotnosti i da su moja procjena i procjena Europskog suda za ljudska prava kompatibilne. Nakon toga, bavit ću se drugim pitanjem: kako to da rješenja odvojenih razreda, iako nisu diskriminatorna, nisu niti dovoljan odgovor na važno društveno pitanje? Očigledno postoji problem, s obzirom da se na njih žale osobe koje su primarno obuhvaćene u njima. Pored toga, vidi se da pripadnici ove nacionalne skupine u velikom broju i dalje nisu primjereno društveno integrirani, a posebice u velikom broju ostaju vezani uz manje obrazovane i manje plaćene društvene položaje. Odgovor će biti da se rješenje ne može tražiti samo na razini ustavom zajamčenih prava, već i na temelju dobre društvene politike koja treba biti usmjerena načelima multikulturalizma.

Ipak, najprije je potrebno ponuditi nekoliko pojašnjenja i ograđivanja u odnosu na presudu Europskog suda za ljudska prava. Moja je pretpostavka da je Sud ispravno ustvrdio činjenice, prije svega da su selekcija i razmještaj učenika uvjetovani isključivo poznavanjem jezika; da je prijelaz u mješovite razrede uistinu omogućen na ispravan način; da program na kojem uče djeca romske nacionalnosti u zasebnim razredima uistinu odgovara programu ostalih razreda. U svom odličnom tekstu o ovoj temi Ana Horvat iznosi razloge za sumnjati u te stavove.

Prije svega, ona navodi da: "Dok se u presudi ESLJP (§§15.-19.) navodi da petoro tužitelja nije zadovoljilo na testu poznavanja jezika (za ostalih 10 tužitelja ne spominju se nikakvi rezultati), iz odluke USRH razvidno je da se nije radilo o standardiziranom, jednoobrazno primijenjenom i ocijenjenom testu hrvatskog jezika, već o kognitivnom testu primijenjenom od strane psihologa. [...] Bez standardiziranog, kulturalno neutralnog testa, službeno utvrđenih smjernica njegove primjene i evaluacije rezultata, bez Roma u sastavu povjerenstva (na što ukazuje i USRH u §7.3), ostavljen je prostor diskreciji i arbitrarnosti. Ovo je očito iz navoda psihologa (§7.3. odluke USRH) da su romska djeca (općenito!) emocionalno nezrela te nemaju "usvojene minimalne higijenske navike pranja, oblačenja, vezivanja, zakopčavanja...Stoga je teško planirati razredne strukture koje će biti dovoljno poticajne za svu djecu....[nužno je] postići propušteno socijalnom deprivacijom".[10]

Ana Horvat iznosi i razloge za sumnjati u ispravno praćenje napretka djece u zasebnim razredima koje bi trebalo omogućavati kasniji pristup mješovitim razredima: "Kod razmještaja učenika temeljenog na jezičnim sposobnostima za očekivati je da će provođenje te mjere, štetne po samopoštovanje i socijalizaciju djece, *također* pratiti određene procesne garancije. To podrazumijeva redovno testiranje napretka kroz standardizirane i jednoobrazno procijenjene testove, da bi se mogla objektivno utvrditi spremnost za 're-integraciju'".[11] Ana Horvat, međutim, kada izlaže stav Europskog suda za ljudska prava o tom pitanju očigledno sugerira da su preduvjeti za objektivno utvrđivanje spremnosti učenika za 're-integragiju' veoma upitni.[12]

10 Ana Horvat, "Segregacijom do integracije", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 46/2009., br. 2, 456.-457.
11 *Isto*, 457.
12 *Isto*, 459.

Ana Horvat ukazuje i na nedorečenosti u izvještaju pučkog pravobranitelja: "U svom izvještaju za 2000. godinu, pučki pravobranitelj navodi da se u školama u Međimurju provodi segregacija, a "pod izlikom da romska djeca nemaju minimum higijenskih navika te ne poznaju hrvatski jezik dovoljno dobro...skriva se činjenica da se romska djeca u takvim "čistim" učionicama školuju prema tzv. specijalnim programima koji su namijenjeni za djecu s poteškoćama u razvoju". Posebno spominje izjavu tadašnjeg međimurskog župana da Romi "trebaju biti stavljeni u lance, ukrcani na kamione i deportirani preko granice". Reducirani nastavni program potvrđuje izvješće Hrvatskog helsinškog odbora i drugih nevladinih udruga: učitelji i ravnatelji u školama izdvojenih razreda potvrđuju da se "prilagođenim" programima djeci pruža samo 20% znanja ne-romske djece. No, pučki je pravobranitelj u postupku pred USRH odustao od svog izvješća (već prihvaćenog od strane Sabora!)".[13]

Na temelju spomenutih navoda postoje ozbiljni razlozi za dodatno provjeriti je li Europski sud za ljudska prava ispravno prosudio, odnosno je li razmještaj učenika romske nacionalnosti u odvojenim razredima uistinu određen ispravnim nediskriminatornim kriterijima koji su usmjereni funkcionalnosti nastave i je li njihovo pravo na obrazovanje primjereno realizirano.[14]

S obzirom da je namjera rasprave u ovome tekstu načelna, to jest ustanovljavanje općih pouka o primjerenim odnosima prema manjinama, ovdje neću analizirati je li u ovom slučaju prisutna diskriminacija ili nije. Slijedit ću presudu Europskog suda za ljudska prava i pretpostaviti da su učenici romske nacionalnosti uistinu razmješteni po kriteriju funkcionalnosti nastave, odnosno na temelju njihovog poznavanja hrvatskoga jezika, što uključuje i njihovu pravičnu mogućnost da naknadno pristupe mješovitim razredima. Mogu se sada vratiti pitanju kojeg sam ranije najavio: postoji li suprotnost između moje procjene o zahtjevu roditelja o razmjernom prisustvu učenika romske nacionalnosti u mješovitim razredima koji je prema mojoj prosudbi, diskriminatoran i presude Europskog suda za ljudska prava o nedostatku diskriminacije u međimurskim školama.

Smatram da ne postoji suprotnost i da su dvije prosudbe kompatibilne. Naime, zahtjev grupe roditelja u slučaju škole "Kuršanec" jest diskriminatoran zbog toga što, pored ustanovljavanja činjenice, predlaže reakciju koja će tu činjenicu i potvrditi.[15] Učenici romske nacionalnosti se razmještaju u razredima kao podnošljiv omjer loših učenika, za što sam predstavio razmišljanja koja navode u smjeru ustanovljavanja diskriminacije.

S druge strane, rješenje koje je prihvatljivo za Europski sud za ljudska prava je prihvatljivo i po mojem mišljenju, naravno pod uvjetom da su provjere poznavanja jezika uistinu takve da jamče ustanovljavanje objektivnih činjenica i da su mogućnosti kasnijeg prijelaza u mješovite razrede isto tako ispravno provedene, što sam prihvatio samo hipotetski. Ispravan je antidiskriminatoran stav onaj koji ustanovljava nejednaku činjeničnu poziciju određenih pojedinaca (ili grupa) i ako takva nejednaka pozicija neovisna o zaslugama ili krivnji tih pojedinaca (što je zasigurno slučaj romske djece) provodi mjere koje su potrebne za kompenziranje takve situacije. U tom smislu, opravdana je školska politika koja djecu s manjim

[13] *Isto*, 458.

[14] Usp. *Isto*, 459-461.

[15] Makar naglašavam opet da je i ovdje tvrdnja o ustanovljavanju činjenice veoma upitna, s obzirom da ne znam kako se može spojiti činjenica da su učenici romske nacionalnosti u mješovitim razredima slabiji učenici, a istovremeno su zadovoljili na testovima na kojima se određuje raspored učenika na temelju predznanja, pogotovo hrvatskoga jezika.

poznavanjem hrvatskoga jezika raspoređuje u razredima s namjerom da se taj nedostatak nadoknadi i da se nastava odvija na funkcionalan način.

I tu su, međutim, potrebna određena pojašnjenja. Naime, nije dovoljno ostati na načelnom stavu, već ustanoviti kakva je organizacija nastave najfunkcionalnija. Ana Horvat u svom tekstu o toj problematici opet precizno ukazuje na raznolike mogućnosti:

"– MODEL A: Cjelokupna se nastava izvodi na jeziku i pismu nacionalne manjine, uz obvezno učenje hrvatskog jezika u istom broju sati u kojem se uči i jezik manjine. Učenici imaju pravo i obvezu usvajati dodatne sadržaje važne za manjinsku zajednicu.
– MODEL B: Nastava se izvodi dvojezično. Prirodna se grupa predmeta uči na hrvatskom jeziku, a društvena grupa predmeta na jeziku nacionalne manjine.
– MODEL C: Nastava se izvodi na hrvatskom jeziku, uz dodatnih dva do pet školskih sati namijenjenih njegovanju jezika i kulture nacionalne manjine. Ta dodatna satnica obuhvaća učenje jezika i književnosti nacionalne manjine, geografije, povijesti, glazbene i likovne umjetnosti."[16]

Kako navodi Ana Horvat, za djecu romske manjine nije proveden niti jedan od tih modela. Pored toga, postoji i ozbiljan problem da nema dovoljno nastavnika koji poznaju romski jezik za izvođenje nastave, a ne zadovoljavaju, iako nisu potpuno odsutni, niti napori za objavljivanje udžbenika, rječnika i općenito knjiga na romskom jeziku.[17] Jedan od važnih elemenata integracije može biti i predškolski odgoj, koji bi u uspješnoj provedbi mogao eliminirati kasniju potrebu za segregiranim razredima. U tom smislu postoje određeni napori, koji, međutim, isto tako zaslužuju temeljitiju analizu po pitanju učinkovitosti u elementima provedbe.[18]

Smatram da je prioritetna potreba u procesu školske integracije romske djece rad na stvaranju nastavnog kadra koji vlada romskim jezikom, a prije svega mislim na dostatan broj nastavnika iz redova romske nacionalnosti. Naravno, to je pitanje koje se može riješiti samo programski i postepeno, ali se početak realizacije takve društvene inicijative ne bi trebao odgađati. To je od ogromne važnosti iz nekoliko razloga, a spomenut ću neke. Kao prvo, mogla bi se održavati nastava u određenoj proporciji na romskom jeziku (u skladu s jednim od navedenih modela) što bi vodilo do javnog priznavanja tog jezika, pa time bi se doprinijelo da se romska djeca ne osjećaju u školama kao djeca koja imaju samo dužnost prilagođavanja drugoj kulturi, dakle kao djeca koja pristupaju ambijentu koji ima reducirane dodirne točke s njihovom izvornom sredinom. Postignuća bi bila i otežavanje osjećaja otuđenosti u školskom ambijentu i poticaj osjećaju samopoštovanja. Zatim, nudili bi se društveni modeli uspješnosti romskoj djeci, to jest modeli osoba romske nacionalnosti koje su postigle društveno opće priznato radno mjesto i visoku razinu obrazovanja. Na kraju, ne valja zanemariti određena pitanja socijalizacije i odnosa prema školstvu koja jesu prisutna u dijelu romske populacije i koja predstavljaju objektivne teškoće u nastojanjima da se ta djeca integriraju. Kako navodi i Ana Horvat, prema Tracy Smith:[19] "U dobi od 5 do 12 godina, romska se djeca smatraju slobodnima od nečistoća te nepovrediva. Stoga za njih ne vrijede romski higijenski zakoni. Romska se djeca također od rane dobi ohrabruju na samostal-

[16] A. Horvat, n. dj., 461. Na potrebu uzimanja u obzir takvih mogućnosti ukazala mi je i prof. dr. sc. Vesna Crnić-Grotić.

[17] *Isto*, 462.-464.

[18] *Isto*, 464.-466.

[19] Tracy Smith, "Recognising Difference. The Romani 'Gypsy' child socialisation and education process", *British Journal of Sociology of Education*, 18/1997., br. 2.

nost, te zadužuju za brigu o mlađoj djeci i kuhanje vlastite hrane, što sve doprinosi slabom pohađanju nastave, a rani brakovi i preuzimanje ravnopravnog položaja u romskoj zajednici su razlogom čestog odustajanja od školovanja po isteku zakonskog roka obaveze školovanja (15. godina života)".[20] Nastavnici romske nacionalnosti mogu poslužiti i kao najbolji mogući posrednici s romskom zajednicom po pitanju ovih otežavajućih činjenica socijalizacije.[21]

Važno je ustanoviti da poticajna politika u školstvu iako nužna nije dovoljna, već je potrebna šira društvena politika multikulturalizma, kako bi se nacionalne manjine (a posebice neke) zaštitile od segregacije, a njezine članove od opasnosti da ostanu na rubu šire zajednice vezani uz manje priznata i slabije plaćena radna mjesta i društvene položaje, odnosno barem od pojačanih teškoća pristupa priznatijim i bolje plaćenim radnim mjestima i društvenim položajima. Takva se politika multikulturalizma vjerojatno može teže zaštiti u okviru temeljnih prava koja se jamče ustavom.[22] Postoje čak i u teorijama egalitarnog liberalizma stavovi prema kojima bi se temelji ustava trebali baviti prije svega osnovnim slobodama i izravnim oblicima diskriminacije, a ne pitanjima nadoknade nepravičnih teškoća s kojima se neke osobe ili skupine suočavaju. Iz tog razloga, mislim da je ovdje prije svega riječ o dobroj politici, a ne o temeljima ustava.

Bavit ću se sada multikulturalizmom, prije svega na tragu Razovog teksta.

3.

Krenut ću od nekih konkretnih multikulturalnih rješenja. Prije svega valja naglasiti, kao što čine Joseph Raz i Aleksandar Pavković da je školstvo moguće osmisliti tako da nacionalne skupine raspolažu svojim obrazovnim strukturama, ali se u svim školskim ustanovama podučavaju i sadržaji drugih skupina, što podupire njihovo međusobno razumijevanje. Ovakva recipročnost je bitan element multikulturalizma. Ovaj Razov i Pavkovićev prijedlog je očigledno usmjeren jednoj specifičnoj situaciji nacionalnih manjina, onoj koju poznajemo na primjer u slučaju talijanske manjine u Rijeci i Istri, koja može i želi imati svoje zasebne škole. U drugim kontekstima, gdje su na primjer zajednički razredi adekvatnije rješenje, mogao bi se prijedlog izmijeniti. Na primjer, moglo bi se reći da bi se za djecu nacionalne manjine mogli organizirati zasebni nastavni sadržaji, prije svega jezični, kojima bi se njihovo znanje približilo djeci većinskog naroda, ali bi se i za djecu većinskog naroda organizirali nastavni sadržaji radi boljeg upoznavanja nacionalne manjine.

Zatim, kao šira društvena rješenja, mogu se priznati i javni blagdani i javna upotreba jezika manjina (na primjer, kako kaže Pavković, tako da se jezici manjina i njihova kultura prikazuju i kroz središnje kulturne ustanove, a ne zatvaraju u zasebnim manjinskim okvirima, ili, kako kaže Raz, tako da se zasebni običaji priznaju kroz zakon i javna tijela).[23]

---

[20] A. Horvat, n.dj., 454.

[21] Valja naglasiti trenutnu prisutnost romskih suradnika-pomagača u Međimurskoj županiji. Pomagači su osobe koje žive u romskim naseljima, raspolažu barem srednjom stručnom spremom, dobro vladaju i hrvatskim i romskim jezikom, a surađuju tako da podupiru romske učenike u savladavanju procesa socijalizacije i nastavnog programa. Uz ostalo, oni pomažu nastavnicima u odabiru najboljih metoda i olakšavaju interakciju s roditeljima i komunikaciju između nastavnika i roditelja. Vidi u: A. Horvat, n.dj., 468-471.

[22] Na to sam pitanje već referirao. V. bilješku 8.

[23] Joseph Raz, n.dj., 193.-205.; Aleksandar Pavković, "Self-Determination, National Minorities and the Liberal Principle of Equality", *Identity, Self-Determination and Secession*, (ur. Igor Primorac – Aleksandar Pavković), Aldershot

Mislim da kod spomenutih autora vrijedi posebno istaknuti jedan element u obrazovanju koji naglašavaju, a to je važnost dvosmjernosti u komunikaciji: potrebno je da nacionalne manjine njeguju i upoznaju vlastite posebnosti; potrebno je (što sam ranije naglasio) da nacionalne manjine upoznaju posebnosti većinskog naroda; ali, potrebno je i da većinski narod upozna posebnosti nacionalnih manjina.

To prožimanje i međusobno upoznavanje kultura predstavlja zasebnost multikulturalizma u punom smislu. Multikulturalizam je, dakle, nešto više od pukog suživota i tolerancije. On predstavlja aktivnu dvosmjernu komunikaciju.

4.

Postavlja se pitanje moralnog opravdanja: zašto uopće multikulturalizam?[24] Kako kaže Raz, može se ustanoviti da je uređenje koje se uglavnom uspostavilo na zapadu, a koje je vezano uz određeni univerzalistički i neutralistički ideal – uz ideal građana koji su slobodni i jednaki na temelju općih osobina – proizvelo dobre rezultate. Raznolike kulturne institucije imaju priliku procvjetati (a ponekad i procvjetaju), raznolike religijske ustanove mogu djelovati i djeluju, različitosti nisu ometane i ne ignoriraju se legitimni ljudski interesi.

Raz ne negira takve uspjehe i ne predlaže radikalne rezove. Kada on zastupa multikulturalizam, misli prije svega na jedan novi senzibilitet u vezi određenih činjenica, posebno u vezi opasnosti da interpretiramo naše posebnosti kao nešto isključivo i univerzalno vrijedno. Pored toga, multikulturalizam je normativni zahtjev koji brine o dostojanstvu i blagostanju ljudskih bića tvrdeći da je u okolnostima suvremenih zapadnjačkih civilizacija opravdan politički stav podupiranja materijalnog i kulturnog boljitka kulturnih skupina i poštovanja njihovih identiteta.

U konačnici, kaže Raz, multikulturalizam nas vodi do temeljitih promjena, sve do odustajanja od razmišljanja u terminima većine i manjine, radi razmišljanja u terminima pluralnosti kulturnih skupina, iako je takav ishod veoma dalekosežan i nemoguće ga je postići isključivo djelovanjem vlade. Postoje ograničenja u odnosu na praktične mogućnosti i zdrav razum u provođenju zahtjeva multikulturalizma koja ovise o opširnim stavovima populacije i o brzini kojom se u njoj multikulturalizam prihvaća. Valja uzeti u obzir i objektivne činjenice, kao što su veličina skupina i njihova sposobnost preživljavanja. Nema smisla, na primjer, nuditi javnu podršku nacionalnim skupinama u kojima mladi članovi više ne nalaze smislenost pripadnosti. No, ne treba zanemariti i da samo uspostavljanje politike multikulturalizma može promijeniti takav odnos. Valja još i pojasniti da kada se govori o veličini skupina, treba zauzeti stav određene širokogrudnosti, u smislu da podrška koja se daje nacionalnoj zajednici ne treba biti striktno proporcionalna njezinoj brojčanoj zastupljenosti. Kako kaže Raz: "[Kriterij veličine skupine] favorizira veće skupine s angažiranijim članovima. Ali isto tako poziva na neproporcionalnu podršku manjih skupina koje su dovoljno jake za proći test sposobnosti preživljavanja".[25] Naravno, postoje i granice za

2006. Naravno, pored podrške komunikaciji, multikulturalizam se može očitovati i u materijalnoj podršci aktivnostima koje su od središnje važnosti za identitet zajednice. Usp. Andrew Mason, "Liberal-Nationalism and the Ethics of Assimilation", *Ethics*, 109/1999., br. 2, 261.-286.

24 Slijedim raspravu u Razovom tekstu "Multiculturalism", koji sam već citirao.

25 J. Raz, n. dj., 198.

multikulturalizam, a te su granice prije svega određene tolerancijom koju manifestiraju nacionalne skupine, kako u unutarnjim odnosima prema svojim članovima, tako i u odnosima prema drugim nacionalnim skupinama.

Prema Razovoj procjeni, multikulturalizam nudi perspektivu za zadovoljenje gdje nisu dovoljna opća građanska prava i pravo da se ne bude diskriminiran. Takva prava, na primjer, ne jamče pravo na obrazovanje na vlastitom jeziku i o vlastitoj kulturi. Pored toga, multikulturalizam se ne može svesti samo na govor o specifičnim javnim politikama, već predstavlja i promjenu u stavu. Raz je svjestan da postoje autori koji smatraju da multikulturalizam nije opravdan upravo na temelju misli da mu opća građanska prava i pravo da se ne bude diskriminiran nisu dovoljan okvir. Za takve oponente, Raz kaže da griješe u tome što zanemaruju činjenicu da blagostanje i dostojanstvo ovise o odnosima i aktivnostima u društvima u kojima pojedinci žive. Društvene i druge sposobnosti pojedinaca da budu angažirani u takvim odnosima i aktivnostima dolaze iz njihovih kultura, a njihov osjećaj dostojanstva je vezan uz njihov osjećaj pripadnosti određenoj kulturi. Samo neki pojedinci mogu razviti sposobnosti da žive u drugoj kulturi, a neki to ni ne žele. Onim pojedincima koji žele i mogu razviti život unutar druge kulture treba to omogućiti, ali ostalima se bitno ugrožavaju dostojanstvo i samopoštovanje kada ih se prisiljava na takvo prilagođavanje.

Dakle, zaključuje Raz, moralno opravdanje multikulturalizma je vezano uz blagostanje i dostojanstvo pojedinaca.

Na kraju, Raz nudi i važno pojašnjenje. Ranije je pokazao dva važna razmatranja. Treba prihvatiti kulture pojedinaca jer su to okviri u kojima se oni mogu kretati. Treba prihvatiti i kulture manjina jer to najbolje doprinosi stabilnosti društva. Ali središnja i najvažnija misao jest da se univerzalne vrijednosti realiziraju različitim načinima u različitim kulturama i svi ti načini zaslužuju poštovanje. Svatko treba ustanoviti da drugima njihove kulture nude dom, središte identiteta i važne vrijednosti, isto kao što njegova kultura to čini za njega. Iz tog je razloga multikulturalizam prije svega novi senzibilitet, i to novi senzibilitet koji priznaje različitost kod različitih pojedinaca i zaustavlja nas u nastojanjima da naše načine življenja nametnemo drugima.

5.

Na kraju, dodao bih još jedno važno razmatranje za pojasniti zašto bi država trebala činiti napore koji su vezani uz multikulturalizam. Ovdje ću se pozvati na načelo jednakosti. Takvo će razmatranje odstupiti djelomično od Razove diskusije. Naime, Raz je tvrdio da se multikulturalizam ne može opravdati pozivanjem na pravo da se ne bude diskriminiran. Iako ne dovodim u sumnju tvrdnju da se multikulturalizam ne iscrpljuje pravom da se ne bude diskriminiran, ipak ću pokazati da postoje jače veze između multikulturalizma i prava da se ne bude diskriminiran od onih koje je eksplicitno pretpostavljao Raz. Pri tome, 'diskriminacijom' označavam nešto drugačije od očitih oblika izravne diskriminacije, to jest razne oblike neispravljanja težih okolnosti koje su bitne za postizanje javnih položaja koji su vezani uz bolje prihode, prestiž i utjecaj, a u kojima se nalaze neke grupe ili pojedinci.

Obično kada se govori o afirmiranju jednakosti, misli se prioritetno na jednako afirmiranje temeljnih prava za svakog građanina na temelju općih osobina. Međutim, kada većinska zajednica inzistira na temi individualnosti i ne-diskriminacije pojedinaca, zapravo koristi

formulu za koju zna da podržava njezinu dominaciju, s obzirom da će javna politika biti usmjerena ciljevima koji se vežu uz tu zajednicu. To je zapravo situacija deklarirano nacionalno neutralne države, koja tvrdi da prepoznaje samo apstraktne i univerzalne osobine građana. Tako, na primjer, tvrdi Vernon Van Dyke.[26] Kako kaže i Margaret Moore, upravo je takva osobina neutralne države nešto što jača otpore nacionalnih manjina: "Takve politike ne-priznavanja – koje ću kasnije nazvati 'politike negiranja' – često služe jačanju nacionalnog identiteta ugrožene skupine".[27] Razlog tome je, zapravo, u samo deklarativnoj, ali ne i faktičkoj neutralnosti države po pitanju nacionalne pripadnosti. Država, izborom javnog jezika ali i drugim izborima, favorizira većinsku nacionalnu skupinu. Kako kaže Kymlicka: "Multinacionalna država koja svim svojim građanima, bez obzira na grupnu pripadnost, dodjeljuje opća individualna prava, može izgledati 'neutralna' u odnosu na razne nacionalne skupine. No u određenim fundamentalnim slučajevima zapravo može sustavno privilegirati (i često privilegira) većinsku naciju – primjerice kod povlačenja unutrašnjih granica; jezika škola, sudova i vladinih službi; izbora državnih blagdana i podjele zakonodavnih ovlasti između središnje i lokalnih vlasti".[28] U takvoj situaciji, jednakost je ugrožena, jer se privilegira jedna nacionalna skupina, a zanemaruju se ostale.

Argument je jednostavan i shematski ću ga ponoviti na kraju ovoga teksta: (a) država koja deklarira da je neutralna u odnosu na nacionalnu pripadnost zapravo nije neutralna, već favorizira uvijek većinsku nacionalnu skupinu; (b) radi poštivanja jednakosti potrebno je nuditi nacionalnim manjinama posebne oblike podrške (među takvim oblicima podrške mogu se nabrojiti posebna pomoć u učenju većinskog jezika, podupiranje integracije, potpora mehanizmima zaštite posebnosti kao što su obrazovanje na vlastitom jeziku i razvoj kulturnih djelatnosti, te dvosmjerna politika multikulturalizma).

National Minorities, Multiculturalism and Equality

Abstract: The paper is concerned with the characterization of equality, and respectively discrimination, when the issue is represented by national minorities determined primarily as linguistic minorities. General principles are discussed in relation to the instantiation of the Roma national minority in Međimurje. A legal issue is represented in relation to this topic with the intention of establishing what are the practical premises needed in order to set up equality in education, and theoretic premises are elaborated in order to distinguish various forms of unfair discrimination and practices that represent fair different treatment.

Key words: equality, linguistic rights, multiculturalism, national minorities.

[26] Vernon Van Dyke, "Collective Entities and Moral Rights. Problems in Liberal Democratic Thought". Citirano prema José Brunner – Yoav Peled, "Rawls on Respect and Self-respect", *Political Studies*, 44/1996., br. 2, 293.-294.

[27] Margaret Moore, *The Ethics of Nationalism,* Oxford 2001., 66.

[28] W. Kymlicka, *Multikulturalno građanstvo*, 77.

Literatura

Brian Barry, *Kultura i jednakost. Egalitarna kritika multikulturalizma*, Zagreb 2006. (*Culture and Equality*, *An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Oxford 2001.)

José Brunner – Yoav Peled, *Rawls on Respect and Self-respect*, "Political Studies", 44/1996., br. 2, 287.-302.

Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Cambridge 1977.

Ana Horvat, "Segregacijom do integracije", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 46/2009., br. 2, 443.-472.

Zoran Kurelić, "Empire Strikes Back", *Rationality in Belief and Action*, (ur. Elvio Baccarini i Snježana Prijić-Samaržija), Rijeka 2006.

Will Kymlicka, *Multikulturalno građanstvo. Liberalna teorija manjinskih prava,* Zagreb, 2003. (*Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights,* Oxford 1995.).

Margaret Moore, *The Ethics of Nationalism,* Oxford, Oxford University Press, 2001.

Aleksandar Pavković, "Self-Determination, National Minorities and the Liberal Principle of Equality", *Identity, Self-Determination and Secession*, (ur. Igor Primorac – Aleksandar Pavković), Aldershot 2006.

Joseph Raz, "Multiculturalism"*, Ratio Juris,* 11/1998., br. 3, *198.*

22.
KONTRAKULTURA VIRTUELNIH UTOČIŠTA U SAVREMENOJ SRPSKOJ PROZI

Vladimir Arsenijević, Srđan Valjarević, Barbara Marković

Isidora Jarić

Sažetak: Tekst razmatra kontrakulturni eskapistički konstrukt bega u sigurnost unutrašnjeg koji se pojavljuje kao motiv u tri analizirana savremana srpska romana autora mlađe generacije (Vladimira Arsenijevića, Srđana Valjarevića, Barbare Marković). Svaki od ova tri romana, na sebi svojstven način, osvetljava fragmente realnosti svakodnevice urbane mlade generacije u Srbiji krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka. Rad dekodira i razmatra generacijske strategije koje pripadnici generacije mladih ljudi biraju u različitim i/ili istim socijalnim trenucima kako bi unutar zadatih koordinata socijalnog sistema u intenzivnom procesu transformacije pronašli i/ili oslobodili prostor za vlastite socijalne, emotivne i političke želje, fantazije i potrebe.

Ključne reči: socijalna promena, kulturna hegemonija, supkulturna praksa, kontra kultura, književnost.

Pisci i političari su prirodni suparnici. Obe grupe se trude da stvore svet po vlastitoj slici. Oni se bore oko iste teritorije. A roman je jedan način poricanja službene, političke verzije istine.
Salman Ruždi

Svaka socijalna promena, pre nego što se odigra u realnom prostoru i vremenu, mora biti konceptualizovana na nivou ideje i materijalizovana u izvesnom idejnom konceptu realnosti koji u izvesnom smislu predodređuje/determiniše odluke i pravce mišljenja građana/pojedinaca – iako oni toga najčešće nisu svesni. U elaboriranju ove teze najvećim delom ćemo se osloniti na teorijski koncept *hegemonije*.

Koncept hegemonije, jedan od najzanimljivijih doprinosa dvadesetovekovne marksističke misli, smatra se teorijskim doprinosom Antonija Gramšija (1891–1937), italijanskog marksiste koga je smrt 1937. godine u fašističkom zatvoru sprečila da teoriju hegemonije elaborira na sistematičniji način. Tako, ova teorija[1] ostaje zabeležena kao niz fragmentar-

[1] Ili, kako Kolakovski kaže, "teorija embrion maglovitog oblika" (Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma III*, Beograd 1985., 249.).

desničini susreti 3.indb 227 2.12.2013 9:53:48

nih uvida sadržanih u njegovom životnom delu *Pisma iz zatvora*, koje obuhvata oko 3000 stranica beležaka i pisama, napisanih između 1929. i 1935. godine.

Osnovna pretpostavka teorije o hegemoniji je relativno jednostavna: "čovekom ne vlada samo sila, već i ideje".[2] Varirajući ovu pretpostavku u promišljanju različitih socijalnih problema koji su zaokupljali njegovu pažnju tokom dugogodišnjeg utamničenja, te primenjujući je na koncept klasne borbe (centralni koncept u marksističkoj socijalnoj filozofiji), Gramši rekonstruiše zamišljeni put koji klasa treba da prođe kako bi osvojila i sačuvala hegemonu poziciju unutar određenog socijalnog sistema. U svojim beleškama, objavljenim pod naslovom *Istorijski materijalizam (Il materialismo storico),* on kaže: "Kritičko razumevanje [...] dolazi kroz borbu političkih 'hegemonija', suprotstavljenih pravaca, prvo na polju etike, zatim politike, kulminirajući u višoj elaboraciji određene posebne koncepcije realnosti. Svest o pripadnosti konačnoj hegemonoj sili [...] je prvi korak ka progresivno višoj samosvesti, u kojoj se teorija i praksa konačno sjedinjuju".[3]

Prema Gramšijevoj zamisli istorijskog toka, promena se uvek dešava prvo u sferi ideja, kroz konflikt antagonističkih klasnih političkih pozicija, koje se artikulišu kroz različite interpretacije etičkih normi, političkih strategija i, konačno, posebne klasno determinisane *koncepcije realnosti.* Klasa koja je u stanju da, u datom istorijskom trenutku, konstruiše koncepciju realnosti koja je kompatibilna s duhovnim potrebama vremena i prepoznata kao deo ličnog iskustva većine, ili bar onog vitalnog dela članova društva, ima najbolje izglede da zauzme hegemonu poziciju unutar klasnog poretka i uspostavi dugoročno stabilnu političku vladavinu. Bez jedinstva idejne koncepcije realnosti i političke akcije nema socijalne stabilnosti: "Privilegovane klase osvojile su hegemonističku poziciju i duhovno, a nisu samo politički podredile sebi eksploatisane; štaviše, duhovno vladanje je uslov političkog vladanja",[4] kaže Kolakovski interpretirajući Gramšijevu ideju kulturne hegemonije. Centralna tema Gramšijevog interesa je kako nova klasa (u njegovom slučaju – radnička klasa) može preuzeti primat u socijalnom životu i organizovati svoju sopstvenu kulturu. Glavno pitanje, na tom putu, jeste kako ostvariti kulturnu hegemoniju pre preuzimanja političke vlasti. Kulturna hegemonija, za Gramšija, podrazumeva selekcionisanje i konceptualizovanje određenih mišljenja, vrednosti i normi koje će biti prihvatljive za većinu članova društva, kako bi se obezbedila dugoročna budućnost nove vlasti. Ovo je važan preduslov za sticanje političke vlasti, ali i neophodan uslov za njeno očuvanje.

Iako koncept hegemonije, a posebno kulturne hegemonije, Gramši promišlja u sklopu, mnogostruko različitog socijalnog konteksta, njegovi teorijski uvidi mogu se primeniti u promišljanju i razumevanju dinamike i procesa socijalnih i političkih promena i u savremenom socijalnom kontekstu – naravno, uz izvesne ograde i teorijske odmake u odnosu na izvornu teorijsku konceptualizaciju. Naime, u savremenom socijalnom kontekstu, zbog procesa defragmentacije pažnje i iskustava vezanih za svakodnevicu njegovih članova, gotovo da je nemoguće govoriti o hegemonoj ideologiji društva kao takvoj. U izmenjenom socijalnom kontekstu fokus analize se mora izmestiti ka elementarnijim nivoima društvenosti, oličenim u određenim društvenim i/ili supkulturnim grupama čiji članovi dele neke fragmente/elemente svakodnevice oko kojih tematizuju svoje fantazije – o tome kako žive, šta žele da promene u svojim životima, kako bi želeli da oni izgledaju u bližoj ili daljoj bu-

[2] Thomas R. Bates, "Gramsci and the Theory of Hegemony", *Journal of the History of Ideas*, 36/1975., br. 2, 351.

[3] Antonio Gramsci, *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*, Torino 1948., 11.

[4] Kolakovski, n. dj. 273.

dućnosti... bez fantazije o revoluciji koja podrazumeva promenu postojećeg sistema, ekonomskih ili, kakvih god, odnosa unutar socijalnog sistema. U tako izmenjenim socijalnim okolnostima i očekivani zahvat kroz koji treba da prođe društvo je fragmentaran u odnosu na izvorni Gramšijev, jer uvek dolazi iz perspektive jedne ili više različitih socijalnih i/ili supkulturnih grupa. Ipak, ne treba zanemariti kumulativni efekat mnoštva ovih partikularnih/fragmentarnih iskustava iz kojih proizlaze različiti hegemoni koncepti realnosti koji se u jednom trenutku socijalne egzaltacije mogu delimično preklopiti otvarajući krhku i kratkoročnu mogućnost za silovitu i brzu revolucionarnu intervenciju u socijalnu realnost. Nešto slično se dogodilo u društvima istočne Evrope na početku tzv. procesa socijalne tranzicije/transformacije, u kojima je proces promene započeo, baš kako je Gramši i predvideo, promenama u sferi ideja/ideologija, kroz promenu sadržaja mnoštva različitih hegemonih sistema vrednosti i fantazija, njihovog uzajamnog fragmentarnog preklapanja u percepciji/interpretaciji određenih tema i, shodno tome, promeni praksi svakodnevice njihovih građana u saglasnosti s postignutim ideološkim koncenzusom.

U ovom procesu promene, među mnoštvom različititih simultano postojećih praksi, diskursa i sistema vrednosti, neke/neki od njih se uspostavljaju kao kulturno najpoželjniji/dominantni u određenom istorijskom trenutku. Ovaj/ovi promenljivi[5] kulturno najpoželjniji model(i) ponašanja mogu se definisati kao hegemoni unutar posmatrane kulture/kulturnog konteksta, supkulture, partikularnih kulturnih praksi... On(i) reprezentuje/u konfiguraciju performansa/izvedbi/prakse koji/a otelovljuju/e u datom trenutku socijalno najprihvatljiviji i/ili najpoželjniji odgovor na aktuelne socijalne, ekonomske i političke okolnosti i izazove, koji korespondiraju sa aktuelnim društvenim i ličnim potrebama, željama, fantazijama i strastima članova posmatranog društva ili socijalne/supkulturne grupe. Iako je u realnosti teško ili gotovo nemoguće naći osobu koja u potpunosti živi i misli u saglasju sa ovim hegemonim idealnotipskim modelom, svi članovi određenog društva, socijalne/supkulturne grupe su u neprestanom unutrašnjem i/ili spoljašnjem dijalogu sa ovim hegemonim modelom, bez obzira na to da li ga prihvataju i odobravaju ili su u konfliktu s vrednosnim obrascima i normama ponašanja koje on zagovara i promoviše.

O sadržaju ovog hegemonog kulturnog modela koji je dominirao kulturnim i geografskim prostorom bivše SFRJ krajem dvadesetog veka i njegovim praktično političkim posledicama znamo dosta. Mnogo manje znamo o manje ili više uspešnim pokušajima konceptualizovanja kontrakulturnih odgovora u kojima se materijalizuje težnja jednog dela društva, supkulturne grupe, nekoliko pojedinaca ... da konstruišu drugačiju svakodnevicu od one koju iscrtava neprijateljski hegemoni kulturni model društva sa kojim iz različitih razloga ne mogu da se identifikuju.

Na čudan način i analiza tri odabrana savremena srpska romana autora mlađe generacije nastalih u periodu posle raspada SFRJ (1991–2006) otkriva jedan neočekivani kontrakulturni obrazac koji prkosi hegemonom kulturnom obrascu vremena u kome ovi romani nastaju. Uspeh meren visinom tiraža, brojem izdanja i interesovanjem javnosti koje su probudili potvrđuje da nije reč samo o intimnoj i ličnoj kontrakulturnoj ispovesti autora, već o supkulturnom obrascu koji sa autorima dele i u kome učestvuju i drugi članovi društva. Da je reč o jednom relativno konzistentnom vrednosnom obrascu potvrđuje i činjenica da sva tri analizirana romana prate u mnogim elementima istu vrednosnu i kulturnu matricu

[5] U različitim istorijskim momentima različite vrste praksi, ideja i diskursa uspostavljaju sebe kao hegemone. (Connel, 1995.)

prelamajući je kroz iskustva i život književnih junaka koje konstruišu unutar različitih prostornih i supkulturnih koordinata savremenog srpskog društva.

Drugi pogled

Za potrebe ove analize odabrali smo tri romana čiji su autori u trenutku njihovog objavljivanja prepoznati unutar javnog diskursa kao autentični glas mlađe generacije. Sva tri autora (Vladimir Arsenijević, Srđan Valjarević, Barbara Marković), svako u okvirima vlastite književne poetike, u svojim knjigama pokušavaju da svedoče o socijalnoj i političkoj promeni koja se dešava oko njih, ali i o promenama koje ovaj socijalni proces izaziva unutar njih samih – Arsenijević i Valjarević o početku 1990-ih, a Barbara Marković o istom procesu i reakciji na njega deset godina kasnije. Tako nastaje literatura koja mnogo pre sociooloških, istorijskih i psiholoških istraživanja ukazuje na prirodu promene koja se dešava u srpskom društvu u periodu posle 1991. godine. U radu će se analizirati na koji način kontrakulturni model, konstituisan u srpskoj književnosti u tom periodu, doprinosi razumevanju te promene i novih sociooloških i kulturoloških modela koji iz nje proishode.

1990-e godine su iz korena promenile život ljudi na bivšem jugoslovenskom prostoru. Nacionalni i iz njih proistekli ratni sukobi prekrojili su granice bivše jugoslovenske države i sa njima obrazovne sisteme, političke institucije, socijalni život i navike stanovništva. Ratna stihija se širila nekontrolisano proizvodeći ogromna materijalna, emotivna, kulturna i institucionalna razaranja u svim zemljama bivše Jugoslavije. Ipak, čini se, da po dužini trajanja destruktivnog trenda i dominacije osećanja izolovanosti i besperspektivnosti, u javnom diskursu i mislima stanovništva, treba izdvojiti Srbiju, koja je neposredno i posredno bila involvirana u gotovo sve sukobe na ovom prostoru. Socijalna izolovanost i sankcije imali su za posledicu stvaranje relativne atmosfere autarhičnosti socijalnog sistema, osećanja bitno različitog od osećanja participacije u globalnom kojim je bila obojena socijalna realnost perioda koji je prethodio 1990-im. Od početne virtuelno konstruisane, sa uvođenjem sankcija, socijalna autarhičnost je postala realna, sa ogromnim posledicama po ekonomski sistem. Veliki proizvodni sistemi u društvenom vlasništvu dizajnirani po merilima velike Jugoslavije ispočetka su radili sa smanjenim kapacitetom sa idejom da će diskrepanciju u potrebama smanjenog tržišta i nasleđenih proizvodnih kapaciteta uspeti da prevaziđu izvozom, da bi po uvođenju sankcija ubrzanom dinamikom počeli da propadaju. Prinudni odmori i nemogućnost zaposlenja postali su realnost većine stanovništva. Na individualnom planu, to je rezultiralo široko raširenim osećanjem anksioznosti i malodušnosti zbog nemogućnosti da se s jedne strane preživi, a s druge zadovolje druge socijalne i emotivne potrebe, koje nisu preko noći nestale. Nezadovoljstvo i razočaranost sa individualnog preneli su se i na socijalni plan, rezultirajući brojnim štrajkovima, koji su dalje vodili destrukciji dotada važećeg sistema vrednosti, socijalnoj dezorijentisanosti i eroziji institucija. U takvom uznemirujućem entropijskom okruženju nastaje prvi roman Vladimira Arsenijevića *U potpalublju*, kojim se on 1994. godine predstavio čitalačkoj publici, i dnevnički zapis/roman Srđana Valjarevića *Zimski dnevnik*, objavljen 1995. godine, koji smo odabrali za ovu analizu. Važno je reći da *Zimski dnevnik* nije prva Valjarevićeva autorska knjiga. Za potrebe ove analize smo je odabrali jer za razliku od prethodne dve knjige *Džo Frejzer i 49 (+24) pesama*, iz 1992., i romana *Ljudi za stolom*" iz 1994. godine, predstavlja lirski pokušaj do-

kumentovanja političke i socijalne stvarnosti o čemu svedoče i fotografije Beograda Vesne Pavlović koje na izvestan način ilustruju prvo izdanje ovog romana.

Oba romana napisana su u prvom licu. Oba prate sudbinu glavnog junaka u jednom relativno kratkom vremenskom periodu tokom 1990-ih godina uvlačeći čitaoca u intimni lavirint junakovih misli i opažaja koji, u saznajnom smislu, prevazilaze svedene okvire radnje romana/dnevničkog zapisa. Oba bolno svedoče o nemogućnosti jedne generacije, socijalizovane u uslovima mira i relativnog ekonomskog blagostanja unutar multinacionalne države, da se, na pragu ulaska u svet odraslih, prilagodi novoj realnosti svakodnevice u intenzivnom procesu maligne transformacije njihove zemlje u nacionalnu državu koja stiže sa ratom. Čini se da je promena političkog diskursa mnoge od pripadnika ove generacije zatekla nespremnim da razumeju trenutak i blagovremeno formulišu vlastiti odgovor na novi istorijski kontekst u nastajanju.

"Znao sam, naravno, da ništa od navedenog ne može biti preterano strašno samo po sebi, ali – nedostajalo mi je snage za suočavanje sa svakodnevicom... Video sam sebe kako, pred nadolazećom katastrofom, ostajem miran, poput govečeta koje pitomo trepće pred sudom kasapskog čekića.",[6]

kaže Arsenijevićev junak opisujući vlastitu letargičnost u susretu sa 'nadolazećom katastrofom' koju on anticipira već u 'oktobarskim večerima 1991. godine' koje opisuje kao 'nekako ljuspaste i zelenožute, poput nezdrave smegme'. I zaista mnogi od najmlađih protagonista ovog vremena svedoče o vlastitoj pasivnosti u susretu sa dramatičnom realnošću u intenzivnom pokretu i nedostatku unutrašnje snage da joj se suprotstave.

Jedan od epizodnih likova u Valjarevićevom romanu u kratkoj belešci o sebi kaže: "Pasivnost u talasima to mi je mana.",[7] sumirajući u jednoj rečenici stanje generacijskog duha u akutnom šoku, rastrzanog između mladalačke želje za životom i straha za vlastitu egzistenciju, paralisanog i nesposobnog za bilo kakvu stratešku akciju. Šizoidni socijalno-politički zaplet u kome je moguće preživeti samo ukoliko se zametne trag o vlastitom postojanju prerasta u generacijsku fantaziju koja se materijalizuje u želji da se vlastita egzistencija učini nebitnom do tačke njenog pretapanju u agregatno stanje nevidljivog kako bi se uopšte otvorila mogućnost za ma koju formu njenog postojanja.

"Želeo sam da ostanem majušan, neprimetan, zagnjuren duboko u svoju anonimnost. Možda me tako, jalovo sam se nadao, možda me zaborave ili otpišu – svašta je moguće u zemlji koja ovako duboko potone."[8]

Užasnuti i paralisani dramatičnošću i intenzitetom svakodnevice tj. spoljašnjeg pripadnici ove generacije svoju unutrašnju snagu i imaginaciju usmeravaju ka naoko/spolja gledano nebitnim detaljima, koji u njima bude sećanja na izgubljenu 'normalnost' života 'pre'. Fragmente pronađenih sećanja oni minuciozno kombinuju projektujući paralelnu anti-realnost izgubljenog građanskog mira unutar koga oni jedino žele i mogu da nastave svoje živote tamo gde ih je invazija Spoljašnjeg nasilno prekinula.

"Nasuo sam čaj u šolje, mleko u finu keramičku posudu, koju nam je moja majka darovala, prilikom Anđelinog useljenja u Molerovu, izneo sam šećer, i uz sve to, jedan osmeh pomirenja."[9]

---

6 Vladimir Arsenijević, *U potpalublju*, Zagreb 1998., 10.

7 Srđan Valjarević, *Zimski dnevnik*, Beograd 1995., 34

8 Arsenijević, n. dj., 27.

9 *Isto*, 14.

Tako čuvena Prustova 'poetika madlene' koju njegov pripovedač razvija u saglasju sa psihološkim konceptom afektivnog sećanja, u eskapističkoj poetici nove književne generacije biva pretopljena u socijalni kontekst koji menja njen osnovni kvalitet. I dok ukus madlene pomaže Prustovom pripovedaču da prizove sećanja na izgubljeno vreme i svet koji je u njemu postojao otvarajući prostor za njegovo dublje razumevanje u svim njegovim razuđenim difuznim račvanjima, fragmenti sećanja u novom kontekstu ne otvaraju junacima nikakve mogućnosti novih saznajnih uvida već, naprotiv, jasno podvalače nameru junaka da poniš te i odbace realnost koja ih okružuje. Opsesivno repetiranje fantazama o 'miru trenutka' suprotstavlja se unutrašnjem nemiru i osećanju izolovanosti koje ih preplavljuje, a ritualne prakse izgubljenog vremena jasno omeđavaju sigurni prostor dobrovoljnog socijalnog egzila u sigurnost nepostojećeg.

Ipak, ovaj virtuelno konstruisani simulakrum[10] pod naletima spoljašnjeg pokazuje pukotine koje nastaju na mestima gde nije moguće u potpunosti prekinuti emotivnu konekciju sa osobom ili odnosom prema nekome ili nečemu izvan malog zatvorenog virtuelnog utočišta vlastitog doma ili sobe. Kroz ove napukline užasi svakodnevice polako i nezadrživo subverziraju živote pripadnika generacije X. Ovi povremeni i opominjući susreti sa užasima nove realnosti u njima bude egzistencijalni strah

"Među povrćem, krtolama, cvećem, i kojekakvim drangulijama na buvljem delu pijace, komunicirali smo izbegavanjem pogleda. Tako smo se, mislim, bolje razumeli, a još nešto nas je vezivalo, u tom trenutku: ma šta da pričao, Lazar se bojao rata, nije mu bilo baš svejedno. Ali ko bi mogao uopšte pomisliti da ja nisam strahovao? Jasno sam uviđao da se krug sužava. Sve je više ljudi bivalo uvučeno u taj vrtlog. Jednog će dana, mislio sam, zakucati i na moja vrata, i kolena će mi, poput tolikih kolena poslednjih meseci, zaklecati."[11]

i osećanje nemoći koje ih užasava i zbunjuje u isto vreme, čineći ih na čudan i neočekivan način apolitičnim i nespremnim za bilo kakvu organizovanu političku (protu)akciju.

"Suština čitavog opredeljivanja izvršena je u nama mimo nas, pre nas. Izbor, zapravo, ne postoji, budući da se radi o čistom implantingu. Zar to nije poražavajuće, i sjajno?"[12]

U dobrovoljnom socijalnom izgnanstvu, u miru vlastitog sigurnog mesta, kako onog fizičkog tako i mentalnog, oni prate i individualno pokušavaju da procesuiraju političku i socijalnu realnost sa kojom se ne slažu i koju ne osećaju kao svoju, bolno konstatujući da je svaki pokušaj da se unutar slika koje stižu do njih pronađe bilo kakav smisao unapred osuđen na propast.

"...Uplakana Anđela oslanjala se bradom na naslon sofe, posmatrajući krhotine razorene naseobine ..., negde iza saharinskih izliva ratnog TV-reportera rustičnih crta... Tako smo krenuli da gasimo TV. Razumeli smo da, jednostavno, nismo u stanju da se s takvim prizorima nosimo. Umorni od strahota, svesni da će navikavanje na Smrt trajati duže i biti bolnije nego što smo, u svojoj sramotnoj naivnosti i oholosti, računali, kao i zabrinuti više no ikad za Lazarovu sudbinu, tešili smo se mislima o Novoj godini."[13]

Tako *beg* postaje sinonim za neimenovanu generacijsku strategiju odnošenja prema novom socijalno-političkom kontekstu u nastajanju. I dok se jedni odlučuju na beg koji po-

[10] Žan Bodrijar, *Simulakrum i simulacija*, Novi Sad 1991.
[11] Arsenijević, n. dj., 20.
[12] *Isto*, 23.
[13] *Isto*, 51.

drazumeva fizičku promenu mesta boravka po bilo koju cenu u odnosu na koncept njihovog individualnog života,

"Nekad smo se svakodnevno družili sa Siletom i Lanom. Proleća 1991. otputovali su u Utreht, oboje su ovde diplomirali medicinu, a tamo ona radi kao bejbi-siter na dva mesta paralelno, i sprema jedan stan vikendom; on je našao posao tek nakon nekoliko meseci jalovog traganja – Indus iz restorana u njihovom susedstvu zaposlio ga je kao pomoćnog radnika."[14]

drugi odlukom da ostanu ulaze u iscrpljujući individualni dijalog sa Drugim(a), protagonistima i kreatorima te realnosti, koji obeležava permanentni konflikt niskog intenziteta sa novom realnošću, njenim diskursom/ima i praksama koji ih užasavaju i teraju u ...

"Drugar mi priča kako se svađao sa ujakom cele noći, do tri ujutru... Svađa je manje više poznata. Ujak tvdi da je moj drugar promašen, kao i sve mlađe generacije. U redu. Ono što je mnogo zanimljivije je da je svađa počela u kuhinji, za stolom. Ujak je pričao mom drugu kako su on i njegova sestra krali slatko od kupina od njihove majke. Moj drugar je rekao ujaku: 'Dobro bre ne interesuje me to.' Moj drugar nije mogao da pređe preko toga. Njegov ujak radi na održavanju liftova, ima oko šezdeset godina, od pre tri godine je žestok nacionalista, i samo kad je u svom selu, negde oko Aranđelovca, oseća se kao potpun čovek. Moj drug ne mari za nacionalna osećanja, ni za osećanje potpunosti u selu kod Aranđelovca. Ujak ne zna da mu je moj drugar drpao lovu iz fioke i od te love duvao šit na klupama u Pionirskom parku. To je, inače, u vezi sa žutim zubima mog drugara. Ali i sa razlikama. Isto je uvek mutno i tužno. Samo su razlike bistre i vesele."[15]

... beg u sigurnost trenutka lišenog bilo kakvog istorijskog konteksta.

"Duva mi vetar u lice. Ćutim i gledam raskrsnicu. Moram da gledam. Toliko toga bih da izbegnem u životu... Što se izbegavanja tiče uglavnom bih da izbegnem ono neminovno. Znači: život. Težak je. Ali gledam. I barem uživam što ćutim.

Imam recept, slušaj: sada, odmah, idi na reku, i samo malo hodaj uz nju, uzvodno ili nizvodno, svejedno, samo hodaj pored reke, daj malo da ona ponese ono čega ti je više nego što ti treba. Reka i onako može da nosi ono što ne može da proguta."[16]

"Beograd ju je, naprosto, iscrpljivao. U tramvaju br. 7, tog popodneva, odlazeći u posetu roditeljima i svom lekaru, u blok 45, bila je prinuđena da sklanja pogled s groznih saputnika. Nije, naravno, želela da gleda kroz prozor, kako bi izbegla suočavanje s teheranskim panoramama Novog Beograda, pa se radije predala tekstu knjige koju sam joj ja preporučio kao GSB-štivo."[17]

Fantazije tako postaju proteze koje čine život mogućim....

"'Danas sam nešto razmišljala', rekla je, vezujući kosu. 'U stvari super nam je bilo u Rimu, a? Uopšte i ne moramo u Njujork. Nas dvoje i bebica – sasvim bismo lepo živeli u Rimu! A, i bliže je kapiraš!'"[18]

... a život u izmišljaju racionalan generacijski izbor u društvu lišenom perspektive.

"Ja sam Aleksandra... Zimbabve mi zvuči super."[19]

14 *Isto*, 111.
15 Valjarević, n. dj. 42.-43.
16 *Isto*, 89.
17 Arsenijević, n. dj. 13.-14.
18 *Isto*, 13.
19 Valjarević, n. dj., 3.

"Ja sam Ivan... Bio sam srećan u detinjstvu. Sada mi je prilično prazno srce. I smeta mi što nemam love... Odmara me dobar seks i namere su mi uglavnom dobre."[20]

"Ja sam Milivoje... Do poslednjeg momenta pokušavam da stanje ublažim u svoju korist... Očekujem uspeh u životu. I vezan sam jedino za ručni sat i za ključeve od stana..."[21]

"Ja sam Boris... i jedrenje mi je najvažnija stvar ... i od života očekujem samo jedrenje i putovao bih na Novi Zeland da bih jedrio."[22]

"Ja sam Điđja... Svaki mesec otkrijem po neko sitno razočarenje... Smanjio se Beograd, sve je manje ljudi, a ja gubim snagu... Kolumbija, Brazil, Trinidad. Ritam, Fudbal, Sunce."[23]

"Sunce me greje i odmaram se. Ispred mene su grane kiselog drveta. Ako zanemarim da je to baš kiselo drvo i ako zamislim trešnju, još mi je lepše."[24]

"Najradije bih u Španiju, u Sevilju, da igram flamenko u prašini, da pijem vino i primam komplimente na španskom jeziku."[25]

"Ja sam Olivera... Roditelji su me usmerili, trebalo je slediti taj pravac. Pokušala sam, ali sve češće sam se saplitala i naravno plakala. Povraćala sam po sebi, jer nisam znala šta i gde škripi... Teško se prilagođavam. Očekujem da naučim da se nosim sa životom."[26]

"Ja sam Petar i studiram elektrotehniku, a verovatno ću biti stolar ... Voleo bih da otputujem u Afriku, da osvežim oči i živim sporo."[27]

"Ja sam Olga i živim sa mamom i tatom u lepom stanu... Očekujem zadovoljstvo u životu i mrzim reč 'patiti'."[28]

"... putovala bih u Peru, da nosim ponču, pijem pića i hodam po prašini."[29]

"Ja sam Nebojša i voleo bih da se bavim oživljavanjem... Sada sam u sobi. Vidim okvir naočara i parče nosa. Gotovo."[30]

Tako defragmentisano socijalno generacijsko telo koje pulsira kroz mnoštvo partikularnih višeslojnih strategija ignorisanja istorijskog procesa ne može ni da materijalizuje/formuliše/verbalizuje ništa više od osećaja da je sve besmisleno jer je svaka socijalna akcija unapred osuđena na propast. Pripadnici ove generacije tako neguju izvesno podozrenje prema istoriji koju uzimaju u razmatranje samo u parodijskom ključu unutar koga su u stanju da se distanciraju od neizdrživog osećanja beznađa koje ona budi u njima. Zato njihov izbor postaje aktivno ignorisanje istorijskog toka koji osećaju kao neprijateljski i osujećujući, kao onaj koji zatvara mogućnosti umesto da ih otvara, koji ih isključuje umesto da uključuje. Oni osećaju da ih je istorija zloupotrebila i u izvesnom smislu žrtvovala i zato joj okreću leđa povlačeći se u intimni prostor privatnog koji proširuju na uštrb socijalnog, žrtvujući ideju političkog. Potrebu za smislom u vremenu besmisla zadovoljavaju konstruišući eskapistički virtuelni prostor uz pomoć koga preživljavaju.

---

20 *Isto*, 5.
21 *Isto*, 8.
22 *Isto*, 11.-12.
23 *Isto*, 16.-17.
24 *Isto*, 20.
25 *Isto*, 40.
26 *Isto*, 44.
27 *Isto*, 52.
28 *Isto*, 55.
29 *Isto*, 59.
30 *Isto*, 63.

Rez – 10 godina posle

Uprkos petooktobarskoj revoluciji i dramatičnoj promeni režima čini se da se, na izvestan način, malo toga promenilo u Srbiji. Stari režim je zamenjen novim, ali je novi, čini se, umesto da uspostavi novi sistem ustrojstva društva, u sudaru sa nasleđenim problemima (nezaposlenost, ekonomske teškoće ...i tome slično) koje nije bio u stanju da razreši u proteklom desetogodišnjem periodu, u mnogim segmentima društvenosti repetirao stari. Ovakav rasplet socijalnog zapleta razočarao je veliku većinu generacije mladih koja se u projekat socijalne promene[31] investirala sa ogromnom strašću i nadom. Nažalost projekat promene spoljašnjih okolnosti unutar kojih se odvijaju njihovi životi nije ispunio probuđena očekivanja. Povratno, to je doprinelo tome da osnovni postulati hegemonog konstrukta, izgleda ostanu nepromenjeni. Umesto mogućnosti zaposlenja i kakve-takve ekonomske stabilnosti mladi su ponovo prepušteni neizvesnosti Društva koje nije u stanju da ponudi bilo kakvu perspektivu generaciji na pragu ulaska u svet odraslih.

Više od decenije duga socijalna destrukcija i kolektivna apatičnost, koji su bojili živote "mladih" građana Srbije (i ne samo njih), simbolički su prekinuti petooktobarskim obrtom. I zaista, za trenutak je izgledalo da je začarani krug kolektivnog generacijskog eskapističkog projekta simulacije[32] prekinut i otvorena mogućnost da se mladi ponovo integrišu u društvo koje im ništa nije ponudilo tokom prethodne dekade, a kojem su oni zauzvrat okrenuli leđa odbijajući da participiraju u njegovoj socijalnoj dinamici kroz kreaciju vlastitog virtuelnog konstrukta u kojem se život većini od njih činio jedino mogućim. Na žalost, optimizam probuđen uličnim protestima brzo je ustuknuo pred razočarenjima svakodnevice koja, nije ponudila ništa dovoljno kvalitativno različito od one neprijateljske realnosti prethodnog režima protiv koje su oni mobilisali svoje unutrašnje resurse i stavili ih u funkciju organizovane socijalne promene. Razočarenje koje je usledilo ponovo je rastočilo osećanje solidarnosti i pripadnosti određenoj generacijskoj grupi koja se u trenutku petooktobarskog obrta konstituisala kao interesna politička grupa "istomišljenika" sa određenim političkim "programom" proizašlim iz mladalačke žudnje/fantazije o "normalnom" životu, o čemu svedoče i istraživanja Instituta za filozofiju i društvenu teoriju iz 2002.,[33] 2005.[34] i 2006. godine. Istraživanja pokazuju već 2005. godine da građani više nemaju osećanje da svi zajedno učestvuju u istorijskom projektu izgradnje "nove, bolje Srbije"[35] i da su velike nade i projektovanje krupnih želja zamenili nečim što bi se moglo nazvati "rezigniranim iščekivanjem".[36] Čini se da su ispitanici 2006. godine u izvesnom smislu prestali da iščekuju da će se nešto u skorijoj budućnosti promeniti. Iscrpljeni problemima preživljavanja,

31 Longitudinalno istraživanje *Instituta za filozofiju i društvenu teoriju* iz Beograda "Politika i svakodnevni život" svedoči o važnosti petooktobarskih dešavanja unutar lične mentalne hronologije mladih građana Srbije koji su i bili glavni protagonisti ovih događaja. Mnogi od ispitanika, u prikupljenim intervjuima, u sociološkom delu istraživanja, govoreći o vlastitom životu, svesno ili nesvesno, ga dele na period pre i period posle petog oktobra. Ovakva narativna strategija kao i komparativni uvid u sadržaj onoga što se odnosi na 'pre' i onoga što se odnosi na 'posle' govore o nadama i očekivanjima koja je ovaj, u trenutku u kome je istraživanje izvedeno već, istorijski događaj probudio u njima. Za većinu ispitanika peti oktobar simboliše trenutak ponovnog, dugo odlaganog, susreta sa realnim, u kome su poverovali da je život izvan granica virtuelnog utočišta možda ponovo moguć.

32 Isidora Jarić, "Generacija R: Pogled iz ugla mladih", *Politika i svakodnevni život: Srbija (2000–2002)*, (ur. Z. Golubović – I. Spasić – Đ. Pavićević), Beograd 2003., 282.

33 *Isto*.

34 Isidora Jarić, "U kandžama izneverenih očekivanja", *Filozofija i društvo*, br. 27/2005., br. 2, 75.-87.

35 "Politika i svakodnevni život – tri godine posle", *Filozofija i društvo*, 27/2005., br. 2.

36 *Isto*.

oni su na pola puta da od bilo kakve fantazije o promeni postojećeg potpuno odustanu, baš kao što su to, neki od njih, učinili s vlastitim političkim angažmanom, te se prepustili životu u okviru unapred zadatih koordinata.

O tom neizdrživom osećanju *sapetosti* unutar ograničenog (geografskog i mentalnog) prostora, koji je limitiran spolja nametnutim ograničenjima/zidovima (mentalnim i fizičkim, realnim i virtuelnim, jednako stvarnim i intenzivnim) piše i svedoči mlada beogradska spisateljica Barbara/Barbi Marković u svojoj knjizi-romanu *Izlaženje*. Ona hrabro pokušava da dekonstruiše klaustrofobičan duh beogradskog noćnog života, uhvaćenog u zamku ritmičnog anesteziranja ritualnim praksama "izlaženja" koje potpomažu konstruisanje simulakruma u kojem se život koji ukida/isključuje političku i socijalnu realnost svakodnevice naizgled odvija i teče. Tako Barbara Marković, "semplujući" prevod romana *Hodanje* Tomasa Bernharda, kultnog austrijskog pisca (čije pomenuto delo dosad, na žalost, nije prevedeno na srpski jezik), i dopisivanje/upisivanje delova teksta koji se odnose na lokalni beogradski socijalni kolorit gradskog "klabinga", prati i rekonstruiše ritam i puls generacije kojoj i sama pripada. Ona pripada generaciji mladih, zatočenih u simulakrumu vlastitog razočarenja koji, kao i svaki konstrukt, uspostavlja vlastita pravila u odnosu na koja se konstituiše život/alterrealnost života njegovih protagonista. Bezvoljnost i predavanje toku života nad kojim se nema kontrola, životu koji uznemiruje svojom nepredvidljivošću i ubija volju svojom izvesnošću, istovremeno nudi iluziju koja teče ritmično repetirajući istu unapred zadatu matricu/sempl na koju je nemoguće uticati. Tenzija proistekla iz ovih teško pomirljivih protivrečnosti boji atmosferu beznađa jedne generacije zatočene u društvu bez realistične projekcije budućnosti. Junaci njenog romana žive u svetu koji pulsira samo njima znanim ritmom, tvoreći koordinatni sistem koji formira logiku mišljenja, delanja, ćutanja samopodrazumevanja, jer: "...sve rečenice koje se izgovore i pomisle i koje uopšte postoje, istovremeno su tačne i istovremeno netačne, za one koji to shvataju".[37]

Povratno, ova logika samopodrazumevanja isključuje svaki pokušaj suočavanja sa imaginarnim tokom i silom stihije koja upravlja životima Markovićkinih junaka koji se predaju, bez pitanja, konstruisanoj artificijelnoj matici kako bi anestezirali vlastitu socijalnu kritičnost i nadu – i preživeli:

"Svako pitanje je potencijalno ubitačno. [...] onaj koji je postavio pitanje [...] je socijalno mrtav. Zasićen. Zahvaljujući tome što ne možemo sve da formulišemo i samim tim nikada sve apsolutno promislimo, mi egzistiramo, izlazimo..." [38]

Odsustvo suočavanja, ignorisanje očiglednog i izmeštanje, odnosno proizvođenje novih, nikad do kraja imenovanih značenja određenih simboličkih gestova, činjenica realnosti i samog socijalnog konteksta postaju nova simbolička mesta identifikacije za generaciju onih koji osećaju da ih je društvo, na izvestan način, isključilo uskraćujući im mogućnost stvarnog izbora da participiraju u njegovoj socijalnoj dinamici. Oni pokušavaju da saznanje o toj socijalnoj traumi amortizuju kreiranjem vlastitog paralelnog socijalnog univerzuma ("klabinga", u slučaju Markovićkinih junaka), koji predstavlja neku vrstu artificijelne protetske ekstenzije uz pomoć koje simuliraju postojanje svojih krnjih socijalnih života. Virtuoznost izbegavanja susreta sa "onim što jeste", "stanjem stvari", koje ih može suočiti s duboko potisnutim očekivanjima i površno prikrivenim osećanjem razočarenja proisteklim iz gubitka vere u mogućnost njihovog ispunjenja, limitiraju repertoar mogućih izbora na umirujuću

[37] Barbi Marković, *Izlaženje*, Beograd 2006., 18.
[38] *Isto*, 34.

dosadu koja štiti od bolne istine da nada možda zaista ne postoji, ali istovremeno razara i izjeda iznutra:

"... pogledaj kako se ovi Beograđani, koji ni ne vide da se nešto događa, i koje niko ništa ne pita, [...] s kojima se, kada razmišljamo, uvek i uvek iznova identifikujemo zbog zajedničke rezervatske sudbine, [...] užasavajućom brzinom utope u/stope s/kobnu/oj/om beogradsku/oj/om dosadu/i/om".[39]

Oni "dosadu" rasplinjuju mentalnim igrama interpretiranja i opravdavanja vlastite strategije preživljavanja, koja simulira/supstituira istinsku pobunu protiv društva/socijalne/supkulturne grupe koje/a isključuje, o kojoj duboko u sebi fantaziraju:

"Izlaziti protiv mesta na koja izlazimo znači izlaziti protiv nepodnošljivog i užasnog... Kad ne bismo stalno izlazili PROTIV mesta na koja izlazimo, nego U SKLADU s mestima na koja izlazimo [...] propali bismo u najkraćem mogućem roku [...] na najpatetičniji i najtipičniji način".[40]

Ipak, iskustvo njihovih bližnjih, prijatelja, partnera, onih s kojima dele istu ili sličnu socijalnu sudbinu, isključenih i socijalno getoiziranih, čini ih svesnim sistemskih ograničenja izbora koji su odabrali: "... postepeno moraš propasti u kaljuzi ravnodušnosti i gluposti, na zabavama posle kojih se više nikad ne oslobodiš dosade [...] nikad ne oslobodiš stanja koje te takođe mora postepeno uništiti".[41]

Ono što oni najdublje priželjkuju i o čemu sanjaju jeste radikalan raskid, ali ih strah da trenutak spoznaje neće preživeti blokira i uvek iznova odlaže mogućnost promene, vraćajući ih dobro znanom ritmu "sempla" izvan kojeg nemaju hrabrosti da iskorače:

"Imati stila ne znači ništa drugo nego raskrstiti s klupskom scenom i pre svega sa sobom kao pripadnikom klupske scene. U jednom trenutku uopšte više ništa ne prihvatati, znači imati stila [...] sasvim jednostavno ništa više i u toj svakako revolucionarnoj spoznaji doći sebi glave. Ali taj način razmišljanja nezaobilazno dovodi do iznenadnog zasićenja"[42] Jer, "beogradski klaber [...] kada je jednom počeo da izlazi [...] on mora da se samoobmanjuje (svesno ili nesvesno) kako mu klabing donosi zadovoljstvo, ali mu on zapravo i u stvari ne donosi ništa osim užasa. [...] Bespomoćan, lišen mogućnosti odlaska, moraš da posmatraš kako se svakodnevno stvara stalno sve veća klupska dosada".[43]

Na čudan način literarni konstrukt ove mlade spisateljice estetski jasno i konzistentno svedoči o generacijskom duhu mladih zatočenih u tranzicijskom rezervatu koji ograničavaju geografske međe države Srbije i traumi *kvazi-izbora* koju Markovićkini junaci dele s većinom mladih građana Srbije.

Mesto preplitanja

U trenutku kada su se pojavili romani, o kojima je u ovom radu bilo reči, prepoznati su kao vesnici novog senzibiliteta na književnoj sceni Srbije, kojom je do tada suvereno vladala postmodernistička poetička paradigma. Iako se Arsenijević u svom romanu još uvek

39 *Isto*, 23.
40 *Isto*, 13.
41 *Isto*, 40.
42 *Isto*, 14.
43 *Isto*, 21.-22.

oslanja na temu pokušaja rekonstrukcije slike građanskog društva popularnu kod određenog broja autora na srpskoj književnoj sceni, on joj prilazi i obrađuje je u urbano-subkulturnom ključu, koji je u isti mah razvija i subverzira na nivou diskursa/pristupa temi i poetičke paradigme koja se u njegovom slučaju oslanja na dobro balansirane i strukturno osmišljene realističke detalje. Ovi detalji samom romanu daju autentični pečat i emotivnu uverljivost, gradeći jedan posve novi pristup poetičkom odnosu između stvarnosti i fikcije književnog konstrukta koji se najkraće može opisati kao direktan i jednostavan u odnosu na, u tom trenutku aktuelnu poetičku paradigmu u savremenom srpskom romanu. Odluka žirija da 1994. godine romanu *U potpalublju* dodeli NIN-ovu nagradu označava simbolički prelomni trenutak u kome je književna kritika prepoznala i na izvestan način priznala da se jedna nova poetika pojavila i stupila na književnu scenu Srbije. Ono što se čini najzanimljivijim kvalitetom ovog poetičkog diskursa jeste žanrovski pristup unutar koga stvarni događaj koji se priča subverzira svaki pokušaj uspostavljanja poetičke dominacije postmodernog govora istorijske meta fikcije[44] konektujući čitaoca na najdirektniji način sa generacijskim bolom (stanjem generacijskog duha) koji obeležava lično iskustvo autora i njegovih književnih junaka u istorijskom trenutku nastanka književnog dela. Lično postaje jedino važno, jer ni jedna druga realnost više nije bitna. Bol rastače sve obrise mogućih socijalnih i političkih konteksta, osim onih najličnijih i najprivatnijih.

U tom smislu Valjarević odlazi i korak dalje eksperimentišući s jedne strane sa književnom formom, a sa druge strane sa vlastitom književnom poetikom. U pogledu književne forme on se opredeljuje za formu dnevničkog zapisa koja naglašava autorovo interesovanje za lično i unutrašnje, pre nego za širi socijalni kontekst. Izvesno osećanje socijalne izolovanosti moguće je isčitati i iz konstrukcije glavnog lika, uličnog šetača pripovedača koji beleži vlastite misli i iskustva hodajući kroz prostorno relativno ograničen koridor, koji čine Bulevar Revolucije u Beogradu i njegove okolne ulice, uvek iznova i iznova. Realistički kontekst šetnje ovim delom grada on obogaćuje naturalističkim minijaturama i specifičnim lirsko meditativnim pogledom na svet koji ga okružuje, koji je u isto vreme svedočanstvo o njegovoj emotivnoj empatičnosti u odnosu na Druge, ali i odlučnoj distanci prema bilo kakvoj vrsti i mogućnosti vlastitog organizovanog socijalnog i političkog angažmana. Valjarevićev junak predobro razume socijalni kontekst da bi imao ikakvih iluzija i zato bira poziciju posmatrača, a ne učesnika, onoga ko beleži, a ne onoga ko tumači, držeći se na bezbednoj distanci od bola koji direktan kontakt sa tom realnošću nužno nosi, a koji on svesno ne želi da ponovo inkorporira u vlastito iskustvo jer je jasno da ga je odavno iskusio.

Na čudan način upravo ta želja glavnih junaka ova dva romana da kontrolišu i doziraju količinu bola koja dolazi Spolja i kontaminira i sužava lični prostor Unutrašnjeg povezuje ova dva, u raznim aspektima, posve različita romana. Oba svaki u svom poetičkom ključu govore o generacijskom pokušaju da se pruži otpor nezadovoljavajućoj realnosti i senzibilitetu koji ona nosi, a koji se oseća kao stran i isključujući u odnosu na vlastiti sistem vrednosti. I dok su Arsenijevićev i Valjarevićev junak/narator u konfliktnom odnosu prema ratno-nacionalističkom hegemonom kulturnom konstruktu realnosti s početka 1990-ih godina, koji doživljavaju kao neprijateljski i isključujući prema vlastitoj socijalnoj i supkulturnoj grupi, Markovićkina junakinja istražuje istu mogućnost pružanja otpora iznutra u socijalnom okruženju koje više nije obojeno ratno nacionalističkom retorikom. Ali, uprkos ovoj izmenjenoj socijalnoj i kulturnoj panorami njena junakinja se suočava sa istim oseća-

[44] Linda Hačion, *Poetika postmodernizma*, Novi Sad 1996.

njem osujećenosti i nemogućnosti da konstruiše vlastiti život u saglasju sa njenim intimnim željama i fantazijama. Na ovo frustrirajuće osećanje osujećenosti ona odgovara sličnom individualnom strategijom redizajniranja vlastitog unutarnjeg sveta, unutar koga pokušava da ostvari život bez bola koji proističe iz osećanja socijalne nevidljivosti i kulturne skrajnutosti koje prožima sve aspekte njenog socijalnog i ličnog života.

Da li će ovaj motiv proširenja intimnog prostora Unutrašnjeg pod pritiskom osujećujućeg sveta Spoljašnjeg nastaviti da okupira imaginarni kulturni prostor autora mlađe generacije u Srbiji ostaje da se vidi. Jedno je sigurno, koordinate kojima pomenuti autori iscrtavaju kontrakulturna virtuelna utočišta svojih književnih junaka, miljama udaljena od rutine svakodnevice društva unutar kojih se odvijaju njihovi lični i književni životi, predstavljaju, sa jedne strane, materjalizaciju nezadovoljstva koje prožima generacijsko supkulturno telo prema kome osećaju pripadnost, a sa druge strane, snažno svedočanstvo o snazi i vitalnosti sopstvenih autora da prežive neizdrživo i konstruišu makar i virtuelni prostor u kome njihove fantazije mogu postati moguće, a spoljašnji svet drugačiji. Kako god, u vremenu koje dolazi pred svima nama koji delimo sudbinu regiona o kome govore pomenuti autori stoji ozbiljan zadatak da osujećujući spoljašnji svet učinimo podnošljivijim za život ili će *Barbi world* (p)ostati naša jedina moguća realnost.

Counter-Culture of Virtual Shelters in the Contemporary Serbian Prose: Vladimir Arsenijević, Srđan Valjarević, Barbara Marković

Abstract: The paper discusses the contracultural escapist construct of escape to internal security, which appears as a motif in the three analyzed contemporary Serbian novels by the authors from younger generation (Vladimir Arsenijevic, Srdjan Valjarevic, Barbara Markovic). Each of these three novels, in their own way, illuminates the fragments of the everyday reality of urban young generation in Serbia in late twentieth and early twenty-first century. The paper tries to decode and discuss the generational strategy that members of young people generation choose in different social in order to found and / or free space within the already given coordinates of the social system in an intensive process of transformation for their own social, emotional and political desires, fantasies and needs.

Key words: social change, cultural hegemony, subcultural practice, contra culture, literature.

Literatura

Vladimir Arsenijević, *U potpalublju*, Zagreb 1998.

Thomas R. Bates, "Gramsci and the Theory of Hegemony", *Journal of the History of Ideas*, 36/1975., br. 2, 351.-366.

Christine Buci-Glucksmann, *Gramsci et l etat: Pour une theorie materialiste de la philosophie (Gramsci and State: One materialistic theory of philosophy)*, Paris 1975.

Žan Bodrijar, *Simulakrum i simulacija*, Novi Sad 1991.

R. W. Connell, *Masculinities*, Berkeley – Los Angeles 1995.

R. W. Connell, *Gender and Power*, Cambridge 1987.

Zagorka Golubović – Ivana Spasić – Đorđe Pavićević (ur.), *Politika i svakodnevni život: Srbija (2000-2002)*, Beograd 2003.

Antonio Gramsci, Il materialismo storrico e la filosofia di Benedetto Croce, Torino 1948.

Stjepan Gredelj, "Politička kultura mladih", *Mladi izgubljeni u tranziciji*, Srećko Mihajlović (ur.), Beograd 2004.

Linda Hačion, *Poetika postmodernizma*, Novi Sad 1996.

Isidora Jarić, "U kandžama izneverenih očekivanja", *Filozofija i društvo*, br. 27/2005., br.2, 75.-87.

Isidora Jarić, "Generacija R: Pogled iz ugla mladih", *Politika i svakodnevni život: Srbija (2000-2002)*, (ur. Z. Golubović – I. Spasić – Đ. Pavićević), Beograd 2003., 273.-284.

Isidora Jarić – Zagorka Golubović – Ivana Spasić, "Politika i svakodnevni život – tri godine posle (uvodna beleška)", *Filozofija i društvo*, 27/2005., br. 2, 9.-12.

Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma III*, Beograd 1985., 249.-285.

Barbi Marković, *Izlaženje*, Beograd 2006.

Salman Ruždi, "Imaginarni zavičaji", *Polja*, 52/2007., br. 448.

Srđan Valjarević, *Zimski dnevnik*, Beograd 1995.

23.
NOVE SPOZNAJE O VLADANU DESNICI*

Dušan Marinković

Sažetak: Autorov je cilj interpretirati nekoliko manje poznatih aspekata života i umjetničkog stvaranja Vladana Desnice, a o kojima se do sada znalo malo ili gotovo ništa. Iz šireg sociokulturnog konteksta pokušava otvoriti nova pitanja s njima u vezi te skrenuti pažnju na nove spoznaje o Desničinu radu i životu do kojih je došao radom na dva toma *Hotimičnog iskustva/Diskurzivnoj prozi Vladana Desnice* te pišući *Biografiju Vladana Desnice*. Dakle, riječ je o uvidima stečenima proučavanjem autorove zaostavštine, arhivske građe pohranjene u arhivama kulturnih, znanstvenih i društvenih institucija te arhiva pojedinaca s kojima je Desnica za života bio u određenom odnosu.

Ključne riječi: Vladan Desnica, Hotimično iskustvo/Diskurzivna proza Vladana Desnice, Biografija Vladana Desnice.

U svome bih izlaganju o novim spoznajama o Vladanu Desnici htio da interpretiram tek nekoliko aspekata onih sadržaja što se navezuju na ličnost i djelo Vladana Desnice, a o kojima se do sada znalo malo ili gotovo ništa. Budući da tog "materijala" ima podosta, ovom će prilikom biti najmanje riječi o onome po čemu je postao nezaobilazno ime kulture, a to je njegov literarni opus, odnosno ona građa koja se obuhvaća sadržajem tradicionalnog pojma književnost: njegova romaneskna i pripovjedna djela. Razloga za takav postupak je više, a centralni je sadržan u pretpostavci da uglavnom svi poznajemo Desničina djela i da se o njima već formirao manje-više čvrst i prepoznatljiv interpretacijski okvir pa ga nije potrebno elaborirati te da se o njima nema bitno novog ništa reći. Zato se izlagaču čini adekvatnim da ne obnavlja dobro poznate i provjerene uvide u pojedinačna djela, nego da iz šireg konteksta eventualno dijalogizira s dosadašnjim uvidima te da skrene pažnju na nove spoznaje o Desničinu radu i životu do kojih je došao radom na dva toma *Hotimičnog iskustva/Diskurzivnoj prozi Vladana Desnice* te sadašnjem pisanju velike *Biografije Vladana Desnice*, dakle, uglavnom građe koja se otkrila proučavanjem autorove zaostavštine, arhivske građe pohranjene u arhivama kulturnih, naučnih i društvenih institucija te arhiva pojedinaca s kojima je Desnica za života bio u prijateljskom, profesionalnom ili bilo kakvom drugom odnosu itd.

Iz takve orijentacije mogu se izlučiti tri centralne teme: 1. novi elementi u konstituiranju znaka Desnica u književno-historijskom diskursu/iskustvu, 2. građanska i stvaralačka

* Ovaj tekst nastao je na osnovu dva predloška, tj. na temelju predavanja što ga je u povodu 40 godina od smrti Vladana Desnice autor održao u Biblioteci SKD "Prosvjeta" u Zagrebu u novembru 2007. godine i na "Desničnim susretima 2008."

biografija pisca i 3. interpretacija autorove zaostavštine s posebnim naglaskom na literarnoj građi iz te zaostavštine.

Želio bih da se podsjetimo na Vladana Desnicu i da ukažemo na njegov manje poznat lik, jer je zbog brojnih razloga bio prekriven nepoznavanjem – s jedne strane svjesnom odlukom autora koji nije volio govoriti o sebi, ali i zbog svjesnog "zaborava" književne historiografije koja zbog svog konformizma neke teme nije htjela sistematično da istraži, izbjegavajući na taj način uključivanje niza tema u javni diskurs. Ovo izlaganje bit će zbog toga dijelom usmjereno upravo u tom pravcu – da se artikulira nekoliko novih spoznaja do kojih se došlo istraživanjem prvenstveno njegove zaostavštine pa je omogućen i nov uvid kako u biografiju samog autora, ne samo građansku nego i stvaralačku njegovu biografiju, tako i u ona rubna područja književnosti i književnih djela, a što ih opet traži i nalaže sagledavanje koje svoju poziciju konstituira s nivoa poznavanja autorova literarnog opusa u cjelini. Već dosadašnji uvid u tu problematiku traži od tumača njegova literarnog opusa da ga u cjelini integrira u interpretaciju koja ne može izbjeći a da nije u određenom aspektu i novo sagledavanje. Stajati pred opusom koji i do danas na određeni način jest otvoren znači stajati pred opusom za kojim se kontinuirano traga, jest kontinuirano traganje za onim upisanim, označenim tim opusom, jer autorski opus nije tek njegova bibliografija nego i sve ono što je učestvovalo u njegovu konstituiranju, označavanju. Utoliko je vrlo važno i kako sam autor misli svoju stvaralačku proizvodnju i kako razumijeva uopće smisao umjetnosti u cjelini a ne samo književnost.

A radi se o piscu koji vidi literaturu kao možda ono rijetko pribježište pomoću kojega, kao što kaže i sâm, autor kontinuirano opominje sebe i druge da svojim stvaralačkim radom radi na nikad ostvarenom "očovječenju čovjeka". Smisao te mitske priče o oljuđenju čovjeka koju Vladan Desnica nakon svih svojih iskustava kako stvaralačko-umjetničkih tako i egzistencijalnih saopćava sam sebi i drugima kao temeljnu spoznaju o umjetničkoj proizvodnji, prvenstveno je konstituirana njegovim cjelokupnim stvaralačkim radom, ali je javno osmišljena i artikulirana u jednom od njegovih ključnih intervjua, a o čemu ću kasnije reći nešto više – intervjui su, naime, u jednom periodu bili gotovo jedina mogućnost neposrednog javnog komuniciranja s drugima. Desnica je bio jedan od onih autora koji je imao dovoljno snage i umijeća da iznese i pronese svoju individualnost u vremenu kada nije bilo lako, kad je bilo ponekad i po cijenu građanske hrabrosti, teško govoriti u svoje personalno, u svoje lično ime i iz vremena gdje se svojim djelovanjem nije dijelio od kolektiva, nije distancirao od njega, iako svoju literaturu nije pisao za kolektivistički mi.

Eto, četrdeset godina od autorove smrti podsjećamo se na njegovo djelo i život, što je sigurno simbolički čin, kao što čovjek jest nekakva svojevrsna simbolička životinja, ili nekakvo simboličko biće, pa se okupljamo očigledno oko jednog simboličkog znaka perpetuirajući tako još jednom to dublje iskustvo ljudske zajednice u potrebi da odamo počast pojedincu kojega djelo uvjerava kako ti simbolizirani oblici ljudskog okupljanja nisu ispražnjeni od onog smisla zbog kojeg su i nastali. Ovom prilikom radi se o 40 godina od smrti autora, i opet u kontekstu uokvirenih brojeva, dakle, kada kultura reagira prisvajajući izabrane modele kulturnih proizvoda kako bi na taj način "opravdala" svoje vlastito kulturno iskustvo, znači zbog svojih potreba u kontekstu cjeline iskustva društvene zajednice. To se radi i sa značajnim autorima, to se radi također i s autorima od daleko manjeg značenja negoli što je Vladan Desnica. U ovom slučaju radi se o autoru potvrđene umjetničke vrijednosti koju legitimira i provjera u brojnim drugim kulturama i jezicima: prevodi njegovih tekstova i njihova književno-kritička valorizacija također upozoravaju na autora visoko

izgrađene svijesti o tome što je vrijedan umjetnički proizvod. Ili kao što bi on sâm kazao: "Književna djela možemo ipak, sumarno podijeliti na dvije kategorije: u punom smislu vrijedna – i više ili manje nevrijedna." Ovako rigorozan stav, gotovo apodiktičan, ukazuje s kakvom rigoroznošću je procjenjivao i vlastite tekstove držeći pod kontrolom svoj stvaralački narcizam. Književno djelo je ili umjetnost ili to nije.

Polazeći od istih ili sličnih stavova, smatram da njegov literarni opus i njegovo literarno djelo jest vrijednost i da jest jedan od onih opusa koji još uvijek provocira spoznajnu svijest ne samo profesionalno nego i privatno. Pogotovo što opus Vladana Desnice egzistira istodobno kao književno-historijska građa u dvije kulturne i književno-naučne paradigme, u mnogo čemu slične i u ponečem tek različite. To je prvenstveno paradigma hrvatske književnosti i hrvatske književno-historijske akcije i s druge strane srpska. /Naravno, pitanje njegove pozicije u kontekstu kulture i književnog rada Srba iz Hrvatske posebno je pitanje koje bih ovom prilikom ostavio po strani, iako se polako i ta pozicija artikulira i osamostaljuje./

Da bi bilo jasnije što želim interpretirati u tom kontekstu, potrebno je napraviti globalnu projekciju o tome što je novo na planu opusa Vladana Desnice što se tiče hrvatske i srpske kulturne i naučne paradigme, jer postoji razlika, odnosno uspostavlja se razlika upravo nakon ovog užasnoga iskustva što ga prolaze ovi prostori i njihove kulture unatrag skoro puna dva desetljeća i gdje se snažno izmijenilo razumijevanje ili prezentiranje ili interpretacija Desničina opusa. S jedne strane Desničin je opus bio zarana integriran u hrvatsku književnu i kulturnu svijest i tradiciju kao jedan od ključnih književnih opusa i tu se bitno nova ništa nije dogodilo i ne događa. To se potvrdilo i u najrecentnijim tumačenjima u Hrvatskoj. Doduše, relativno je rijetko i u specijalnim povodima pisano u posljednjih dvadesetak godina o Vladanu Desnici u hrvatskoj književnoj historiografiji, ponajviše pri izdanjima pojedinih djela za potrebe obavezne školske lektire u obliku predgovora ili pogovora. Međutim, bitno se izmijenio odnos srpske književne historiografije i s obzirom na tumačenje njegova opusa i s obzirom na njega kao ličnost.

To sagledavam s ove pozicije: autor i njegov književni opus ne postoje sami po sebi nego i po književno-historijskom radu na njemu, jer nema toga teksta koji zadobija svoju poziciju u nekoj kulturi trajno i nepromjenjivo. Kultura, svaka pojedinačno, i ako hoćete, ljudska kultura u cjelini funkcionira na taj način da bira svoje reprezentativne tekstove, ona ih prisvaja, konstituira te tekstove, te opuse itd, jer zbog svojih potreba za učvršćenjem i artikulacijom vlastitog trajanja, pa možda i njegova opravdanja, iz tih opusa preuzima, uzima za sebe upravo ono što joj treba i čime se javno legitimira. Utoliko, naravno, mislim da i Desničin opus upravo zbog ove izmijenjene društvene, ako hoćete društvene i, ako hoćete, političke paradigme na ovim prostorima u mnogo čemu traži novo iščitavanje, jer studijem toga opusa možemo pratiti i smjenu ideoloških koncepata književne kritike i nauke o književnosti u odnosu na sebe same kao društvenu praksu u obje kulturne i naučne sredine te u odnosu na Desnicu. I ne samo zbog opisa njihova međusobnog odnosa, prije svega kroz cijeli 20. vijek, neovisno o tome što je opis tog odnosa višestruko provokativan i na dijakronijskoj i na sinkronijskoj ravni. Podsjetio bih samo na nekoliko činjenica: 1995, neovisno o tome što je bila 90. godišnjica autorova rođenja, praktično nije bilo niti jedne manifestacije kojom bi se obilježio na određeni način taj datum. Ni u hrvatskom ni u srpskom kulturnom prostoru. Međutim, 1997. realiziran je povodom 40-godišnjice izlaska romana *Proljeća Ivana Galeba* i 30-godišnjice od autorove smrti simpozij o Desničinu književnom djelu u organizaciji SKD "Prosvjeta" iz Zagreba i Katedre za srpsku i crnogorsku književnost te

Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, simpozij koji je bio i emocionalno napregnut, jer se po prvi puta govorilo na način koje je vrijeme tada omogućavalo, o uvjetno recimo temi: srpski autor iz Hrvatske u nauci o književnosti. Bar su tu intonaciju formirali i posebno naglasili mediji.

Prije te manifestacije izišla su, doduše, *Izabrana dela Vladana Desnice* u četiri knjige[1] u redakciji Stanka Koraća i Jovana Radulovića 1993. godine i to izdanje bit će dugo jedino kompleksnije prezentiranje Desničina djela u srpskoj i hrvatskoj sredini sve do početka novog milenija, 2005. godine, kad će biti objavljene dvije zanimljive knjige s kojima će se otvoriti novi pogledi i na planu studija njegove poetike i na planu esejističko-polemičkom: Jovan Radulović objavit će knjigu polemičkih tekstova Vladana Desnice *Progutane polemike*,[2] uglavnom neobjavljenih, zatim izbor iz Desničinih intervjua *Djelo nastaje dalje od pisaćeg stola*,[3] a Radomir Ivanović najkompleksniju studiju o estetičkim i poetičkim pogledima Vladana Desnice *Po sunčanom satu: poetika i estetika Vladana Desnice*.[4]

Ipak, tek će 2005. godina biti ta prelomna godina gdje će se dogoditi i to da autor dobija jednu interpretaciju s pozicije svih reprezentativnih nosilaca naučne svijesti u najistaknutijim intelektualnim središtima Hrvatske i Srbije. To se ponovilo i lani i to se ponovilo i ove godine. Ulazimo već u jedan period kada se taj opus bez ikakvih dodatnih rubno-literarnih opterećenja, nego načelno književno-društvenih, promatra i pokušava da se osmisli naučno i stručno. Naime, u tom kontekstu moram spomenuti i ovo: 2005. godine imali smo u Zadru jedan simpozij, gdje je jedna od podtema tog simpozija, bili su to prvi Zadarski filološki dani, bio upravo literarni opus Vladana Desnice. Bio je međutim i u Zagrebu jedan simpozij što ga je organiziralo SKD "Prosvjeta" i Društvo hrvatskih pisaca i gdje se čulo nekoliko vrlo relevantnih referata o opusu, a pogotovo o pojedinim aspektima toga opusa.

Međutim, onako kako je reagirao Beograd u obilježavanju stogodišnjice od autorova rođenja – bilo je apsolutno nestandardno, naprosto fascinantno: praktično se Beograd kao književna i kulturna sredina pozicionirala kao kulturna zajednica koja hoće da obuhvati cjelinu njegova stvaralačkog rada i da definitivno potvrdi integraciju Desničina opusa u prostor kanoniziranih književnih opusa srpske književnosti i kulture te na taj način dodatno "nadoknadi" ono što je vremenom srpska književna kritika i nauka propustila. Više književna historiografija, bez obzira na *Istoriju srpske književnosti* Jovana Deretića[5] koji ga uključuje u korpus historije srpske književnosti, nego književna kritika koja je pratila Desničin rad i promptno reagirala na izlazak svakog njegovog djela. Organizirana je velika, reprezentativna izložba u Biblioteci grada Beograda, cijeli je septembar bio praktično u znaku Vladana Desnice: govorilo se o njemu na radiju u više navrata, na televiziji, održan je u organizaciji Biblioteke grada Beograda naučni simpozij, prvi puta su se čule njegove kompozicije u izvedbama renomiranih umjetnika, projiciran je film *Koncert* i tumačilo Desnicu kao scenaristu, raspravljalo se o Desnici kao kritičaru, ali i o recentnoj književnoj kritici u Srbiji itd, dakle, otvoreni su na adekvatan način svi prostori autorove stvaralačke aktivnosti, pogotovo oni koji su bili zapostavljeni u općoj literaturi o njemu.

To je onaj realan kontekst formiranja moje pozicije sagledavanja onoga što je izmijenjena historijska praksa učinila sa Vladanom Desnicom i njegovim djelom. Indikativno je to da

[1] Vladan Desnica, *Izabrana dela Vladana Desnice I-IV*, (pr. Stanko Korać – Jovan Radulović), Beograd 1993.
[2] Vladan Desnica, *Progutane polemike*, (pr. Jovan Radulović), Beograd 2001.
[3] Jovan Radulović, *Djelo nastaje dalje od pisaćeg stola – razgovori sa Vladanom Desnicom*, Beograd 2005.
[4] Radomir Ivanović, *Po sunčanom satu: poetika i estetika Vladana Desnice*, Novi Sad – Banja Luka – Beograd 2001.
[5] Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Beograd 1983. [3., prošireno izdanje 2002.]

ova dva toma ponovo štampanih ili dosad neštampanih tekstova Vladana Desnice, o čemu je bio govorio profesor Sekulić, a to je *Hotimično iskustvo/Diskurzivna proza Vladana Desnice* do danas na primjer u Hrvatskoj nisu recipirana uopće. Ali ni u Srbiji, osim na Radio Beogradu i opet s posebnom svrhom i u posebnom kontekstu. Prema tome, s jedne strane imamo stvaran interes i potrebu da se o Desnici govori, a s druge, kad se ponudi povod za taj razgovor, nastaje šutnja, iako se u tim tomovima nude zainteresiranim tumačima Desničinog opusa brojni nepoznati tekstovi tog autora: u objema knjigama nalazi se realno jedna cijela knjiga neobjavljenih njegovih eseja, vrlo indikativnih, zanimljivih i provokativnih eseja koji nalažu naučnu i stručnu provjeru do sada znanog pa možda i svojevrsnu redefiniciju, iako je malo preoštro reći redefiniciju, ali sasvim sigurno traže nanovo iščitavanje kompletnoga perioda između negdje 1950. i 1957. ili 1960. godine gdje je Desničina pozicija s jedne strane kao građanskoga ja, odnosno intelektualca u vremenu i s druge strane rezultat njegovih djela u mnogo čemu drukčiji nego što je književna historiografija o tome do sada mislila i misli. Što je to što je do sada s jedne strane priznato, ali još nije adekvatno i cjelovito interpretirano, odnosno nije interpretirano na način kao što to traži objektivan uvid upravo u taj historijski kulturni period? To su prvo Desničina esejistika, a u tom kontekstu posebno njegova polemika, zatim njegova kritika (filmska, kazališna, likovna, književna), njegovi intervjui i razgovori.

Dakako, o tome se može tek danas cjelovitije misliti kada se pročitaju svi pronađeni tekstovi i dio objavljenih iz zaostavštine i njegovi intervjui. Jer je dosadašnjim uvidom u tu građu prije izlaska tih knjiga bila sagledljiva u principu samo njegova esejistika i to dominantno navezana na interpretaciju poetike njegovih pripovjednih tekstova, romana i pripovijedaka, a do kompletnog sagledavanja njegove diskurzivne proze nije se moglo doprijeti. Ponajmanje je poznat njegov polemički angažman, jer se nije poznavala cjelokupna Desničina intervencija u društvenu i intelektualnu praksu vremena ne samo u Hrvatskoj nego uopće u Jugoslaviji onog vremena. Govorimo na primjer: 1952. godina, pa Kongres u Ljubljani, pa po prvi put se javno govori kako je Partija ili marksistička ideologija kao vlast odustala od kontrole nad pravom autora da slobodno realiziraju svako svoju individualnu poetičku praksu.

Desnica demonstrira od početka ne samo svojom primarnom stvaralačkom, fikcionalnom praksom, dakle formiranjem svojih fikcionalnih tekstova nego i polemikama, nego i feljtonima, nego i esejističkim tekstovima slobodu javne riječi i pravo autora na slobodan izbor poetičkog modela koji mu treba za njegove stvaralačke namjere. Nije se ustručavao da predlaže i nudi oblike djelovanja od kojih su drugi bježali u nastojanju da razlabavi okoštalu, sterilnu, hladnu i monotonu prezentaciju književnosti i pojava oko književnosti, da otvori dijalog o smislu književnosti i umjetnosti u društvu, jer je smatrao da o tom ne postoji nikakav konsenzus, već da su mišljenja različita, dijaloška i utoliko podložna naučnoj i stručnoj provjeri. To razbijanje iluzije o monolitnom shvaćanju umjetnosti, to ukazivanje na individualno u umjetnosti, to plediranje na drugačije mišljenje o pitanjima koja nisu naučno "riješena" bio je krimen koji je skupo platio, jer se drznuo da ukaže na naučnu i stručnu nekompetenciju institucionalno visokopozicioniranih pojedinaca. Ideološka diskvalifikacija Desnice bila je tek efikasno sredstvo za eliminaciju polemičkog ja koji postavlja kompetentna pitanja. Ono što se očigledno još do danas provlači na određen način kao sadržaj koji nije pretresen ili ozbiljnije označen, a zbog kojeg je Desnica bio sa porodicom i te kako označen, jest javno prokazivanje njega kao društveno neprihvatljivog pojedinca, pojedinca kojeg treba kao stigmatiziranog izolirati. Mehanizam je funkcionirao

besprijekorno. Realno je to značilo ovo: iako je imao širok krug prijatelja i znanaca, on se ubrzano osipao tako da je ubrzo spoznao što znači društvena izolacija, da je nezaštićen bilo kakvom društvenom koterijom ili bilo kakvim društvenim udruženjem, osim članstvom u Društvu književnika Hrvatske, da je bez mogućnosti objavljivanja u najvećem broju časopisa u Hrvatskoj pa je bio prisiljen da zarađuje na poslovima realizaciju kojih uznemirena ruka nasilnika u kulturi nije mogla da spriječi: prekucavanjem tuđih tekstova, selektivnim prodavanjem časopisnih rariteta domaćim i stranim bibliotekama iz porodične biblioteke itd. Književna historiografija nije o tome još uvijek rekla svoju punu riječ, neovisno o tome što će o tom dugu prvi progovoriti Vlatko Pavletić 1987. godine kada objavljuje u beogradskim *Književnim novinama* tekst *Pravda za Desnicu* i gdje poziva na novo čitanje Desnice, pogotovo u onom kontekstu koji je tu najzanimljiviji i što književnu historiografiju bi moralo da obavezuje, a to je sagledavanje Desničina angažmana u kontekstu naprosto otvaranja, širenja javnog prostora utjecaja individualnog ja stereotipnim javnim modelima ponašanja usprkos, a što je Desnica u svoje vrijeme neštedimice radio, neštedimice, dakle – u svakoj prilici koja mu se ukazala.

Srećom nije to predugo trajalo, jer su ipak postepeno nastupala nova vremena na tragu onih procesa koji su donekle zakašnjelo, ali neumitno, uslijedili nakon konfrontacije sa staljinovskim modelom 1948. godine. Nije ni adekvatno ni pravo reći "srećom nije to predugo trajalo", jer će ga do kraja života pratiti repovi javnih i osobito tobože anonimnih progonitelja. A da su ti procesi tekli sporo, oprezno i da se na njih budno pazilo, svjedoče i situacije u kojima se Desnica nalazio. Naime, radilo se o svojevrsnom pseudoparadoksu: da Desnicu podržavaju književne institucije – svaka njegova knjiga biva nagrađena (nagrada Društva pisaca Jugoslavije za zbirku pripovijedaka *Olupine na suncu* 1952. godine; nagrada za zbirku pripovijedaka *Tu, odmah pored nas* Društva književnika Hrvatske 1954. i Zmajeva nagrada za roman *Proljeća Ivana Galeba* 1957. godine) s jedne, a da ga istodobno žestoko napadaju i osporavaju utjecajni, visoko institucionalno pozicionirani pojedinci s druge strane.

Taj se pseudoparadoks ogleda i u situacijama kad mu se otvore stranice mladih književnika. Naime, Desnicu su vrlo brzo prepoznali mladi ljudi kao onaj stvaralački ja kojega pozivaju i prizivaju htijući imati kao podršku autora od ugleda u trenutku kad ulaze u književni život, jer su već bili svjesni kako se njihovi pogledi na književnost i umjetnost razlikuju od javno proklamiranih i podržavanih. Među najbližima po pogledima bio im je Desnica, neovisno o tome što iza Desnice stoji relativno skroman opus. Kada se pokreću *Krugovi* uredništvo zove Desnicu da surađuje u *Krugovima* na što se on promptno odaziva. Šalje im, kao što nam je svima poznato, u ono vrijeme provokativne eseje/zapise koji izlaze pod zajedničkim nazivom *Zapisi o umjetnosti* što je zanimljivo i u jednom drugom kontekstu – da je radio na objavljivanju knjige eseja, jedine knjige koju nikada neće objaviti, iako ju je planirao i na njoj radio još pred 2. svjetski rat, a početkom petog desetljeća imao i dogovorenu.[6] Međutim, čim se javila oštra, ideološki diskvalificirajuća kritika tih njegovih pogleda, sami *Krugovi* automatski odustaju od daljnjeg objavljivanja i to bez ikakvog objašnjenja, što Desnicu toliko čudi da kaže, da ne može da razumije da časopis koji je objavio njegove tekstove i objavio napade na njega zbog gledišta u tim tekstovima "neće da objavi i moju obranu". Dakle, radilo se o jednoj situaciji koja jasno oslikava sudionike u kulturnom životu kao građanske ličnosti s obzirom na odnos prema književnoj "vlasti" i

[6] S Nikolom Pavićem, tadašnjim tajnikom Matice hrvatske, dogovorio je knjigu eseja, kritika i feljtona 1954. godine pod naslovom *Eseji i kritike*, da bi na kraju, kad je postalo potpuno jasno da od dogovorene knjige neće biti ništa, knjizi dao adekvatniji naslov *Naličja*.

ugroženom pojedincu. Radilo se s jedne strane o pozicioniranju Vladana Desnice kao individualnoga građanskoga ja u odnosu na javni kolektivni mi i kao takvoga ga prepoznaju pa ga zato mladi stvaraoci koji tek nastupaju, stavljaju kao svojevrsnu perjanicu ispred sebe, neovisno o tome što će vrlo brzo, kao što to ova anegdota o kratkotrajnoj ljubavi između *Krugova* i Desnice demonstrira i bez imalo skrupula i obaveza prema javnoj riječi odustati od njega. Sve to dodatno otkriva kakva je bila pozicija Vladana Desnice u onome vremenu i kako su se legitimirali drugi u odnosu na njega. Redakcije mu često odbijaju da objave naručene tekstove, uglavnom bez ikakva objašnjenja.

To prešućivanje i nemogućnost da brani svoje stavove prati ga još od 1950. godine kad se osporavao njegov roman *Zimsko ljetovanje* tako da je na kraju bio potpuno svjestan da svoje tek blago polemički intonirane odgovore na početku, a potom i sve žešće i ličnije stilizirane polemike na kraju, piše uzalud, jer ih niko ili ne želi ili ne smije da objavi. Pa ni časopisi u kojima su napadi ugledali svjetlo dana i koji su bili dužni da ih objave. Te će svoje neobjavljene, nerealizirane polemičke odgovore pohraniti u fasciklu i nasloviti ih *Progutane polemike*. Proći će praktično pola vijeka od vremena kad su nastajali, a da se pojave u knjizi što ju je priredio Jovan Radulović 2002. godine kad se po prvi put javno otkriva sva polemička kompetencija Vladana Desnice, iako u knjigu nije ušla sva autorova polemička građa.

Međutim, bilo je institucija koje su mogle realizirati svoje planove i u tom smislu dati bezrezervnu podršku autoru pod kontinuiranom "kontrolom": kada Radnička biblioteka u Zagrebu pokreće 1955. godine kasnije najutjecajniju javnu, najprije književnu, a onda književno-kulturnu tribinu u Hrvatskoj, koja i danas traje neovisno o tome što više nema onaj rang i onu funkciju, a to je *Književni petak*, od svih književnika, od svih javnih ličnosti kao svog prvog gosta i promotora poziva Vladana Desnicu, što je već govorilo o tome da se radi o nekim novim vremenima koja su omogućavala "slobodnije" javno disanje, da je kontrola javne riječi i javnog djelovanja očigledno popuštala i gdje su snage koje su radile na tom popuštanju opet praktično pozivale Vladana Desnicu da javno podrži i javno demonstrira njihove vlastite intencije.

Neovisno o tim rijetkim znakovima podrške sve to vrijeme on pak jest usamljenik koji dostojanstveno podnosi tu usamljenost, on je, rekao bih čak, pojedinac što je i te kako za honorirati – možemo zamisliti čovjeka 1948. godine koji odlučuje da napusti jedno, za ono vrijeme sasvim sigurno visoko mjesto šefa pravne službe u Ministarstvu financija Narodne Republike Hrvatske i da ide u slobodne umjetnike, a ima porodicu sa četvero djece, ima majku i sestru koje je trebalo izdržavati, ima jedno ogromno imanje koje je trebalo održavati da ne propada itd. – imao je dovoljno samopouzdanja i građanske hrabrosti da brani svoju vlastitu egzistenciju i egzistencijalni izbor. Dakle, radilo se o jednoj samosvijesti koja je mogla tako nešto na nekoliko planova da izdrži i podnese, pogotovo i zato što je bio javno prokazan odmah već 1950., odnosno 1951. godine kao ideološki protivnik, kao klasni i politički, kao što bi se danas reklo nostalgičar, monarhist. Uz to, optužen je i na tragu sokratovske krivnje, da "kvari" omladinu pa će mu se zaprijetiti kako ljevica zna što radi Desnica. On je bio, dakle, očigledno jedna posebna pozicija koja se neovisno o svemu tome nije mogla da utaji svoj vlastiti ja, da kompromisno prilagođava stajališta u odnosu na druge; to nije mogao utajiti ni kad raspravlja o jeziku, ni kada raspravlja o slobodi stvaranja, kada govori o temeljnim književnoteorijskim pitanjima koja su se tada javno pretresala, a to je onaj poznati sukob između realista i modernista što se najviše u stvari i najtemeljitije vodio na stranicama književnih časopisa u Beogradu, to ne može ni u situacijama kad bezuspješno

piše svoje odgovore-polemike, jer je siguran da neće biti objavljene, kad ga se želi pridobiti za jednonacionalni kulturni i književni model na motivu pripadnosti autora itd.

Dozvolite mi da o ovoj temi više ne govorim, jer vrijeme ide vrlo brzo a stalo mi je da oblikujem nekoliko detalja iz autorove biografije koji su manje poznati ili nepoznati i koji u mnogo čemu reflektiraju ono što i mi poznajemo kao elemente ili temeljne spoznaje u vezi sa njegovim djelom u cjelini.

Na primjer: svi dobro znamo što misle književni kritičari kada govore o Desnici kao interpretatoru jedne od možda ključnih riječi, riječi koja se provlači u visokoj literaturi, a to je tema smrt. Motiv smrti kao motiv je opsesivna tema koja nije nastala isključivo na planu iskustva zrela čovjeka, nego tema koja se kod Desnice formira zarana i potom provlači od ranog djetinjstva, tema koja će navezati mnogošta na sebe i formirati visoko senzibilizirani mehanizam registracije njezinih manifestacija, a to je iskustvo što ga je ponio nakon nagle, iznenadne smrti starije sestre Olge koja umire u 12. godini života u Srpskom internatu za djevojke u Zagrebu. Vladan ima osam godina.

Ona će ponovo biti uznemirena, aktivirana očevim i stričevim hapšenjem 1919. godine kad oca talijanske vlasti zbog njegova angažmana u obrani slavenstva Zadra na stranicama *Novog lista* internira na skoro punu godinu dana u srednju Italiju.

Ta trauma nestanka je, i to bespovratnog nestanka, sadržaj koji će pratiti Desnicu gotovo do kraja 60-ih godina, da se ne upuštam u neke simboličke projekcije, do kraja života i u mnogo čemu učestvovati u konstituiranju autorove karnevalizirane slike svijeta. Naime, ta spoznaja o bespovratnom nestanku i gubitku je iskustvo što će se dramatično pokazati već 1940, odnosno u novom kontekstu 1941. godine; taj strah od gubitka sluti rat – 1940. šalje dvije knjige Geci Konu u Beograd. U literaturi nalazimo kod nekih da je to bila knjiga pripovijedaka, neki kažu knjiga pjesama, a i sam Desnica ostavlja mogućnost različitim tumačenjima – a bit će gotovo 100% sigurno da se radi o dvjema knjigama – o knjizi pripovijedaka i knjizi pjesama – koje će onda krajem '40. godine tražiti od Gece Kona natrag, ali koje će, kao što znamo iz autorova svjedočenja nestati u ukradenom koferu za vrijeme putovanja iz Splita brodom za Zadar 1942. godine i čime će se otvoriti ta dodatna trauma navezana na prvu. Međutim, još je jedna situacija koja govori o autorovoj sudbini kao onoga koji kontinuirano biva suočen s gubicima, a kasnije i sa grubim prešućivanjima. To je iskustvo otpočelo s opernim libretom *Adelova pjesma*.

Naime, on je s kompozitorom Ivom Paraćem potpisao ugovor 1932. godine u Splitu, dvije godine po predaji libreta što je vidljivo s obzirom na datiranje 1929/30. dovršenog libreta, i praktično zajedno rade na toj operi, da bi tek 1940. godine došlo do mogućnosti realizacije gotova djela. Jakov Gotovac koji je tada ravnatelj opere HNK u Zagrebu i koji je bio izuzetno zainteresiran da plasira jedno originalno domaće operno djelo u narednoj sezoni, krajem 1940. godine otpočinje u HNK s orkestarskim probama *Adelove pjesme*. Probe se ubrzavaju, formira se i pjevački ansambl, a da nosilaca glavnih likova nije bilo pa je angažiran čak i Vladan Desnica kako bi privolio neke operne prvake i dive da se prihvate tih uloga. No, negdje od februara, marta 1941. godine više nema korespondencije između Vladana Desnice i Jakova Gotovca, između Jakova Gotovca i Ružičke ili Ive Paraća gdje bi se spominjao Vladan Desnica itd. što govori o tome da se najvjerovatnije Desnica odazvao na mobilizacijski poziv i više ga u tom procesu pripremanja opere za izvedbu nema. Međutim, ta *Adelova pjesma* je prvi puta izvedena, nije istina da je izvedena tek 1951. godine u Rijeci, nego je izvedena 1941. godine u HNK, odnosno DHK čini mi se, odmah

je 1941. preimenovano, izvedena je u šestom mjesecu, ali Vladanova imena kao libretiste na plakatu nema.

Taj kontinuirani nestanak vlastitog rada, dakle, ti osjećaji bespovratnih gubitaka, nenadoknadivih gubitaka se nastavljaju. Onda se kao treći pojavljuje taj gubitak gdje je gotovo više od 10 godina mukotrpnog rada gdje se gube dvije knjige, knjiga pripovijedaka i knjiga pjesama, a po nekim njegovim pismima i zapisima može se govoriti kako je imao u planu ili gotovo u cjelini završenu knjigu eseja i književnih kritika. Jedina knjiga koju žanrovski neće uspjeti da realizira nikada, a na njoj će raditi skroz do pod kraj šestog desetljeća prošloga stoljeća, što je također jedna izuzetno zanimljiva priča u tom kontekstu. Dakle, kod Vladana Desnice se radi o tome da ga kontinuirano prati i razvija se svijest o bespovratnom gubitku, da se proizvodi svijest o tim fantomskim udovima i što on nakon rata nastoji da kompenzira i ublaži pokušajima rekonstrukcije tih tekstova. Nema rekonstrukcije, kaže on, čovjek uvijek nanovo piše novi tekst, knjige su bespovratno potonule sa koferom.

Isti se sindrom pojavljuje i u periodu prvih žestokih napada po izlasku *Zimskog ljetovanja* i *Zapisa o umjetnosti* kad pokušava da brani svoju knjigu i da se ogradi od ideoloških diskvalifikacija, jer mu odgovore niko nije htio štampati. A on ih je uredno slagao u kartonsku fasciklu i imenovao je *Progutane polemike*. Nešto slično dogodilo se i s pokušajem prešućivanja njegova udjela u riječkoj izvedbi *Adelove pjesme* 1951. godine, ali će to uspjeti da spriječi, odnosno da se izbori za potvrđivanje vlastita stvaralačkog angažmana u realizaciji tog muzičkog djela. Kao što na tom tragu reagira u situaciji kad brani svoje učešće kao scenariste za film *Koncert*. Da za sam kraj ovog motiva spomenem jednu koincidenciju: Gay, prevodilac *Proljeća Ivana Galeba* na engleski, gotov je prijevod romana, a uložio je u nj više godina predanoga rada, izgubio. Više se nikada nije htio vratiti pokušaju novog prevođenja.

Što se njegove biografije tiče mislim da je on prošao tu konfrontaciju sa društvom o čemu bi se dalo jako puno i nadugačko govoriti, ako nekoga nešto zanima ja bih ostavio vremena na kraju da možda na nešto odgovorim, međutim, htio bih da ukažem na to kontinuirano praćenje ili onemogućavanje upravo Vladana Desnice kao najvjerovatnije izabranog pojedinca preko kojega se koješta prelamalo. Naime, on shrvan onim grandioznim naporom što ga je realizirao od negdje ljeta 1949. pa negdje do 1957, izlaskom *Proljeća Ivana Galeba*, gdje je u tih 7-8 godina gotovo završio kompletan svoj literarni opus.

Kaže se, i to je jedan od stereotipa, Desnica je malo objavio, malo je pisao. Nije istina. Treba pogledati u kom vremenskom periodu je što napisao i odjednom ćemo se naći pred činjenicom da je napisao dva nezaobilazna romana *Zimsko ljetovanje* i *Proljeća Ivana Galeba*, dvije zbirke, dvije nezaobilazne zbirke pripovijedaka *Olupine na suncu* i *Tu, odmah pored nas*, zbirku poezije *Slijepac na žalu*, filmski scenario *Koncert*, a da uopće ne govorimo o njegovoj prevodilačkoj aktivnosti,[7] esejima i kritikama itd. te da se ni ne spominje da gotovo dobar dio toga vremena mora trošiti u jednom povećem vremenskom periodu života na prekucavanje tuđih tekstova, kao što sam kaže, na našem jeziku za 12, a na stranim jezicima za 15 dinara po stranici, jer nije imao drugih materijalnih izvora. Zbog pritisaka društva i visoko institucionalno pozicioniranih pojedinaca koji ne samo da mu nisu do-

[7] 1938. godine objavljuje malu knjižicu izabranih Croceovih eseja i kritika, a poslije rata: roman *Kruh i vino* nobelovca Ignazia Silonea, publicističku knjigu koja je imala snažan odjek *Povratak iz SSSR. i Dopuna mom povratku iz SSSR* Andrea Gidea, značajnu knjigu Lionella Venturia *Od Giotta do Chagalla*, sedam novela Jeana Polana, Croceov esej *Leonardo filozof*, nekoliko priča za djecu Marcela Aymea, pripovijetku *Poslije plesa* L.N. Tolstoja, brojne talijanske pjesnike.

zvoljavali da elementarno zarađuje u okviru svojih aktivnosti nego su ga u tome sprečavali i onemogućavali. Htio bih da vam malo ilustriram za sam kraj i ono što je sasvim sigurno nepoznato ili manje poznato, jer dio toga je i objavljeno. Na primjer, u zadnjem broju ovogodišnjeg *Ljetopisa* SKD "Prosvjeta" objavljena je *Adelova pjesma*, dakle, njegov operski libreto pa se može vidjeti na koji način je Vladan Desnica praktično kao 25-godišnjak sudjelovao u toj grozničavoj žudnji da se pronađe kao stvaralački ja, jer je svojim profesionalnim aktivnostima kao pravnik, najprije kao student, a onda kao pravnik bio očigledno, ne bih rekao nezadovoljan, ali sasvim sigurno nerealiziran do kraja.

Početak njegove stvaralačke aktivnosti, neovisno o tome što piše kontinuirano i neumorno čita domaće i strane autore, on ipak izgleda da se najviše bavi muzikom, gdje je rad na libretu samo jedan od tih znakova. Kad se pogledaju njegove kompozicije sačuvane iz tog perioda, prvi tragovi sežu u vrijeme kad je još gimnazijalac u Šibeniku i iz tog perioda datirana je prva zapisana muzička ideja, zatim 1922, 1923. godina i tome slično, tako da u osnovi ono što je do negdje 1932/33. godine, prije nego što će prihvatiti da uredi dva broja *Magazina*, da će se prvenstveno baviti muzikom. To nam pokazuje objektivni uvid u materijal, neovisno o ogromnom čitanju i tome što intenzivno piše i što nezadovoljan napisanim ne objavljuje, ipak, najvjerovatnije, možemo smatrati prema materijalu što je prođen da je on bio, što će kazati jednoj novinarki kasnije: ja sam možda ipak pogriješio, možda bi bilo bolje da sam nastavio baviti se muzikom, a ne literaturom, jer je dvojio u trenutku kad se odlučivao što nastaviti nakon gimnazije: da li da ide na studij muzike ili na pravo na što ga je na kraju otac privolio. Iz tog konteksta gledano, iz te nove dimenzije razumijevanja onoga što je inače poznato kao osobena karakteristika njegove naracije – to je muzikalnost ili što kažu liričnost njegove proze, odnosno njegove naracije. Desnica je brusio, gradio ritmomelodijsku konstrukciju svoje rečenice praktično od mladih dana, odnosno postao s tim nivoom strukture priče zadovoljan tek onda kad je bila "pronađena", odnosno osvojena. Njegova rečenica nije nastala spontano odjednom negdje neposredno poslije 2. svjetskog rata, nego je rezultat dugog i kontinuiranog traganja o čemu svjedoče i oni rijetki tragovi u periodu između dva svjetska rata.

Posebno je zanimljiva građa pronađena u autorovoj zaostavštini, jer je pronađeno nekoliko izuzetno zanimljivih tekstova različitog nivoa dovršenosti i različitih žanrova što ukazuje na stvaralačke ideje i planove autora. A oni su se ticali i rada na drami (nedovršen dramski tekst *Gnjusni mali gnom*) i rada na filmskom scenariju (*Vječiti putnik*) i rada na formiranju knjige eseja i kritika i rada na komponiranju i rada na knjizi pripovijedaka itd.

Možda da ukažem na građu koja se tiče filma kao medija, a ne tiče se samo činjenice da je zarana bio fasciniran tom umjetnošću pokretnih slika, jer je pronađeno nekoliko tekstova gdje je rad na filmu ili njegov studij filmske poetike, poetike filma bio intenzivan i raznolik: ostavio je nekoliko zanimljivih radova i teorijskih i interpretativnih bilo kao kritike bilo kao eseje bilo kao studije čak /na primjer, raspravljao je o razlici između funkcije dijaloga u literaturi i na filmu, fenomenu slikovnosti u književnosti i na filmu itd./. U to bavljenje spada i ogledanje u pisanju filmskog scenarija pa završava scenarij za film *Koncert*, neovisno o tome što je *Koncert* kao ideju filma imao i dijelom scenarijski obradio sam režiser filma Branko Belan. Kasnije će iz te saradnje proizići jedna posebna priča i razviti se polemički odnos između njih dvojice sa nezaobilaznim porukama na stranicama ondašnjih časopisa. Radi se o 1954. godini.

Bio je izuzetno zanimljiv referat Borisa Munitića u Beogradu 2005. godine gdje govori o tome kako je scenarij toga filma, pa je nešto slično govorio jedan mladi kolega, filmolog iz

Zagreba i obadvojica se slažu i smatraju da je to i za poetiku samog režisera Belana, ali i za uopće pisanje scenarija onog vremena, smatraju oni scenario koji je barem 10 godina uranio što se tiče oblikovnih zahtjeva, jer će takvi scenariji u hrvatskoj kinematografiji biti realizirani sedamdesetih godina. On će u tom pokušaju da određene postupke koji su karakteristični za filmsku poetiku primijeniti i u svojoj prozi. O tome nemamo previše svjedočenja u istraživanju njegove proze, pa će se i to morati jednom učiniti: fragmentarnost, montaža, brza smjena motiva, brza smjena perspektiva itd. To je vidljivo u njegovoj novelistici, i ne samo u novelistici. Međutim, on intenzivno pokušava osmisliti dvije velike teme: jedna od velikih tema Vladana Desnice je bio Petar II. Petrović Njegoš i Dositej Obradović.

U zaostavštini imamo jedan nacrt filmskog scenarija, tek dijelom razvijenog, koji je nazvao *Vječiti putnik*. To je filmski scenarij ili pokušaj formiranja jednog cjelovitog filmskog scenarija koji bi tematizirao Dositeja Obradovića kao ličnost u odnosu na njegov psihogram kako ga on vidi[8] i u tom smislu, naravno, da se može i te kako vidjeti kako oni stavovi koje je zastupao još kao mlad 28-godišnjak, kada piše o Dositeju Obradoviću u *Magazinu* 1934. godine, da tu na određen način nanovo aktualizira iste ideje. I danas taj esej nije do kraja deaktualiziran i iscrpljen s obzirom na ono što u sebi nosi. Oblikovana je samo špica filma u funkciji okvira kojim se simbolički sugerira centralna ideja – Dositej otkriva put i način izlaska srpske kulture iz konzervativnog i neproduktivnog modela: vlak prolazi kroz tunel i postepeno se približava izlasku iz njega. Nakon te simboličke špice razvijena je samo jedna scena sa Dositejem u nekom bečkom građanskom salonu gdje se oblikuje ideja o Dositejevoj smjernosti itd.

Drugi, daleko razvijeniji i gotovo završen, moramo, naravno, znati da taj filmski scenarij nije pisan kao izvedbeni scenarij, jer je pisan u onovremenoj maniri kao literarni scenarij kojim se simbolički sugerira centralna ideja. I taj drugi je pisan praktično kao literarni scenarij – takav je bio i scenarij *Koncerta* – i naslovio ga je *Zlatna medalja* sa temom političke manipulacije s motivom patriotizma. Jedan scenarij kojega bi, nadam se da neće proteći previše vremena, trebalo objaviti, jer u mnogo čemu objašnjava i taj krug tema koje su pod kraj zaokupljale Vladana Desnicu.

Međutim, ono što je za mene bilo veliko otkriće je jedan veliki broj isto također različitog nivoa dovršenosti, novelističkih tekstova i to je jedna gotovo nova, ozbiljna nova knjiga. Moram upozoriti na to da svako onaj koji će se prihvatiti objavljivanja takvih tekstova mora vrlo dobro da raščisti i jasno se pozicionira na sam stav Vladana Desnice u odnosu na autorske zaostavštine, gdje kaže da zbog samog autora ponekad nije dobro da se objavi baš sve što je u zaostavštini sačuvano, jer je nivo završenosti tih tekstova u nastajanju stvarno različit.

Da se radi o planiranoj novoj knjizi novela svjedoče ne samo tekstovi u radu nego i popis naslova tih tekstova na listu papira koji je stavljen kao svojevrsni sadržaj ispred svih tekstova koji na svojim košuljicama nose brojeve s tog popisa. Teme su raznolike, a priče smještene u omiljeni Desničin prostor, mediteransko-zagorski.

Međutim, imamo jedan tekst koji je tu posebno intrigantan i označava onaj krug tema koje su ga provocirale i koje će dijelom realizirati u drami *Ljestve Jakovljeve*. Radi se o tekstu, drami *Gadni mali gnom*. To je nedovršen tekst: u cijelosti je formiran prvi i dobrim dijelom je završen i drugi od planirana tri čina. Očigledno je da autor toga teksta nije

[8] Sa velikom vjerovatnoćom nastanak tog scenarija možemo približno locirati u razdoblje kad piše i scenarij za film *Koncert*, dakle, u godinu 1954/55.

pronalazio načina kako da scenski uvjerljivo razriješi jednu aktancijsku situaciju na samom kraju 2. čina. Treći čin svojim fabulacijskim zahtjevima višestruko je otežavao iznalaženje adekvatnog rješenja, ali to ovom prilikom ne treba aktualizirati. Cijela ta dva prva čina su završena niti u punih mjesec i pol pri čemu je u nekoliko navrata prekidao sa radom radeći nešto drugo. To dokumentarno potvrđuje način kako je Desnica radio: "Književno djelo nastaje dalje od pisaćeg stola." On bi sjedao pisati tek onda kad je već dovršeno imao u sebi i onda nastaje prva varijanta i onda slijede brojna čitanja, brojna nadopisivanja, mijenjanja motivirana potrebom da se optimalno izrazi pa je u tom htijenju provodio brojna nadopisivanja što nije ništa drugo nego potreba da kontinuirano propituje vlastiti tekst, propituje mogućnosti vlastitog teksta na brojnim planovima njegove strukture. U tom tekstu *Gadni mali gnom* tema je ono što zaokuplja Desnicu neposredno prije *Ljestava Jakovljevih*, a to je taj etički problem, etičko pitanje koje on kao autor hoće da nanovo uvede u literaturu, gotovo na svjesno angažiran način.

Naime, *Vjesnik u srijedu* donio je izvještaj po završetku suđenja jednom francuskom doktoru/zubaru koji se u vrijeme okupacije Pariza u 2. svjetskom ratu nasmagao ogromnog blaga. Radilo se o tome da je on ubijao injekcijama Židove koje je tobože spašavao i te nesretnike pokapao u jednom ogromnom podrumu, a otkriven je u trenutku kad je bio prisiljen da u roku 15 dana otkloni sve tragove pa je počeo spaljivati leševe.

Onda kasnije, nakon rata, ubija na isti način jednog nacističkog pukovnika gestapovca i njegovu prijateljicu, priključuje se francuskom Pokretu otpora pa ga Pokret otpora hoće nakon oslobođenja Francuske da preuzme nekakve funkcije itd. Imamo jednu realnu, jednu historijski provjerljivu priču o jednome iskustvu i Desnica to uzima, očigledno da je njemu to toliko fantastično da ne može vjerovati. Vrlo je zanimljivo koliko drži do tog dokumenta o francuskom doktoru koji usmrćuje da bi stekao pa je antisemitski sadržaj u cijelosti potisnut. Taj treći čin je trebao biti čin koji će razriješiti tu dilemu prava na tuđi život i koje pravo bilo kao liječnik bilo kao ideologija bilo kao individualni patološki psihički sklop pojedinca, ma kako da se definira, o čemu dubinski praktično ova dramska priča svjedoči.

Možda za sam kraj: što bi to bilo što iz današnje perspektive bi bilo, te neke nove spoznaje o Vladanu Desnici? To je da Desnica ne vjeruje u historiju, da ne vjeruje u mit nade, u mit iskupljenja. Postoji čovjek i njegova individualna etičnost koja je uvijek dovođena pred i u brojne situacije u kojima se propituju i ja bih za sam kraj pokušao da formiram jednu sliku o tome što autor koji je bio prihvaćen kao što je bio prihvaćen, je mislio o tom pozvanju biti pisac, koji je riskirao egzistencijalnu sigurnost prihvaćajući neizvjesnost simboličkog organiziranja vlastitoga razumijevanja svijeta i sebe u tome svijetu.

Pred kraj njegova ozbiljnog stvaralačkog djelovanja u jednom razgovoru na Radio Beogradu sa Nikolom Drenovcem i to je jedini sačuvani fonozapis na žalost njegov, pita ga na kraju tog intervjua: "Budite dobri pa nam recite: koja vas misao u poslednje vreme naročito zanima, hoćemo da kažemo šta vam se nameće kao neki problem, vaš, ili iz života oko vas?" Odgovorio je ovako: "Vidite, nedavno u jednom razgovoru s publikom postavljeno mi je slično pitanje. Ono je glasilo: koje je najsnažnije iskustvo Vašega života?? Zamislite tako široko pitanje, nekako neodređeno. U prvi mah, priznajem, učinilo mi se pitanje apsurdno, dokono, ovako – više izmišljeno, a nešto kasnije uvidio sam da je to upravo onaj problem koji me muči i lupa po glavi već dulje vremena, i u krugu kojega se vrte gotovo sve moje novije zamisli i radovi u toku nastajanja, i tako. To je pitanje spočetka, nalazilo izraza tako u jednom zbilja nemoćnom i tupom pitanju bez odgovora, pitanju koje je bilo

više usklik nego pravo pitanje: naime, odakle i zašto to da su one provalije neljudskog, oni grdni kvantumi nečovještva, one nepregledne hekatombe ljudske koje smo doživjeli prije samih par decenija, ostavile, u stvari, tako plitkog i površnog traga u nama, u nama svima? Odakle to da se nešto što smo s punim uvjerenjem mogli smatrati mementom, opomenom za čitava stoljeća, pokazalo kao ne baš naročito moćan memento ni za samih par decenija? I odakle uopće, proširujući to pitanje, jel te, odakle uopće ljudsko iskustvo pa i najkrvavije tako kratko traje i tako malo važi. To je pitanje dosta dugo ostajalo bez odgovora, onako fluktuiralo mi u glavi i najzad se počeo pomalo da ocrtava odgovor, naslućujem ga bar nekako u ovim granicama: više-manje čitavo naše iskustvo mi doživljavamo kao istorijsko iskustvo, što se kaže, kao političko, kao socijalno, ako hoćete kao tehničko, pa čak i kao vojničko iskustvo i kako god hoćete, a ne ili tek vrlo malo, vrlo malo kao golo ljudsko iskustvo, kao etičko iskustvo. Eto, mislim, da je odatle to."

Taj etički sadržaj kao tema koju upravo izdvaja kao centralnu temu svoga sveukupnog iskustva varirat će u nekoliko svojih intervjua o kojima do danas nije niko ništa rekao, osim za dva-tri više razgovora, nego intervjua, a upravo su intervjui bili jedan od onih rijetkih oblika komuniciranja sa javnošću koji se nisu mogli tako lako kontrolirati, pa je autor mogao da artikulira daleko slobodnije ono što želi negoli u kakvom drugom obliku – dodatno i zbog toga što mu je jako dugo bilo gotovo onemogućeno da javno djeluje. Ja bih sad taj etički kompleks koji na kraju izuzetno potencira jednim stavom o kojem do sad u literaturi nismo bili u prilici da uočimo. Dakle: "Stvar uvijek počinje odatle: čovjeku se čini da ima da saopći nešto što je vrijedno tog truda. Često to poprima intenzitet jednog imperativa. Ponekad vid jedne etičke dužnosti. Otkriti i formulirati neke istine o čovjeku i oko njega, i time, u konačnoj liniji, od svoje strane nešto doprinijeti vječitom cilju: očovječenju čovjeka – u tome je krajnja svrha i dublji smisao svake književne djelatnosti. A nezamjenjiva vrijednost književnosti, koja određuje njenu funkciju i njeno mjesto u sferi duha, leži u tome što nam otkriva o čovjeku istine onog reda koje nam ni historija, ni sociologija, ni naučna psihologija, ni ma koja druga duhovna djelatnost ne mogu da pruže. Sve one posmatraju čovjeka u nekim uopćenjima, u nekim širim okvirima, u nekom skupnom kretanju: u odorama nekih mitologija, u oklopima nekih ideologija, u uniformama nekih zajedničkih ispovijedanih mišljenja, vjerovanja morala, životnih stavova, pogleda na svijet. Stvar je književnosti da nam pokaže konkretno individualno u krilu univerzalno apstraktnoga, da nam otkrije golog čovjeka, pulziranje njegovog konkretno pojedinačnog bića pod onim odorama i oklopima i uniformama. I da nam pripovijeda o položaju i o 'subjektivnom osjećanju' onog konkretno pojedinačnog u zagrljaju onog opće apstraktnog, o njihovim međusobnim trvenjima, sukobima, antinomijama – o svemu onome o čemu nam ni najminucioznija historiografija nikad ništa nije mogla da kaže." I sam kraj tog intervjua – izjave iz 1960. godine zatvara neuobičajeno za retoriku onog vremena: "Veliki umjetnici današnjice još su uvijek veliki grobari jednog dotrajalog reda stvari, jednog svijeta na umoru, ne nosioci jedne pozitivne afirmacije, objavitelji jednog novog životnog principa. Najznačajnija umjetnička ostvarenja današnjice imaju uglavnom vrijednost britke negacije, rušilačku i polemičku vrijednost. Svi mi još uvijek čekamo Mesiju."

To čekanje proroka očigledno da je ono krajnje mjesto Desničine potrage za svojim vlastitim odgovorom: čime se bavim i što to ja hoću? To otvaranje, kao što vidimo, i velika literatura nije ništa drugo, nego jedna globalna negacija. Da li ćemo tu tražiti Nietzschea i vraćati se na Nietzschea, dakle, ne na Crocea, kao što se uporno ponavlja, iako je u više

navrata sam govorio koliko je Croce svojom koncepcijom prevladan i koliko se od njega udaljio.

Ja ne bih htio sada da oduljim previše, ionako sam već prešao planirano vrijeme. Pripremio sam još dosta toga, ali možda za sam kraj nešto što do sada niko nije čuo i neka mi ne zamjere članovi porodice Desnica što nisam tražio odobrenje da mogu pročitati. Desnica je planirao jednu knjigu novelističkih tekstova, jer u toj bilježnici koju je imenovao *Morlačke varijacije*. To je početak 1944. godina kad je zapisan ovaj tekst, precizno 12. 2. 1944., barem je tako datirano. Taj tekst je autor nazvao *Puška*.

Kao što vidite i tu je Desnica jedan velik novelist. Kako završava svoj tekst. Svaki njegov novi tekst je otvaranje nove značenjske jedinice i razvijanje novog asocijativnog polja. Desničina ironija, oštra i precizna, a opet toliko suptilna i nenametljiva, vraća nas onom pitanju s kojim smo i počeli, a to je pitanje o smislu književnosti: "očovječenju čovjeka".

Neue Erkenntnisse über Vladan Desnica

Zusammenfassung: Der Autor versucht, einige Aspekte aus dem Leben und Schaffen Vladan Desnicas zu interpretieren, die früher oft vernachlässigt wurden. In einem breiteren sozikulturellen Kontext versucht er, neue Fragen aufzuwerfen und die Aufmerksamkeit auf die neuen Erkenntnisse über das Opus und Leben Desnicas zu lenken. Diese sammelte er während der Arbeit am Werk *Hotimično iskustvo/Diskurzivna proza Vladana Desnice* (veröffentlicht in zwei Büchern) und an der Biografie Vladan Desnicas, an der er zur Zeit schreibt. Im Mittelpunkt stehen also die Erkenntnisse, die man gewann bei der Erforschung der Hinterlassenschaft Desnicas, des Archivmaterials der Kultur- und Wissenschaftsinstitutionen sowie der persönlichen Archive von Einzelpersonen, mit denen Desnica während seines Lebens Kontakte verschiedener Art pflegte.

Schlagwörter: Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo/Diskurzivna proza Vladana Desnice, Biografija Vladana Desnice.*

Literatura

Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Beograd 1983. [3., prošireno izdanje 2002.]

Vladan Desnica, *Izabrana dela Vladana Desnice I-IV*, (pr. Stanko Korać – Jovan Radulović), Beograd 1993.

Vladan Desnica, *Progutane polemike*, (pr. Jovan Radulović), Beograd 2001.

Radomir Ivanović, *Po sunčanom satu: poetika i estetika Vladana Desnice*, Novi Sad – Banja Luka – Beograd 2001.

Jovan Radulović, *Djelo nastaje dalje od pisaćeg stola – razgovori sa Vladanom Desnicom*, Beograd 2005.

O VLADANU DESNICI I "DESNIČINIM SUSRETIMA"

Drago Roksandić

desničini susreti 3.indb 255 2.12.2013 9:53:50

desničini susreti 3.indb 256 2.12.2013 9:53:50

Sažetak: "Desničini susreti" utemeljeni su u Zagrebu 1989. godine kao program znanstvenih rasprava fokusiranih na fenomene i probleme hrvatsko-srpskog/srpsko-hrvatskog interkulturalizma u Hrvatskoj. Odbor za koordinaciju proučavanja povijesti i kulture srpskoga naroda u SR Hrvatskoj pri Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti te Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu najviše su učinili na umrežavaju većeg broja znanstvenih i kulturnih ustanova u Hrvatskoj s time u vezi. Ime Vladana Desnice (Zadar, 1905. – Zagreb, 1967.), jednoga od klasika moderne hrvatske i srpske književnosti i kulture, izabrano je da bi program simboliziralo, ali i poticalo kreativnošću njegova opusa te iskustvom njegove civilne kulture. "Desničini susreti" obnovljeni su 2005. godine i od tada kontinuirano djeluju. S njima je u vezi i projekt otvaranja Međunarodnoga sveučilišnog centra u piščevoj Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom u Ravnim kotarima kod Zadra. Rad sadržava i pokušaj redefiniranja pojedinih vidova temeljne problematike hrvatsko-srpskog/srpsko-hrvatskog interkulturalizma u Hrvatskoj danas.

Ključne riječi: Vladan Desnica, "Desničini susreti", interkulturalizam, Hrvatska, Hrvati, Srbi

Proslov

Kad bi umjetnost bila stvar prosvjete i opće naobrazbe, dobit od te "demokratizacije" bila bi nesumnjiva. No, da li čitava jedna mreža sijalica od 25 vata može da zamijeni jedno veliko centralno sunce? Činjenica je da se mi na nekim takvim milenijski starim suncima još i dan-danas grijemo. Hoće li se, za nekoliko stoljeća, pa i za samih nekoliko decenija, ljudi još uvijek grijati na našim današnjim suncima?[1]

Kada sam kasnih 1980-ih godina, u "dobu promjena", inicirao "Desničine susrete", posebno mi je bilo stalo simbolički legitimirati sve ono što sam tada osobno držao najvažnijim u zamišljenoj hrvatsko-srpskoj/srpsko-hrvatskoj dijaloškoj kulturi s imenom Vladana Desnice, bolje rečeno, s njegovim opusom, koji će svojom "vrelinom" moći "grijati", tj., dijaloški ih inspirirati. Bio sam uvjeren da će i sam Desničin opus u dužem trajanju – ovisno o održivosti "Desničinih susreta" – moći biti kreativan sugovornik u problemski fokusiranim istraživanjima o programski usuglašenim temama rasprava.

S druge strane, profesionalno, kao povjesničar, nisam imao iluzija kakve bi sve teškoće mogli imati "Desničini susreti", kada je riječ o trokutu "Susreti" – piščev opus – pisac. Vladan Desnica bio je krajnje suzdržan prema historiografiji, ali je i kao pisac bio krajnje izoštrenih interesa i radoznalosti za *conditio humana*, za čovjeka kao povijesno biće.[2] Bili su

[1] Vladan Desnica, "Doprinijeti vječitom cilju: očovječenju čovjeka", u: isti, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga druga* (priredio i redigirao Dušan Marinković), Zagreb 2006., 96.

[2] Vladan Desnica, "Mudrac sa Istoka", u: isti, *Sabrana djela* (ur. Stanko Korać), knj. IV., Zagreb 1975., 435-441.

desničini susreti 3.indb 257 2.12.2013 9:53:50

to interesi mislioca, koji je dosljedno promišljao pitanja o tome što čovjek, književnost i kultura jesu, a što nisu u dugome povijesnom trajanju.[3] Strukturalne su mu opozicije strane, npr. "elita" vs. "masa", krajnje je suzdržan u korištenju pojma "intelektualac, ali je u njega mnoštvo značenjskih nijansi kada je riječ, primjerice, o umjetnosti i kulturi. Njegova su opsesija kreativni ljudski potencijali kao imperativ opstanka ljudske vrste, kritičnog odmaka od "bestijalnog", koje je čovjeku mnogo bliže nego što bi se htjelo priznati, čak i poslije iskustva Drugoga svjetskog rata.[4] Riječ je o Desnici koji je 1952. godine izrijekom tražio pojmovno distingviranje "književnosti" i "primijenjene književnosti", analogno trendu u likovnim umjetnostima.[5] Meni je već tada, koncem 1980-ih, bilo jasno da će biti teško osigurati suradnju inovacijski orijentiranih istraživača, bez čije se podrške "Desničini susreti" nikada neće moći održati, bez kritičkog dijaloga i o samome Desnici, dakako, Vladanu Desnici kao klasiku moderne hrvatske i srpske književnosti, kako se god nacionalnu književnost shvaćalo, ali i čovjeku svog vremena, prve i druge trećine 20. stoljeća.

Držao sam i još uvijek držim da je cjelokupno njegovo osobno životno iskustvo, u "vremenu netrpeljivih" (A. Mitrović), pouzdano mentalno uporište one vrste skepticizma bez koje nije moguće ni ulaziti u dugoročnije projicirane kroato-serbističke izazove u suvremenom povijesnom obzorju. Desnica je sâm na različite načine izricao ono što je u "Desničinim susretima" bitno: "Moramo se dobro čuvati opasnosti da upadamo u bljutavi ahistorički pasatizam; ali ne manje i opasnosti da podlegnemo olakoj i isto tako ahistoričkoj perspektivnoj opsjeni po kojoj nam se prst pred okom čini veći nego zvonik u daljini."[6]

U trenutku kada je poslije čitava desetljeća mučnog "purgatorija", javno bio najuvaženiji, kada više nije moglo biti sporno da je on, pisac *Proljeća Ivana Galeba*, živi klasik moderne hrvatske i srpske književnosti, najsuzdržaniji prema mogućim kulturnim dosezima vlastitog opusa bio je Vladan Desnica sâm: "Najznačajnija umjetnička ostvarenja današnjice imaju uglavnom vrijednost britke negacije, rušilačku i polemičku vrijednost. Svi mi još uvijek čekamo Mesiju."[7] Koliko god te riječi imale "starozavjetni" prizvuk, čovjek ne može ne biti svjestan koliko i danas stoje. Globalizacija kakvu živimo očito nije epohalna humanistička alternativa, a najznačajnijima i dalje doživljavamo ostvarenja koja i spram nje

[3] Pamteći šjor-Karlovo "Bestie!" iz *Zimskog ljetovanja*, zastao mi je dah čitajući Desničin tekst "'Vučja djeca' u priči i nauci" iz *Ilustriranog tjednika* iz 1950. (sic!), o indijskim djevojčicama Kamali i Amali koju su više godina odrastale u vučjoj jazbini: "Ne ulazeći u pitanje odnosa između životinjskog instinkta i inteligencije, koja je rezervirana samo za čovjeka, iskustva s Kamalom i sve ono što na tom slučaju možemo da naučimo i zapazimo, čudno nas opominju na staro zajedništvo čovjeka i životinje, i ne mogu a da u nama ne pobude misao o krhkosti i prekarnosti civilizacije i podsjećaju nas kako je mučan i mnogovjekovan put od tog stanja iz pravremenâ do današnjeg stanja razvoja čovjeka." (Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo. Knjiga prva*, 56-57.)

[4] O Benedettu Croceu i drugim misliocima važnima za Desničina shvaćanja kulture i umjetnosti godinama pišu stručno pozvaniji od mene. Konkretnohistorijske kontekstualizacije radi, meni je ovdje važno podsjetiti da je njegov "elitni" individualizam subjektivne, pače, personalizirane naravi, u opreci prema socijalno-statusnim poimanjima. U popisu knjiga iz njegove osobne knjižnice, doduše, bez knjiga koje su propale između 1941. i 1944. godine, nema Bendine knjige o izdaji intelektualaca. Desnica je bio u Parizu 1927/1928. godine, a ta je knjiga tiskana 1927! Vidjeti: Julien Benda, *La trahison des clercs*, Paris 1928. Hrvatski prijevod: isti, *Izdaja intelektualaca*, Zagreb 1997. Širi i teorijski inovativniji pristup nude: Norbert Elias, *Engagement und Distanzierung. Arbeiten zur Wissenssoziologie I*, (priredio i preveo Michael Schröter), Frankfurt am Main, 1987. i posebno Bernhard Giesen, *Die Intellektuellen und die Nation. Eine deutsche Achsenzeit*, Frankfurt am Main, 1993.

[5] 'Primijenjena književnost', u: Vladan Desnica, "Zapisi o umjetnosti (iskustva i refleksije)", u: isti, *Hotimično iskustvo. Knjiga prva*, 72.

[6] Vidjeti bilj. 1.

[7] Isto. Mnogi poststrukturalisti danas bi se vjerojatno suglasili s njegovim mišljenjem.

imaju "vrijednost britke negacije, rušilačku i polemičku vrijednost".[8] Kasnih 1980-ih nisam ni izdaleka imao uvid u Desničin opus kakav držim da imam danas, ali sam bio uvjeren da će predloženi Program društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja biti teže trivijalizirati ako se bude zvao "Desničini susreti".

1. "Desničini susreti"

1.1 "Desničini susreti": Dijalog s Vladanom Desnicom post mortem

"Banalnost je smrt umjetnosti. Jedina sama stvar je još gora od nje: tražena originalnost." Riječi su to Vladana Desnice iz 1952. godine. S njima je zaključio svoje refleksije "O Stendhalu i o iskrenosti".[9] Započeo ih je praveći razliku između Stendhala književnika i Stendhala "čovjeka svog doba": "(...) Jer ako se u tom borcu za krajnju iskrenost i nepomirljivom neprijatelju svakog konformizma i hipokrizije ne divimo upravo tim njegovim svojstvima, čemu da se onda divimo i po čemu da nam bude blizak? Zar po svome dubokom antikolektivizmu, po svom raspaljenom individualizmu, egoizmu, po svom idealu übermenschstva i führerstva, po kultu Napoleona, po svome istaknutom antidemokratizmu? Još samo korak dalje, pa bi po istoj logici mogao da zavlada i kult Nietzschea. (...)."[10] Dvojim je li Vladan Desnica – koji je te svoje riječi tiskao – podsjećam, uoči Trećeg kongresa Saveza književnika Jugoslavije u Ljubljani, kongresa na kojem je Miroslav Krleža čitao svoj referat o književnosti i jugoslavenskoj socijalističkoj kulturi – htio ironizirati ili je doista instrumentalizacijom "politički korektnog govora" svog doba htio upozoriti da pisci, da bi bili umjetnici, ne mogu biti ni "inženjeri duša", ali da ne mogu prihvatiti ni bilo kakvo normativiziranje svoga "angažmana".[11] Danas, kada su poststrukturalistički u pitanju "subjekt" i "objekt", "pisanje" kao i "čitanje", kada je otvoren beskraj pitanja o "umjetniku" i njegovu "djelu", o tome tko je i što je te "odakle" dolazi i "kuda" ide, rasprave iz 1952. godine još su veći izazov koji bi valjalo prihvatiti. Povjesničar sljedbenik historije-problema ipak će uvijek ponajprije kritički promisliti njihov konkretni historijski kontekst.[12] Što je za Desnicu

8 Vidjeti: Catherine Halpern (coordonné par), *Identité(s). L'individu, le groupe, la société*, Sciences Humaines Éditions, 2009.

9 'O Stendhalu i o iskrenosti', u: Vladan Desnica, "Zapisi o umjetnosti (iskustva i rekleksije)", u: isti, *Hotimično iskustvo. Knjiga prva*, 67-68.

10 Vladan Desnica u svojoj kućnoj knjižnici nije imao Nietzscheovih djela. U radovima skupljenima u *Hotimičnom iskustvu* nema zapisa izravno s njime u vezi. Vidjeti: "Popis kućne biblioteke Vladana Desnice" (isti, *Hotimično iskustvo. Knjiga druga*, 251-279). S druge strane, Desnici sigurno nije bio nepoznat Krležin odnos prema Nietzscheu.

11 Treći kongres Saveza pisaca Jugoslavije održan je u Ljubljani u listopadu 1952. godine. Miroslav Krleža je pročitao svoj referat o književnosti i revoluciji 5. listopada. Kongres je prethodio Šestom kongresu Komunističke partije Jugoslavije, koji je održan u Zagrebu, u studenom 1952. godine i na kojem je Partija promijenila ime u Savez komunista Jugoslavije slijedom kritičkog odmaka prema vlastitoj prošlosti i potrebom da redefinira svoje shvaćanje budućnosti jugoslavenskog društva.

12 Anthony Giddens konceptu "postmodernity" suprotstavlja koncept "advanced modernity", shvaćajući ga kao radikalizaciju moderniteta. Riječ je o konceptu koji on eksplicitno sustavno razvija duže vrijeme. Vidjeti, posebno od *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age* (London, 1991.) i *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. (Cambridge, 1992) preko *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, (ur. Ulrich Beck, Anthony Giddens i Scott Lash), Cambridge 1994., *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. London 1999. do *On The Edge. Living with Global Capitalism*. (ur. Will Hutton i Anthony Goddens), London 2000.

značilo "banalizirati" 1952. godine, ubijati umjetnost "traženom originalnošću"? Zašto se u tome trenutku pozivati na Stendhala? Nietzschea? Napoleona? Nije nužno ići dalje na ovom mjestu s pitanjima jer bi se u traganju za odgovorima mogli upustiti u pisanje "eseja na esej" ili historiografsku studiju.

Međutim, za "Desničine susrete" načelno je važno još nešto s ovim ulomkom u vezi. Desnica je bio mišljenja da je jedno "diviti" se Stendhalu-piscu, točnije, najboljem u njegovu opusu, a drugo, "ne diviti" se Stendhalu-čovjeku, samoopsjednutom grafomanu. Jedno je za Desnicu javni Stendhal i to isključivo onda kada ima umjetnički što reći, a drugo je umjetnički nevažni javni Stendhal te treće, privatni Stendhal. Još jedan zapis s tim problemom u vezi. Pišući o Danteu, prema rukopisu iz nedavno objavljene zaostavštine, Desnica je bio još eksplicitniji: "Dante nije od onih genija koji stupaju u avangardi svoje epohe. U buđenju novog života i stvaranju novih forma, u rađanju novih ideja koje se pomaljaju na obzorju u toj agoniji Srednjeg vijeka, u tom zalasku 'dvaju sunaca' pape i cara, u jačanju komuna, u tom prvom buđenju nacionalne ideje, u tom prvom migoljenju opće tendencije individualiziranja, diferensiranja, partikulariziranja, u toj borbi staroga sa novim, – Dante je na strani starog. (...) Duboko nezadovoljan i razočaran sadašnjicom, on se – kao i svi apolitički duhovi – spasava bijegom iz realnoga u neko ahistoričko stanje – u utopiju."[13] Dante-genij, onaj koji nam i danas ima što reći, kao što će imati i budućim ljudskim naraštajima, nije i Dante-čovjek-svog-doba, čovjek "apolitičke utopije", jedan od brojnih koji se nisu snalazili "u buđenju novog života."[14] Danas, "poslije moderne", u dobu poslije "kraja ideologija" mnogi će Dantea možda i bolje razumjeti, lakše otkrivati kao Dantea – našeg suvremenika. Desničine refleksije imale su smisla u njegovu vremenu, u dobu proklamirane sinteze umjetnosti i revolucije.

Koliko novih povoda za prijepore o individualnom i kolektivnom identitetu, alteritetu, hibriditetu i alijenitetu! Da bi "Desničini susreti" bili intelektualno održivi, "prisvajajući" kritičkim propitivanjem simbolički kapital Vladana Desnice, ponavljam, morat će umjeti kreativno i, dakako, inovativno suočavati se s njegovim opusom, ali i svakim drugim koji je važan za Program društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja.

Takav program danas ne može opstati ni bez epistemoloških istraživanja. Za Desnicu su umjetničke istine jedine ljudske istine: "Jer je to (umjetnost – D.R.) jedino područje ljudske djelatnosti gdje je nemoguća laž: čim laž priviri, istim časom, automatski prestaje umjetnost. U pravoj umjetnosti uvijek, beziznimno, uprkos svemu vlada istina: tu čovjek govori istinu čak i proti svojoj volji. (...) Zbog toga, intuirajući makar i nesvjesno taj fakat, svi tirani, svi gušitelji slobode i zatirači istine, guše i zatiru i umjetnost."[15] Doduše, za njega samog književne su istine također pod znakom pitanja, a kada je riječ o tome što čovjek–umjetnik uopće može iskazati, a da ne bude opterećen "logičkim" neizvjesnostima "istine", Desnica će se u svojim rukopisima, neovisno o žanru, vraćati na muziku: "Muzika ima tu veliku vrhunsku prednost: što se u njoj čovjek može da izrazi potpuno i bez ostatka, a da pritom ne mora kazati ništa što ima i jedan racionalan smisao. Naš, književni, govor ima-

[13] Vladan Desnica, "Dante danas (povodom novog prijevoda Pakla)", u: isti, *Hotimično iskustvo. Knjiga prva*, 206-207. Rukopis je iz neobjavljene ostavštine, bez datuma. Danteovo *Čistilište* u prijevodu Mihovila Kombola tiskano je u izdanju Matice hrvatske 1955., a *Pakao* i *Raj* kod istog nakladnika 1960. godine.

[14] Desnica nije "otkrio" taj fenomen – radio je to i Marx pišući o Balzacu – a nije ni posljednji koji mu se vraćao. Temeljnu teorijsku problematiku u horizontu moderne raspravlja: Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main, 1995.

[15] Vladan Desnica, "Zapisi o umjetnosti (iskustva i refleksije)", u: isti, *Hotimično iskustvo. Knjiga* prva, 72-73.

mo u kondominijumu, u zajedničkoj upotrebi sa praktičnom i logičkom djelatnošću: pored svog emocionalnog, iracionalnog, semantičkog (tu riječ shvatite u njenom estetskom, ne u njenom filološkom smislu) značaja, svaka naša rečenica ima i jedan logički smisao. Muzička rečenica slobodna je od tog robovanja."[16] Doista, bez Vladana Desnice cijeli ovaj istraživački program, kako god ga se atribuiralo, bio bi u ishodištu bitno siromašniji. Pitanja, dakako, ostaju otvorena. Kada izravno raspravlja spoznajnu problematiku, Desničin se pristup donekle mijenja utoliko što razlikuje umjetničku spoznaju kao intuitivnu od znanstvene spoznaje kao "logičke", a to je shvaćanje koje je u središtu prijepora u spoznajnoj teoriji 19. i 20. stoljeća i koje kulminira u postmoderni: "...umjetnost nije način spoznavanja onoga što se spoznaje logičnim putem. To je intuitivna spoznaja i njena je domena potpuno druga. (...) Kao što se u umjetnosti ne traži da demonstrira geografske i druge istine, tako se isto ne traži da ona donosi neke naučne, sociološke ili historijske istine. To se ne saznaje putem umjetnosti, niti se te istine ispoljavaju i usvajaju intuitivnom spoznajom i saopćavaju umjetničkim, estetskim načinom."[17] Što bi, recimo, rekao Hayden White da je čitao Vladana Desnicu?

Pitanje je jesu li Desnicu takva shvaćanja priječila da napiše možda još i bolja djela nego što je napisao? Dakako da to vjerojatno nitko neće danas reći. Ako nam je stalo do Desnice-sugovornika, Desnice-čovjeka-našeg-vremena, nećemo ga tražiti kontrapozicioniranjem citata, neovisno o tome o čijim se citatima radi. Tražit ćemo ga kao sugovornika u njegovu vremenu o pitanjima koja ostaju transtemporalna i o kojima je on svjedočio i svjedoči "umjetničkom istinom".

1.2 "Desničini susreti" i hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam

Doista, mnoštvo se refleksija moglo pronaći u njegovim tekstovima čitajući ga kasnih 1980-ih, tekstova koji su mogli inspirirati i motivirati, kao što su motivirali one koji su se krajem 1980-ih godina izjasnili za institucionalizaciju dugoročno projiciranog Programa znanstvenih rasprava "Desničini susreti".[18] Na ovome mjestu nužno je ponešto reći o spomenutome odboru Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. 1980-ih množile su se inicijative "odozdo" i "odozgo", "endogene", ali i "egzogene" naravi, tj. unutar i izvan granica SR Hrvatske da "nešto" treba učiniti u vezi s ostvarivanjem kulturnih prava Srba u Hrvatskoj. Motivacije su se kretale u najširem mogućem rasponu. Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta", ZAVNOH-ovo "dijete", bilo je zabranjeno 1971. godine i ukinuto 1980. godine (ubrzo nakon smrti Josipa Broza Tita) te je na neki način moralo biti supstituirano u Republici koja se ustrajno pozivala na avnojske i posebno na zavnohovske tradicije.[19]

---

16 "Upoznati, spoznati, proniknuti... Razgovor s Vladanom Desnicom. Razgovor vodila Grozdana Olujić-Lešić (*Književne novine*, Nova serija, god. IX, br. 63 od 7. 3. 1958.) (Vidjeti: Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo. Knjiga druga*, 50).

17 "Razgovor na Književnom petku 26. 10. 1956.", u: Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo. Knjiga druga*, 174.

18 Drago Roksandić, "'Desničini susreti'. Prijedlog programa znanstvenih rasprava", *Naše teme*, god. 33, br. 4, Zagreb 1989., 725-730. Objavljen je u rubrici "Projekti" s redakcijskom napomenom: "Ovaj prijedlog pripremljen je kao autorovo zaduženje u Odboru za koordinaciju proučavanja povijesti i kulture srpskog naroda u SR Hrvatskoj, koji djeluje pri Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Budući da prijedlog pretpostavlja širu raspravu među stručnjacima u humanističkim i društvenim znanostima u SRH, pa i izvan nje, objavljujemo ga u ovoj napoj rubrici (op. ur.)." (*Isto*, 725)

19 Kada je riječ o "bjelinama" u hrvatskoj kulturnoj povijesti, jedna od neupitnih je i pitanje djelatnosti Matice hrvatske i Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta" od 1969. do 1971. godine. Sa stručnog stajališta, idealno bi bilo kritički

Dakako da bi prihvaćanje dosljednije artikuliranog postavljanja tog pitanja, sa svim njegovim implikacijama, nužno bilo u izravnoj vezi s redefiniranjem temelja SFR Jugoslavije, tj. odnosa među svim "narodima i narodnostima" jer Srbi u Hrvatskoj sigurno nisu mogli biti poseban slučaj. SR Hrvatska je iz mnoštva razloga postojano bila protiv bilo kakvih izmjena Ustava iz 1974. godine. S druge strane, formula "jugoslavenske sinteze" je bila od 1960-ih godina u kulturi, u kreativnom smislu, u dubokoj krizi i nije bila sposobna ponuditi nikakvo rješenje kada su u pitanju odnosi dijelova jugoslavenskih naroda izvan matičnih republika s "matičnom" republikom itd.[20] U 1980-ima, važno je naglasiti, ta "formula" jedva da je mogla imati ikakva praktičnog značenja u unutarrepubličkim odnosima (primjerice, Srbi i Hrvatskoj ili Hrvati u Srbiji) – osim kao instrument federalne aprobacije represije.

Interkulturalizam, praktično i jedva u kojem slučaju teorijski, bio je manje ili više osmišljen u opusima pojedinaca, ali nikada i nigdje nije bio oficijelno podržavan. Je li ga i u kojem obliku bilo u projektima i opusima s transnacionalnom jugoslavenskom ideologijski konotiranom atribucijom, još je uvijek otvoreno pitanje. Osobno sam vrlo skeptičan s time u vezi jer nikada nije postojalo jedno "jugoslavenstvo" nego mnoštvo njih različitih nacionalnih i političkoideologijskih provencijencija.[21] Na koncu konca, sve do pred kraj Jugoslavije, najbenignija južnoslavenska komparatistika nikada nije bila oficijelno podržavana u kulturnim ili povijesnim istraživanjima.[22] Političkoideologijski obrasci pariteta ili proporcionalnosti shematski su bili primjenjivani u znanosti i kulturi općenito, što je u kulturi povijesnog mišljenja imalo katastrofalne učinke kada je 1989.–1991. godine otvoren proces *finis Iugoslaviae*..

Oficijelna politika u Hrvatskoj 1980-ih godina, koliko sam je ja razumijevao, bila je sklona limitiranom, točnije, kontroliranom programskom redefiniranju kulturne i znan-

objaviti primarne izvore u zbirci koja bi kronološki rekonstruirala rad i MH i SKD Prosvjeta te napisati komparativnohistorijsku monografiju. Isto bi trebalo učiniti u vezi s ambivalencijama oficijelne represivne politike u SR Hrvatskoj od 1971. do 1980., odnosno, 1990. godine s njima u vezi. Arbitrarni represivni paralelizam Matica hrvatska vs. Srpsko kulturno društvo Provjeta poslije 1971. godine također je pitanje za stručnu raspravu jer je imao, siguran sam, dalekosežne posljedice, koje još uvijek nisu "logički" propitane.

[20] Nezamislive su bile, primjerice, hrvatski konotirane kulturne inicijative između Hrvata građana Srbije i Bosne i Hercegovine itd., itd. Takve su inicijative u biti postojano kultivirale isključivo vjerske zajednice i rekonfesionalizirale u biti sekularne kulturne fenomene i procese. Iznimke su bile dvije kulturne politike dvije narodnosti, talijanske i albanske. Naravno, riječ je o dva vrlo različita slučaja.
Moje vlastito interkulturno sazrijevanje slijedilo je kulturne tradicije jedne i druge nacionalne provenijencije. Među mnoštvom naslova posebno pamtim *Hrvatski panoptikum*, koji mi je silno olakšao suočavati se s inter- i transkulturnim feonomenima u hrvatskoj kulturi. Vidjeti: Josip Horvat, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965.

[21] O tome sam prvi put eksplicitno kritički pisao u članku "Jugoslavenstvo prije stvaranja Jugoslavije" 1985. godine. Vidjeti: *Nedjelja marksističkih rasprava 1985. Istoriografija, marksizam, obrazovanje*, (ur. Milenko Marković, Vukašin Stambolić, Drago Roksandić), Beograd 1986., 153-159. Članak je najprije bio objavljen u slovenskom prijevodu, odmah nakon što je na stručnom skupu u Neumu 1985. izazvao javne prijepore. Vidjeti: Drago Roksandić, "Jugoslovanstvo pred nastankom Jugoslavije", *Borec*, br. 10-11, Ljubljana 1985., 546-549.

[22] U živu sjećanju ostao mi je vrlo poticajan Znanstveni skup "Komparativno proučavanje južnoslavenskih književnosti 4" u Pionirskom gradu u Zagrebu od 9. do 11. listopada 1989. godine, koji sam pratio na poziv profesora Zvonka Kovača, s kojim sam u to vrijeme živo raspravljao i surađivao. (Danas vidim iz sačuvanog programa rada da nijedan naslov priopćenja nije izrijekom sadržavao pojam "interkulturalizam". Bilo je očito kasno za južnoslavensku komparatistiku kao jedan mali, ali vrijedni mogući *way out* prema kulturnom i političkom pluralizmu. Znakovito je da je studij poredbenog proučavanja književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, inicijativom prof. dr. Ive Hergešića, utemeljen 1956/1957. akademske godine. Bilo bi zanimljivo saznati koliko je godina trebalo da komparatistika sa svjetske književnosti stigne do južnoslavenskih i koliko je uopće stigla daleko od fakultetskog Zavoda za znanost o književnosti. Bilo bi isto tako važno znati kakva je i gdje je bila komparatistika drugdje u Jugoslaviji. U historiografiji je stanje s time u vezi općenito bilo mnogo lošije. Koliko mi je poznato, prvi *Uvod u komparativnu historiju* u "regiji" objavio sam 2004. Vidjeti: Drago Roksandić (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb 2004.

stvene infrastrukture u Hrvatskoj s ciljem da stvaralaštvo Srba u Hrvatskoj te u vezi sa Srbima u Hrvatskoj eksplicitnije bude podržano i uključeno u redovite programe postojećih institucija. Izostajala je ipak politička volja da se učini ono s čime u vezi je postojao minimalni politički konsenzus. U 1980-im godinama održano je nekoliko češće zatvorenih, rjeđe otvorenih rasprava na najvišim partijsko-državnim razinama u Hrvatskoj u vezi sa Srbima u Hrvatskoj. Završavale su bez jasnih zaključaka te su se daljnje rasprave i odgovornosti prebacivale najprije u Sabor SR Hrvatske pa potom u SSRNH.[23] Budući da se ni dalje ništa nije mijenjalo, a stanje u SFR Jugoslaviji se iz godine u godinu pogoršavalo, problem se nužno vratio u CK SKH.

Uključen sam bio u pojedine rasprave o tim pitanjima koje je na izvedbenoj razini redovito vodio Celestin Sardelić u suradnji s dr. sc. Zoricom Stipetić, 1985. godine kao javno "uočljivi" zastupnik interkulturnih hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih orijentacija ("prožimanja") u SR Hrvatskoj. Tada je prevladalo uvjerenje da bi interkulturnu orijentaciju, tada bez eksplicitne upotrebe pojma, kao najprimjereniju tradicijama hrvatsko-srpskih odnosa u Hrvatskoj i to sigurno već od prve polovice 19. stoljeća nadalje trebalo jasno definirati u suvremenim uvjetima i posebno, dati joj primjerenu znanstvenu i kulturnu težinu stvaranjem jednog koordinacijskog odbora pri JAZU.[24] Odbor je trebao umrežavati različite kulturne i znanstvene ustanove na konkretnim znanstvenim i kulturnim projektima. Nisu mi izravno poznate pojedinosti o tome s kime se sve i što raspravljalo u Akademiji, ali sam pozvan biti članom Odbora.

Odlukom Predsjedništva, u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti 30. lipnja 1986. godine konstituiran je Odbor za koordinaciju proučavanja povijesti i kulture srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj.[25] Predsjedao mu je akademik Dušan Čalić. Njegov neuobičajeno brojni sastav, izabran na dvije godine, stavio je brojna pitanja na dnevni red, ali Odbor nije bio naročito učinkovit. Njegov je novi sastav smanjen i dijelom izmijenjen 12. siječnja 1989. godine, ali je u njemu i dalje bilo vrlo utjecajnih članova: akademik prof. dr. Josip Adamček, izv. član, dr. sc. Ante Bežen (zamjenik predsjednika), akademik Ljubo Boban, akademik Dušan Čalić (predsjednik), dr. sc. Stanko Korać (tajnik), akademik Andro Mohorovičić, Jovan Nikolić, Pero Pletikosa, dr. sc. Drago Roksandić, Celestin Sardelić, akademik Hodimir Sirotković, Dušan Starević, dr. sc. Zorica Stipetić,

[23] Ne bi trebalo biti teško pronaći stenogramske zapisnike s tih sastanaka i kritički istražiti cijelo pitanje u razdoblju poslije smrti Josipa Broza Tita.

[24] Još jedno istraživačko pitanje. Radeći na članku, pokušao sam provjeriti koncepte koji su tada najčešće bili korišteni u istraživanjima interkulturnih situacija. Ako se ne varam, dominirala je akulturacijsko/asimilacijska binarna opozicija. Pojam "akulturacija" ušao je u znanstveni diskurs 1936. godine (Robert Redfield, Ralph Linton i Melville Herskovitz). Bio je osporen u poslijeratnim godinama, usporedno s početkom procesa dekolonizacije. S druge strane, Erik Erikson već je 1953. godine pisao o "krizi identiteta", da bi desetljeće kasnije njegovo poimanje identiteta stručno postalo široko prihvaćeno, a koncepti poput "akulturacije" postali krajnje sporni s mnoštva stajališta u kasnim 1960-ima. Gdje su teorijski tada doista bili stručnjaci u Jugoslaviji, pitanje je za koju buduću raspravu.

[25] U prilogu "Kronika i dokumenti Koordinacionog odbora za proučavanje povijesti i kulture srpskog naroda u SR Hrvatskoj. Pregled rada Koordinacijskog odbora od njegova osnutka" (*Zbornik radova*, knjiga 2, Zagreb, 1989., str. 233-235), koju je napisao A[nte] B[ežen], u prvom pasusu objašnjava motive koji su akademijino čelništvo usmjeravali kada je donijelo spomenutu odluku: "Bio je to pozitivan odgovor JAZU na sve učestalije društvene inicijative da se proučavanju kulturnog nasljeđa Srba u Hrvatskoj, u okviru materijalne i duhovne baštine Hrvata i Srba posveti posebna pažnja radi očuvanja njenih specifičnih obilježja i nacionalnog identiteta". (Isto, 233) Nabrajajući zadatke Odbora, kada je riječ o zaštiti spomenika kulture, u maloj zagradi je istaknuto "posebno Kula Janković Stojana u Islamu Grčkom" (Isto).
Nužno je naglasiti da odluka o konstituiranju Koordinacionog odbora nije bila "iznuđena" "Memorandumom SANU" jer su *Večernje novosti* o potonjem izvijestile 24. i 25. rujna 1986. godine.

Jovo Ugrčić i akademik Predrag Vranicki. Odbor je pokrenuo i *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj.* Knjiga 1 (Zagreb, 1988., 200 str.) i knjiga 2 (Zagreb, 1989., 240 str.) jedina su njegova dva realizirana izdanja.[26]

Vrijedi citirati spomenutu "Kroniku" u ključnoj informaciji s prve sjednice Odbora u novom sastavu 15. ožujka 1989. godine: "Konstatirano je da postojeće institucije nisu do sada dovoljno radile na objavljivanju djela o baštini srpskog naroda u Hrvatskoj. Godine 1985. donesen je program mjera i akcija RK SSRNH na tom polju, ali to nije imalo značajnije rezultate. Pojedini članovi Odbora založili su se za osnivanje posebnih kulturnih institucija Srba u Hrvatskoj. Prva verzija dugoročnog programa rada razmatrana je na drugoj sjednici (10. studenog 1989. – D.R.), ali nije usvojena zbog primjedbi da je preširoko postavljena, tj. da se Koordinacijski odbor u svom djelovanju mora ograničiti na područje za koje je osnovan, a to je znanstveno proučavanje povijesti i kulture srpskog naroda u Hrvatskoj. Odbor se ne može upuštati u dnevne političke rasprave, niti preuzimati ulogu arbitra za pojedine političke ili kulturne probleme. Za izradu programa rada zaduženi su dr. Ante Bežen, Dušan Starević, dr. Stanko Korać i dr. Drago Roksandić." (knj. 1., str. 234).

Odbor je imao važnu ulogu u konstituiranju "Desničinih susreta". "Kronologija" je i s njima u vezi danas dragocjeno svjedočanstvo: "Dr. Drago Roksandić na prvoj je sjednici (15. ožujka 1989. – D.R.) predložio program znanstvenih istraživanja pod nazivom "Desničini susreti", a koje bi se organiziralo sa svrhom proučavanja i vrednovanja baštine Srba u Hrvatskoj i hrvatsko-srpskih prožimanja. Prijedlog je usvojen (uz protivljenje tri člana) već na prvoj sjednici, a na drugoj (10. studenog 1989. – D.R.) autor je izvijestio da je osnovano i Vijeće "Desničinih susreta", koji će inače biti locirani pri Institutu za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu. Za predsjednika Vijeća izabran je prof. dr. Dušan Bilandžić.[27] U ime Koordinacionog odbora u Vijeće su izabrani dr. Drago Roksandić, dr. Ante Bežen, Pero Pletikosa, dr. Jovan Mirić, dr. Živko Bjelanović i dr. Milorad Pupovac." (knj. 1., 235) Kada su "Desničini susreti" u pitanju, još jednom treba citirati "Kroniku": "Koordinacijski odbor prihvatio je i inicijativu za pokretanje časopisa šireg kulturno-znanstvenog profila, namijenjenog objavljivanju tekstova o kulturnom stvaralaštvu Srba u Hrvatskoj i prožimanjima kulturnog stvaralaštva Hrvata i Srba. Koncepciju časopisa pod nazivom "Dijalozi" izradili

[26] Obje knjige sadrže vrijedne istraživačke priloge različitih disciplinarnih usmjerenja. Dušan Čalić s uvodnim prilogom "Neke posebnosti društvenog bića Srba u SR Hrvatskoj" (knj. 1., 5-16) i Hodimir Sirotković s prilogom "Srbi u Hrvatskoj u dokumentima ZAVNOH-a" (knj. 2., 17-28) dali su "ton" uređivačkoj politici časopisa, a Stanko Korać s prilogom "Bibliografija radova o srpskoj istoriji i kulturi u Hrvatskoj (knj. 1, 173-188) ponudio je vlastito shvaćanje orijentira u daljnjim povijesnim, jezikoslovnim, književnopovijesnim, etnološkim i povijesnoumjetničkim istraživanjima.

[27] Rukopis "Prijedloga Programa znanstvenih rasprava 'Desničini susreti'" završio sam 23. studenog 1988. godine. Javno sam ga najprije predložio u esejističkoj formi u tjedniku *Danas,* pod naslovom "Predlažem Desničine susrete" (god. VII., br. 363 od 31. siječnja 1989., str. 39). U časopisu *Naše teme* bio je u cijelosti objavljen nakon procedure u akademijinu Odboru pod naslovom "'Desničini susreti'. Prijedlog programa znanstvenih rasprava", u rubrici "Projekti" (god. 33, br. 4, str. 725-730). Tjednik *Danas* analitički se vratio projektu u članku Jasmine Kuzmanović "Hladan pristup. Projekt Desničini susreti kao alternativa politiziranim pristupima", objavljujući u formi entrefilet-a moju prigodnu izjavu "Velika intelektualna odgovornost" (*Danas,* 17. listopad 1989., str. 37). "Desničini susreti" su bili povod *Borbi* da 14. studenog 1989. objavi intervju sa mnom koji je napravio Ivo Tomljenović "Zbilja bez bijelih mrlja" (god. 68, br. 318 od 14.11.1989., str. 1 i 11). Bilo je i drugih javnih podrški. Otvorenih napada na ovu inicijativu, koliko je meni poznato, nije bilo ni u Hrvatskoj ni u Srbiji.
U međuvremenu je u Zavodu za hrvatsku povijest bilo održano mnoštvo praktičnih konzultacija u vezi s "Desničinim susretima". (Namjera mi je posebno objaviti što je moguće kompletniju dokumentaciju.) Istovremeno su tekli dogovori u većem broju drugih znanstvenih i kulturnih ustanova o pristupanju "Desničinim susretima" te samoupravnim interesnim zajednicama znanosti i kulture o financiranju. Vijeće "Desničinih susreta" imalo je svoj Koordinacioni odbor. Za tajnika Odbora izabran je Mario Strecha, asistent u Zavodu za hrvatsku povijest.

desničini susreti 3.indb 264 2.12.2013 9:53:51

su dr. Drago Roksandić, dr. Zorica Stipetić i dr. Ante Bežen i ta je koncepcija usvojena na drugoj sjednici Odbora (10. studenog 1989. – D.R.)."[28]

S velikim entuzijazmom, svim potrebnim potporama i prije i poslije višestranačkih izbora, pripremljeni su i u Zagrebu, u Muzejskom prostoru "Mimara" i Klubu "Topusko" u MPU, od 25. do 27. listopada 1990. godine održani prvi "Desničini susreti", posvećeni sedamdesetoj obljetnici časopisa "Nova Evropa" Milana Ćurčina.[29] Željelo se kritički prezentirati zagrebačku, odnosno, zagrebačko-beogradsku *Novu Evropu*, kao reprezentativno "socijalno osjetljivo" liberalno glasilo s prepoznatljivim hrvatsko-srpskim/srpsko-hrvatskim interkulturnim konotacijama u prijelazima od jugoslavenskog integralizma prema (kon) federalizmu. Rat je spriječio objavljivanje zbornika radova. Prije početka rata, pristiglo je mnogo radova pripremljenih za tiskanje.[30]

Što je 1991. godina više odmicala, bilo je jasnije da su "Desničini susreti" inicijativa za mirna vremena. Ipak je s institucionalnom podrškom Zavoda za hrvatsku povijest te godine održan znanstveni skup posvećen Ognjeslavu Utješenoviću Ostrožinskom u Ostrožinu, Vrginmostu i Topuskom (u suradnji s Hrvatskim državnim arhivom, Historijskim arhivom u Karlovcu i Skupštinom općine Vrginmost) te kolokvij povodom izlaska iz tiska monografije *Grbovi: biljezi identiteta* u Europskom domu u Zagrebu. U radu potonjega, pored ostalih, sudjelovali su profesori Igor Karaman i Tomislav Raukar iz Zagreba i Sima Ćirković iz Beograda.[31]

1.3 Obnovljeni "Desničini susreti": mjesto kritičke refleksije o kulturnoj i znanstvenoj situaciji

Kula Janković Stojana našla se na bojišnici u najdoslovnijem značenju riječi. U ratu je pretvorena u jezivu ruševinu. Jedino je sam fortifikacijski objekt (doslovno, Kula) izdržao. Izgorjeli su njezini drveni dijelovi. Požari su harali i nekoliko puta poslije rata. Što su sve djeca Vladana Desnice, vlasnici Kule Janković Stojana gospođe Olga Škarić, dr. sc. Jelena

28 Koncepcija je također objavljena u časopisu *Naše teme.* Vidjeti: Ante Bežen, Drago Roksandić, Zorica Stipetić, "Prijedlog koncepcije časopisa "Dijalozi"", *Naše teme*, god. 33, br. 10, Zagreb 1989., 2696-2699. U redakcijskoj bilješci stoji da sam ja autor "Nacrta prijedloga o pokretanju časopisa 'Dijalozi'", od 23. ožujka 1989. te da ga je radna grupa u punom sastavu raspravila i "usvojila s manjim dopunama kao 'Prijedlog koncepcije časopisa *Dijalozi*'". U *Našim temama* stoji sljedeće: "Ovaj Prijedlog usvojen je na sjednici Izvršnog odbora Koordinacijskog odbora JAZU za proučavanje povijesti i kulture srpskog naroda u SR Hrvatskoj, 17. listopada 1989" (*Isto*, 2696). Ni u ratu nisam odustao od te inicijative te sam u odličnoj suradnji, zajedno s kolegama Dejanom Jovićem ("mladim istraživačem na Fakultetu političkih znanosti") i novinarom Borisom Rašetom, napravio projekt *Časopisa za kulturu hrvatsko-srpskih i srpsko-hrvatskih odnosa "Dijalog"* koncem 1993. i početkom 1994. godine. Projekt je bio mnogo razrađeniji nego inicijalni iz 1989. godine i, dakako, prilagođen stubokom novoj situaciji te napose potrebama traženja strategije prešnog izlaska iz rata i projiciranja poslijeratnih "izazova" i "dogovora" u hrvatsko-srpskom/srpsko-hrvatskom "neizbježnom susjedstvu" u Europi i svijetu u promjenama. Bio je svojevrsni šok shvatiti da su, unatoč odličnim recenzijama, utjecajne međunarodne "NGOs" i drugi akteri iz "međunarodne zajednice" smatrali da je "prerano" pokretati takav časopis.

29 Vidjeti Prilog I. Već 8. veljače 1990. godine započele su najavljene pripreme za druge "Desničine susrete", zakazane za 2.-4. listopada 1991. godine na temu "Usporedno proučavanje hrvatskog i srpskog kasnog srednjovjekovlja: 1400–1550." Predsjednik Organizacionog odbora bio je mr. sc. Neven Budak. Rat je prekinuo rad i na tom projektu.

30 S 1990. godinom akademijin je Odbor "odumro" te nakon višestranačkih izbora, koliko je meni poznato, predsjednik Koordinacionog odbora, a ni Akademija, ništa nisu poduzimali da se u hrvatskoj kulturi unaprijede istraživanja koja su svoj puni smisao tek bila dobila s izazovom demokratske tranzicije i nužnog preispitivanja hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa. Kao član Odbora nikada nisam dobio službenu obavijest o prestanku rada Koordinacionog odbora.

31 Autori monografije *Grbovi: biljezi identiteta*, u nakladi Grafičkog zavoda Hrvatske 1991. godine, bili su Ivo Banac, Slobodan Prosperov Novak i Josip Kolanović.

Ivićević-Desnica, dr. sc. Nataša Desnica-Žerjavić te gosp. dr. sc. Uroš Desnica poduzimali da pokretna dobra – dijelom velike kulturne vrijednosti, tradicijski neprocjenjiva – budu spašena i tko im je sve u tome pomagao, dijelom je javno poznato, ali bi zavrjeđivalo da u cijelosti bude zapamćeno.[32]

Dobro mi je poznato da je gosp. Miljenko Domijan, glavni konzervator u Ministarstvu kulture Republike Hrvatske, čovjek koji je u godinama uoči rata radio na obnovi i zaštiti objekta u cijelosti, kontinuirano bio u vezi s vlasnicima. Čim su se poslije rata sustekli sigurniji uvjeti da se započne sa zahtjevnim radovima na obnovi Kule, taj je posao započet u suradnji i uz potporu Ministarstva kulture. Ti radovi iz godine u godinu traju do danas, sada već s vrlo uočljivim učincima. Da ih nije, Kula bi vjerojatno još uvijek bila ruševina.

Bilo je različitih inicijativa, s vrlo različitim motivacijama, s Kulom Janković Stojana i Vladanom Desnicom u vezi početkom novog stoljeća i desetljeća. Budući da se 2005. godine navršavala stota godišnjica rođenja Vladana Desnice (Zadar, 17. rujna 1905. – Zagreb, 4. ožujka 1967.), sudbina Kule i sudbina pisca još jednom su se ispreplele. U dogovorima s vlasnicima, u čemu sam i sam učestalo sudjelovao, u Srpskom kulturnom društvu "Prosvjeta" godine 2003. odlučeno je otvoriti izložbu o kulturnoj baštini Kule, stanju objekta i problemima obnove. Izložba je otvorena u Dvorani SKD "Prosvjete", u Preradovićevoj 18, 15. siječnja 2003. godine. Tim je povodom održana tribina na kojoj su govorili dr. sc. Uroš Desnica, Borivoj Dovniković, dr. sc. Tonko Maroević i dr. sc. Slobodan Uzelac. Najavljen sam bio i ja, ali sam u tome bio spriječen službenim putovanjem. Pripremljeni tekst objavio sam odmah potom.[33]

U međuvremenu sam nakon mnoštva konzultacija u Zavodu za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i na Filozofskom fakultetu te u Srpskom kulturnom društvu "Prosvjeta" – u stalnoj vezi s potomcima Vladana Desnice i prof. dr. sc. Slobodanom Uzelcem, tada u Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa – pripremio obnovljeni Prijedlog Programa društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja "Desničini susreti" (Zagreb, 20. studenog 2005.).[34] Nitko tko je bio konzultiran nije bio protiv obnove "Des-

[32] Dr. sc. Dušan Rapo je u vremenu neposredno poslije rata, s mnogo takta i ustrajnosti, uložio respektabilan napor da povodom 40. godišnjice objavljivanja Desničina romana *Proljeća Ivana Galeba* 1997. godine osigura održavanje reprezentativnoga znanstvenog skupa o književnom radu Vladana Desnice. Nije bilo nevažno da je skup održan u "Prosvjetinoj" vijećnici u Berislavićevoj 10, u suradnji Društva i Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1997. godine. Ništa manji napor nije bio potreban da Zbornik radova o Vladanu Desnici bude tiskan 2004. godine. Vidjeti: Dušan, Rapo (ur.), *Zbornik radova o Vladanu Desnici*, Zagreb, 2004. Zastupljeni su redom uvrštenja sljedeći autori, beziznimno znanstvenici: Dušan Rapo, Sanja Roić, Milivoj Solar, Branka Brlenić-Vujić, Ivo Pranjković, Josip Silić, Franjo Grčević, Kruno Pranjić, Dušan Marinković, Nikola Ivanišin, Zvonko Kovač, Cvjetko Milanja, Vladimir Biti, Lidija Vukčević, Marija Mitrović, Milan Mišković, i Vladimir Osolnik. "Rastrgan" svakotjednim poslovima u Zagrebu i Budimpešti, jedan sam od onih rjeđih koji nisu stigli napisati članak na temelju priopćenja, što mi je danas uistinu žao.

[33] Časopis "Prosvjeta" (god. 10 (35), br. 55 (665), mart 2003.) objavio je na naslovnici sliku tadašnjeg stanja centralnog dijela objekta s naslovom "Kula Jankovića. Inicijativa obnove i oživljavanja" te blok s dva priloga "Kula Jankovića" s mnoštvom fotografija (moj autorski potpisani "Kula Jankovića. Inicijativa obnove i oživljavanja Kule Stojana Jankovića i sela Islam Grčki" (*Isto*, 29-31) i autorski nepotpisani prilog dr. sc. Uroša Desnice "Tristapedeset godina historije. Kula serdara Stojana Jankovića u Islamu Grčkom" (*Isto*, 32-40). U istom broju tiskana je i studija dr. sc. Milana Miškovića "Povijesna 'saga' o ljudima u ratnom nevremenu. Prilog tumačenju Desničinog romana *Zimsko ljetovanje*" (Isto, 41-47).

[34] Vidjeti: Prilog II. Inicijativa je formulirana kao jezgrena u novoutemeljenom zavodskom Centru za komparativnohistorijska i interkulturna istraživanja s podrškom Vijeća Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Članovi-utemeljitelji Centra u suradnji su sa mnom prije svega bili suradnici u Međunarodnom znanstvenom projektu *Triplex Confium*, koji sam vodio od 1996. godine i čiji su članovi, redom stjecanja akademskih titula, bili doc. dr. Nataša Štefanec, doc. dr. sc. Zrinka Blažević, doc. dr. sc. Hrvoje Petrić, dr. sc. Tea (Perinčić) Mayhew (projektna doktorandica na Sveučilištu u Padovi), dr. sc. Kristina Milković (članica projekta prof. dr. sc. Nikše Stančića), dr. sc.

desničini susreti 3.indb 266 2.12.2013 9:53:51

Islam Grčki na razglednici iz 1960-ih godina: crkva sv. Đorđa pokraj Kule Stojana Jankovića *(gore lijevo);* motiv iz Islama Grčkog *(gore desno);* scena pred Osnovnom školom "Simo Matavulj" *(dolje lijevo);* spomen-poprsje Sime Matavulja pred Osnovnom školom *(dolje desno).* Raglednica je poklon mr. sc. Dubravke Kalac.

ničinih susreta". Ipak je prevladavalo uvjerenje da je za hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam prerano i u Hrvatskoj, ali nadasve u Srbiji. Za mene osobno bili su veći problemi legislativne i financijske naravi. Nije bilo jasno kako bi se zakonski moglo legalizirati dugoročni istraživački program Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu s jednim manjinskim kulturnim društvom, što uključuje razne vrste troškova, uključujući znanstvene novake, vanjske (unutarhrvatske i izvanhrvatske) suradnje itd. Još je manje bilo jasno kako bi se slična pitanja mogla riješiti kada je riječ o potencijalnim partnerima iz Srbije, s kojom, *nota bene*, u to doba mislim da nije ni bilo međudržavnog sporazuma o znanstvenoj suradnji.

Rješenje se počelo nazirati na drugoj strani. Gosp. Velimir Visković, predsjednik Hrvatskoga društva pisaca, pokazao je interes za "Desničine susrete" te smo bez prejudiciranja mogućih ishoda dogovorili suradnju u obilježavanju 100. obljetnice rođenja Vladana Desnice 2005. godine i u Kuli Janković Stojana u Islamu Grčkom, u kojoj su tek bili počeli veći poslovi na obnovi devastiranog kompleksa i u Zagrebu.

Stota godišnjica rođenja Vladana Desnice obilježena je u njegovu zavičajnom ravnokotarskom krajoliku, prepunu ratnih ožiljaka, koji su u prelijepom, rujanskom izmaku još

Marko Šarić, mr. sc. Dragan Markovina (član projekta sa Sveučilišta u Splitu) itd. Osim načelne podrške Odsjeka, aktivnu je podršku "Desničinim susretima" posebno dao prof. dr. sc. Ivo Glodstein. Predsjednik SKD "Prosvjeta", gosp. Čedomir Višnjić, bio je spreman dogovoriti dugoročnu projektnu suradnju s time u vezi sa Zavodom za hrvatsku povijest ili s Filozofskim fakultetom Sveučilišta u Zagrebu.

jednog ljeta izgledali tim bolnije i nakaznije. Ljudske ruke su već uveliko, na svakojake načine, bile oživljavale krajolik – kako se već moglo – ali u oštrom kontrastu između Islama Latinskog i Islama Grčkog. Mnoštvo se ljudi s raznih strana skupilo pred islamskom Kulom, koje su njezini vlasnici, brojni potomci Vladana Desnice raznih generacija, dočekivali s uočljivom dirnutošću i radošću.[35] Rečeno je štošta neizbježno, prigodno, ali ništa manje i novo o Vladanu Desnici. Među ostalim je predstavljen i revitalizacijski projekt "Mostovi", o kojemu će biti riječi u posebnoj svesci biblioteke "Desničini susreti". Meni osobno trajno ostaje u živu sjećanju trenutak kada se maestro Goran Končar na violini oglasio sa "Sarabandom" Johanna Sebastiana Bacha, stojeći pored prozorskog otvora bez prozora kroz koji se preko ravnokotarskog zelenog mora vidio golemi velebitski masiv. Velimir Visković, Čedomir Višnjić i ja smo tom prilikom konačno dogovorili da ćemo sljedeće godine u isto vrijeme u Zadru i Islamu Grčkom obnoviti rad "Desničinih susreta".

Simpozij u Hrvatskom društvu pisaca, koji je bio organiziran zajedno sa Srpskim kulturnim društvom "Prosvjeta" 26. i 27. listopada 2005. godine u Basaričekovoj 24, bio je druga vrsta zadovoljštine.[36] Bilo je inspirativno slušati književni Zagreb, u širokom rasponu svjetonazorskih i estetičkih orijentacija te osjetiti koliko je Vladan Desnica živ pisac i koliko je toga u svome vremenu anticipirao.

Razmišljajući o mogućim interdisciplinarnim poveznicama unutar "Desničinih susreta", predložio sam da se u rujnu 2006. godine raspravlja o motivima kulturnog krajolika u njegovu opusu pod naslovom "Sunce, stablo i pisac: krajolici u opusu Vladana Desnice".[37] Naime, u proteklom desetljeću na Odsjeku za povijest, upravo inicijativom projekta *Triplex Confinium*, uveden je s lijepim odazivom izborni predmet *Ekohistorija*. Budući da "pejzaž" u književnosti, teoriji i povijesti književnosti tradicijski ima etablirani status, ali se u slučaju Desničina opusa o njemu nije dovoljno raspravljalo, posebno ne s danas mogućim teorijskim pristupima, odaziv je bio vrlo dobar, a kvaliteta priopćenja i rasprava još i bolji. Dolazak profesora Aleksandra Jerkova i kolegice Stane Vujnović iz beogradskog Instituta za književnost i umetnost značio je i takvo unošenje novih pristupa Desničinu opusu, što su, vjerujem, svi osjetili kao vrijednu i potrebnu novinu u "Desničinim susretima". K tome, rasprava je bila održana u piščevu rodnom Zadru i zavičajnom Islamu Grčkom, u Kuli Janković Stojana, gdje su se lijepo vidjeli učinci obnove.[38]

---

35 Vidjeti: Prilog III.

36 Vidjeti objavljene radove u časopisu *Književna republika* (god. IV., ožujak-travanj 2006., br. 4-5. U radu skupa sam i ja sudjelovao ("Književnik, književni opus i mogućnosti historiografskih interpretacija: pokušaj "egohistorije" Vladana Desnice (Zadar, 1905. – Zagreb, 1967.)" (*Isto*, 13-24). Isti je taj članak, pod istim naslovom, objavljen, na molbu slovenskih kolega povjesničara, u: Sašo Jerše (ur.), *Vojetov zbornik. Med Srednjo Evropo in Sredozemljem*, Ljubljana, 2006., 635-645.

37 Vidjeti: Prilog IV.

38 Toga ljeta u Kuli je započeo s radom međunarodni ljetni kamp koji su organizirali "Mostovi", dakako, u suradnji s vlasnicima, koji su i sami od početka u "Mostovima" te Ministarstvom kulture i, na kraju, što je posebno vrijedno, u suradnji s belgijskim i francuskim partnerima. Jezgru inicijative u vezi s kampom činili su članovi projekta *Triplex Confinium* (kolegice dr. sc. Tea Mayhew, dr. sc. Nataša Štefanec te kasnije kolege dr. sc. Marko Šarić te mr. sc. Dragan Markovina u suradnji sa mnom) i kolegica dr. sc. Marijeta Rajković s Odsjeka za etnologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U poslovima su u različitoj mjeri uvijek sudjelovale sve "naše" Desnice, a posebno gđa dr. sc. Nataša Desnica-Žerjavić, gosp. dr. sc. Uroš Desnica i njegova supruga dr. sc. Dunja Desnica Franković te dr. sc. Tatjana Škarić-Jurić, piščeva unuka. Kamp se kontinuirano održava i dalje s tim što se 2009. godine inicijativi pridružio i Centar za mirovne studije iz Zagreba, a kolegica Petra Jurlina u tom poslu sa strane Centra ima najviše udjela. Sastavni dio Kampa je i Ljetna škola. O toj inicijativi bit će tiskana posebna publikacija. Vidjeti: www.ffzg.hr/mostovi i www.kulajankovica.hr. Potonje stranice otvorilo je Društvo za obnovu i revitalizaciju Kule Stojana Jankovića, čiji je predsjednik dr. sc. Uroš Desnica.

desničini susreti 3.indb 268 2.12.2013 9:53:52

Ovi su "Desničini susreti" bili dragocjeni zbog jednoga posebnog razloga. U zadarskim i islamskim druženjima svi smo shvatili da će "Desničini susreti", da bi bili održivi u godišnjem ritmu rasprava, morati biti koncepcijski i radno otvoreni, dodao bih, onako kako su izvorno bili i zamišljeni za inter- i transdisciplinarne teme koje će biti, s jedne strane, legitimne u Desničinoj kulturi mišljenja, ali koje će što je moguće više biti u fokusu današnjih kulturnih i znanstvenih kontroverzi. Pritom smo se više suglasili da će hrvatsko-srpska/srpsko-hrvatska interkulturna problematika uvijek biti na dnevnom redu, ali ne preko granica onoga što je realno kvalitetno izvesti.

U dogovorima u vezi s "Desničinim susretima 2007." sudjelovalo je mnoštvo ljudi, a kolegica dr. sc. Zrinka Blažević, s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i članica projekta *Triplex Confinium* i ja usuglasili smo pozivno pismo i vodili pripreme skupa "Pripadnost kulturi – kultura pripadanja".[39] U isto vrijeme su se dogodile i dvije druge promjene. Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije, nositelj "Desničinih susreta", godine 2007. postao je ustrojbena jedinica Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a ovome Centru, Hrvatskom društvu pisaca i Srpskom kulturnom društvu "Prosvjeta" kao stalni partner pridružio se i Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.[40] Odziv je bio izvrstan, a izbor sudionica/sudionika više puta raspravljen. S beogradske strane u tome je vrlo poduzetno sudjelovala spomenuta kolegica mr. sc. Stanislava Vujnović iz Instituta za književnost i umetnost, s punom podrškom direktorice dr. sc. Vesne Matović. Skup je ovaj put održan u Hrvatskom društvu pisaca, u Basaričekovoj 24. Mnoštvo seriozno pripremljenih priopćenja i izvrsna rasprava, na mahove i vrlo strastvena, učinila je taj skup međašnim, što se mogućih razvojnih usmjerenja "Desničinih susreta" tiče.

Budući da su na "Desničinim susretima 2007." godine u središtu pozornosti bili pristupi imanentni kulturnim studijima, predložio sam Pripremnom odboru da "Desničini susreti 2008." s istom temom budu otvoreni za stručnjake u društvenim i humanističkim znanostima. "Desničini susreti 2008.: Pripadnost kulturi i kultura pripadanja, drugi put" ponovo su održani u Hrvatskom društvu pisaca 20. rujna i u Islamu Grčkom 21. rujna i.g.[41] Zagrebačka rasprava, u kojoj su sudjelovali sociolozi, politolozi, socijalni i kulturni antropolozi itd., bila je vrijedna posebno zbog toga što je bilo moguće čuti mišljenja o pitanjima o kojima se raspravljalo prethodne godine koja su otvarala drugačije problemske horizonte, izravnije otvorene prema suvremenosti. Novina u radu zagrebačkog dijela skupa bilo je predstavljanje knjige doc. dr. sc. Anite Peti-Stantić *Jezik naš i/ili njihov. Vježbe iz poredbene povijesti južnoslavenskih standardizacijskih procesa* (Naklada "Srednja Europa", Zagreb, 2008.), djela primjerena "duhu" "Desničinih susreta". Drugi dan, 22. rujna, u Islamu Grčkom, nakon što se odalo poštu Vladanu Desnici nad njegovim grobom u porodičnoj crkvici Sv. Đorđa, premijerno je prikazan i dokumentarno-animirani film prof. dr. sc. Isao Koshimure i suradnika sa Sveučilišta Zokei u Tokiju *Stojan Janković: Hero of the Border*. Filmski motivi crpljeni su iz lijepe narodne pjesme "Ropstvo Janković Stojana".[42]

Ovaj svezak uključuje rukopise od 2005. do 2008., a sljedeći bi svesci trebali pratiti ritam rasprava. U kronici "Desničinih susreta" i zbivanja u islamskoj Kuli godina 2009. bit će vrlo važna zbog jednog posebnog razloga. Sveučilište u Zagrebu i Sveučilište u Zadru

39 Vidjeti: Prilog V.

40 Time je i Pripremni odbor počeo djelovati u svome stalnom sastavu: prof. dr. sc. Krešimir Nemec, prof. dr. sc. Drago Roksandić, Velimir Visković, Čedomir Višnjić. Godine 2007. tajnica Odbora bila je doc. dr. sc. Zrinka Blažević.

41 Vidjeti: Prilog VI.

42 O profesoru Koshimuri i filmu bit će više govora u najavljenoj publikaciji o "Mostovima".

potpisali su sporazum s vlasnicima Kule koji omogućuje otvaranje Međunarodnog sveučilišnog centra na 700 m^2. Sporazum je potpisan na trideset godina, pod uvjetom da nužne infrastrukturne investicije budu realizirane u roku od 5 godina. Budući da je prof. dr. sc. Aleksa Bjeliš, rektor Sveučilišta u Zagrebu ovlastio potpisnika ovoga teksta da u suradnji s prorektorom prof. dr. sc. Bojanom Baletićem na Sveučilištu operativno koordinira poslove, smatram nužnim ovome članku priložiti inicijalni autorski "Prijedlog za utemeljenje Međunarodnoga sveučilišnog centra u Jankovića Dvorima u Islamu Grčkom" od 14. rujna 2008. godine i skicu mogućeg korištenja prostora revitalizirane Kule, koju su usuglasili vlasnici, a napravio dr. sc. Uroš Desnica.[43] Uvrštavam ih s nadom da će neki čitatelji ove knjige osjetiti potrebu vlastitom inicijativom uključiti se u dugoročno projicirani projekt koji je otvoren svima koji dijele temeljne vrijednosti na kojima su "Desničini susreti" stvoreni i na kojima Međunarodni sveučilišni centar nastaje.

2. Esejističke varijacije o Vladanu Desnici i "Desničinim susretima"

Danas, kada iz tiska izlazi prvi zbornik radova novih "Desničinih susreta", potrebno je podsjetiti se da je već inicijalni Prijedlog Programa među svojim pretpostavkama uključivao i sljedeću: "Budući da su nacije konfliktne društvene zajednice, povijesno su isto tako neizbježno konfliktni i odnosi među nacijama koje se prožimaju. U tom je smislu zajedništvo dviju ili više nacija u društvu (državi) *par excellence* povijesna kategorija. Nemoguće ga je istražiti i vrednovati ako se previđaju civilizacijski i kulturni parametri vremena u kojem se izvjesni tip zajedništva realizira. Dakle, potpuno je ahistorijski pridavati pojmovima prožimanja i zajedništva na hrvatsko-srpskim/srpsko-hrvatskim relacijama u hrvatskom ili jugoslavenskom prostoru neko nepromjenljivo, vrhunaravno značenje. U svakoj situaciji ono mora biti konkretnohistorijski istraženo, bez mistifikacija i petrificiranih predodžbi, koje nesumnjivo štete i jednima i drugima u neizbježnom otvaranju prema 21. stoljeću."[44]

Eksplicitna je bila i formulacija s Vladanom Desnici u vezi: "Cijela je galerija ličnosti u povijesti i kulturi Hrvata i Srba u Hrvatskoj čija bi imena simbolički mogla reflektirati osnovni cilj programa znanstvenih rasprava. Izvjesno je da je Vladan Desnica jedno od najprestižnijih među njima, jer nema mnogo stvaralaca u čijem se opusu tako uspješno sintetizira iskustvo i jedne i druge nacionalne tradicije. On je u tom smislu nesumnjivo trajno inspirativan. (...)"[45] Kao simbolički konotirani *lieu de mémoire*, a istovremeno susretište u ovom Programu, već tada je predložena Kula Janković Stojana u Islamu Grčkom: "Izbor se i spontano nametnuo jer je izvorna predlagačeva obaveza, dobijena na sjednici Odbora za koordinaciju proučavanja povijesti i kulture srpskog naroda u SR Hrvatskoj, upravo i bila predložiti program za revitalizaciju Kule Janković Stojana."[46]

Prijedlog Programa bio je izrijekom inter- i multikulturno artikuliran u hrvatskom, ali i širim sociokulturnim kontekstima: "Razvoj funkcionalne društvene integracije u hrvat-

[43] Vidjeti: Prilog VII. i Prilog VIII.

[44] Drago Roksandić, "'Desničini susreti'. Prijedlog programa znanstvenih rasprava", *Naše teme*, god. 33, br. 4, Zagreb 1989, 725-726.

[45] *Nav. dj.*, 729.

[46] *Isto*.

skom prostoru, kao dijela jugoslavenskoga, evropskoga i svjetskoga, pretpostavlja poznavanje baštine u svim njezinim kontroverznim tokovima, u njenoj multikulturalnosti."[47] Budući da je to bio jedini i prvi projekt koji je svjesno bio orijentiran na hrvatsko-srpska/srpsko-hrvatska kulturna "prožimanja" u Hrvatskoj – dakle, pored ostalog i mogući model za njihovu kritičku detabuizaciju i redefiniciju – htio sam da program bude simbolički identificiran s određenim čovjekom, tj., Vladanom Desnicom u određenom kulturnom krajoliku, tj., u Kuli Janković Stojana u Islamu Grčkom u Ravnim kotarima.[48]

Prijedlog Programa sadržavao je i radikalan odmak od bilo kakva ideologijskog dirižističkog "monizma" te, s druge strane, razgraničenje spram bilo kakvih "mesijanizama", neovisno o životnoj dobi potencijalnih "Mesija": "...rasprave u projektu morale bi biti lišene ambicije ka promicanju bilo kakva teorijsko-metodološkog "monizma", koji bi u raspravi izmicao kritičkoj provjeri."[49]

Za sve koji su sudjelovali u odlučivanju izazov nije bio mali, što potvrđuju i tri glasa protiv. Moguće ga je formulirati na sljedeći način: kako govoriti o Vladanu Desnici ili o pitanjima koja su provocirala Vladana Desnicu, kao što su provocirala i nas tada, ne previđajući kako bi on sam reagirao na bilo što se o njemu ili s njegovim imenom u vezi kao pokrićem kaže? Dakako da nikada nije bilo riječi o odnosu prema Vladanu Desnici kao neupitnom autoritetu, "proroku", nego kao o sugovorniku. Načelo kritičke provjere odnosilo se i na njegovo djelo, kao i bilo koje drugo. Poznato je da su mu mnogi za života predbacivali "aristokratizam", "nepristupačnost", "isključivost" i sl. On sam je u esejističkim marginalijama, poput navedenih o Stendhalu i Danteu, u piščevu životu binarno polarizirao najprije javno i privatno, a potom i javno binarno raslojio na pisca kao književnika i pisca kao "čovjeka-svog-doba".

Međutim, danas nam je teorijski i praktično jasno da je takvo strukturiranje javnog i privatnog neodrživo. Čak su i u njegovu slučaju dvije nedavno objavljene knjige *Hotimičnog iskustva* vrlo dobar podsjetnik na Vladana Desnicu kao umjetnika koji je kultivirao svojevrsni kult "teksta", neovisno o žanrovskoj artikulaciji te dijalog u kulturi shvaćao vrlo ozbiljno i bio upravo ljudski nesretan kada god bi iznova iskusio da dijaloška kultura nije poželjna. Rado se odazivao pozivima da sudjeluje sa svojim glasom u javnim raspravama o umjetničkim pitanjima i to ne samo kada je književnost u pitanju. Broj javno ocijenjenih knjiga, kazališnih, filmskih i drugih kulturnih događaja je impresivan. Svaki takav tekst uvijek sadržava nešto što prelazi granice povoda nastanku.[50] Koliko samo ima varijacija na

[47] *Nav. dj.*, 725.

[48] Manje je važno, ali nije nevažno što je Vladan Desnica potomak jedne od najstarijih rodno održanih obitelji među Srbima u Hrvatskoj. Od samog Stojana Jankovića nadalje bila je etnokonfesionalno otvorena. K tome, od 17. stoljeća nadalje, iz generacije u generaciju, čine je ljudi koji su prepoznatljivi u svome vremenu i postojano vezani za svoje zavičajne predjele u Sjevernoj Dalmaciji (Islam Grčki, Obrovac, Zadar itd.).

[49] Vladan Desnica, koliko god odbijao bilo kakav "dirižizam", opasnost za slobodu stvaranja vidio je i drugdje. Pišući u *Krugovima* 1952. godine na temu "'Moderno' i 'staro'" nije se ustručavao eksplicitno reći da je "(u)vjerenje, među mladim ljudima u svako doba veoma rasprostranjeno, da se uprav u njihovo vrijeme u umjetnosti nešto iz osnova promijenilo, da je uprav njihovo doba prelomna epoha u historiji kulture, jedna vjekovita vododjelnica, samo je iluzija; sasvim bezazlena i sasvim shvatljiva iluzija, ali iluzija. Slična optičkoj iluziji po kojoj djetetu prst pred okom izgleda veći nego zvonik u daljini. (...) A povijest kulture, prema njima, dijeli se na dvije ravnopravne polovine: jedna (ona zastarjela, preživjela, prezirodostojna) zahvata otprilike od početka svijeta do juče; ona druga (a to je ona koja jedina vrijedi) od juče do danas. (...)" (Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo. Knjiga prva*, 69).

[50] Pišući o i povodom Tanhoferove režije *Edipa* na splitskom Peristilu, Desnica je otvorio i danas aktualno pitanje "historičke rekonstrukcije", tj. "skrašavanja" "klasičnih tragedija ... u stare historičke i arhitektonske ambijente", odnosno, epohalnih limita "historičkih" horizonata: "...misli li se pod tom "rekonstrukcijom" na historičku rekonstrukciju agamemnonskih ili edipovskih vremena i sredine, ili na historičku rekonstrukciju Eshilove ili Sofoklove vizije tih vremena i te sredine, ili pak na oblikovanje naše historičke vizije agamemnonskog i edipovskog svijeta, ili, najzad na

muzičke teme! Njegovi intervjui, koji se ponekad svojom izbrušenošću formulacija doimlju kao strogo nadzirane izjave povodom unaprijed primljenih pitanja, u biti negiraju javno-privatne isključivosti, ljudski su vrlo otvoreni, iskreni.[51] Ljudsku slobodu ipak je nemoguće dijeliti na privatnu i javnu, umjetničku i neumjetničku, umjetničko djelo, shvaćeno kao opus, još manje. S takvim Vladanom Desnicom započeli su "Desničini susreti".

Ipak je bilo uočljivo da Desnica nije bio sklon problematizirati hrvatske i srpske književne literarne hijerahije i kanone, ali je postojano držao do svojih. Njegov odnos prema književnom jeziku Srba i Hrvata tome je najbolji dokaz.[52] Nije teško uočiti koji su ga pisci kao pisci zanimali manje, a koji više. Odavno je uočeno da su za njegovu literarnu formaciju mnogo važniji talijanski, francuski ili ruski pisci nego, recimo, "domaći". Drugim riječima, Desnica je prakticirao hrvatsko-srpski interkulturalizam, ali se nikada nije osjećao njegovim zarobljenikom, pogotovo ne prvosvećenikom.[53]

Međutim, za "Desničine susrete" 1989. godine i kasnije obnovljene 2005. godine jedno od najvažnijih pitanja za raspravu bilo je i ostaje je li uopće postojao hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski književni interkulturalizam u Jugoslaviji od 1945. do 1950. godine? Pitanje je doista suštinske naravi te je nužno vratiti se na njega. Nije moguć jednoznačan odgovor. Koliko je meni poznato, kao povjesničaru, malo je istraživanja o piscima hrvatske ili srpske provenijencije koji su književno bili aktivni na drugoj, srpskoj ili hrvatskoj strani.[54] Metaforički pretjerujući, mogli bismo reći – bjelina ima kao na Sjevernom ili Južnom polu prije globalnog zatopljenja.

Prije nego što kao povjesničar iznesem svoje mišljenje o tome, držim da je za znanstveno utemeljeniji odgovor nužna historijska rekonstrukcija jugoslavenskih kulturnih politika u navedenom razdoblju. Riječ je o razdoblju dirigirane revolucionarne transformacije analognom modernizacijskoj tranziciji u više drugih zemalja Europe i svijeta poslije 1945. godine. Ponudio bih na ovom mjestu jedan mogući pristup kulturnim politikama sa svim manjkavostima analitičkog modela, koji, k tome, ne uzima u dovoljnoj mjeri u obzir njezine distinktivne razvojne faze.[55]

---

oblikovanje naše vizije Eshilove i Sofoklove vizije tog svijeta? Ne svodi li se sve to, u krajnjoj liniji, na n a š u viziju, ne filtrira li se sva ta "objektivna" i "subjektivna" materija uvijek i neminovno kroz n a š spektar? A osim toga, ako smo baš zadrti historici i arheolozi, kako da nam ne padne na um pitanje: nije li i naša slika agamemnonskog ili edipovskog svijeta historičkija nego Eshilova i Sofoklova (...), i nije li Eshilova ili Sofoklova vizija tog svijeta, premda vremenski bliža, ipak historički dalja i zamućenija nego naša? (...)...historički osjećaj i historička misao uče nas tome, da svako doba i svako ljudstvo gleda i misli, neotuđivo i nepotkupljivo, svojim očima i svojom glavom." (Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo. Knjiga prva*, 305)

51 Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo. Knjiga druga*, 13-140.

52 Egzemplaran je u tom smislu njegov odgovor *Letopisu Matice srpske* u "Anketi o pitanjima srpskohrvatskog književnog jezika": "Jezik je za filologa i sa gledišta formalne nauke o jeziku – jedno, a za književnika-umjetnika i sa gledišta estetske nauke o jeziku nešto sasvim drugo. (...) Kod nas je to estetsko gledanje na jezik i ta estetska nauka o jeziku, u najboljem slučaju, još u povoju. (...)...on (Desničin glas – D.R.) kao shvatljiva, pa i korisna, dijalektička suprotnost i otpor na dugotrajno pa i prilično reakcionarno gospodovanje dotrajalih i preživjelih jezičnih pogleda." (Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo. Knjiga prva*, 148)

53 Kada je riječ o nacionalnoj književnosti i književnom kanonu, što je s kanonom u interkulturnoj literarnoj komunikaciji? Mogu li pojedinci pa i cijele zajednice u interkulturnoj situaciji konstituirati i interkanonsku situaciju?

54 Zadržat ću se samo na jednom primjeru o kojem će ovdje još biti riječi. Obilježavajući 100. obljetnicu rođenja Gustava Krkleca, koji je od 1925. do 1941. godine živio i radio u Beogradu i to ne samo na beogradskoj Berzi nego i u književnom Beogradu, Ernest Fišer u eseju "Čudnovati dvostruki život" praktično ni obavijesno, a književnokritički da ne spominjem, ne piše o Gustavu Krklecu u srpskoj književnosti. http://www.matica.hr/MH_Periodika/vijenac/1999/143/html/esej/02.htm (12.07.2010., 16:46:42 GMT)

55 Na ovom mjestu svjesno previđam baštinu 1941.–1945. godine. Nigdje u Europi okupacija, kolaboracija i otpor nisu bili toliko složeni kao u okupiranjoj Kraljevini Jugoslaviji. Bilo da je riječ o granicama pojedinih zemalja i nacionalnoj disperziji, bilo o granicama pojedinih okupacijskih vojno-političkih jurisdikcija, bilo o granicama Kraljevine Jugoslavije, te imajući na umu površinu i broj stanovnika prije rata, nigdje u Europi ljudska i civilizacijska cijena

Dakle, kada je danas riječ o reviziji kulturne baštine razdoblja 1945-1990. godine u Hrvatskoj, Srbiji i Jugoslaviji, posvuda je bio uočljiv, svim oscilacijama unatoč, kontradiktoran proces. S jedne strane, nacionalne kulture, na podlozi sve veće obrazovne i medijske ekspanzije, posvuda su se na podlozi načelno jedinstvene ideološkopolitičke osnove republički teritorijalizirale (kasnije i pokrajinski), što znači institucionalizirale, standardizirale, kanonizirale itd. U načelu, u mjeri u kojoj su republike i prema svim jugoslavenskim i prema svojim vlastitim ustavima bile i nacionalne države, bila je to primjena jednoga od temeljnih principa jugoslavenskog federalizma. Pritom su se limitirano akomodirale samo u slučajevima kada je bila riječ o republikama i pokrajinama s nacionalno složenim sastavom stanovništva (posebno u slučajevima Hrvatske i još više Srbije). Međutim, politički dozirane akomodacije su zarana i na većinskoj i na manjinskoj strani, posebno među tradicionalnim intelektualnim elitama, u pravilu stvarale uvjerenja o nacionalnoj prikraćenosti, nedovršenosti itd. S druge strane, kako su ovi teritorijalizirani nacionalnointegracijski procesi imali svoje jasne granice, tako se i s tog stajališta u većinskoj etnonacionalnoj optici stvarao osjećaj nacionalne prikraćenosti, nedovršenosti itd., imajući na umu nacionalne disperzije izvan matičnih republičkih granica. (Pritom se redovito ignoriralo što je sve pojedina nacionalna kultura istovremeno dobivala svojom teritorijalno posredovanom integracijom te nerijetko kulturnom asimilacijom manjina, koja, *nota bene*, nije nužno morala biti doživljavana represivno među inonarodnim "radnim ljudima" željnima "boljeg života".)

Oba ta procesa bila su etatistički posredovana u uvjetima političkog monizma i dirižizma na saveznoj i republičko/pokrajinskim razinama. Tendencijski, to se sve manje zbivalo na saveznoj, a sve više na republičko/pokrajinskim nivoima vlasti. Kažem svjesno "etatistički" jer je u čitavu tome razdoblju samoupravljanje u kulturi u biti potpuno bilo nevažno. Instrumentariji strogo kontroliranih financijskih fondova, u uvjetima postojanog partijskog intervencionizma, kojega je bilo u izobilju i 1980-ih godina, toliko su bili moćni da su obesmišljavali bilo kakve samoupravljačke inicijative izvan oficijelnih matrica, kao što su trajno frustrirali i tradicionalne kulturne *establishmente*.

Takva oficijelna kulturna politika itekako je činila mogućim vrlo širok spektar formula partijskih *convivenza* s elitnom tradicionalnom inteligencijom. Kako su i jedna i druga elita bile državotvorne u nacionalnom smislu, neovisno o oficijelnoj političkoj frazeologiji o "odumiranju države", političkoideološke razlike sve su manje značile u sve učestalijim kriznim situacijama u jugoslavenskom društvu. Formule "jugoslavenske sinteze", lišene šansi za slobodnu, kritičku inter- i transkulturnu komunikaciju u unutarjugoslavenskim, europskim i svjetskim kontekstima, za komparatistički koncipirane projekte, nisu mogle biti ništa drugo nego ideološkopolitičke floskule, a praktično, pitanje "dogovorne" kulturne i znanstvene politike.[56] Pritom je moglo biti i uspješnih projekata većeg stila kao što je bio

razdoblja 1941.–1945. godine nije bila tako velika s izuzetkom Poljske u granicama do 1939. godine. (SSSR je poseban, ovom prilikom neusporediv slučaj.) Antifašizam u Jugoslaviji, da bi bio uspješan, morao je biti i nacionalno i transnacionalno eksplicitan te civilizacijski alternativan ("nikada više povratak na staro"). Iako većina antifašista nisu bili komunisti, jugoslavenski komunisti, koji su zemaljski policentrički strukturirani narodnooslobodilački pokret utemeljili i vodili, osigurali su od 1943. do 1945. godine i unutrašnje i vanjske pretpostavke za svoj politički monopol, što je bilo bitno olakšano savezničkom politikom interesnih sfera. Ipak, zašto 1945. godine razvoj Jugoslavije nije krenuo u štočemu drugim smjerom, u više važnih vidova još je uvijek otvoreno istraživačko pitanje. Danas mislim da je pitanje zapadnih granica DF/FNR Jugoslavije u Istri, naročito "tršćansko pitanje", najviše utjecalo na pojačani vanjskopolitički pomak prema SSSR s dalekosežnijim unutrašnjopolitičkim posljedicama.

[56] Projekti *Historije naroda Jugoslavije I.-II.* i *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd 1963.) te kasniji nedovršeni projekt primjeri su granica "uspješnosti", odnosno, "neuspješnosti" "dogovorne jugoslavenske historiografije".

Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslava Krleže. Međutim, "dogovorna" je shema njihova funkcioniranja unaprijed limitirala moguće dosege i s drugim izdanjem *Enciklopedije Jugoslavije* provocirala brojne javne sporove koji su isuviše često bili politički inspirirani.

Što je takav sistem u multinacionalnoj federaciji više bio u krizi, "konzervativne revolucije" "lijevih" i "desnih" provenijencija sve su više esencijalizirale koncept nacionalnog identiteta.[57] Time je ratni raspad Jugoslavije postao neizbježan.[58] Da je tome tako, postalo je očito nakon što je "totalna kriza" jugoslavenskog društva (definitivno od 1980. godine) godine 1989. dobila svoj stubokom izmijenjeni međunarodni kontekst.[59] Tada je svakome iole trijeznom moralo biti jasno da su postojeći sistemski okviri neodrživi i da će zemlja završiti u kaosu s vrlo visokom ljudskom cijenom i civilizacijskim regresom, ako ne bude održivih demokratskih alternativa.[60]

Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam nije imao šansi preko granica voljnih individualnih i kolektivnih kreativnih praksi jer je dovodio u pitanje suštinu teritorijaliziranih državnopartijskih monopola. Potencijalno je mogao biti i nukleus političkih opozicija i to, interkulturnom matricom, implicitno, ali ne i nužno liberalnodemokratske naravi. Nije imao šansi jer ga zbog različitih razloga kao interkulturalizam nisu prihvaćali ni tradicionalni kulturni establishmenti.[61]

Kada je Stanko Lasić objavio svoju tipologiju pisaca Srba u Hrvatskoj, o kojoj u ovom zborniku piše profesor Krešimir Nemec, u beogradskom NIN-u sam je u načelu s entuzijazmom podržao kao prvi utemeljeni pokušaj da se o jednome važnom pitanju argumentirano raspravlja.[62] Dakle, dvadeset i tri godine poslije neće mi biti teško prihvatiti "vrući

[57] Drugim riječima, sve upitanosti s nacionalnim identitetom u vezi, koje su sada predmetom rasprava (alteritet, alijenitet, hibriditet itd.), što se situacije uoči ratnog raspada Jugoslavije tiče, zakasnile su dvadeset do trideset godina. Vidjeti: Benedict Anderson, *Nacija zamišljena zajednica*, Zagreb 1990.; Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam. Program, mit, stvarnost*, Zagreb 1993.; "La nation comme cadre identitaire", u: Catherine Halpern (ur.), *Identité(s)*, 257-300.

[58] Taj načelni stav nema veze s pitanjem odgovornosti za početak rata itd. Nasilna pobuna protiv legalnih vlasti uvijek je ilegalna, kao što je to bio slučaj s dijelom Srba u Hrvatskoj i dijelovima JNA u Hrvatskoj. Oružana intervencija preko republičkih granica unutar savezne države u raspadanju objektivno je akt agresije itd., kao što je to bio slučaj u slučaju napada na Hrvatsku iz Srbije i Crne Gore. Nije legitimno i ilegalno je vlastite građane u obrambenom ratu, primjerice, izbacivati iz stanova ili minirati im privatne posjede samo zato što su po nečijem mišljenju nepoželjne narodnosti ili vjeroispovijesti. Još nešto. Sistemska je tranzicija, isto tako, naročito kada uključuje transformaciju vlasničkih odnosa, preraspodjelu nacionalnog bogatstva, moći i vlasti u procesu dekompozicije složene države, neizbježno vrlo složena i potencijalno konfliktna te prije svega iziskuje političku volju da se otvorena i napose sporna pitanja riješe dijalogom, s punim poštivanjem vlastitog i međunarodnog prava. Vidjeti suvremenu problemsku kroniku predratnih i ratnih izazova odnosima Hrvata i Srba u Hrvatskoj u interkulturnom obzorju: Drago Roksandić, *Protiv rata. Prilozi povijesti iluzija*, Zagreb 1996.

[59] Pojam "totalna kriza" sam upotrijebio na jednome jugoslavenskome sociološkom skupu u Aranđelovcu sredinom 1980-ih godina, očito kao Braudelov *discipulus*, ali prije svega razljućen tadašnjim ignorantskim i omalovažavajućim odnosom partijskih moćnika prema "krizolozima".

[60] Za mene osobno bilo je od 1989. godine nadalje sekundarno pitanje hoće li Jugoslavija opstati ili neće, a primarno hoće li izlazak iz krize i ulazak u tranzicijske procese biti u uvjetima mira ili rata. Potonje je za mene značilo dugoročnu europsku automarginalizaciju s uništenjem najvećeg dijela onoga što je u razdoblju od 1945. do 1989/1990. godine uistinu bilo civilizacijski, a nadasve modernizacijski progres.

[61] Istraživački utemeljena interpretacija morala bi biti izvedena i na segmentarnim istraživanjima književnih, likovnih, scenskih, filmskih i drugih umjetničkih i kulturnih baština jer iskustva nužno nisu ni mogla, a ni morala biti jednoobrazna. Moja razmišljanja ponajviše se odnose na književna iskustva i to u misaonom horizontu jednog povjesničara.

[62] Riječ je i o knjizi: Stanko Lasić, *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914–1924)*, Zagreb 1987., 319.-321. Knjiga je bila "događaj sezone" i na beogradskom Sajmu knjiga 1987. Stjecajem okolnosti, kao NIN-ov kritičar za historiografska izdanja, bio sam u prilici upozoriti Teodora Anđelića, urednika NIN-ove kulturne rubrike, da Lasićeva knjiga sadržava širu raspravu o "srpskoj književnosti u Hrvatskoj". On je u svome opširnom članku o Sajmu knjiga u cijelosti objavio taj fragment pod posebnim naslovom "Velika marginalna zagrada" (*NIN,* 25. 10. 1987., str. 32.-33.).

desničini susreti 3.indb 274 2.12.2013 9:53:52

kesten", o kojem piše kolega Nemec, što sam, uostalom, prvi put javno učinio na "vrelije" teme u "Omladinskom tjedniku" te inicijativom Vlade Gotovca u "Hrvatskom tjedniku" 1970. godine.[63] Danas, poslije svega novog što sam saznao o kulturi, Lasićeva tipologija mi se danas čini zastarjelom. (Vjerojatno bi i on o istom pitanju danas pisao drugačije, kao što je to jedanput već učinio 1990-ih godina.)

Prvo, nemoguće je da bilo tko tko živi u ambijentu hrvatskog društva/kulture, modelski zaoštreno – makar kao recipijent, ne čini i sam hrvatsku društvenu/kulturnu situaciju. Nije to nešto što se odnosi na suvremenu povijesnu situaciju. Pitanje je konceptualne naravi, riječ je o povijesti društva u smislu "globalne historije", koja ponovo dolazi u epicentar profesionalnog interesa u svijetu.[64] Primjerice, kaluđeri-eremiti na Plitvičkim jezerima ("Kaluđerovac") ili na Alanu u ranome novom vijeku onog trenutka kada bi bili integrirani u habsburšku jurisdikciju, a vjerojatno i prije toga, u osmanskom podaništvu, integrirani su bili i u onovremenu hrvatsku društvenu/kulturnu situaciju s mnoštvom vrijednosnih i praktičnih implikacija. Dositej Obradović je intelektualno sazrijevao na svojim "putešestvijama" i po hrvatskim krajevima, a njegovo sjevernodalmatinsko iskustvo, po vlastitom iskazu, važno je i za njegove temeljne stavove o srpskom jeziku i kulturi. Kordunaš Sava Mrkalj, izravni preteča Vuka Karadžića, bio je zagrebački student i pitanje je bi li o srpskom jeziku razmišljao kao što je razmišljao da u Zagrebu nije spoznao sve što je spoznao. Moglo bi se na sličan način nastaviti s desetinama egzemplifikacija do suvremenog doba, a moglo bi se oprimjeriti i slučajeve hrvatske provenijencije u srpskim ambijentima.

Primjeri iz prve Lasićeve skupine, dakle, vrlo su teško održivi. Je li Simo Matavulj, pisac "Bakonja fra-Brne" i "Bilješki jednog pisca" "ništa drugo" nego srpski pisac? Kada bi se sustavno istražilo samo hrvatske recepcije "Bakonja fra-Brne", vjerujem da bi se moglo napisati respektabilnu studiju. Na koncu konca, Fedor Hanžeković je 1951. godine snimio film *Bakonja fra-Brne* te, ako nije Matavulj sama sebe uveo u hrvatsku kulturu, uveo ga je Hanžeković.[65] Iako osobno nikada nisam bio poklonik književnopovijesnog talenta Stanka Koraća, cijenio sam njegovu osobnu odlučnost održati kontinuitet Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta", po čemu je u hrvatskoj kulturi on i najpoznatiji. Međutim, ako je riječ o Stanku Koraću u hrvatskoj kulturi u najdoslovnijem značenju pojma, činjenica je da je Korać napisao *Dvadeset godina hrvatskog romana 1895-1914.* (Zagreb, 1963.) ili *Hrvatski roman između dva rata 1914-1941.* (Zagreb, 1972. i Zagreb, 1974[2]). Bilo bi mi zanimljivo čuti što se danas može reći o njegovu doprinosu *Odabranim djelima Gustava Krkleca* itd. Naime, jedna od najmučnijih epizoda, siguran sam, i u Desničinu i u Krklečevu životu je njihov verbalni i fizički sukob u Sarajevu 1961. godine. Ovo je mjesto da se nešto više kaže i o Gustavu Krklecu u obzorju hrvatsko-srpskog interkulturalizma, imajući na umu Koraćev odnos prema njemu.

Gustav Krklec je od 1925. do 1941. godine živio u Beogradu, kao što je poznato i to ne boemski, poput Antuna Gustava Matoša ili Tina Ujevića, nego kao *bonvivant*, k tome, imućan i socijalno prestižan čovjek. Ne bi bilo točno reći da mu je elitni građanski Beo-

63 Inače, potpuno sam suglasan s profesorom Nemecom kada je riječ o odnosu prema, općenito rečeno, "bjelinama" u hrvatskoj (kulturnoj) povijesti. Bez konceptualno i konkretnohistorijski artikulirane detabuizacije nema ponajprije detraumatizacije iskustva 20. stoljeća, ali ni ozbiljnije šanse da se hrabrije i inovativnije ide dalje i ravnopravnije surađuje u međunarodnim raspravama i projektima.

64 Vidjeti: *Comparativ: Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* (seit 1991) Laurent Testot (coordonné par), *Histoire globale. Un nouveau regard sur le monde*, Sciences Humaines Éditions, 2008.

65 Nedavno su objavljena Matavuljeva *Sabrana djela* u devet knjiga, u suizdanju zagrebačkog SKD Prosvjeta, što će, nadajmo se, biti poticajno za nove pristupe Simi Matavulju i njegovu opusu.

grad tog doba bio otvoren, on je pripadao tome Beogradu. U Beogradu se nije bavio samo burzovnim poslovima. Bilo ga je, i to ne marginalno, u umjetničkom svijetu. Dovoljno je pogledati što je sve u Beogradu objavio i tko je sve o njemu pisao pisao prije i poslije rata.[66] Isti mu je taj Beograd poslije rata očito oprostio zemunsku karijeru u "Graničaru" od 1941. do 1944. godine.[67] Očito mu je oprostio i Stanko Korać, urednik *Sabranih djela* Vladana Desnice. Godine 1977. godine Koraćeva "Prosvjeta" javlja se kao suizdavač dviju knjiga Krklečevih *Odabranih djela*, tj. knjige *Srebrna cesta*, koja obuhvaća njegov lirski opus do 1941. godine te knjige *Žubor života*, koja nastavlja s lirskim opusom poslije 1941. godine. Međutim, ovdje je mnogo važnije da je Gustav Krklec, u svojim poznim godinama, sa svojim autoritetom recenzentski podržao urednički projekt Stanka Koraća *Književna hrestomatija. Iz kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj* (Prosvjeta, Zagreb, 1979.), iako je mogao znati da će *Hrestomatiju* oficijelna partijska kritika dočekati, brutalno rečeno, "na nož" i to kao najveću pogibelj za "bratstvo i jedinstvo Hrvata i Srba u SR Hrvatskoj". Gustav Krklec, zlobnici će reći, ovaj put nije povukao svoj potpis. Ne bi trebalo previdjeti da tada nitko među utjecajnim hrvatskim piscima i povjesničarima književnosti, neovisno o lijevo-desnim političkim razvrstavanjima, nije javno rekao da je osporavanje knjige pod takvim naslovom načelno neprihvatljivo. Toliko o Koraću i, s njime u vezi, o Krklecu.

Suglasio bih se da je druga skupina najbolniji izbor (Vladan Desnica, Vojin Jelić), s protustavom da je to u njihovo doba trebao biti, a nije bio i da bi i u budućnosti trebao biti dominantan legitimni izbor, kako za Srbe u Hrvatskoj, tako i za Hrvate u Srbiji itd., naročito kada je riječ o međudržavnim susjedstvima gdje su jedne ili druge manjinske zajednice autohtone. Naime, koncepti "dijeljenih", "višestrukih" i drugih pluralnih identiteta, ako i koncept "l'homme pluriel", danas čine anakronim najveći dio rasprava o nacionalnim identifikacijama intelektualaca pa i književnika. Međutim, ako čovjek prihvaća/hoće živjeti u "manjinskoj situaciji", što uključuje i pravo na vlastiti identitet u rodnom, radnom, statusnom itd. pogledu, to mu daje pravo, ali ga i obvezuje na socijalnu integraciju, koja ne može biti realizirana ako nije i kulturna, počevši s pitanjem oficijelnog standardnog jezika nadalje. Dakle, u modernom je svijetu pitanje kolektivnih manjinskih prava, s mnoštvom individualnih implikacija, jedno od temeljnih u konstituiranju bilo kojeg fenomena modernosti i nužno je inter- ili transkulturne naravi.[68]

U slučaju Srba u Hrvatskoj, od jednog Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskog nadalje broj ljudi poput Desnice ili Jelića nije mali, kao što se obično misli, ali su njihovi osobni

---

66 Bibliografija Gustava Krkleca dostupna je na internetskim stranicama Gradske knjižnice i čitaonice "Metel Ožegović" u Varaždinu www.knjiznica-vz.hr.
U *Enciklopediji Jugoslavije* I[vo] [F]rangeš napisao je o Gustavu Krklecu: "(...) Između dva rata živio pretežno u Beogradu gdje je bio sekretar Beogradske burze i urednik *Nolita* (1929-33)." (EJ 5/Jugos – Mak, Zagreb, 1962., str. 424). Uvrstio je i obavijest da su mu u Beogradu, 1933. godine, tiskana *Sabrana dela* u dvije knjige te citirao ulomak iz Krklečeva autobiografskog predgovora: "Ja nikada nisam hteo da pevam ni pticama, ni zverovima, ni stablima, ni talasima morskim, već srcu ljudskom..." (isto). Frangeš nije prešutio ni ponešto iz poslijeratne Krklečeve produkcije: "Zanos pobjede i obnove izmamit će mu ponekad nešto prigodne retorike..." (*Nav. dj*., str. 425).

67 U prethodno navedenoj enciklopedijskoj jedinici Frangeš je zapisao: "Od 1941 živi u Zagrebu." (*nav. dj*., 424) To je dakako netočno. Takvo se nešto nije dogodilo u *Hrvatskoj enciklopediji* (knj. 6/Kn – Mak, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 2004., str. 281): "... ali je ubrzo otišao u Beograd, gdje je ostao sve do rata. Nakon rata vratio se u Zagreb, ..." S druge strane, u ovoj jedinici nema riječi o *Nolitu*, nema riječi o beogradskom izdanju Krklečevih *Sabranih dela* iz 1933. godine.

68 Will Kimlicka jedan je od ključnih autora o tim problemima. Vidjeti pored ostalog: *Liberalism, Community, and Culture*, Oxford, 1989/1991.; *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford, 1995.; *Finding Our Way: Rethinking Ethnocultural Relations in Canada*, Oxford, 1998.; *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*, Oxford, 1990/2001.; *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, Citizenship*, Oxford, 2001.

izbori uvijek bili sporni na obje strane, u smislu "previše" vs. "premalo" kanonskih prepoznatljivosti te na obje strane – gdje je god moguće – marginalizirani, prije svega s istraživačkog stajališta. Vladan Desnica rijetki je izuzetak jer ga je uistinu teško previdjeti, a, drugo, sam je bio toliko karakterno jak da nam *post mortem* ne ostaje ništa drugo nego da ga s obje strane uvažavamo kada se i ne suglašavamo s njim. Međutim, tko danas uopće i spominje Vojina Jelića?[69]

Treća Lasićeva skupina ipak je u štočemu prijeporna. Doista su neupitna hrvatska književna izjašnjavanja ljudi poput Novaka Simića, Čede Price, Milana Mirića, Mirka Sabolovića, Vojislava Kuzmanovića itd., ali "put" u hrvatsku književnost bilo koga među njima kao pisaca nije bio pravocrtan. Danas je to i teorijski jasno. Međutim, čiji god opus među pojedinačnima uzeli u obzir, u njemu će biti štočega što je važno i kao umjetnička interpretacija hrvatsko-srpskih kontroverzi, a time i nešto što je važno za (samo)razumijevanje Srba u hrvatskom društvu/kulturi. Primjerice, mnoštvo je stranica u Čede Price takve naravi, ali i regionalno situirana djela Mirka Sabolovića poput romana *Razmeđa* (1975.) ili *Ožiljci* (1978.) toliko su uočljivo – pored ostalog – hrvatsko-srpski konotirana da je teško izbjeći ne vrednovati ih u bilo kakvu ozbiljnijem pokušaju sinteze na temu *Serbica Croatica*. Isti je slučaj s Vojislavom Kuzmanovićem, bar kada je riječ o djelima poput *Godine noževa* (1976.) itd.

Ako se problem književnog identiteta Srba u Hrvatskoj šire postavi, nužno će se otvoriti mnoštvo novih pitanja. U kulturi Srba u Hrvatskoj postoji i monumentalni opus obiteljske provenijencije, onaj braće Pribićević, Adama, Milana, Svetozara i Valerijana, koji je u mnogočemu i "transsociokulturni". Samo je marginalno i u slučaju najuočljivijeg Svetozara krajnje stereotipizirano javno recipiran.

Ako se pak postavi problem (auto)percepcija Srba u hrvatskoj književnosti i kulturi, broj pisaca i opusa silno će se povećati, a u konačnici će biti svejedno tko je koje nacionalnosti (podrijetla itd., itd.). Dakle, svaki pisac koji je stvorio nešto što je umjetnički važno i za (samo)razumijevanje Srba u Hrvatskoj kao distinktivnog korpusa u hrvatskoj i srpskoj povijesti i kulturi, zavrjeđuje biti istražen i interpretiran u kontekstu *Serbica Croatica*. Time se stvaraju pretpostavke za mnogo kreativniju rekonstrukciju hrvatsko-srpskog/srpsko-hrvatskog interkulturalizma, kada su Srbi u Hrvatskoj "subjekt", odnosno, "objekt" istraživanja u hrvatskom sociokulturnom kontekstu.[70]

Dakle, uopće nije sporno osobno izjašnjavanje pisca o svome nacionalnom kulturnom identitetu! Riječ je o nečemu što bi trebalo biti iz opusa samorazumljivo, ali i iz piščevih sociokulturnih praksi. Naime, ponekad je izbor kulturnog identiteta pitanje moralne naravi, kao što je ponekad isto tako moralne naravi ne izjašnjavati se o istome tom pitanju, ako to implicira osobne, načelno neželjene posljedice. Međutim, ponekad je to pitanje kulturne akomodacije, komocije, pragmatizma pa i "trgovine".

---

69 Ja sam sâm indirektni potomak kipara Simeona Roksandića, jedinog koji skulpturu *Ribar sa zmijom* ima javno postavljenu kao fontanu na Jezuitskom trgu u Zagrebu i na Kalemegdanu u Beogradu. Iako je u Zagrebu bio i školovan kao kipar, skoro nigdje ga se ne spominje, a ime i prezime nerijetko su mu pogrešno napisani pa ga se obično zamjenjuje s Tomom Rosandićem, čiji je umjetnički životopis uveliko obrnuta priča Hrvata u srpskoj kulturi.

70 Sve što je ovdje rečeno odnosi se na srpsku "dimenziju" hrvatske književnosti i kulture, a drugo je, mnogo složenije pitanje, policentričke strukture same srpske književnosti i kulture, u kojoj hrvatski ili bosanski Srbi itd., na različite načine mogu, ali ne moraju biti distinktivni. Još nešto. Jedan Stevan Galogaža ili Ognjen Prica ne moraju biti važni ni u Zagrebu ni u Beogradu, ali su oni važni u bilo kakvu pokušaju rekonstrukcije baštine Srba u Hrvatskoj. (Bili su očito važni i ustaškim vlastima koje su ih kao prononsirane ljevičare i ubile.) Dakako, ako u središtu pozornosti nisu kulturološki nego estetički aspekti, cijeli se problem nužno uveliko drugačije postavlja.

Sljedeće je temeljno pitanje koliko je bilo koje umjetničko djelo moguće reducirati unutar granica jedne kulture, odnosno što sve čini njegove svjetske, univerzalne vrijednosti i prepoznatljivosti. Da zaključim, za mene je pitanje raspravljane tipologije Stanka Lasića danas mnogo složenije nego što mi se inicijalno činilo, ali osjećam potrebu biti mu zahvalan zbog toga što je to učinio u vrijeme kada je o tome pitanju malo tko uopće htio razgovarati, a kamoli jasno iznijeti svoje mišljenje.[71]

U međuvremenu se nakupilo mnoštvo novih, nimalo bezazlenih povoda s epohalnim implikacijama u hrvatsko-srpskim/srpsko-hrvatskim odnosima, namećući potrebu da se o tome pitanju ponovo raspravlja. Važno je da ga je relegitimirao profesor Krešimir Nemec. Zaključni dio njegova komentara Lasićeve tipologije u potpunosti prihvaćam i osjećam potrebu uvrstiti ga u vlastiti tekst: "Ipak, možemo primijetiti da se Lasić u analizi doista delikatnoga problema srpskih pisaca u Hrvatskoj suviše oslanja na kategoriju etničkoga identiteta, a posve zanemaruje piščev poetički legitimitet i kulturološki kontekst u kojem je stvarao i u kojem se oblikovao. Nacionalna književnost nije neka sindikalna udruga u koju se pisci učlanjuju ili se iz nje iščlanjuju po slobodnoj volji nego nešto čemu se pripada po tradiciji, poetici, jeziku, kulturi i sl. No bez obzira na to, smatram da upravo činjenica nastanka novih nacionalnih država nakon raspada Jugoslavije književnim historiografima više nego ikada imperativno nameće toleranciju kao fundamentalno načelo u pisanju, a to znači promatranje pripadnosti i identiteta u interkulturalnoj vizuri, dakle uvijek s punim uvažavanjem *drugog* i *drukčijeg*."[72]

Još nešto. Brojni Srbi iz Hrvatske s umjetničkim ambicijama su Hrvatsku u 19. i 20. stoljeću prije ili kasnije napuštali, odnosno, djelovali u njoj i izvan njezinih granica, s različitim težištima svog stvaralaštva. Nisu oni u tome bili iznimka. Isto se događalo s Hrvatima iz Srbije, kao i s Hrvatima i Srbima iz Bosne i Hercegovine. Konstituiranje i naročito kanoniziranje nacionalne kulture, kada su hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski odnosi u pitanju, uvijek je imalo veliku etnokonfesionalnu težinu. Nisu u pitanju atavizmi ta dva naroda već konfesionalno kondicionirane razdijelnice između moderne hrvatske i srpske nacije u uvjetima silne etnokonfesionalne izmiješanosti i presloženosti u polutisućljetnoj dijakroniji. Dakle, jedan *par excellence* modernizacijski izazov, kao što je konstituiranje moderne nacije, u oba je slučaja u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća apsolviran na tradicijski način, etnokonfesionalno. Time su u ljudskim svakodnevicama u lokalnim i regionalnim horizontima "male razlike" postale "sudbinske".[73]

U jednome se ipak moramo suglasiti, a to je da Srbi u Hrvatskoj, kao ni u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori nisu dijaspora, kao što nisu ni Hrvati u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori ili Bošnjaci u istim tim zemljama izvan Bosne i Hercegovine ili Crnogorci u istim tim zemljama izvan Crne Gore. Svima su njima previše duboki korijeni izvan njihovih današnjih matičnih država da bi "dijasporizacija" bila održiva bez novih tragičnih posljedica.

---

[71] Rad SKD Prosvjeta bio je zabranjen 1971. godine, a godine 1980., neposredno poslije smrti Josipa Broza Tita, SKD Prosvjeta je bila i pravno ukinuta. Rad na obnovi započeo je 1990., a obnovljena je 1992. godine.

[72] Krešmir Nemec, "Prokletstvo zaborava", *Zbornik,* ovdje, str. 54.

[73] Potonja deagrarizacija i deruralizacija su takve "male razlike" nerijetko rekontekstualizirale i u nekim slučajevima "kanonizirale". Najuočljivije su one u vezi sa standardnim jezicima (npr., "točka" vs. "tačka", "tisuća" vs. "hiljada"), potpuno neovisno o tome što pisane baštine s obje strane za takve ekskluzivne kanonizacije ni na dijalektalnoj ni na razini jezika književnosti nerijetko ne osiguravaju neupitno legitimacijsko pokriće.

desničini susreti 3.indb 278 2.12.2013 9:53:53

Što se Srba u Hrvatskoj tiče, oni su svoju modernu nacionalnu distinktivnost "samoosvijestili" u hrvatskom društvu i kulturi od kasnoga 18. stoljeća nadalje.[74] Njihova je etnokonfesionalna baština u hrvatskim zemljama, k tome, mnogo slojevitija i u (dis)kontinuitetima dubinski seže do "srijemskih despota" u 15. stoljeću. Neovisno o tome što su Srbi u Hrvatskoj danas kao zajednica u ubrzanom demografskom izumiranju – što je izravna posljedica ratnog raspada Jugoslavije i svega što se s time u vezi zbivalo i što je hrvatsko-srpske/srpsko-hrvatske odnose sekularno unazadilo – nema moderne i suvremene hrvatske povijesti i povijesti hrvatske kulture bez srpske "dimenzije" jer oni iz zajedničke baštine ne mogu pobjeći niti ih se može protjerati. Jedino je moguća "zavjera šutnje". Pitanje je koliko je smislena jer unazađuje kulturu povijesnog mišljenja o hrvatskoj baštini u cijelosti.

Vladan Desnica je umro 4. ožujka 1967. godine. "Deklaracija o položaju i nazivu hrvatskog književnog jezika" objavljena je u *Telegramu* 17. ožujka, a "Predlog za razmišljanje" 19. ožujka 1967. godine. Ima dosta indicija da je dr. Vladimir Bakarić unaprijed bio upoznat s prvom inicijativom, kao i Petar Stambolić s drugom. Što bi Vladan Desnica tada učinio da je bio živ? Da li bi još jedanput postao slučaj i za hrvatski i za srpski književni stalež i za hrvatsku i srpsku političku elitu? U jednome je sigurno bio suglasan s Miroslavom Krležom, a to je stav da su hrvatski i srpski jedan jezik koji su Hrvati oduvijek zvali hrvatskim, a Srbi srpskim. Umio je lučiti, ali i povezivati jezik pučke svakodnevice od književnog jezika i naročito od spisateljeva jezika književnosti na obje strane, uvijek iznova tražeći svoj vlastiti izraz. Prisjećajući se svoga posljednjeg susreta s njime u listopadu 1965. godine, "u restoranu Šumadija preko puta Albanije", Aleksandar Tišma zapisao je 1972. godine da mu je "kratko vreme provedeno s Desnicom ostalo ... oštro u sećanju zbog jedne pojedinosti. Boško Novaković ga je bio upitao šta radi, da li piše. Desnica je odgovorio da ne piše ništa. "A što?" začudio se Novaković, i dodao: "Vi treba da pišete." "Znate, Novakoviću", odgovorio je Desnica i pokazao ka susednom, nezauzetom stolu. "Da bi čovjek prišao onom ondje stolu i uzeo da pije vodu iz onog vrča, potrebno je da bude žedan." (...)"[75]

On Vladan Desnica And The Desnica's Encounters

Abstract: "Desnica's encounters" were initially founded in Zagreb in 1989, as an inter- and transdisciplinary research program, focusing upon phenomena and problems of Croato-Serbian/Serbo-Croatian interculturalism in Croatia. Coordinating Committe for Researches of History and Culture of Serbs in Croatia, established by the Yugoslav (today: Croatian) Academy of Sciences and Arts, and the Institute for Croatian History of the Faculty for Social Sciences and Humanities of the University of Zagreb, contributed mostly to bring together scholars and institutions in Croatia which might contribute to the realization of the objectives of Research Program "Desnica's encounters". The name of Vladan Desnica (Zadar, 1905 – Zagreb, 1967), one of the classics of the modern Croatian and Serbian literature, was chosen to symbolize the Program, as well as to inspire by the richness of his personal experience and relevance of his civic culture. "Desnica's encounters" were reestablished in 2005 Related to it, an interuniversity initiative, launched by University of

[74] Koji su sve procesi inkluzije i ekskluzije u modernizaciji i nacionalizaciji hrvatskog društva također u tome "samoosviješćivanju" imali udjela, još uvijek nije dovoljno istraženo.

[75] Aleksandar Tišma, "Povodom Desničinog pisma", u: Vladan Desnica, *Progutane polemike* (pr. Jovan Radulović), Stubovi kulture, Beograd, 2001., str. 166. (Izvor: *Letopis Matice srpske*, knj. 405, sv. 5, Novi Sad, 1972.)

Zagreb, University of Zadar and the writer's descendants, as well as owners of the Stojan Janković Tower in the vicinity of Zadar, has been discussed. Finaly, the article includes an attempt to redefine some of major aspects and problems of the Croato-Serbian/Serbo-Croatian interculturalism in Croatia today.

Key words: Vladan Desnica, "Desnica's encounters", interculturalism, Croatia, Croats, Serbs

Literatura

Djela Vladana Desnice

Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*, Zagreb 1950.

Vladan Desnica, *Proljeća Ivana Galeba*, Sarajevo, 1957.

Vladan Desnica, *Sabrana djela. Knjiga I.-IV.*, (ur. Stanko Korać), Zagreb 1975.

Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo. Knjiga prva i knjiga druga*, Zagreb 2005. i 2006.

Članci, studije i monografije

Gabriel A. Almond, Sidney Verba, *Civilna kultura. Politički stavovi i demokracija u pet zemalja*, Zagreb 2000.

Benedict Anderson, *Nacija zamišljena zajednica*, Zagreb 1990.

Ivo Banac, Slobodan Prosperov Novak, Josip Kolanović, *Grbovi: biljezi identiteta*, Zagreb 1991.

Ulrich Beck, Anthony Giddens, Scott Lash (ur.), *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge 1994.

Julien Benda, *La trahison des clercs*, Paris 1928.

Julien Benda, *Izdaja intelektualaca*, Zagreb 1997.

A[nte] B[ežen], "Kronika i dokumenti Koordinacionog odbora za proučavanje povijesti i kulture srpskog naroda u SR Hrvatskoj. Pregled rada Koordinacijskog odbora od njegova osnutka", *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, knj. 2, Zagreb, 1989., str. 233-235.

Ante Bežen, Drago Roksandić, Zorica Stipetić, "Prijedlog koncepcije časopisa 'Dijalozi'", *Naše teme*, god. 33, br. 10, Zagreb 1989., 2696-2699.

Dušan Čalić, "Neke posebnosti društvenog bića Srba u SR Hrvatskoj", *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, knj. 1., 5-16.

Michel de Certeau, *L'écriture et l'histoire*, Paris 1975.

Norbert Elias, *Engagement und Distanzierung. Arbeiten zur Wissenssoziologie I*, (ur. i prev. Michael Schröter), Frankfurt am Main, 1987.

I[vo] [F]rangeš, "KRKLEC, Gustav", u: *Enciklopediji Jugoslavije 5/Jugos – Mak*, Zagreb, 1962., 424-425.

Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb 1998.

Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, London, 1991.

Anthony Giddens, *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Cambridge, 1992.

Anthony Giddens, *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. London 1999.

Anthony Giddens, *Odbjegli svijet : kako globalizacija oblikuje naše živote*, Zagreb 2005.

Bernhard Giesen, *Die Intellektuellen und die Nation. Eine deutsche Achsenzeit*, Frankfurt am Main, 1993.

Jacques le Goff, *Histoire et mémoire*, Paris 1988.

Catherine Halpern (ur.), *Identité(s). L'individu, le groupe, la société*, Sciences Humaines Éditions, 2009.

Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam. Program, mit, stvarnost*, Zagreb 1993.

John Hutchinson, Anthony D. Smith (ur.), *Nationalism*, Oxford 1994.

John Hutchinson, Anthony D. Smith (ur.), *Ethnicity*, Oxford 1996.

Will Hutton, Anthony Giddens (ur.), *On The Edge. Living with Global Capitalism*, London 2000.

Eli Keduri [tj. Elie Kedourie], *Nacionalizam*, Podgorica 2000.

Will Kimlicka, *Liberalism, Community, and Culture*, Oxford 1989/1991.

Will Kimlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford 1995.

Will Kimlicka, *Finding Our Way: Rethinking Ethnocultural Relations in Canada*, Oxford 1998.

Will Kimlicka, *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*, Oxford 1990/2001.

Will Kimlicka, *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, Citizenship*, Oxford 2001.

Stanko Korać, "Bibliografija radova o srpskoj istoriji i kulturi u Hrvatskoj", *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, knj. 1, Zagreb 1988., 173-188.

Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main 1995.

"KRKLEC, Gustav", u: *Hrvatska enciklopedija*, *knj. 6/Kn – Mak*, Zagreb 2004., 281.

"Kula Jankovića", u: *Prosvjeta*, god. 10 (35), br. 55 (665), mart 2003. [Na naslovnici slika tadašnjeg stanja centralnog dijela objekta s naslovom "Kula Jankovića. Inicijativa obnove i oživljavanja" te blok s dva priloga "Kula Jankovića": Drago Roksandić, "Kula Jankovića. Inicijativa obnove i oživljavanja Kule Stojana Jankovića i sela Islam Grčki" (*Isto*, 29-31) i autorski nepotpisani prilog koji je napisao dr. sc. Uroš Desnica "Tristapedeset godina historije. Kula serdara Stojana Jankovića u Islamu Grčkom" (*Isto*, 32-40). U istom broju tiskana je i studija koju je napisao dr. sc. Milan Mišković "Povijesna 'saga' o ljudima u ratnom nevremenu. Prilog tumačenju Desničinog romana *Zimsko ljetovanje*" (*Isto*, 41-47).]

Stanko Lasić, *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914-1924)*, Zagreb 1987.

Krešmir Nemec, (...).

Anita Peti-Stantić, *Jezik naš i/ili njihov. Vježbe iz poredbene povijesti južnoslavenskih standardizacijskih procesa*, Zagreb 2008.

Dušan Rapo (ur.), *Zbornik radova o Vladanu Desnici*, Zagreb 2004

Drago Roksandić, "Jugoslovanstvo pred nastankom Jugoslavije", *Borec*, br. 10-11, Ljubljana 1985., 546-549.

Drago Roksandić, "Jugoslavenstvo prije stvaranja Jugoslavije"1985. godine. Vidjeti: *Nedjelja marksističkih rasprava 1985. Istoriografija, marksizam, obrazovanje*, ur. Milenko Marković, Vukašin Stambolić, Drago Roksandić), Beograd 1986., 153-159.

Drago Roksandić, "'Desničini susreti'. Prijedlog programa znanstvenih rasprava", *Naše teme*, god. 33, br. 4, Zagreb 1989, 725-730

Drago Roksandić, *Protiv rata. Prilozi povijesti iluzija*, Zagreb 1996.

Drago Roksandić (ur.), *Uvod u komparativnu histriju*, Zagreb 2004.

Hodimir Sirotković, "Srbi u Hrvatskoj u dokumentima ZAVNOH-a", *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, knj. 2, Zagreb 1989., 17-28.

Aleksandar Tišma, "Povodom Desničinog pisma", u: Vladan Desnica, *Progutane polemike* (pr. Jovan Radulović), Stubovi kulture, Beograd, 2001., str. 163-166 (Izvor: *Letopis Matice srpske*, knj. 405, sv. 5, Novi Sad 1972.)

Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. Knjiga 1 (Zagreb 1988., 200 str.) i knjiga 2 (Zagreb 1989., 240 str.)

Internetske stranice i film

Stranice Međunarodnoga istraživačkog projekta "Triplex Confinium": www.ffzg.hr/pov/zavod/triplex

Stranice projekta "Mostovi": www.ffzg.hr/mostovi

Stranice Društva za obnovu i revitalizaciju Kule Stojana Jankovića: www.kulajankovica.hr

Stranice Gradske knjižnice i čitaonice "Metel Ožegović" u Varaždinu. Vidjeti bibliografiju Gustava Krkleca: www.knjiznica-vz.hr

Ernest Fišer, "Čudnovati dvostruki život. Uz stotu godišnjicu rođenja Gustava Krkleca": www.matica.hr/MH_Periodika/vijenac/1999/143/html/esej/02.htm (12. 7. 2010., 16:46:42 GMT)

Isao Koshimura (režija), *Stojan Janković: Hero of the Border* (dokumentarno-animirani film), Sveučilište Zokei, Tokyo, Japan.

PRILOZI

desničini susreti 3.indb 283 2.12.2013 9:53:53

desničini susreti 3.indb 284 2.12.2013 9:53:53

Prilog I.
Znanstveni skup "'Nova Evropa' (1920-1941)". Program rada. Zagreb, 25-27. listopada 1990.

Program znanstvenih rasprava "Desničini susreti"

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta u Zagrebu
Sveučilišta u Zagrebu

ZNANSTVENI SKUP "'NOVA EVROPA' (1920-1941)"
Program rada
Zagreb, 25-27. listopada 1990. (str. 1)

Ovaj znanstveni skup, prvi u Programu znanstvenih rasprava "Desničini susreti", posvećujemo sedamdesetoj obljetnici pokretanja časopisa "Nova Evropa" (1920-1941). (str. 3)

Pripremni odbor Znanstvenog skupa: Ljubo Boban, Vinko Brešić, Zvonko Kovač, Drago Roksandić (predsjednik), Nikša Stančić, Zorica Stipetić, Mario Strecha (tajnik) (str. 4)

Četvrtak, 25. listopada 1990.
Muzejski prostor "Mimara", Rooseveltov trg 5

10.00-10.30 Svečano otvaranje skupa
10.30-11.00 Coctail za uzvanike
11.00-13.00 Saopćenja
Ljubo Boban (Zagreb): *Državnopravna problematika na stranicama "Nove Evrope"*;
Zorica Stipetić (Zagreb): *"Nova Evropa" – prostor iskušenja liberalne inteligencije*;
Mira Bogdanović (Amsterdam): *"Nova Evropa" – mesto u levičarskoj tradiciji*;
Božidar Jakšić (Beograd): *Jugoslovensko pitanje u "Novoj Evropi"*;
Dušan Popov (Novi Sad): *"Nova Evropa" i Matica srpska – saradnja i sukobi*;
Dušan Nećak (Ljubljana): *"Nova Evropa" in Slovenci* (str. 5)

Četvrtak, 25. listopada 1990.
Muzejski prostor "Mimara", Rooseveltov trg 5

16.00-19.00 Saopćenja
Silva Mežnarić (Zagreb): *Koncepti modernizacije u "Novoj Evropi"*;
Drago Roksandić (Zagreb): *"Nova Evropa" i 'treći put' modernizacije Jugoslavije*;
Mira Kolar-Dimitrijević (Zagreb): *"Nova Evropa" o emigraciji i imigraciji u privrednom razvoju Jugoslavije*;
Zdenka Šimončić-Bobetko (Zagreb): *"Nova Evropa" i agrarno pitanje*;
Smiljana Đurović (Beograd): *Šta je to historijski levo u "Novoj Evropi"?*;
Vlado Oštrić (Zagreb): *Socijalna pitanja u liberalno-demokratskom vidokrugu "Nove Evrope"*;
Stanislava Koprivica-Oštrić (Zagreb): *M. Ćurčin i "Nova Evropa" – odnos prama radilaknoj struji u radničkom pokretu kao mjerilo građanske demokratičnosti*;
Tihomir Klarić (Sarajevo): *Zagrebačka "Nova Evropa" i sarajevski "Pregled" – vodeća međuratna glasila prečanskih Srba*;
Josip Ante Soldo (Sinj): *Religija i institucionalne crkve na stranicama "Nove Evrope"*;
Ivan Očak (Zagreb): *Ruske teme u "Novoj Evropi"* (str. 6)

Petak, 26. listopada 1990.
Klub "Topusko", Muzej za umjetnost i obrt, Trg maršala Tita 10

Saopćenja: Bogdan Mesinger (Osijek): *Evropske konstante*
Predrag Matvejević (Zagreb): *Povelja PEN-a i "Nova Evropa"*;
Miroslav Beker (Zagreb): *Međunarodni kongres PEN-klubova u Dubrovniku (1933) i "Nova Evropa"*;
Vinko Brešić (Zagreb): *"Nova Evropa" i hrvatska književnost*;
Dušan Marinković (Zagreb): *"Nova Evropa" i srpska književnost*;
Gojko Tešić (Beograd): *Vinaver i "Nova Evropa" / Crnjanski i "Nova Evropa"*;
Zvonko Kovač (Zagreb): *Interkulturalnost časopisa na primjeru "Nove Evrope"*;
Branka Brlenić-Vujić (Osijek): *Kako misliti "Novu Evropu"?* (str. 7)

Petak, 26. listopada 1990.
Klub "Topusko", Muzej za umjetnost i obrt, Trg Maršala Tita 10

Saopćenja: Ivo Ćurčin (Portland, SAD): *Britanski model "Nove Evrope"*;
Ubavka Ostojić-Fejić (Beograd): *Veze britanskih istoričara i javnih radnika sa "Novom Evropom"*;
Branka Prpa-Jovanović (Beograd): *Jovan Cvijić i "Nova Evropa"*;
Branka Boban (Zagreb): *"Nova Evropa" o Stjepanu Radiću*;
Nada Jovanović (Beograd): *Dragoljub Jovanović i "Nova Evropa"*;
Mile Bjelajac (Beograd): *Crnorukci – saradnici "Nove Evrope"*;
Goran Gretić (Zagreb): *Bazala i pitanje konstitucije nacionalnog*

R a s p r a v a

Subota, 27. listopada 1990.
Muzejski prostor "Mimara", Rooseveltov trg 5

R a s p r a v a

Obavijesti

Vrijeme izlaganja je do 10 minuta ili do pet kartica teksta, a vrijeme za sudjelovanje u raspravi je do 10 minuta, s pravom na repliku do 5 minuta.

U Zborniku radova Znanstvenog skupa "'Nova Evropa' (1920-1941)" objavit će se radovi sudionika u opsegu do najviše dva arka.

Obavijesti o radu Znanstvenog skupa mogu se dobiti u Zavodu za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Krčka 1, tel.: (041)-519-044.

Ovaj znanstveni skup omogućile su Republička samoupravna interesna zajednica kulture Hrvatske i Samoupravna interesna zajednica znanosti Hrvatske.

U Programu znanstvenih rasprava "Desničini susreti" sudjeluju: Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Centar za socioreligijska istraživanja (u osnivanju) Sveučilišta u Splitu, Etnološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Institut za suvremenu povijest u Zagrebu, Koordinacijski odbor JAZU za proučavanje povijesti i kulture srpskog naroda u Hrvatskoj, Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, Odsjek za jugoslavenske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Pedagoški fakultet Sveučilišta u Osijeku, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za istraživanje folklora Instituta za filologiju i folkloristiku u Zagrebu, Zavod za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku u Zagrebu, Zavod za povijesne znanosti JAZU, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Predsjednik Vijeća Programa "Desničinih susreta": Dušan Bilandžić

Prilog II.
Program društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja "DESNIČINI SUSRETI". Prijedlog. Zagreb, 20. studenog 2005.

Prof. dr. sc. Drago Roksandić
Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
Tel./fax: +385-1-61-20-153; fax: +385-1-61-56-879
e-mail: drago.roksandic@ffzg.hr

Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu
Centar za komparativnohistorijska i interkulturna istraživanja

Program društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja "Desničini susreti"

Zagreb, 20. studenog 2005. godine

"Desničini susreti", obnova ili novi početak?

Vijeće Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu ovlastilo me je pripremiti obrazložen prijedlog obnove rada Programa znanstvenih istraživanja "Desničini susreti", utemeljenog 1989. godine u Zavodu za hrvatsku povijest. Naime, Projektno vijeće Zavoda za hrvatsku povijest na svojoj sjednici održanoj 5. svibnja 1989. godine načelno je prihvatilo obrazloženi prijedlog o utemeljenju Programa znanstvenih istraživanja "Desničini susreti" o povijesti i kulturi hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa (vidjeti: "Naše teme" 33(4), 1989, 725-730), koji je Zavodu dostavio Republički komitet za znanost, tehnologiju i informatiku SR Hrvatske. Zavod je tada zaključio da se Program realizira kao "kolaborativni projekt" sa zainteresiranim hrvatskim institucijama, izražavajući spremnost da Zavod bude nosilac Programa. Suočavajući se s mnoštvom otvorenih pitanja, Zavod je organizirao stručnu raspravu, održanu 21. lipnja 1989. godine, na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, u kojoj su sudjelovali predstavnici Arhiva Hrvatske, Etnološkog zavoda, Fakulteta političkih znanosti, Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Instituta za migracije i narodnosti, Instituta za povijesne znanosti, Zavoda za istraživanje folklora, Zavoda za jezik, Zavoda za povijesne znanosti JAZU, Zavoda za znanost o književnosti te Zavoda za hrvatsku povijest (mr. sc Neven Budak, dr. sc Mirjana Gross, dr. sc. Drago Roksandić i dr. sc Nikša Stančić). Na tom su sastanku raspravljena temeljna pitanja istraživačke orijentacije, funkcioniranja i ustroja Programa (npr. konstituiranje Vijeća Programa), načina financiranja (jednoglasno – dodatna financijska sredstva za ostvarivanje usuglašenih poslova) te kadrovskog ekipiranja (za početak, jedno asistentsko, odnosno, tajničko radno mjesto u Zavodu za hrvatsku povijest). Vijeće Programa znanstvenih rasprava "Desničini susreti" konstituirano je 7. studenog 1989. godine u klubu "Topusko" (MUO). Pored predstavnika navedenih ustanova, tada su se Programu priključili i Centar za socioreligijska istraživanja (u osnivanju) Sveučilišta u Splitu, Odsjek za jugoslavenske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu te Nacionalna i sveučilišna biblioteka. Za predsjednika Vijeća Programa izabran je akademik Dušan Bilandžić. Tada je usvojen Program rada za 1990. godinu te Srednjoročni program rada za 1990-1994. godinu.

Prvi znanstveni skup dogovoren za 1990. godinu bio je posvećen časopisu "'Nova Evropa' (1920-1941)'", koji je i vrlo uspješno realiziran od 25. do 27. listopada 1990. godine u Muzejskom prostoru "Mimara". Na skupu je podnijeto 31 priopćenje sudionica/sudionika iz Zagreba te Amsterdama, Beograda, Novog Sada, Ljubljane, Osijeka, Sarajeva i Sinja. Predsjednik Pripremnog odbora je bio Drago Roksandić, a tajnik Mario Strecha. Priopćenja nikada nisu tiskana u formi dogovorenog

desničini susreti 3.indb 287 2.12.2013 9:53:54

zbornika radova. Iste godine bilo za inicirano i "Usporedno proučavanje hrvatskog i srpskog kasnog srednjovjekovlja, 1400-1550.", a predsjednik Pripremnog odbora bio je Neven Budak.

Međutim, kada se danas čita sve dokumente koji su važni za višegodišnje artikuliranje obnovljenih "Desničin susreta", jasno je da je u povijesno novoj situaciji nužno redefinirati stečena iskustva te raspraviti sva ona pitanja koja su danas važna za njihovu uspješnu obnovu.

Ograničenja i mogućnosti "novog početka"

S raspadom SFR Jugoslavije i početkom Domovinskog rata "Desničini susreti" su postali bespredmetni i o njima kao o "Desničinim susretima" nije bilo riječi, praktično sve do prošle godine. Doduše, važno je istaći da je brošura koju je prije deset godina na temelju odsječkih i zavodskih rasprava uredio prof. dr. sc Nikša Stančić "Povijesna znanost na Sveučilištu u Zagrebu. Ustroj i program znanstvenoistraživačke djelatnosti i visokoškolske nastave" (Zagreb, 1994.) predviđala u svom projektnom dijelu komparativna istraživanja hrvatske i europske odnosno svjetske povijesti: "Treba istražiti hrvatsku povijest u njezinim relacijama s prostorima koji interferiraju preko njezina područja, a to su mediteranski, srednjoeuropski, panonski i balkanski kompleks; treba istražiti relacije Hrvatske i država u koje je ona, čitava ili dijelom, tijekom povijesti bila uklopljena (Franačka država, Bizant, Ugarska, Habsburška monarhija, Venecija, Turska, Jugoslavija), odnosno relacije prema susjednim nacijama (Talijani, Nijemci, Mađari, Slovenci, Srbi, Bošnjaci-Muslimani, Crnogorci)." (nav. dj., str. 13) Slijedom toga su u Zavodu za hrvatsku povijest realizirane razne inicijative, među kojima i Međunarodni istraživački projekt "Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu" (1996.) i Centar za komparativnohistorijska i interkulturna istraživanja (2001., odnosno, s promjenom imena 2004.). Međutim, u oba slučaja radi se o inicijativama koje se marginalno bave problematikom hrvatsko-srpskih odnosa u ranom novom vijeku.

Prošle je godine u Zavodu za hrvatsku povijest utemeljen i, uvjetno, "kolaborativni projekt" "Mostovi/Bridges: Revitalizacija Kule Janković Stojana i područja sela Islam Grčki, Islam Latinski i Kašić", čime je de facto započeo proces obnove Programa "Desničini susreti". U organizaciji "Mostova" te Hrvatskog društva pisaca i SKD "Prosvjeta" u Kuli Janković Stojana, vlasništvu obitelji Desnica, održan je komemorativni skup povodom stote obljetnice rođenja Vladana Desnice te dogovoreno više novih inicijativa. Ponovno otkriće Vladana Desnice kao "odličnog" pisca s prepoznatljivim hrvatskim i srpskim kulturološkim konotacijama te univerzalnim porukama njegova opusa, neizravno je relegitimiralo i "Desničine susrete" kao mogući okvir kritičke znanstvene i kulturne refleksije o baštinama koje na različite načine simbolizira.

Time su stvorene i stvarne i formalne pretpostavke da se u novoj povijesnoj situaciji, deset godina poslije rata, primarno obilježenoj hrvatskim državnim osamostaljenjem i početkom pregovora o ulasku u EU te s nužnošću normalizacije hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa pristupi sustavnom kritičkom propitivanju hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa na čitavu prostoru etnonacionalnog interferiranja Hrvata i Srba, a posebno u Republici Hrvatskoj u dijakronijski otvorenoj perspektivi. Za razliku od razdoblja do 1990. godine, kada je težište bilo na multidisciplinarnom istraživanju fenomena "prožimanja", obnovljeni "Desničini susreti", ukorijenjeni u kritičkoj kulturi povijesnog mišljenja, mnogo više bi trebali biti orijentirani prema interdisciplinarnim i transdisciplinarnim komparativnohistorijskim i interkulturnim istraživanjima hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa u europskim regionalnim kontekstima. To i jest razlog što se pored znanstvenih apostrofiraju i kulturološka istraživanja pa i primjena istraživačkih spoznaja (nrp., ekohistorija-ekologija, materijalna baština-revitalizacija materijalne baštine i sl.)

Kako ustrojiti i gdje usmjeriti "Desničine susrete"?

Što takva hipotetička istraživačka orijentacija "Desničinih susreta" sve konkretno znači, ostaje otvoreno pitanje i ponajviše bi trebalo ovisiti o konkretnim istraživačkim interesima zainteresiranih povjesničara i stručnjaka u drugim društvenim i humanističkim znanostima. Mišljenja sam da "kolaborativni" karakter obnovljenih "Desničinih susreta" još više treba biti naglašen nego što je

to bio slučaj 1990. godine. To se prije svega odnosi na način njegova utemeljenja i funkcioniranja u Zavodu za hrvatsku povijest, napose, u Centru za komparativnohistorijska i interkulturna istraživanja. To se ne odnosi samo na znanstvene ustanove već i kulturne, kao što su Društvo hrvatskih pisaca ili SKD "Prosvjeta". U oba slučaja riječ je o potencijalno dugoročnim partnerima.

Budući da je prešna potreba u hrvatskoj historiografiji analogno i uvijek na primjeren način sustavnije razvijati istraživanja hrvatskih odnosa sa, uvjetno rečeno, "susjedima", obnovljeni "Desničini susreti" bili bi tek jedna od inicijativa kojima bi se sustavnije istraživalo i vrednovalo fenomene hrvatske povijesti u regionalnim europskim kontekstima. Dakle, u tom bi smislu "Desničini susreti" bili samo jedan vid poslova kojima bi se inače trebalo baviti. Dakako, svaku pojedinačnu problematiku valjalo bi i postavljati i apsolvirati na drukčiji, odnosno, primjeren način. Konkretno - u slučaju "Desničinih susreta" u Zavodu za hrvatsku povijest sada – najvažnije bi bilo identificirati nove zavodske projekte koji bi imali interesa participirati u Programu znanstvenih istraživanja "Desničinih susreti", problematike s kojima bi u njih "ušli", isto kao i modalitete i uvjete ulaska (kadrovske, financijske, izdavačke, suradničke unutar Hrvatske i izvan hrvatskih granica itd.). Vijeće Programa znanstvenih istraživanja "Desničini susreti", koje bi iznova trebalo utemeljiti, funkcionalno bi činili voditelji uključenih projekata. Mišljenja sam da obnovljeni "Desničini susreti" trebaju započeti svoju djelatnost najprije kao djelatnost Zavoda za hrvatsku povijest jer bi svako inicijalno "ekspandiranje", analogno načinu dogovaranja 1989. i 1990. godine, moglo biti izvorište nepotrebnih nesporazuma pa i opterećenja. (Dakako, to ni sada ne isključuje mogućnost individualnog i/ili kolektivnog uključivanja suradnika iz drugih ustanova prema zajednički dogovorenim pravilima.) U mjeri u kojoj se "Desničini susreti" radno budu razvijali u slijedećim godinama, bit će moguće unositi primjerene, funkcionalne modifikacije.

Imperativi novih istraživačkih vrijednosti

Ne treba isticati da "Desničini susreti" imaju smisla samo ako budu inovativno utemeljeni u problemskom, predmetnom, metodskom i radnom pogledu. Ako to ne bude tako, bolje bi bilo ne obnavljati njihovo djelovanje jer su opterećenja hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa toliko velika da bi bilo pametnije ne činiti ih većima. Drugim riječima, iako bi svaki projekt morao imati pravo ući u "Desničine susrete" pa i izaći iz njih autonomno, unutar "Desničinih susreta" bi morala biti usuglašena jasna pravila djelovanja, što bi, pored ostalog, uključivalo u usuglašavanje unutar njegova Vijeća o tome kakva treba biti programska orijentacija, koje bi teme i inicijative trebale imati prednost, na koji bi način što – inače, unaprijed dogovoreno – trebalo realizirati itd.

"Desničini susreti" bi morali imati svoju programsku koherenciju, koja je, dakako, nešto sasvim drugo nego istraživački, a još više interpretacijski pluralizam. Potonjega bi trebalo biti što je moguće više. Ovakva istraživačka orijentacija potpuno je nerealna bez osiguranog prava i mogućnosti zapošljavanja znanstvenih novaka. Postojeći, etablirani stručnjaci, ako su se i bavili problematikom koja bi trebala biti u središtu pozornosti "Desničinih susreta", nisu u mogućnosti izdvajati potrebno vrijeme za sve ono što je u njima programski najvažnije. Dakle, potrebno je razvijati mlade stručnjake. To je jednostavno imperativ bez alternative, ukoliko se uistinu hoće polučiti uočljiv uspjeh u njihovu djelovanju.

Mogućnosti razvijanja novoga istraživačkog i edukacijskog modela

Budući da se u posljednje vrijeme otvara i pitanje utemeljivanja posebnih srpskih studijskih programa u Hrvatskoj, u istraživačkom i edukativnom smislu, moje je mišljenje - nepromijenjeno tridesetak godina – da je to neprimjereno rješenje kada su Srbi u Hrvatskoj u pitanju te da je naročito sada, poslije svega što se dogodilo poslije 1990. godine, još važnije ustrajati na interkulturnom modelu istraživanja i poučavanja problematike Srba u Hrvatskoj kao dugotrajno neupitnih dionika hrvatske povijesti i kulture. Već iz naziva "Desničini susreti" je jasno da bi sve što bi se u istraživačkom programu radilo bilo inovacijski orijentirano (koncepti, pristupi i metode rada).

Takva je orijentacija ovog prijedloga i ovom prilikom nastala iz osobnog uvjerenja da su kritički nereflektirani tradicionalizmi u svakoj nacionalnoj kulturi najustrajnije izvorište mitskog mišljenja, a time i generiranja ideologema s konfliktnim potencijalom i unutar zajednice i u odnosu spram drugih s kojima se bilo što 'dijeli' u kulturnom i civilizacijskom smislu. Poslije svega što se sa Srbima u Hrvatskoj dogodilo u 20. stoljeću, a naročito poslije 1990. godine, tako utemeljena kritička refleksija je *conditio sine qua non* bilo kakve kreativne opstojnosti u hrvatskom društvu. U teorijskom je smislu interkulturalizam ključni koncept takve orijentacije, što je nesumnjivo u skladu i s dominantnim europskim trendom. Pritom je predmet interkulturne kritičke refleksije i domena duhovnosti kao i domena rada i/ili poduzetništva, dakle, sve što situacije Srba u Hrvatskoj konstituira u dugom povijesnom trajanju. Takva bi istraživačka orijentacija omogućavala i postupno, ali stalno generacijsko pomlađivanje, što je za njezin uspjeh bitno jer u mnoštvu istraživačkih domena nikakvih istraživačkih iskustava niti nema. (Dakako da to ne znači da SKD "Prosvjeta" ili neki drugi subjekt, polazeći od prava na kulturnu autonomiju, ne realiziraju jedan ili više projekata koji će ovim u biti istim pitanjima pristupiti drukčije. Međutim, ovdje je riječ o onome što je smisleno raditi u Zavodu za hrvatsku povijest, odnosno, na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.)

Da bi "Desničini susreti" doista imali šansu unositi nove kvalitete u hrvatsku historiografiju te druge društvene, humanističke i kulturološke discipline nužno je pored individualnih i kolektivnih istraživanja redovito održavati znanstvene rasprave o unaprijed dogovorenim temama sa sudionicima iz Hrvatske i izvan njezinih granica. Forma tribina i okruglih stolova tome bi bila najprimjerenija. Međutim, izuzetno bi važno bilo da najvažniji predlošci za raspravu na takvim skupovima budu unaprijed napisani pa i objelodanjeni bilo u formi serije programskih brošura, bilo na programskim internetskim stranicama. Razumije se da bi "Desničini susreti" trebali imati i vlastiti godišnjak, ali i druge projektne publikacije, o kojima je u ovom trenutku preuranjeno konkretno govoriti.

"Desničini susreti" u Kuli Janković Stojana

"Desničini susreti" bi trebali imati svoje godišnje "susrete", uvijek iznova tematski profilirane i, ako je moguće, usmjerene prema primjeni u nastavi, obrazovanju u širem smislu, primjeni u praksi itd. Neovisno o obnovi ovog programa, projekt "Mostovi" je već dogovorio da će na 101. obljetnicu rođenja Vladana Desnice, 17. rujna 2006. godine, u Kuli Janković Stojana biti održani "Desničini susreti" na temu iz "književne ekologije" "Pisac, sunce i stablo: krajolici u djelu Vladana Desnice" te ekohistorijska i ekološka stručna rasprava, orijentirana prema problematici održivog razvoja "Ravnokotarsko raslinje i krajolici: jučer, danas, sutra", koja bi uključivala i radionicu posvećenu problemima valorizacije i revitalizacije u ratu stradalog arboretuma Kule Janković Stojana. Uvjeren sam da nema razloga da s ovim susretima i formalno započne obnovljena djelatnost Programa "Desničini susreti".

Nedvojbeno je da bi najveći dio djelatnosti "Desničinih susreta" trebao biti realiziran u Zagrebu. Međutim, obitelj Desnica, vlasnici Kule Janković Stojana u Ravnim kotarima (cca. 2.400 m2 stambene površine i cca. 5.200 m2 površine cijelog kompleksa Kule), voljna je dozvoliti dugoročno korištenje raspoloživih prostora - nakon što budu obnovljeni i funkcionalno prilagođeni potrebama istovremenog boravka i rada možda čak i tridesetak ljudi – za znanstvene, kulturne, edukativne i razvojne programe. Prije godinu dana utemeljeni projekt "Mostovi" je upravo u tom smislu i dobio pismeno očitovanje članova obitelji Desnica.

Ukoliko bi se Zavod za hrvatsku povijest i napose Filozofski fakultet u Zagrebu na primjeren način javili kao partneri, cijela ova orijentacija, artikulirana u "Mostovima", mogla bi još dosljednije biti razvijena. Treba naglasiti da se Kula nalazi na području na kojem je dokumentiran kontinuitet ljudskog naselja od starijega kamenog doba do danas te bi raznovrsni oblici praktičnog rada studenata i nastavnika u brojnim disciplinama koje se podučavaju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu mogli biti realizirani u tom prostoru. Kula se nalazi se selu Islam Grčki, manje od dvadeset kilometara udaljenu od Zadra i s izravnim izlaskom s autoceste preko sela Islam Latinski (Zadar 2).

S tog stajališta izuzetno bi važna bila edukacijska djelatnost u "Desničinim susretima". Ona bi jednim svojim dijelom bila usklađena s neposrednim potrebama Programa, Odsjeka za povijest i Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a drugim bi bila usmjerena prema odgovarajućim potrebama interkulturnog razvoja čitava sustava odgoja i obrazovanja u Hrvatskoj od najnižih do najviših razina. Pritom imam na umu i unutarhrvatske potrebe, ali i potrebe razvoja hrvatsko-srpskih odnosa u cjelini, posebno odnosa između Hrvatske i Srbije u regionalnim i europskom kontekstu.

Sveučilišne razvojne perspektive

Tek u višegodišnjoj perspektivi, od pet do deset godina, dakle, sve do vremena kada "Desničini susreti" budu sposobni unijeti novi kvalitet u istraživanje hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa, idealno bi bilo usmjeriti ovu istraživačku djelatnost prema svim onim potrebama koje bi impliciralo stvaranje bilo sveučilišnoga (možda i međusveučilišnoga hrvatskog Centra za srpske studije), a koji bi na svim razinama sveučilišne izobrazbe pokrivao cijeli raspon razvoja hrvatsko-srpskih odnosa u Hrvatskoj i Srbiji, od društva i kulture do privrede i politike – uvijek u širim kontekstima promjena u Europi i svijetu. U tome bi centru - neovisno o nacionalnosti - isključivo stručnom 'logikom' mogli biti involvirani stručnjaci iz niza struka važnih za kritičko propitivanje hrvatsko-srpskih odnosa i u prošlosti i s usmjerenošću prema budućnosti. Dakako da bi situacija Srba u Hrvatskoj bila samo jedan i to – objektivno – skromniji segment problematike kojom bi se bavio Centar za srpske studije.

Dakako da predlagač polazi sa stajališta da će za realizaciju bilo kojega ambicioznijeg posla u ovom projektu biti potrebno - pored sredstava Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske – osigurati sredstva i iz više drugih domaćih i stranih izvora. U tom je smislu ovaj projekt krajnje kolaborativno zamišljen. Međutim, da bi se u tome bilo što ozbiljnije moglo pokušati, nužna je i presudna podrška Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske. Podrazumijeva se da se ovaj projekt mora ustrojiti na način koji pozitivna pravna regulativa u nas implicira, počevši od ustanove voditelja, različitih kategorija suradnika, definiranja njihovih zadataka, prava i dužnosti itd.

Prilog III.

Program obilježavanja stote godišnjice rođenja književnika Vladana Desnice (Zadar, 17. rujna 1905. – Zagreb, 4. ožujka 1967.)

FILOZOFSKI FAKULTET / ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST / ZAGREB
Projekt "Mostovi"
Revitalizacija Kule Janković Stojana i područja sela Islam Grčki, Islam Latinski i Kašić
DRUŠTVO HRVATSKIH PISACA / ZAGREB
SRPSKO KULTURNO DRUŠTVO "PROSVJETA" / ZAGREB

P O Z I V A J U V A S

da pod visokim pokroviteljstvom predsjednika Republike Hrvatske, gosp. Stjepana Mesića,

sudjelujete u programu obilježavanja stote godišnjice rođenja

književnika VLADANA DESNICE

(Zadar, 1905. – Zagreb, 1967.) te

prezentacije Projekta "Mostovi":
revitalizacija Kule Janković Stojana i područja
sela Islam Grčki, Islam Latinski i Kašić,

koji će se održati **u Kuli Janković Stojana**,
u Islamu Grčkom, u Ravnim kotarima,
u subotu, **17. rujna 2005.** godine, s početkom u **13 sati**.

U komemoracijskom programu,
prema redoslijedu izlaganja, sudjeluju:

prof. dr. sc. Siniša Tatalović,
izaslanik Predsjednika Republike
Velimir Visković, predsjednik Društva hrvatskih pisaca
Čedomir Višnjić, predsjednik SKD "Prosvjeta"
prof. dr. sc. Drago Roksandić, voditelj projekta "Mostovi"
dr. sc. Uroš Desnica

te *Vanja Drach*, koji će čitati fragmente
iz opusa Vladana Desnice
u izboru *prof. dr. sc. Dušana Marinkovića* i
prof. dr. sc. Goran Končar (violina),
koji će izvesti "Sarabandu" Jochanna Sebastiana Bacha.

U prezentacijskom programu
će članovi projekta "Mostovi" javnosti predstaviti
ovaj projekt uz power-point prezentaciju
Darka Babića, muzeologa.

Cijeli program će trajati cca. 90 min.
Organizatori raspolažu s mogućnošću
besplatnog prijevoza 30 zainteresiranih iz Zagreba.
Kontaktirati: *Mr.sc. Tea Mayhew,* asistent;
tel. +38551808269; e-mail: vidagents@inet.hr

PROJEKTNI TIM "MOSTOVI"

Inicijator projekta

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zavod za hrvatsku povijest, Projekt "Triplex Confinium"

Prof.dr.sc. Drago Roksandić
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
tel. +3851612153; e-mail: drago.roksandic@ffzg.hr; drago.roksandic@zg.htnet.hr
Mr.sc. Tea Mayhew, asistent; tel. +38551808269; e-mail: vidagents@inet.hr

Hrvatski projektni partneri

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za informacijske znanosti, Katedra za muzeologiju, Projekt "Hrvatski identitet u marketingu mjesta i razvojnoj strategiji"

Prof.dr.sc. Tomislav Šola
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
Tel. +385 1 600 23 48; e-mail: tomislav.sola@ffzg.hr
Darko Babić, asistent; e-mail: dbabic@ffzg.hr

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, projekt Primorski Bunjevci

Dr.sc. Milana Černelić
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
Tel. +385 1 6120 134; e-mail:mcerneli@ffzg.hr
Marijeta Rajković, asistentica, e-mail: mrajkovi@ffzg.hr

Institut Ruđer Bošković, Zagreb

Dr.sc. Uroš Desnica, Bijenička c. 54, HR-10000 Zagreb
Tel: +38514561173; e-mail: uros.desnica@irb.hr

Volonterski Centar Zagreb

Domagoj Kovačić, Baščanska 11, HR-10000 Zagreb
Tel.: +385-1-301-3736; e-mail: vc@zamir.net

Centar za mirovne studije Zagreb

Gordan Bosanac, programski voditelj
Livadićeva 36, HR-10000 Zagreb; www.cms.hr; cms@zamir.net; tel./fax: 01/233-83-15

Inozemni projektni partner

Sveučilište u Padovi / Odsjek za povijest u suradnji s Sveučilište u Zagrebu / Filozofski fakultet / Odsjek za povijest

Istraživanje: Povijest i kulturna dobra XVII-XVIII stoljeća u zadarskom zaleđu: popis stanja i definiranje mogućnosti obnove kraja
Voditelj: doc. dr. sc. Egidio Ivetić (egidio.ivetic@unipd.it)

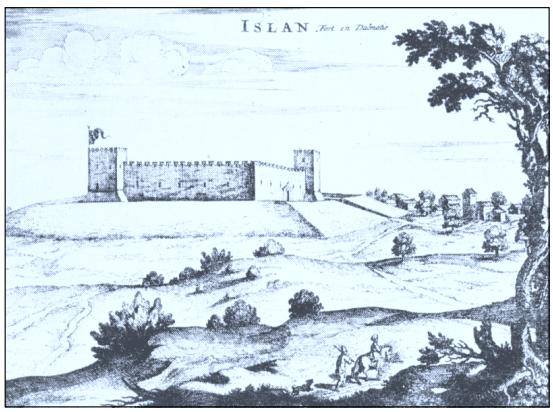

Prilog IV.
"Desničini susreti 2006.": Sunce, stablo i pisac: krajolici u opusu Vladana Desnice. Zadar, 15. i 16. rujna 2006.

DESNIČINI SUSRETI 2006
Zadar, 15. i 16. rujna 2006.

Filozofski fakultet u Zagrebu
Zavod za hrvatsku povijest,
Centar za komparativnohistorijska i interkulturna istraživanja,

Hrvatsko društvo pisaca, Zagreb

Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta", Zagreb

imaju čast pozvati Vas
na znanstveni skup

Sunce, stablo i pisac: krajolici u opusu Vladana Desnice

(hotel "Kolovare", petak i subota, 15. i 16. rujna 2006. godine u Zadru, s početkom u 9 sati i Jankovića Dvori u Islamu Grčkom, 15. rujna 2006. godine, s početkom u 17 sati)

U radu skupa će sudjelovati (prema abecednom redoslijedu):

Nataša Desnica-Žerjavić
Branimir Donat
Ivo Goldstein
Aleksandar Jerkov
Snježana Koren
Zvonko Kovač
Dušan Marinković
Tonko Maroević
Tea Mayhew
Šime Pilić
Dušan Rapo
Sanja Roić
Drago Roksandić
Velimir Visković
Čedomir Višnjić
Stana Vujnović

Kontaktirati: Prof. dr. sc. Drago Roksandić (Filozofski fakultet, Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb; drago.roksandic@ffzg.hr; Tel.: 01/61-20-153 (FF) ili 01/48-72-068 (tel/fax).

Prilog V.
"Desničini susreti 2007.": Pripadnost kulturi – kultura pripadanja.

Zagreb, 21. i 22. rujna 2007.

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije
Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu
Hrvatsko društvo pisaca, Zagreb
Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta", Zagreb

"Desničini susreti 2007.":
Pripadnost kulturi – kultura pripadanja

Zagreb, 21. i 22. rujna 2007.
(Hrvatsko društvo pisaca, Kuća Arko, Basaričekova 24, Zagreb)

Sukladno svojoj temeljnoj programskoj orijentaciji s fokusom na kritičkoj refleksiji fenomena kulture i kulturalnosti iz komparatističkoga očišta, ovogodišnji će "Desničini susreti" u okviru teme Pripadnost kulturi- kultura pripadanja nastojati propitati iz inter- odnosno transdisciplinarne perspektive proturječan i često konfliktan proces de/konstruiranja kulturnih formi i normi, reprezentacija i praksi u hrvatskom i širem južnoslavenskom transkulturacijskom prostoru u modernom i postmodernom razdoblju (18.–21. stoljeće).

Priopćenja sadržavaju sljedeće teme i problemske komplekse:
– identitet/alteritet/alijenitet
– identitet i kultura (ne)pripadanja
– kanonizacija: između inkluzije i ekskluzije
– pripadnost, distanciranje, marginalizacija, nomadizam
– kulturna razlika: diferencija/transdiferencija/diferancija
– sinkretizam i hibridizacija
– historijska i književna imagologija: konvergencije i divergencije
– multikulturalizam/interkulturalizam/transkulturalizam.

Petak, 21. rujna 2007.

10.00-10.30
Otvaranje skupa: uvodne riječi *Velimira Viskovića* (predsjednika Hrvatskog društvo pisaca), *Čedomira Višnjića* (predsjednika SKD "Prosvjeta"), prof. dr. sc. *Drage Roksandića* i prof. dr. sc. *Krešimira Nemeca* te pozdrav u ime obitelji Vladana Desnice

10.30-11.30: Priopćenja priređivača skupa
Krešimir Nemec: Sukcesije i razgraničavanja u književnosti. Hrvatska književna historiografija nakon raspada Jugoslavije
Drago Roksandić: Kulturni identiteti višegraničja i kultura (in)tolerancije

11.30-12.00: Stanka

12.00-14.00: I Kanonizacija i (ne)pripadanje (predsjedatelj: Dušan Marinković)
Marina Protrka: Distinktivnost i restriktivnost književnog kanona u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća
Stanislava Vujnović:Reprezentacija žena u časopisima međuratne Jugoslavije
Sanjin Kodrić: Reprezentacija i skandal: "Djelidba" S. Kulenovića u kontekstu kulture pamćenja jugoslavenskog socijalizma
Dušan Marinković: Slijepe pjege književne kritike

14.00-16.00: Stanka za ručak

16.00-18.30: II Identitet i (ne)pripadanje (predsjedatelj Zvonko Kovač)
Marijana Bijelić: Baj Ganjo i identitet/alteritet/alijenitet
Ante Bašić: (Pri)kriveni "nomadizam" i (ne)pripadnost Ive Andrića
Maša Kolanović: Kome treba identitet? Esejistika Dubravke Ugrešić
Ivan Majić: Književno pripadanje u globalnom vremenu – drugi (engleski) jezika kao inter/trans kulturni medij novog identiteta
Zvonko Kovač: O kulturi razgovora (metodologiji pisanja) o pripadnosti pisaca

18.30-19.00: *Uroš Desnica*: Prezentacija kulturne baštine Dvora Jankovića i knjižnice Vladana Desnice

Subota, 22. rujna 2007.
09.30-10.00: Jutarnja kava u Hrvatskom društvo pisaca

10.00-12.30: III Identitet i naracija (predsjedatelj Davor Dukić)
Željka Babić: Jakov Ignjatović: pripovijedanje mimo nacionalnog identiteta
Ivica Baković: Nostalgija, mit i nacionalni identitet u "Slavenskim legendama" i "Hrvatskim kraljevima" V. Nazora
Marija Grujić: Usmena naracija, identitet i lična istorija. pitanja jezičkih formi i kulturnog samoopredeljenja u knjizi "Romkinje"
Tihomir Brajović: Epski romantizam ili traganje za narativnim identitetom
Davor Dukić: Nekoliko opaski o književnoj imagologiji

12.30-14.00: Stanka za ručak

14.00-16.00: IV Razlika kulture/kultura razlike (predsjedateljica Zrinka Blažević)
Ida Ljubić: Devetnaestostoljetne bosanske kronike: istraživačke kontroverze
Lana Molvarec: Između eskapizma i nomadologije - Deleuze/Guattari i Hakim Bey u arkadiji Šoljanovih "Izdajica"
Dragan Bošković: Identitet roman: Proljeća Ivana Galeba Vladana Desnice
Zrinka Blažević: Kako misliti kulturu: hibridizacija, transkulturacija i transdiferencija

16.00-17.00: Poslijepodnevna kava i završna rasprava

Prilog VI.
"Desničini susreti 2008.": Pripadnost kulturi – kultura pripadanja: drugi put. Zagreb i Islam Grčki, 20. i 21. rujna 2008.

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije
Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu
Hrvatsko društvo pisaca, Zagreb
Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta", Zagreb

"Desničini susreti 2008."
Pripadnost kulturi – kultura pripadanja: drugi put
(Zagreb i Islam Grčki, 20. i 21. rujna 2008.)

Poštovani (…),

ovogodišnji "Desničini susreti" održat će se u dva dijela – u Zagrebu, 20. rujna i u Islamu grčkom, 21. rujna. U Zagrebu će se raspravljati temu Pripadnost kulturi - kultura pripadanja, nastavljajući dijalog započet na prošlogodišnjim "Desničinim susretima" – sukladno svojoj temeljnoj programskoj orijentaciji s fokusom na kritičkoj refleksiji fenomena kulture i kulturalnosti iz komparatističkoga očišta – vrlo uspješno otvorili raspravu o istoj temi. Pritom se nastojalo iz inter- odnosno transdisciplinarne perspektive propitati proturječan i često konfliktan proces de/konstruiranja kulturnih formi i normi, reprezentacija i praksi u širem južnoslavenskom transkulturacijskom prostoru u modernom i postmodernom razdoblju (18. -21. stoljeće). Sudionicama/sudionicima su prošle godine bile sugerirane sljedeće teme i problemski kompleksi, a mi Vam ih orijentacijski sugeriramo i ove godine:

– identitet/alteritet/alijenitet
– identitet i kultura (ne)pripadanja
– kanonizacija: između inkluzije i ekskluzije
– pripadnost, distanciranje, marginalizacija, nomadizam
– kulturna razlika: diferencija/transdiferencija/diferancija
– sinkretizam i hibridizacija
– historijska i književna imagologija: konvergencije i divergencije
– multikulturalizam/interkulturalizam/transkulturalizam.

Ovogodišnji "Desničini susreti" zamišljeni su u formi okruglog stola s više petnaestominutnih, problemski intoniranih izlaganja, nakon kojih će uslijediti diskusija. Dok su prošle godine najbrojniji bili književni teoretičari, kritičari i povjesničari književnosti, ove godine će među uvodničarima, pored ostalih, biti više sociologa i antropologa kulture. Imajući na umu primarni interes za inter- i transdisciplinarne pristupe, kao i za kontinuitet dijaloga, u raspravi će sudjelovati i prošlogodišnje sudionice/prošlogodišnji sudionici.

Nadamo se da ćete biti u mogućnosti doprinijeti uspjehu ovogodišnjih "Desničinih susreta", bilo u Zagrebu, bilo u Islamu Grčkom ili na oba mjesta, ako Vam obveze budu dozvoljavale.

Podrobnije obavijesti možete dobiti na adresu: drago.roksandic@ffzg.hr ili na 091 566 75 85.

Srdačno Vas pozdravljamo i radujemo se Vašem dolasku!

Pripremni odbor "Desničinih susreta 2008."

(prof. dr. sc. Drago Roksandić, supredsjednik)

PROGRAM RADA "DESNIČNIH SUSRETA 2008."

Subota, 20. rujna 2008.

Hrvatsko društva pisaca, palača "Arko" (Basaričekova 24).

9.30-10.00

Otvaranje skupa predstavnika organizatora ***Desničinih susreta 2008.***

10.00 – 11.40

Izlaganja uvodničara s raspravom o pojedinim izlaganjima (predsjedatelj: prof. dr. sc. **Drago Roksandić**)

Prof. dr. sc. **Rade Kalanj**, Filozofski fakultet u Zagrebu: Esencijalizacija identiteta

Doc. dr. sc. **Saša Božić**, Odjel za sociologiju Sveučilišta u Zadru: Nacionalizam u transnacionalnom prostoru

Dr. sc. **Vesna Matović**, direktorica Instituta za književnost i umetnost u Beogradu: Identitet, kulturni i književni obrasci

Prof. dr. sc. **Duško Sekulić**, Pravni fakultet u Zagrebu: Identitet, pripadnost kulturi i tolerancija

Dr. sc. **Branka Prpa**, direktorica Istorijskog arhiva Beograda: Modernizacija i multikulturalnost u trajanju: Beograd 1918 – 1941.

11.40 – 12.00

Stanka (predsjedatelj: prof. dr. sc. **Duško Sekulić**)

12.00 – 13.40

Prof. dr. sc. **Aleksandar Bošković**, Institut društvenih nauka u Beogradu: Zarobljeni identiteti: Između "Balkana" i "Evrope"

Prof. dr. sc. **Elvio Baccarini**, dekan Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci**:** Status nacionalne pripadnosti u suvremenom demokratskom uređenju

Doc. dr. sc. **Jadranka Čačić – Kumpes**, Institut za migracije i narodnosti u Zagrebu: Interkulturalizam - preživjela ili nezaživjela ideja?

Mr. sc. **Isidora Jarić**, Filozofski fakultet u Beogradu: Kontrakultura virtuelnih utočišta u suvremenoj srpskoj prozi: Vladimir Arsenijević, Srđan Valjarević, Barbara Marković

13.40 – 14.00

Završna rasprava i preporuke za temu sljedećih "Desničinih susreta"
(predsjedateljica: dr. sc. **Branka Prpa**)

17.30 -18.20

Vladan Desnica danas

Prof. dr. sc. **Dušan Marinković**, Filozofski fakultet u Zagrebu: Iz književne ostavštine Vladana Desnice: kritički i polemički spisi

Doc. dr. sc. **Tihomir Brajović**, Filološki fakultet u Beogradu: *Granice i naličja kulturnih identiteta u Desničinom* ***Zimskom ljetovanju***

18.30 – 19.30

Promocija knjige doc. dr. sc. **Anite Peti-Stantić**

Jazik naš i/ili njihov: Vježbe iz poredbene povijesti južnoslavenskih standardizacijskih procesa (Naklada "Srednja Europa", Zagreb 2008.)

O knjizi govore: prof. dr. sc. **Ivo Pranjković** (Filozofski fakultet u Zagrebu), prof. dr. **Zvonko Kovač** (Filozofski fakultet u Zagrebu), autorica i prof. dr. sc. **Damir Agičić** (Filozofski fakultet u Zagrebu i nakladnik)

desničini susreti 3.indb 298 2.12.2013 9:53:56

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest
i
Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
Program "Desničini susreti"

pozivaju Vas na put u Ravne Kotare
u
nedjelju, 21. rujna 2008.

7.30: polazak autobusa s parkirališta ispred Filozofskog fakulteta

10.30: Kula Stojana Jankovića u Islamu Grčkom: baština pisca Vladana Desnice
Obilazak kompleksa Kule
Doc. dr. sc. Vladan Desnica ml.*, Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu*
Prezentacija kulturnopovijesne baštine Kule Stojana Jankovića
Prof. dr. sc. Drago Roksandić*, Filozofski fakultet u Zagrebu*
Mogućnosti revitalizacije Kule Stojana Jankovića: projekt Međunarodnog (sveučilišnog) centra "Vladan Desnica".
Rasprava o mogućnostima revitalizacije Kule Stojana Jankovića
12.00 – 12.30
Projekcija dokumentarno-animiranog filma Stojan Janković: Hero of the Border
(Redatelj: prof. dr. sc. Isao Koshimura*, Sveučilište Zokei, Tokyo, Japan)*
12.30 – 13.00
Prof. dr. sc. Dušan Marinković*, Filozofski fakultet u Zagrebu*
Vladan Desnica i Islam Grčki
Polaganje vijenca na grobu Vladana Desnice
13.00 – 15.00
Ručak u ranokotarskom restoranu u Benkovcu
15.00 – 16.30
Asseria
16.30 – 17.30
Kličevica
17.30 – 18.30
Vrana: benediktinski/templarski/ivanovski samostan i Maškovića han

Povratak u Zagreb oko 22.00 sata.

Molimo zainteresirane da se jave kolegici Danijeli Bašić u Tajništvo Odsjeka za povijest (01/61-20-159 ili dbasic@ffzg.hr). Broj raspoloživih mjesta je ograničen.

Pročelnik Odsjeka za povijest:

(prof. dr. sc. Borislav Grgin)

Prilog VII.
Prijedlog za utemeljenje Međunarodnoga sveučilišnog centra u Islamu Grčkom

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Centar za komparativnohistorijska i interkulturna istraživanja
Program društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja
"Desničini susreti"

Prijedlog za utemeljenje
Međunarodnoga sveučilišnog centra
u Jankovića Dvorima u Islamu Grčkom
(Stanje prijedloga 14. rujna 2008.)

Program društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja "Desničini susreti" utemeljen je 1989. godine na inicijativu Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a formalno je obnovljen 2005. godine, također u ovom Zavodu, odnosno, na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.[1] Od 2003. godine skupina članova Filozofskog fakulteta u Zagrebu s raznih odsjeka (povijest, etnologija i kulturna antropologija, informacijske znanosti/muzeologija), Centra za mirovne studije i drugih je u višekratnim susretima s potomcima pisca Vladana Desnice i nasljednicima Kule Stojana Jankovića (ili: Jankovića Dvora) u Islamu Grčkom dogovorila suradnju na poslovima obnove objekta, teško stradalnog u Domovinskom ratu. Budući da je u to doba Ministarstvo kulture Republike Hrvatske već bilo započelo investirati u njegovu obnovu (riječ je o više od 2.000 m^2), težište je ovih razgovora s vlasnicima bilo na mogućnostima revitalizacije Jankovića Dvora. S time u vezi su i nastali "Mostovi" ("Bridges") kao okvir za suradnju većeg broja subjekata i projekata okupljenih radi dugoročne suradnje.[2] U suradnji s partnerima iz Belgije, Francuske, Italije, Japana, Srbije, napose unutar Hrvatske od 2005. godine, kada je obilježena 100. obljetnica rođenja Vladana Desnice u Islamu Grčkom i Zagrebu, svake godine se organizira internacionalni volonterski kamp na obnovi Jankovića Dvora (2006., 2007., 2008.), kao i "Desničini susreti" kao inter- i transdisciplinarni susreti na društveno-humanističke i kulturološke teme inspirirane piščevim djelom, kao i njegovim djelom samim (2006., 2007. i sada 2008.) u organizaciji Centra za komparativnohistorijske i interkulturne studije i Kroatistike s Filozofskog fakulteta u Zagrebu te Hrvatskog društva pisaca i Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta".

Dakle, riječ je o mreži isprepletenih inicijativa i djelatnosti koje je moguće izložiti na sljedeći način, imajući na umu ciljeve i dugoročne orijentacije:

1. Sudjelovanje u obnovi i revitalizaciji Jankovića Dvora, u suradnji s vlasnicima i Ministarstvom kulture Republike Hrvatske - glavnim nositeljem projekta,

a) kao spomenika kulture u funkciji potreba razvoja lokalne zajednice i Zadarske županije, posebno sa stajališta održivog razvoja, odnosno,
b) kao objekta jednim dijelom raspoloživog prostora funkcionalno prilagođena potrebama razvoju hrvatskoga i europskoga sveučilišnog nastavnog i sitraživačkog centra za potrebe preddiplomske,

[1] Vidjeti: "Naše teme" 33(4), 1989, 725-730 i "Program društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja 'Desničini susreti'" (u prilogu).

[2] Vidjeti: www.ffzg.hr/mostovi

diplomske i poslijediplomske nastave, ali i usmjerenoga na interkulturne projekte te projekte orijentirane na probleme lokalnog i regionalnog održivog razvoja.

Budući da se svih ovih proteklih godina nakon 2003. godine cijela ova inicijativa u dogovoru s vlasnicima objekta, potomcima pisca Vladana Desnice, fokusira na Filozofski fakultet u Zagrebu, točnije, na fakultetski Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije, potonji bi mogao biti inicijalno institucijsko uporište Međunarodnoga sveučilišnog centra. (Vlasnici Jankovića Dvora su s tim u vezi ove godine skicirali okvirni pravni akt kojim bi se regulirala prava i dužnosti korisnika prostora Jankovića Dvora.)

Međutim, takav centar da bi uistinu bio ono što bi trebao i mogao biti, morao bi biti otvoren ne samo za društveno-humanističke i kulturološke inicijative, kao jezgrene, nego i svih drugih znanosti i znanstvenih disciplina koje podrazumijevaju i istraživanja i primjenu istraživanja u razvojnom smislu. To znači da bi njegova budućnost dugoročno mogla biti zajamčena pod uvjetom da bude reguliran njegov status na Sveučilištu u Zagrebu, a moje je osobno uvjerenje da bi to isto tako trebao biti slučaj i sa Sveučilištem u Zadru, čime bi predloženi Međunarodni sveučilišni centar imao važnu ulogu i u poticanju suradnje među hrvatskim sveučilištima, kao i u međunarodnim razmjerima. Imajući na umu da se Jankovića Dvori nalaze u neposrednoj blizini autoceste Zagreb – Zadar, kao i u blizini zadarske zračne luke te samog grada Zadra, mogućnosti korištenja prostora su vrlo velike, s tim što bilo kakav projekt mora poštivati činjenicu da je riječ o privatnom posjedu i da je riječ o zaštićenom spomeniku kulture iznimno velike vrijednosti u raznim kontekstima.

Dragocjeno je da su se rektorati oba ova sveučilišta u preliminarnim kontaktima ovog ljeta izjasnili za ovu inicijativu. Isto je tako dragocjeno da su povećane investicije za obnovu Jankovića Dvora 2008. godine, pored ostalog, izravna posljedica koalicijskog sporazuma HDZ – SDSS, što bi moglo imati i vrlo poticajnih učinaka na realizaciju revitalizacijskih projekata.

2. Centar bi djelovao u skladu s potrebama edukacije i istraživanja na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, odnosno na Sveučilištima u Zagrebu i Zadru te s drugim sličnim institucijama i istraživačkim ustanovama u Hrvatskoj i Europi. Težište bi bilo na sadržajima koji mogu involvirati studente te istraživače, a kombinirao bi rad u seminarima, vježbama s radioničkim radom i praktičnim sadržajima otvorenima kako lokalno tako i širom Hrvatske i Europe ljudima s praktičnim interesima za sadržaje kojima bi se Centar bavio. Zato bi bilo nužno osposobiti radne prostore ((a) jedna polivalentna dvorana, koja bi se istovremeno mogla koristiti kao prostor za rad u najmanje tri seminara, (b) radionički prostori, uređeni također za višestruke namjene i (c) rezidencijalni prostor s najmanje 12 dvokrevetnih soba sa studentskim standardom i pet jednokrevetnih soba za nastavne i istraživačke kadrove. U slučaju potrebe, prema iskazima vlasnika, Centar bi mogao koristiti i druge dijelove kompleksa.

Centar i polivalentni Muzej Kule Stojana Jankovića organizirali bi s partnerima iz Hrvatske i Europe istraživanja i prezentacije istraživanja u vezi s lokalnom i sjevernodalmatinskom baštinom u područjima arheologije, etnologije i antropologije, povijesti i drugih društveno-humanističkih, ali i svih drugih znanosti u područjima koja su orijentirana na problematiku revitalizacije kulturnih potencijala i održivog razvoja u mediteransko-dinarskim arealima. Posebno važan zadatak Centra bi bili seminari i radionice namijenjeni mogućnostima praktične lokalne i regionalne primjene stečenih istraživačkih spoznaja za potrebe održivog razvoja te otvoreni različitim dobnim skupinama, od najmlađih do najstarijih.

Najvažniji redoviti godišnji program Centra jesu, a trebali bi biti i dalje "Desničini susreti", posvećeni piscu Vladanu Desnici, s radnim težištem na interkulturalizmu u Hrvatskoj i Europi te inter- i transdisciplinarnim istraživanjima širokog spektra.

3. Nedvojbeno je da bi adaptacija postojećih prostora potrebama izgradnje ovakva Centra već sama po sebi bila vrhunski profesionalni izazov i ukoliko bi uspjela, mogla bi biti vrlo koristan poticaj za druge usporedljive slučajeve u Hrvatskoj pa i preko njezinih granica. Rješenja će očigledno

morati kreativno respektirati kulturnopovijesne vrijednosti, ali i biti funkcionalna te energetski što je moguće više dugoročno štedljiva i održiva.

Budući da se Kula Stojana Jankovića sastoji od fortifikacijskih, rezidencijalnih, privrednih, ali i sakralnih i drugih objekata te od kompleksa zemljišta različite namjene (parkovne površine, maslinici, vinogradi, oranice, šume itd.), inicijative Centra nužno će morati biti u vezi s cjelovitom zaštitom i revitalizacijom kompleksa.

Kompleksi zemljišta različite namjene (parkovne površine, maslinici, vinogradi, oranice, šume itd.) otvaraju pitanja nalaženja "strateškog partnera" koji bi se o njima mogao dugoročno brinuti na produktivan i kreativan način. Posebnu pozornost bi s time u vezi zavređivala parkovna površina, koja je vrlo vrijedna i koja je u vrlo teškom stanju nakon ratnih razaranja.

Kakvi će ti sadržaji biti ovisi prije svega o volji vlasnika, ali treba poći od pretpostavke da će vlasnici, iskazujući povjerenje svojom spremnošću da uđu u ovakav dugoročni aranžman, biti najzainteresiraniji da svi sadržaji koje preferiraju budu međusobno harmonizirani. Posebno treba imati na umu da je pokretna kulturna baština Jankovića Dvora vrlo vrijedna, a neprocjenjivo su vrijedni i memorijalni potencijali, posebno oni u vezi sa Stojanom Jankovićem i drugim Jankovićima, a kasnije i s brojnim Desnicama, među kojima posebno, daleko najvažnije mjesto ima Vladan Desnica. Otuda i interes Hrvatskog društva pisaca te Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta" za Centar, koji je još uvijek, u oba slučaja, prije svega načelne naravi. Kakvi god javni sadržaji bili, najvažnije je da u startu budu što je moguće preciznije, u pravnom smislu, regulirani u odnosima s vlasnicima Jankovića Dvora, bilo da je riječ o pravima, bilo o dužnostima, dakako i s jedne i s druge strane.

4. Ključno otvoreno pitanje su modaliteti uključivanja Grada Benkovca u ovu inicijativu i to ne samo zbog načela zavičajnosti već i zbog činjenice da bi ovaj centar mogao biti jedna od jezgara razvitka visokoškolske nastave i znanstvenoistraživačkog rada na benkovačkom području.

U Zagrebu, 14. 9. 2008.

(prof. dr. sc. Drago Roksandić)

Prilog VIII.
Kula Stojana Jankovića u Islamu Grčkom: Prilog raspravi o obnovi i revitalizaciji kompleksa

Središnji dio kompleksa *Kula Jankovića,* približno pravokutnik, dimenzija oko 80 m × 55 m, ukupne površine oko 4300 m^2, prikazan je na donjoj slici.

Već je Vladan Desnica želio da vrijednosti i ljepote Kule Jankovića budu dostupne svima. Tako je 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća otvorio za javnost najstariji dio dvorca, uredivši, znalački i s puno ukusa, nekoliko ambijentalno najvrjednijih prostorija Kule i pretvorio ga u izložbeni prostor za dio bogatih zbirki Kule. Njegovi nasljednici, današnji vlasnici, teže istim ciljevima i podupiru svaku inicijativu koja bi vodila obnovi i revitalizaciji Kule Jankovića te korištenje ove kulturne baštine za dobrobit kraja i njegov održivi razvoj. Vlasnici su spremni, uz pisani dokument, omogućiti korištenje bez naknade dijelova Kule na dugi rok, koji bi, u pravilu, trebao biti proporcionalan veličini ulaganja u sanaciju.

U skladu s gornjim načelima, vlasnici su dali punu podršku inicijativi osnivanja Centra za interkulturalizam *Vladan Desnica* (prof. dr. sc. Drago Roksandić) u okviru kompleksa Kule Jankovića.

Tlocrt centralnog kompleksa Kula Jankovića u Islamu Grčkom

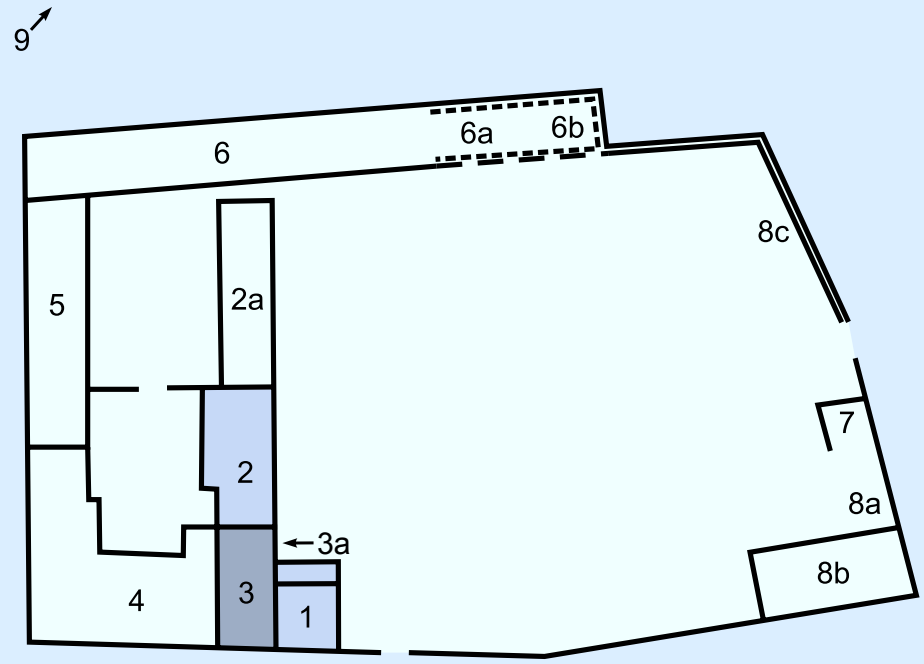

1) zgrada *Kula (kula, stara kuhinja, tamnica),* sanirana 1990. (stepenište i terasa 2010.; 2) zgrada *Stara kuća,* sanirani zidovi i krov 2004–5., prozori 2010.; 2a) *Kotarina,* ispod su dije konjušnice; 3) zgrada *Sala + ispred sale,* zidovi, pod i krov sanirani 2006–7.; 3a) glavni ulaz u stari dio kompleksa; 4) *Novi stan* (ispod: *konoba, ćelija, alat* te prolaz za izvor *Klokotušu*), 2007–8. godine sanirani zidovi, 2009–10. kompletiran krov, prozori, vrata...; 5) *Cimentana kuća (Magazin),* saniran 1990. godine, prozori i vrata dobiveni 2010.; 6) zgrada *Krmari* s dvije *pojate* a) i b) – prostor Internacionalnog sveučilišnog centra; 7) *Ortulanica;* 8a) i b) trijem; 8c) istočni zid (obnovljen 2009.) s glavnim ulazom u kompleks obnovljenim 2009.; 9) romanička crkvica sv. Đorđa, 50 m sjeverno (sanirana)

desničini susreti 3.indb 303 2.12.2013 9:53:56

Također, vlasnici su podržali i inicijativu osnivanja **Međunarodnog sveučilišnog centra** (u daljnjem tekstu *Centar*) u okviru kompleksa Kule Jankovića. U tom smislu, vlasnici su sa Sveučilištem u Zagrebu potpisali pravni akt *Sporazum o dugoročnom korištenju* (29. 10. 2009), kojim je načelno dogovorena uspostava *Međunarodnog sveučilišnog centra* u tzv.. 'Sjevernoj fronti' Kule Jankovića (više detalja na: http://www.unizg.hr/novosti-pojedinacno/?tx_ttnews[tt_news]=1253).

Prijedlog vlasnika o mogućem javno-privatnom korištenju različitih dijelova kompleksa Kule Jankovića:

Osim rezidencialnog dijela kompleksa te već postignutog dogovora o Međunarodnom sveučilišnom centru u *Sjevernoj fronti*, vlasnici su, u principu, voljni u velikom dijelu drugih prostora Kule Jankovića omogućiti javno korištenje.

Konkretno, do sada su razvijene sljedeće ideje o mogućem korištenju objekata kompleksa, prikazanih na Slici 1, simboli od (1) do (8):

Sjeverna fronta **(6, 6a, 6b te 8d)** na gornjoj slici (zgrada "Krmari", dvije zgrade "Pojate", te zgrada "Srušena pojata") kao budući *Međunarodni sveučilišni centar*:

Sjeverna fronta ima značajne dimenzije: oko 73 m dužine, 6 m širine, od čega zapadna polovica ima visinu 2 etaže, dok istočna polovica (zbog dizanja terena) ima visinu jedne etaže. Radi se o bivšim gospodarskim zgradama. Konzervatori su, u principu suglasni da se krov Sjeverne fronte podigne za oko 50 cm (do visine krova zgrade "Magazin", 5). Bruto dimenzije prizemlja su približno 434 m^2, tako da je zajedno s katom na dijelu objekta ukupno 706 m^2 (od čega je prostor 8d oko 70 m^2).

S obzirom na mogućnost cjelovitog objedinjavanja prostora i sadržaja, dogovoreno je da se *Centar* smjesti u *Sjevernu frontu*. *Sjeverna fronta* pruža najviše slobode za prilagodbu prostora potrebama *Centra* s obzirom da se radi o bivšim gospodarskim zgradama a ne o povijesnoj jezgri. S obzirom na znatnu površinu tu bi bilo prostora za veću multifunkcionalnu dvoranu, za urede, za blagovaonicu i kuhinju, te i za neki tip dormitorija, tj. za više soba za prihvat studenata odnosno gostiju. Najistočniju zgradu *Sjeverne fronte*, (8d), bilo bi dobro predvidjeti kao stan domara, što bi bilo korisno i za *Centar* i za kompleks Kule Jankovića kao cjelinu.

Prema dosadašnjim dogovorima *Centar* u *Sjevernoj fronti* bi dogovorno koristile više zainteresiranih institucija/subjekata, a prema rasporedu koji bi se unaprijed ugovarao svake godine, uključivo i dogovor o sudjelovanju u troškovima korištenja i održavanje. U načine korištenja multifunkcionalne dvorane valjalo bi – ukoliko je moguće – uključiti, osim edukativnih i znanstvenih potreba *Centra*, i druge, neakademske aktivnosti (popularna predavanja, itd).

Također, u okviru zagrebačkog Sveučilišta uspostavljen je inicijativni odbor na čelu s prof. dr. sc. Dragom Roksandićem koji treba obaviti opsežan i izuzetno važan posao definiranja i razvijanja akademskih programa i sadržaja, (edukativnih i znanstvenih) koji će se provoditi u *Centru*, koordiniranje aktivnosti raznih korisnika, i drugo.

Drugi prostori, za koje predviđamo javno-privatnu namjenu, su **najstariji dijelovi kompleksa:** "Kula"(1), "Stara kuća"(2), i "Sala" (3). Ti dijelovi bi trebali u 2010. g. doći u stanje da se mogu zatvoriti u jednu cjelinu (vrata, prozori), te početi privoditi predviđenim funkcijama.

"Kula" (1): cca 6 m x 10 m, dvije etaže+gornja kula. Ovaj objekt je samo minimalno oštećen (nedostaju stepenice i prozori), što će se sanirati najvjerojatnije tijekom 2010. g.. "Kula", ima višu i nižu terasu/osmatračnicu/vidikovac. Na prvom katu je prostrana kuhinja bačvastog svoda, ranije je u njoj bio izložen dio etnografske zbirke.

Smatramo da bi buduća namjena trebala biti slična (dobar dio etnografske zbirke je sačuvan, a postoji i izvrsna, detaljna dokumentacija, uključivo fotodokumentaciju), s time da bi se centralni dio kuhinje (prostrani stol sa bancima) mogao, po dogovoru, koristiti i za radionice *korisnika*, za tematske/demonstracijske sastanke, itd...

U prizemlju/suterenu su "tamnica", "samica", prostorija "boce" te "tajna" prostorija sa skrivenim ulazom. Taj prostor je arhitektonski vrlo vrijedan i njegovo korištenje/ prezentaciju bi trebalo pažljivo osmisliti.

"Stara kuća" (2): 3 etaže, 7 × 12 m. Ima betonsku ploču (deku) između prizemlja i I kata, drugi kat (drveni pod), novi krov, obnovljene kamene prozorske okvire te vanjske i unutarnje prozore. Nedostaju još stepenice na drugi kat, te tavan i dio unutarnjih pregrada, a prije unutrašnjeg uređenja potrebno je također sanirati (injektirati) te ožbukati zidove.

Prizemlje je ranije bilo uređeno kao prvi dio muzeja V. Desnice (nešto osobnih stvari, izdanja i prijevodi knjiga). Staru kuću željeli bismo urediti kao "Kuću pisca", ambijentalno, te sa arhivom i knjižnicom Kule Jankovića, kao i muzejskom prezentacijom dijela zbirki. Dijelovi stare kuće bi se mogli koristiti i za dodatne sadržaje, posebno u periodu prije nego se izgradi *"Sjeverna fronta"*.

"Sala" i ispred sale (3): 6,5 × 12 m: Ima novi krov i sanirane (injektirane) zidove, nedostaje plafon, žbuka, dio drvenarije te unutarnje uređenje. Ulazni dio ('Ispred sale') bio je uređen ambijentalno, s primjercima oružja, ikona, te ormarićima s dijelovima zbirki rimskog stakla, numizmatike, iskopina, upotrebnih predmeta. "Sala" je bila uređena kao reprezentativni salon (kraj 19/prvi dio 20 st.), s portretima Jankovića/Desnica te zbirkama umjetničkih predmeta.

Smatramo da salu treba ponovno urediti na sličan reprezentativni način (da evocira vrijeme povijesnih Jankoviće/Desnica). Ona bi se mogla koristiti i za dodatne sadržaje: na pr. za svečanije prigode kao reprezentativni salon za sastanke. Već i prije konačnog uređenja koristi se kao dvorana za održavanje skupova i prezentacija, a mogla bi poslužiti i kao prostor za izložbe i sl.

Ukratko, željeli bismo da se **povijesna jezgra** uredi kao memorijalni, muzejski dio, atraktivan posjetiteljima, i stručnjacima i turistima. U njemu bi se izložili najvrjedniji dijelovi iz bogatih zbirki Kule Jankovića, te uspostavio prostor koji bi stvorio uvjete za studij arhiva i biblioteke Kule Jankovića kao i ostavštine Vladana Desnice. Muzejski dio mogao bi sadržavati i druge, tematski vezane cjeline kao, npr. *Muzej mira*, prema ideji prof. dr. sc. Tomislava Šole *(Odsjek informacijskih znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*). Muzejski dio bi morao biti uređen zanimljivo, interaktivno, koristeći maksimalno suvremena tehnička rješenja i muzeološka saznanja, za što bi trebalo najprije napraviti kvalitetnu stručnu studiju.

Ne treba zaboraviti da će obnovljena Kula predstavljati i vrlo atraktivnu turističku destinaciju. Uređenja najstarijeg dijela Kule Jankovića i njegovo uključivanje u turističku ponudu povoljno bi utjecalo i na otvaranje novih mogućnosti za ekonomskog boljitak lokalnog stanovništva i na razvoj turizma u zadarskom zaleđu, koje je za sada nedovoljno razvijeno i u gospodarskom i u turističkom smislu.

Obitelj želi zadržati pravo su-korištenja ovih prostora, napose izvan pretpostavljenog muzejskog radnog vremena.

Ostali prostori u središnjem kompleksu Kule Jankovića:

2a) U produžetku "Stare kuće" je ruševina zgrade s "**Kotarinom"** (kukuruzanom) na katu te s dvije prostorije u prizemlju (bivše štale). "Kotarinu", kao izuzetno lijepi dio kompleksa konzervatori žele obnoviti. U prelaznom periodu, prije nego se izgradi *"Sjeverna fronta",* prostorije u prizemlju također bi došle u obzir za javno korištenje, na pr. kao dvije skupne spavaonice (svaka sa svojim sanitarnim čvorom). Također, veća prostorija bi se mogla urediti multifunkcionalno: po potrebi kao skupna spavaonica, a u ostalim periodima kao dvorana za neakademske aktivnosti: održavanje tribina i predavanja te radionica na teme korisne lokalnom stanovništvu (edukacija agronomskim mjerama, prednostima određenih poljoprivrednih kultura prilagođenih specifičnostima podneblja, o mogućnostima korištenja poticaja, o ruralnom turizmu, o čuvanju ostataka etnografske baštine, u suradnji s odgovarajućim službama u Zadarskoj županiji i ministarstvima. Također, i prostor za aktivnosti nevladinih udruga (posebno CMS, te druge), gdje bi se, onda, mogle održavati radionice i edukacija o kvalitetnom suživotu i o mirnom rješavanju konflikata, i sl.

Ortulanica (7)

Uz glavni ulaz u kompleks nalazila se mala četvrtasta zgrada s krovom na četiri vode, od koje su ostala samo tri kamena zida, vjerojatno starija manja kula. Mogla bi se urediti i koristiti kao por-

tirnica, info punkt za suvenire i izdanja o kuli, njezinoj povijesti i ličnostima koje su uz nju vezane. Uz nju, duž istočnog zida (8a), (8b) i (8c) pa sve do ugla s južnim zidom (8b), mogao bi se obnoviti trijem pod kojim bi se mogao osigurati kutak za odmor i osvježenje posjetitelja-turista, ili drugo, po dogovoru. Isti trijem postojao je duž ostatka istočnog zida koji teče od glavnog ulaza prema sjeveru i spajao se sa zidom sada srušene "pojate" (8d).

Stambeni dijelovi:

"Novi stan" (4): cca 130 m^2 na katu, te prostori ispod njih u suterenu: u 2007. g. učvršćeni su zidovi ovog objekta i popravljena oštećenja, u 2008. g. je dobio najveći dio krova. U 2009 g. je dovršen krov i podna konstrukcija I kata, a u 2010. veći dio drvenarije – vrata i prozori. "Novi stan" je bio temeljito renoviran 1930. g., i uređen za moderno stanovanje, s velikim prozorima, visokim zidovima (3.2 m), kao prostrani 4-sobni stan s izrazito velikim sobama. Želimo zadržati tu osnovnu 'stambenu' namjenu. Obitelj računa na korištenje ovih prostora te je započela s njihovim unutarnjim uređenjem. Međutim, po dogovoru, dio tih prostora mogao bi se povremeno koristiti i za ugošćavanje profesora i gostiju *Centra*.

"Magazin"/"Cimentana kuća" (5) –. Bivši gospodarski objekt bio je konstruktivno učvršćen (krov, tavan, pod prvog kata) 1990. g. U svakoj od dvije etaže ima oko 80 m^2 korisnog prostora. Samo je lakše oštećen u ratu (rupa u krovu, sanirana 2008. g.), te je posljednjih godina korišten za razne sadržaje kao jedini upotrebljivi objekt, posebno kao skupna spavaonica za studente - volontere. Dugoročnije, obitelj Desnica računa i na ovaj dio kao stambeni nakon što se za sadašnje aktivnosti/načine korištenja osposobe drugi, adekvatniji prostori. I ovaj stambeni prostor bi uz obitelj, po dogovoru, povremeno mogao koristiti (i) za goste Centra.

Zaključne opaske: Navedene buduće namjene su otvorene i za drugačije varijante i dogovore – svakako su dobrodošle nove, kvalitetne ideje. Osjeća se velika potreba za kvalitetnom i sveobuhvatnom studijom na temu revitalizacije Kule Jankovića, u okviru koje bi se preciznije definirala upotreba kako ovdje navedenih tako i drugih objekata u kompleksu kao i Kuli pripadnog zemljišta (ukupno oko 10 ha, od čega je dio parkovni (oko 4 ha), sa srednjevjekovnom crkvicom, izvorom i akumulacijom vode, a dio poljoprivredno zemljište (oko 6 ha).

14. kolovoza 2010.

U ime vlasnika:
dr. sc. Uroš Desnica

Imensko kazalo

A

Adamek, Josip 263
Adams, Parvin 73
Adorno, Theodor 182
Agamben, Giorgio 188
Agičić, Damir 298
Alfirević, Frano 52
Anderson, Benedict 198
Andrić, Ivo 55, 64, 296
Anđelić, Teodor 275
Aretov, Nikolaj 106
Aristotel 46, 59, 120
Arsenijević, Vladimir 227, 230, 231, 237, 298
Assmann, Jan 47
Atanasijević, Ksenija 75

B

Babić, Goran 111
Babić, Željka 296
Baccarini, Elvio 298
Bach, Johann Sebastian 268
Badiou, Alain 184
Baković, Ivica 296
Baletić, Bojan 270
Baltić, Jaka 158, 159, 160, 161
Balzac, Honore de 260
Barac, Antun 55, 138, 139
Barać, Stanislava 43, 268, 269, 294, 296
Barković, Josip 51
Barry, Brian 214
Barthelemy, Joseph 69, 73, 74
Barthes, Roland 58, 119
Bartulović, Niko 34, 54
Bassnett, Susan 123
Bašagić, Savfet-beg 54
Bašić, Ante 296
Bathi, Thimothy 78
Bauman, Zygmunt 112, 114, 189
Beauvoir, Simone de 203
Begić, Midhat 97
Begović, Milan 50, 52
Beker, Miroslav 286
Belan, Branko 250
Benjamin, Walter 182
Benn, Gottfried 49
Bey, Hakim 164, 166, 167, 168, 296
Bežen, Ante 263, 265
Bhabha, Homi 123, 126, 127, 185, 186
Bijelić, Marijana 100, 296
Bilandžić, Dušan 264, 287
Billig, Michael 204
Binički, Fran 49
Biti, Vladimir 81, 84, 134, 266
Bjelajac, Mile 286
Bjelanović, Živko 264
Bjeliš, Aleksa 270
Blažević, Zrinka 7, 179, 268, 269, 296
Bloom, Harold 49
Boban, Ljubo 263, 285, 286
Bogdanović, Milan 13
Bogdanović, Mira 285
Bogićević, Miodrag 82, 83, 89, 92
Bonifačić, Antun 49, 50
Bošković, Aleksandar 202, 298
Bošković, Dragan 172, 296
Bourdieu, Pierre 27, 59, 183
Božić, Mirko 13
Braudel, Fernand 24
Breinig, Helmbrecht 187
Božić, Saša 13, 193, 298
Brajović, Tihomir 296, 298
Brešić, Vinko 285, 286
Brlenić-Vujić, Branka 266, 286
Brlić Mažuranić, Ivana 55
Budak, Mile 13, 49, 50
Budak, Neven 265, 287, 288
Bukovac, Vlaho 60
Burke, Peter 62
Butler, Judith 114, 184

C

Cankar, Ivan 69
Casanova, Pascale 63
Céline, Louis-Ferdinand 49

Cesarić, Dobriša 50, 52
Ciliga, Ante 49
Crnjanski, Miloš 130
Croce, Benedetto 47, 249, 254, 258
Culler, Jonathan 123
Cvitan, Dalibor 165
Cvitan, Gabrijel 49

Č

Čačić-Kumpes, Jadranka 298
Čalić, Dušan 263
Čerina, Vladimir 54
Čerović, Božidar 131
Čičin-Šajin, Ćiro 37, 39
Čokorilo, Prokopije 159, 161
Čolaković, Enver 54
Čolović, Ivan 207
Čorak, Željka 24

Ć

Ćatić, Musa Ćazim 54
Ćirković, Sima 265
Ćosić, Bora 54
Ćurčin, Ivo 286
Ćurčin, Milan 265

D

D'Annunzio, Gabriele 49
Danojlić, Milovan 34
Dante, Alighieri 260, 271
Dejanović, Draga 75
Deleuze, Gilles 164, 166, 169, 182
Dellimore, J. 131
Demetar, Dimitrija 61
Deretić, Jovan 130, 136, 137, 140, 244
Derrida, Jacques 120, 126, 182
Desnica, Ksenija 14
Desnica, Olga 248
Desnica, Uroš 265, 266, 270, 296
Desnica, Vladan (ml.) 299
Desnica-Franković, Dunja 268
Desnica-Žerjavić, Nataša 265, 266, 268, 294
Dimić, Ljubodrag 68
Dizdar, Mak 54, 82
Domanović, Radoje 207
Domijan, Miljenko 266
Donat, Branimir 165, 294
Dončević, Ivan 13
Dovniković, Borivoj 266
Drakulić, Slavenka 111
Drašković, Janko 64
Droysen, Johann Gustav 84
Dukić, Davor 83, 149, 296
Duraković, Enes 85
Đurišin, Dionyz 125, 127, 131
Dyserinck, Hugo 154

Dž

Džumhur, Zulfikar 94

Đ

Đurović, Smiljana 285

E

Eagleton, Terry 182, 183
Eliot, Thomas S. 49, 184
Engels, Friedrich 62
Epstein, Mikhail 43
Escarpit, Robert 26

F

Faist, Thomas 197
Filipović, Rasim 54
Finci, Eli 91, 94
Flaker, Aleksandar 165
Foucault, Michel 120, 128, 182, 189
Frangeš, Ivo 13, 47, 49, 50, 52, 135, 136, 137
Franičević, Marin 50, 51
Freud, Sigmund 49, 183

G

Gaj, Ljudevit 60, 61, 63
Galogaža, Stevan 52, 277
Gamulin, Grga 51
Gay, prevoditelj 249
Geertz, Clifford 203
Giddens, Anthony 183, 259
Gikandi, Simon 123, 124
Giljferding, Aleksandar Fjodorovič 159
Gjalski, Ksaver Šandor 135
Glavaš, Andrija Radoslav 49, 52

Glenny, Misha 206
Goethe, Johann Wolfgang 61, 62, 63, 121, 122, 123
Goldman, Lucien 182
Goldstein, Ivo 267, 294
Gotovac, Jakov 248
Gotovac, Vlado 275
Gramsci, Antonio 227, 228, 229
Grčević, Franjo 266
Gredelj, Stjepan 205
Greenblatt, Stephen 84, 131, 182
Gretić, Goran 286
Grgin, Borislav 299
Gross, Mirjana 287
Grujić, Marija 143, 296
Guattari, Félix 164, 166, 169, 182
Gundulić, Ivan 60, 62
Gunjača, Stjepan 30

H

Hadžić, Fadil 13, 54
Halbwachs, Maurice 47
Haler, Albert 49
Hall, Edward T. 185
Hall, Stuart 112, 114, 126, 182
Hamsun, Knut 49
Hanžeković, Fedor 275
Heath, Stephen 113
Hemon, Aleksandar 125
Herder, J. Gottfried 61, 180
Hergešić, Ivo 262
Herodot 121
Herzfeld, Michael 204
Hjerm, Mikael 204
Hlapec-Đorđević, Julka 69, 75, 76
Hobsbawm, Eric 47
Hollier, Denis 132
Holy, Ladislav 204
Homer, grčki pjesnik 43, 60
Horacije, rimski pjesnik 23
Horkheimer, Max 182
Hörning, Karl H. 183
Horozović, Irfan 54, 82
Horvat, Ana 219, 221
Horvat, Joža 51, 135
Houellebecq, Michel 170

I

Ibrišimović, Nedžad 82
Idrizović, Nusret 54
Ilić, Vladimir 207
Ilić, Vojislav 44
Ivanović, Radomir 244
Ivanišin, Nikola 266
Iveković, Rada 111
Ivićević-Desnica, Jelena 265
Ivšić, Radovan 50

J

Jagić, Vatroslav 61
Jakšić, Božidar 285
Jameson, Federic 188
Janković, Stojan 271
Janssen, Susanne 27
Jarić, Isidora 298
Jarnević, Dragojla 55
Jelčić, Dubravko 50, 111, 130, 140
Jeličić, Živko 51
Jelić, Vojin 53, 275, 276, 277
Jerkov, Aleksandar 30, 31, 268, 294
Jezernik, Božidar 206
Johnson, Richard 77
Jokić, Jovica 12
Jovanović, Nada 286
Jović, Dejan 264
Judah, Tim 207
Jukić, Ivan Franjo 160
Jurčić, Vladimir 49
Jurić, Marija – Zagorka 55
Jurković, Marijan 51
Jurlina, Petra 268
Jušić Seunik, Zdenka 55

K

Kadir, Djelal 121, 122, 123
Kalac, Dubravka 267
Kalanj, Rade 298
Kalapać, Dušan 12
Klarić, Tihomir 285
Kant, Imanuel 180
Karadžić, Vuk Stefanović 160, 275
Karahasan, Dževad 82
Karaman, Igor 265

Karples, Gustav 63
Kaštelan, Jure 13
Katušić, Jakov 14
Keršovani, Otokar 52
Kesić, Vesna 111
Kikić, Hasan 54
Kiš, Danilo 26
Klajn, Hugo 91
Klarić, Branko 49
Klemm, Gustav 203
Kodrić, Sanjin 80, 296
Kogge, Werner 188
Kolakovski, Lešek 228
Kolanović, Maša 110, 296
Kolar, Slavko 13
Kolar-Dimitrijević, Mira 285
Kombol, Mihovil 47, 61
Kon, Geca 248
Končar, Goran 268
Konrad, György 114
Konstantinov, Alek 100, 102, 105, 108
Koprivica-Oštrić, Stanislava 285
Korać, Stanko 36, 53, 244, 263, 264, 275, 276
Kordić, Lucijan 49
Kordić, Snježana 137
Koren, Snježana 294
Korner, Jeronim 50
Koroman, Veselko 53
Kosić, V. 93
Kos, Vinko 49
Koshimura, Isao 269, 299
Košutić, Sida 52, 55
Kovač, Mirko 54
Kovač, Zvonko 24, 127, 130, 262, 285, 286, 294, 296, 298
Kristijanović, Ignac 61
Krklec, Gustav 14, 15, 52, 276
Krleža, Miroslav 30, 50, 51, 52, 64, 259, 274
Krmpotić, Vesna 55
Kukuljević, Ivan 60
Kulenović, H. 94
Kulenović, Skender 80, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 296
Kupareo, Rajmund 49, 52
Kuzmanović, Jasmina 264
Kuzmanović, Vojislav 53, 277
Kveder, Zofka 55
Kymlicka, Will 185, 214, 225

L

Lacan, Jacques 182, 183
LaCapra, Dominick 46, 56, 120
Laclau, Ernest 184
Laguerre, Michel 199
Lahman, Ivo 54
Lamartine, Martin de 41
Lasić, Stanko 53, 54, 274, 275, 277, 278
Lasta, Petar 52
Lazović, Vladeta 14
Leerssen, Joep 154, 155
Lefebvre, Henri 165
Lendić, Ivan 49, 50
Lešić, Josip 93, 94, 95, 96
Lešić, Zdenko 83, 131, 132, 133
Loriggi, Francesco 125
Lösch, Klaus 187
Lotman, Jurij J. 41
Lovrić, Jelena 111
Luhmann, Niklas 61, 183
Lukács, Georg 182
Lukić, Vitomir 53

Lj

Ljubić, Ida 157, 296

M

Magdić, Mile 49
Magjarević, Vlado 51
Majić, Ivan 119, 296
Maksimović, Desanka 75
Maraković, Ljubomir 50, 52
Marcuse, Herbert 182
Marčić, Lucijan 37
Marić, Mileva 143
Marinetti, Filippo Tommaso 49
Marinković, Dušan 11, 241, 286, 294, 296
Marjanović, Milan 54
Marković, Barbara 227, 230, 236, 237, 238, 298
Marković, Danica 76
Marković, Franjo 59

Markovina, Dragan 267, 268
Maroević, Tonko 16, 31, 266, 294
Martić, Grga 160
Martindale, Colin 28
Marx, Karl 50, 62, 260
Mašin, Draga 72
Mastnak, Tomaž 205
Matavulj, Simo 53, 135, 275
Matić Halle, Mirjana 55
Matijašević, Marijan 49
Matković, Marijan 13
Matoš, Antun Gustav 33, 41, 64, 276
Matović, Vesna 269, 298
Matulović, Miomir 217
Matvejević, Predrag 111, 286
Mayhew (Perinčić), Tea 266, 294
Mažuranić, Antun 61, 63
Mažuranić, Vladimir 64
McLaren, Peter 184
Mesinger, Bogdan 286
Mežnarić, Silva 285
Mićanović, Slavko 89, 90, 95
Milačić, B. 51
Milanja, Cvjetko 266
Miličić, Sibe 49, 54
Miličević, Nikola 95
Milković, Kristina 266
Milković, Zlatko 49
Milošević, Slobodan 207
Mirić, Jovan 264
Mirić, Milan 277
Mišković, Milan 266
Mitrović, Andrej 258
Mitrović, Marija 266
Močnik, Rastko 205
Mohorovičić, Andrija 263
Molvarec, Lana 164, 296
Moore, Margaret 225
Mrkalj, Sava 275
Munitić, Boris 250
Muradbegović, Ahmed 54
Musabegović, Jasmina 82

N

Nametak, Alija 54
Napoleon I. Bonaparte 259, 260
Naumović, Slobodan 204, 207
Nazor, Vladimir 17
Nećak, Dušan 285
Nederveen Pieterse, Jan 186
Nemec, Krešimir 7, 46, 268, 274, 275, 277, 295
Nežić, Eugen 37, 40
Nietzsche, Friedrich 48, 172, 253, 259, 260
Nikolajević, Đorđe 160
Nikolić, Jovan 263
Nikolić, Vinko 49, 50
Nizeteo, Antun 49
Novaković, Josip 125
Novalis, G. F. L. F. 166
Novak-Prosperov, Slobodan 31

Nj

Njegoš, Petar II. Petrović 251

O

Obradović, Dositej 251
Očak, Ivan 285
Oraić-Tolić, Dubravka 33, 41
Ortiz, Fernando 186, 187
Osolnik, Vladimir 266
Ostojić-Fejić, Ubavka 286
Oštrić, Vlado 285
Ovidije 43
Özkirimli, Umut 204

P

Pamučina, Joanikije 159, 161
Parać, Ivo 248
Parun, Vesna 51, 55
Pasarić, Josip 64
Pateman, Carole 114
Pavelić, Ante 13
Pavić, Nikola 246
Pavković, Aleksandar 222
Pavletić, Vlatko 29, 50, 246
Pavlović, Vesna 231
Pech, Traugott 63
Peirano, Mariza 205
Pejaković, Hrvoje 165
Peleš, Gajo 155
Penrose, Jan 195
Peti-Stantić, Anita 269, 298
Petrak, Nikica 111

Petranović, Božidar 160
Petrić, Hrvoje 266
Petrović, Nadežda 76
Pfanova, Dora 55
Pilić, Šime 294
Pirandello, Luigi 49
Pizer, John 122, 123
Platon 59
Pletikosa, Pero 263, 264
Popov, Dušan 285
Posnett, H. M. 61
Pound, Ezra 49
Pranjić, Kruno 266
Pranjković, Ivo 266, 298
Pratt, Mary Louise 126, 186
Pribićević, Adam 277
Pribićević, Milan 277
Pribićević, Svetozar 277
Pribićević, Valerijan 277
Prica, Čedo 277
Prica, Ognjen 277
Protić, Božidar 69
Protrka, Marina 58, 296
Proust, Marcel 31, 232
Prpa-Jovanović, Branka 286
Puffendorf, Samuel 180
Pupovac, Milorad 264
Pusić, Vesna 204
Pypin, Aleksandar Nikolajevič 63

R

Radulović, Jovan 244, 247
Rajković, Marijeta 268
Rakovac, Dragutin 60
Rapo, Dušan 31, 135, 265, 266, 294
Rašeta, Boris 264
Raukar, Tomislav 265
Raz, Joseph 216, 222, 223, 224
Readings, Bill 59
Reckwitz, Andreas 183
Remeta, Zvonimir 49, 52
Riviere, Joan 114
Rizmondo, Vladimir 34, 39
Roić, Sanja 263, 264, 265, 266, 294
Roksandić, Drago, 7, 255, 263, 264, 268, 285, 287, 294, 295, 297, 298, 299, 302, 304
Roksandić, Simeon 276
Romić, Biljana 125
Rosandić, Tomo 276
Rougemont, Denis de 53
Rushdie, Salman 124
Ružička, Lavoslav 248

S

Sabolović, Mirko 277
Sack, Robert 195
Said, Edward W. 138, 206
Sapir, Edward 183
Sardelić, Celestin 263
Saussure, Ferdinand de 181
Schmidt, Siegfried J. 183
Scribner, Charity 116
Sekulić, Duško 245, 298
Selimović, Meša 82
Sijarić, Ćamil 82
Silić, Josip 266
Simić, Novak 53, 133, 277
Sirotković, Hodimir 263
Skenderova, Staka 159, 160
Skračić, Jerko 49
Smith, Tracy 221
Softa, Ivan 49
Solar, Milivoj 266
Soldo, Josip Ante 285
Spasovič, Vladimir Danilovič 63
Spivak, Gayatri 123
Stančić, Nikša 266, 285, 287, 288
Stanković, Bora 135
Starević, Dušan 263, 264
Stendhal, Marie-Henri 259, 260, 271
Stipetić, Zorica 263, 264, 265, 285
Strecha, Mario 264, 285, 287
Strich, Fritz 123
Strossmayer, Josip Juraj 54, 158
Stuchlik, Milan 204
Sudeta, Đuro 52
Sušić, Derviš 82, 85

Š

Šarić, Marko 267, 268
Šegedin, Petar 13, 31, 51
Šegvić, Ch. 49
Šehović, Feđa 54

Šicel, Miroslav 50, 52
Šijakić, Dušan 76
Šimončić-Bobetko, Zdenka 285
Šinko, Ervin 51, 52
Škarić, Olga 265
Škorić-Jurić, Tatjana 268
Šnajder, Đuro 51
Šoljan, Antun 14, 164, 166, 167, 168, 169, 296
Šop, Nikola 52
Šrepel, Milivoj 63
Štambuk, Zdenko 50
Štefanec, Nataša 268
Štoos, Pavao 60

T

Tadijanović, Dragutin 50, 52
Tanhofer, Nikola 271
Tasić, Đorđe 69, 73, 74
Taylor, Charles 185
Teokrit, grčki pjesnik 43
Tešić, Gojko 286
Thomson, E. P. 182
Tito, Josip Broz 89, 92, 146, 261, 263
Todorova, Marija 64, 102, 103, 105, 205, 206
Todorov, Tzvetan 185
Tomljenović, Ivo 264
Tölölyan, Khachig 199
Tylor, Edward B. 203

U

Ugrčić, Jovo 263
Ugrešić, Dubravka 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 296
Ujević, Tin 50, 51, 276
Utješenović Ostrožinski, Ognjeslav 265, 277
Uzelac, Slobodan 266

V

Valjarević, Srđan 227, 230, 231, 238, 298
Van der Port, Mattijs 207
Van Dyke, Vernon 225
Vaupotić, Miroslav 49, 50, 53
Veber Tkalčević, Adolf 62, 64
Vecchi, Benedetto 114
Verdi, Giuseppe 105
Vergilije 43, 60
Vico, Giambattista 180
Vida, Viktor 49, 50
Vidrić, Vladimir 17
Vilović, Đuro 49, 50
Visković, Velimir 31, 267, 268, 294, 295
Višnjić, Čedomir 268, 294, 295
Vitez, Grigor 136
Vlaisavljević, Vlado 52
Vranicki, Predrag 264
Vraz, Stanko 59, 136
Vučetić, Šime 49
Vujnović, Stanislava *v.* Barać, Stanislava
Vukčević, Lidija 266
Vukotinović, Ljudevit 60
Vuletić, Anđelko 53

W

Welsch, Wolfgang 187
White, Hayden 46, 56, 120, 261
Whorf, Benjamin 183
Williams, Raymond 182, 184

Y

Yankelevitch, Vladimir 165, 166
Yumul, Arus 204

Z

Zečević, Divna 61
Zečević, Stevo 12
Zielinski, Boguslaw 102
Zogović, Radovan 87, 88
Zrnić, Jelena 70
Zweig, Stefan 53

Ž

Žižek, Slavoj 184

desničini susreti 3.indb 314 2.12.2013 9:53:57

Autori članaka

Elvio Baccarini, prof. dr. sc.
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

Stanislava Barać, mr. sc.
Institut za književnost i umetnost u Beogradu

Marijana Bijelić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Zrinka Blažević, doc. dr. sc.
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Aleksandar Bošković, prof. dr. sc.
Institut društvenih nauka u Beogradu

Dragan Bošković, doc. dr. sc.
Filološko-umetnički fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Saša Božić, prof. dr. sc.
Sveučilište u Zadru

Davor Dukić, prof. dr. sc.
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Marija Grujić, mr. sc.
Centar za ženske studije i istraživanja "Mileva Marić" u Novom Sadu

Isidora Jarić, mr. sc.
Institut za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu

Sanjin Kodrić, mr. sc.
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Maša Kolanović
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Zvonko Kovač, prof. dr. sc.
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ida Ljubić
Poslijediplomski doktorski studij ranoga novog vijeka
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ivan Majić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Dušan Marinković, prof. dr. sc.
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Tonko Maroević, dr. sc., znanstv. savjetnik
Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu

Lana Molvarec
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Krešimir Nemec, prof. dr. sc.
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Šime Pilić, prof. dr. sc.
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

Marina Protrka, dr. sc.
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Drago Roksandić, prof. dr. sc.
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Siniša Tatalović, prof. dr. sc.
Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

desničini susreti 3.indb 315 2.12.2013 9:53:58

DESNIČINI SUSRETI 2005.–2008.
Zbornik radova
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Grafička oprema
Studio *Canis*

Lektura
Jovan Čorak

Dizajn naslovnice
Ana Pojatina

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
rujan 2010.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 742369.

desničini susreti 3.indb 316 2.12.2013 9:53:58

"Desničini susreti 2005.-2008. Zbornik radova" treći je svezak novopokrenute Biblioteke DESNIČINI SUSRETI Centra za komparativnohistorijske i interkulturne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. "Desničini susreti", utemeljeni 1989., obnovljeni su 2005. i 2006., na stotu obljetnicu rođenja pisca (Zadar, 17. rujna 1905. – Zagreb, 4. ožujka 1967.) u suradnji "Desničinih susreta" Centra za komparativnohistorijske i interkulturne studije Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, fakultetskog Odsjeka za kroatistiku, Hrvatskog društva pisaca i Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta". Održavaju se svake godine redovito koncem onoga rujanskog tjedna u kojem je piščev rođendan. Stalni sastav Pripremnog odbora "Desničnih susreta" čine: prof. dr. sc. Krešimir Nemec, Velimir Visković, Čedomir Višnjić i prof. dr. sc. Drago Roksandić. Godine 2007. članica Odbora bila je doc. dr. sc. Zrinka Blažević.

Ovaj Zbornik uključuje 23 članka nastala na temelju priopćenja sa skupova održanih 2005.–2008. Autori članaka su: Dušan MARINKOVIĆ, Tonko MAROEVIĆ, Šime PILIĆ, Stanislava BARAĆ, Krešimir NEMEC, Marina PROTRKA, Sanjin KODRIĆ, Marijana BIJELIĆ, Maša KOLANOVIĆ, Ivan MAJIĆ, Zvonko KOVAČ, Marija GRUJIĆ, Davor DUKIĆ, Ida LJUBIĆ, Lana MOLVAREC, Dragan BOŠKOVIĆ, Zrinka BLAŽEVIĆ, Saša BOŽIĆ, Aleksandar BOŠKOVIĆ, Elvio BACCARINI i Isidora JARIĆ. Tu je i uvodna riječ prof. dr. sc. Siniše TATALOVIĆA, izaslanika predsjednika Republike Hrvatske Stipe Mesića, na skupu u povodu stogodišnjice piščeva rođenja. Na kraju je prilog prof. dr. sc. Drage ROKSANDIĆA, voditelja "Desničinih susreta", o nastanku, dosadašnjim aktivnostima i značenju "Desničinih susreta". Sadržava i priloge koji daju "kontekstnu kronologiju" te programe rada dosadašnjih "Desničinih susreta".

* * *

Jer je to (umjetnost – nap. ur.) *jedino područje ljudske djelatnosti gdje je nemoguća laž: čim laž priviri, istim časom, automatski prestaje umjetnost. U pravoj umjetnosti uvijek, beziznimno, uprkos svemu vlada istina: tu čovjek govori istinu čak i proti svojoj volji. (…) Zbog toga, intuirajući makar i nesvjesno taj fakat, svi tirani, svi gušitelji slobode i zatirači istine, guše i zatiru i umjetnost.*

Vladan Desnica, "Zapisi o umjetnosti (iskustva i refleksije)", u:
Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga prva, 72-73.
(prir. Dušan Marinković), SKD Prosvjeta, Zagreb 2005.

CIJENA: 140,00 kn
ISBN 978-953-56047-7-8
9 789535 604778